

PROFILE TË
“ARMIKUT TË POPULLIT”
NË DIKTATURË

KONFERENCË NDËRKOMBËTARE SHKENCORE

FYTYRA E ARMIKUT TË POPULLIT

Përmbledhje e kumtesave dhe referateve të mbajtura në Konferencën Ndërkombëtare Shkencore të organizuar nga Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit, në bashkëpunim me Institutin e Historisë pranë Akademisë së Studimeve Albanologjike, Institutin për Studimin e Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, Institutin e Integritetit të Ish të Përndjekurve Politikë dhe Muzeun Historik Kombëtar

Të gjitha punimet u kuruan nga Komiteti Shkencor i konferencës, i përbërë nga:

Akademik Beqir Meta

Dr. Marenglen Kasmi

Dr. Adriana Topi

Prof. Asoc. Dr. Sonila Boçi

Dr. Çelo Hoxha

Konferenca u miratua dhe u ndoq deri në finalizimin e saj nga organi kolegjial i AIDSSH, përbërë nga: **Gentiana Sula, Kryetare, Simon Mirakaj, Altin Hoxha dhe Marenglen Kasmi, Anëtarë**

Tiranë, 17 maj 2019

Përgatiti për botim:

Ornela Arapi

Redaktore gjuhësore:

Kadia Dedja

Design

Arsenina Bushi

Falënderime:

Ardita Repishti, koordinatorë e publikimeve, Skënder Vrioni, Ardiana Topi, Selami Zalli, Anton Dukagjini, Irma Bataj, Mirela Lame, Oralda Muço, Evis Dosari, Erta Boriçi, Adela Toporja

© Copyright: Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit

ISBN: 978-9928-354-03-7

Shtëpia Botuese

ONUFRİ

Tiranë 2021

Përmbajtja

GENTIANA SULA, Kryetare e AIDSSH

Ridimensionimi i “armikut të popullit” gjatë diktaturës komuniste si mjet për pajtim5

PANELI I

DISKUTIM TEORIK MBI KONCEPTET DISIDENCË, DISIDENT, KUNDËRSHTAR POLITIK11

JONILA GODOLE, VALBONA BEZATI

“Në shërbim të popullit” – politikat kufitare në Shqipërinë komuniste13

SHELDIANA JANO

Lufta e klasave dhe ndryshimet në konceptin e saj përgjatë regjimit32

EDONA JAHIU

Konceptet *disidencë*, *disident* në kuadër më të gjerë teorik48

PANELI II

TIPOLOGJIA E “ARMIKUT TË POPULLIT” DHE SJELLJES SË REGJIMIT NDAJ TYRE – KLERI65

GJON BORIÇI

Kleri katolik shqiptar si imazhi simbol i perceptimit të “armikut të popullit” nga diktatura komuniste në Shqipëri66

THOMA SHKIRA

Tipologjia e “armikut të popullit” dhe sjelljes së regjimit ndaj klerit ortodoks në Shqipëri (1944-1990)89

LORENC AGALLIU

“Armiku i djeshëm”, “kundërshtar i sotëm”. Metodat e përndjekjes ndaj klerit dhe çrrënjësja e fesë në Shqipëri gjatë viteve 1945-1967104

LEONORA LAÇI

Dy “armiqtë e popullit” përmes dokumenteve të manipuluara, mons. Frano Gjini dhe mons. dr. Zef Oroshi116

ERJON PAPAGJONI

Kleri shqiptar – “armiku i popullit”. Formë e mprehtë e disidencës antikomuniste134

PANELI III

NGJASHMËRI DHE DALLIME NË VIZATIMIN E “ARMIKUT TË POPULLIT”141

HAMIT KABA

Imperializmi amerikan, “armik i përhershëm” i regjimit komunist në Shqipëri143

GJERGJ SINANI, MIRELA SINANI

Projektimi i “armikut të popullit” dhe ideologjia e tjetërsimit të individit155

ETLEVA SMAÇI

Metamorfoza e “armikut të klasës” në radhët e ushtrisë popullore. Nga “oficeri i deklasuar” tek “oficeri puçist dhe oficeri poliagjent” (1954-1983)172

JULIAN BEJKO Imazhe, armiq dhe vese në shoqërinë komuniste	190
AFRIM KRASNIQI Në pritje të “armikut”, rasti i Shqipërisë	204
PANeLI IV TIPOLOGJIA E “ARMIKUT TË POPULLIT” NË ART	221
ENIS SULSTAROVA Armiku në romanet me agjenturë të realizmit socialist	222
ANJEZA XHAFAERAJ Revolucioni permanent: Figura e armikut të klasës në letërsinë e realizmit socialist në Shqipëri ..	240
ADRIANA DUKA Kleri si “armik i popullit” në letërsinë shqipe	259
BRUNILDA PRIFTI Përjashtimi nga historia e letërsisë, si dënim për shkrimtarët “armiq”	274
SUZANA VARVARICA Kur artisti shpallej “armik i popullit”	289
PANELI V PROFILE TË NDRYSHME TË “ARMIKUT TË POPULLIT”	307
VASFI BARUTI Binomi figura e “armikut të popullit” dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet '44-'92 në imazhin e “armikes” disidente Ramize Gjebrea	309
ILIR ADEMAJ “Çamët e pabesë” si kundërshtarë politikë të regjimit komunist. Rasti i disidentit Bilal Xhaferri	331
LEKË TASI Fytyra e “armikut”	352
ÇELO HOXHA Armiqtë e vërtetë të popullit	357
PANELI VI PROFILE TË TJERA TË “ARMIKUT TË POPULLIT”	369
ALMA MILE Fati i revistave kulturore “reaksonare” pas vendosjes së diktaturës në Shqipëri	370
JOZEF RADI “Armiku i popullit” në gjenetikën e diktaturës	386
FLORIN ZYBERAJ Disidenca shqiptare midis mitit dhe realitetit, rasti i Havzi Nelës	403
ALTIN HAZIZAJ Përtej shtypjes dhe kriminalizimit	417

Ridimensionimi i “armikut të popullit” gjatë diktaturës komuniste, si mjet për pajtim

Fjala e hapjes e kryetares së AIDSSH-së, znj. Gentiana Sula, në konferencën shkencore “Fytyra e ‘armikut të popullit’ gjatë diktaturës së proletariatit në Shqipëri (1944-1990)”

Gentiana Sula
Kryetare e AIDSSH

Të nderuar miq, bashkëpunëtorë, përfaqësues të trupit diplomatik dhe institucioneve publike, studiues, historianë, gazetarë, aktivistë të shoqërisë civile dhe të drejtave të njeriut,

Kam kënaqësinë t’ju uroj mirëseardhjen në konferencën ndërkombëtare shkencore “Fytyra e ‘armikut të popullit’ gjatë diktaturës së proletariatit në Shqipëri (1944-1990)”, e dyta që zhvillon AIDSSH në bashkëpunim me Institutin e Historisë pranë Akademisë së Studimeve Albanologjike, Institutin për Studimin e Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, Institutin për Integrimin e ish-të Përndjekurve Politikë dhe Muzeun Historik Kombëtar.

I falënderoj të gjithë për përkushtimin dhe vijimësinë e projektit tonë të parë, konferencës “Të mohuar nga regjimi”, punimet e së cilës ju janë shpërndarë në formë elektronike, bashkë me botime të tjera të AIDSSH-së, me fokus historinë 1944-1991 dhe rishqyrtimin e saj.

Për t'iu përgjigjur urisë së studiuesve dhe publicistëve për periudhën, për të mundësuar një rishqyrtim kritik në paraqitjen e profileve të “armiqve”, Autoriteti ka deklasifikuar e digjitalizuar mbi qindra dosje deri tani, duke mundësuar hedhjen dritë në plotësimin e profileve që do të trajtohen në konferencë, si dhe të teknologjisë së makinerisë së shtypjes.

Gjetjet në arkiva dhe rrëfimet e të prekurve janë turbulluese për këdo. “U zunë shqiptarët me shqiptarët e u hap luftë...”, - thoshte një rrëfyes për të shpjeguar se si pas Luftës së Dytë Botërore, me vendosjen e regjimit komunist në vend, ai dhe familja e tij u përcaktuan si elementë armiqësorë, me tipare dhe karakteristika të detajuara.

Sigurimi s'të falte. Kështu, një platformë e vitit 1985 thotë: “Organet e punëve të brendshme të Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë janë një armë e fuqishme e diktaturës së proletariatit, një repart politik dhe ushtarak i saj, që udhëhiqen nga Partia e Punës e Shqipërisë, për të zbuluar dhe për të shpartalluar veprimtarinë armiqësore dhe keqbërëse të armiqve të brendshëm dhe të jashtëm, për të mbrojtur fitoret e revolucionit dhe atdheun socialist, për të garantuar triumfin e çështjes së komunizmit.”

“Armiku i Partisë” apo “kundërshtari politik” shpejt u pa si “armiku i popullit” dhe u trajtua si i tillë. Në rregullore, “armik” konsiderohej ai që është kundër Partisë dhe ideologjisë, që mendon, lufton e vepron kundër tyre, por edhe pasardhësit e tyre, që prej lindjes ose, më mirë të themi, edhe para se të lindnin. Një antagonizëm i pashoq që la pas të vrrarë, të burgosur, të internuar, të mohuar, të izoluar, të pashkolluar, të pakuruar.

Ky antagonizëm përcillet edhe sot. Qasja e zakonshme ndaj sjelljeve të caktuara, krimeve, akteve të dhunës, keqtrajtimit apo mbështetjes së regjimit, është relativizuar nëpërmjet shprehjeve të njohura: “ashtu ishte koha”, “ashtu thoshte ligji”, “çdo gjë është kryer në zbatim të ligjit”, duke sjellë për pasojë qëndrime pranuese, përballë një shteti që paska qenë i mirorganizuar me ligje të drejta.

Nga njëra anë, ata që e kundërshtuan Partinë, apo s'mund të ishin kompatibël me diktaturën, ishin thjesht shkelës të ligjit. Sepse mjafton të zbatoje ligjin, të rrije urtë e të mbyllje gojën, të respektojë vijën ideologjike dhe mund të jetoje i qetë, ashtu i vetëcensuruar dhe i kujdesshëm.

Nga ana tjetër, këta që e mbështetën, e konsoliduan, u dhanë jetë e pushtet instrumenteve drejtuese, kontrolluese, ishin thjesht njerëz që bënë punën, të rregulluar me ligj e procedura, dhe si të tillë, të çliruar nga çdo përgjegjësi zyrtare, njerëzore, personale, morale, për çdo veprim të kryer në detyrë, ose jo.

Prej thuajse 30 vjetësh vazhdon stigma dhe perceptimi i “fajit” në shoqëri ndaj atyre që për 45 vjet ishin pjesë e asaj ane të murit, pasardhës të armiqve, familjarë të tyre që vijuan të jenë me hije “armiku” edhe për 30 vjetët e tranzicionit tonë të stërzgjatur.

Shumë prej tyre ende sot nuk mundën të ridimensionohen, por mbeten të paragjykuar që nga prejardhja, prapë matanë, pavarësisht se muri u shemb. Shoqëria dhe politika nuk patën mundësi apo vullnet të shembnin muret e saj të larta e të qëndrueshme që, me sa duket, me kalimin e viteve krijojnë ende sot një kuadër të përçudnuar të Shqipërisë së sotme në kapërcyell.

“A do t’i falet tiranit ky shfytërim i pashembullt që i bëri kombit të vet?” – shprehej një i mbijetuar në dëshmitë e mbledhura nga Autoriteti për një nga projektet e kujtesës.

Në këtë pikë nisi puna e Autoritetit dhe partnerëve për të ardhur sot në konferencën e parë të “fytirave të ‘armiqve të popullit’”.

Më 30 shtator të vitit 1991, me ligjin 7514 “Për pafajësinë, amnistinë dhe rehabilitimin e ish-të dënuarve dhe të përndjekurve politikë” (i ndryshuar), Kuvendi Popullor, duke përdorur kompetencat e tij, u dha pafajësinë ish-të burgosurve dhe të përndjekurve politikë dhe e konsideroi në nderin e vet që, si përfaqësuesi më i lartë i popullit, në emër të shtetit juridik, t’u kërkojë falje këtyre njerëzve për dënimet politike dhe vuajtjet që pësuan në të kaluarën.

Ligji u dha disa të drejta ish-të dënuarve politikë që të rifillonin jetën: të riktheheshin te vendbanimet e tyre, t’u ktheheshin medaljet apo dekoratat, vitet kur ishin të burgosur apo të internuar, të dëbuar etj., u quheshin si ditë pune dhe përfitonin shtesë në pension, bursa shkollore për fëmijët e tyre, dëmshpërblime të ndryshme për periudhën e vuajtjes së dënimit etj.

Ligji i pafajësisë ishte hapi i parë për ridimensionimin e armiqve, por ky qe një ligj i pamjaftueshëm, meqë nuk e trajtoi veprimtarinë e persekutorëve dhe nuk u dha mundësi viktimave të pafajshme të pastroheshin nga përbaltja, stigma apo miti i të qenit armik, sepse në një fazë të caktuar të historisë ata vetë, prindërit apo

familjarët e tyre, paskëshin bërë një zgjedhje, e cila mbetet e interpretuar vetëm në një mënyrë, edhe sot, 30 vjet pas rënies së diktaturës.

Kjo e bën më se të qartë paragjykimin konkret ndaj disa kategorive shoqërore, të paracaktuara si armike të Partisë-shtet. Ky etiketim e mban gjallë frustrimin e viktimës dhe i vë barriera serioze dialogut publik mbi të shkuarën.

Kjo konferencë synon zhbërjen e këtyre mureve, sepse armiq të janë intelektualët e lirë, të shkolluarit jashtë vendit, properëndimorët, të gjithë të huajt, përfaqësuesit e fesë etj. Armiq qenkan Musine Kokalari, Sabiha Kasimati, intelektualët e pushkatuar pa gjyq natën e 26 shkurtit 1951, Sejfulla Maleshova, Hysni Lepenica, Atë Anton Harapi, Atë Gjergj Suli, Hafiz Ali Kraja (Tari), Baba Hajro Abazi, “sabotatorët” e kënetës së Malikut, inxhinieri polak i naftës Stanislav Zuber, bankieri italian Giuseppe Terruzi, i ashtuquajtur “grupi i deputetëve”, i dalë nga zgjedhjet e para të Frontit më 1945, për të ardhur më pas te poetët Genc Leka, Vilson Blloshmi e Havzi Nela.

Të nderuar miq!

Sa shumë armiq ka mbajtur në gjirin e vet Shqipëria komuniste dhe postkomuniste. Dhe si asnjë vend tjetër, përmes luftës së klasave që aty-këtu ka mbetur ende në mendjet tona, po riciklojmë farën e mosbesimit në brezat e rinj dhe po krijojmë kategoritë e reja të fëmijëve të armiqve e pasardhësve të tyre, përballë pasardhësve të njerëzve që ishin pjesë e nomenklaturës.

Sepse ashtu ishte koha?!

“Kohën e bëjnë njerëzit”, - është përgjigjur qartë Uran Kostreci, ish-i dënuar i burgut të Burrelit. D.m.th., kohën mund ta përcaktojmë vetë. Vetën dhe tjetrin mund ta përcaktojmë ne. Përmes reflektimit të thellë, përmes faktesh dhe tregimesh për njerëzit që janë ende gjallë dhe mes nesh, që janë shqiptarë.

Do të doja të isha e qartë: ky reflektim asnjëherë nuk ka reshtur, por me modesti them se ende nuk ia dalë të promovojë shtigje të besueshme dhe të përhershme të komunikimit përmes grupeve shoqërore ndodhur në anë të ndryshme të murit, për t'i përmbyllur plagët e përçarjes dhe paragjykimeve.

Në mbyllje të fjalës sime dua të citoj sërish Atë Pjetër Meshkallën, i cili thoshte: “Për me kalue nëpër ujë hidhen gurë të mëdhenj e të vegjël, të parët, të dytët, të tretët... zhduken, zhyten, nuk shihen ma... hidh e hidh, tek e fundit nisin

me nxjerrë krye disa aty-këtu; rrëshqasin, prapë hidhen të tjerë... deri sa bahet kalimi, keq a mirë, por bahet. Ka me ardhë koha që do të bahet ma mirë. Na jemi gurët, të mëdhenj e të vegjël, të hedhun në fillim, të cilët zhduken e nuk shihen ma, por janë në themel të parë... Ky është synimi i themelit: Me u zhdukë e mos me u pa ma! Prej të parëve pritëm një Shqipni të lirë! Nipat presin prej nesh një Shqipni të lumtun!”

Le të shërohen sa më parë plagët e së shkuarës, që kanë marrë kaq shumë energji gjithë këto vite. Le të mos ua lëmë trashëgim brezave, sepse ata do të kenë pa diskutim sfidat e kohës së tyre.

**DISKUTIM TEORIK
MBI KONCEPTET DISIDENCË,
DISIDENT, KUNDËRSHTAR POLITIK**

Jonila Godole

Departamenti i Gazetarisë dhe Komunikimit,
Tiranë, Shqipëri

Valbona Bezati

Gazetare, TV-Ora News, Shqipëri

Jonila Godole është pedagoge në Universitetin e Tiranës, Departamenti i Gazetarisë dhe Komunikimit, prej vitit 2005. Pas studimeve në Shqipëri për gjuhë dhe letërsi shqipe (1993-1997) ajo ka studiuar për shkencë politike, sociologji dhe pedagogji në Universitetin J. W. Goethe Frankfurt am Main/Gjermani (1999-2005). Godole ka qenë një nga gazetaret e para të shtypit të pavarur në Shqipëri pas rënies së regjimit komunist, e njohur sidomos për intervistat politike. Është autore e dhjetëra artikujve shkencorë botuar brenda dhe jashtë vendit dhe e një monografie kushtuar zhvillimit të mediave dhe gazetarisë në vendet postkomuniste. Godole është gjithashtu shkrimtare dhe përkthye e letërsisë klasike gjermane.

Prej vitit 2014 Godole është drejtore ekzekutive e IDMC – Institute for Democracy, Media and Culture (www.idmc.al). Ky institut ka në fokus të punës së saj angazhimin e të rinjve në politikat publike dhe nxitjen e reflektimit të tyre përmes aktiviteteve ndërgjegjësuese mbi regjimin komunist dhe pasojat e tij deri më sot.

Valbona Bezati është menaxhere e marketingut digjital në HL Global Marketing, si dhe lektore e komunikimit në Richmond – The American International University in London. Ajo ka mbrojtur studimet në nivelin master në fushën e Reklamave pranë Universitetit Richmond (2020). Më parë Bezati është diplomuar në Marrëdhënie me Publikun (Master, 2017-2019), si dhe ka ndjekur studimet për gazetari (Bachelor, 2014-2017) pranë Universitetit të Tiranës. Fushat e saj të interesit përfshijnë mediat, komunikimin në rrjetet sociale, brandimin si dhe gazetarinë. Në gazetari Bezati angazhohet përmes artikujve investigativë.

“Në shërbim të popullit” – politikat kufitare në Shqipërinë komuniste

Abstrakt: Gjatë 45 vjetëve regjimi diktatorial në Shqipëri mbylli kufijtë duke e shndërruar vendin në një nga vendet më të izoluara të botës. Kufiri ishte i mbikëqyrur nga një sistem specifik sigurie, i cili e bënte thuajse të pamundur kalimin e tij. Propaganda ideologjike e Partisë së Punës, përmes shtypit të kohës, ngriti kultin e kufirit, duke ndërtuar iluzionin se përtej kufijve ishte një botë jashtëzakonisht e rrezikshme. Për dekada të tëra vija kufitare u bë thuajse e pakalueshme për ata që konsideroheshin armiq të vendas dhe të huaj.

Ndaj tentativave për kalim kufiri merreshin masa nga burgimi deri në ekzekutimin në vëndngjarje. Edhe në vitin 1990, pavarësisht faktit se kuadri ligjor për arratisjen ishte lehtësuar, rreth 54 persona mendohet të jenë vrarë në kufirin shqiptar dhe identitetet e një pjese të tyre mbeten të panjohura.

Punimi do të analizojë politikat e mbrojtjes së kufijve kundër armiqve imagjinarë, të brendshëm dhe të jashtëm, bazuar në periodikët e revistës *Në shërbimin e popullit*, organ i Sigurimi të Shtetit, por edhe duke iu referuar dokumenteve arkivore dhe dëshmime gojore nga njerëz që jetonin në zona kufitare. Fokusi i veçantë studimor do të jetë roli i shtypit si mbështetës vendimtar i linjës së Partisë, Sigurimit dhe hallkave të tjera institucionale për përhapjen e kultit të “kufijve të fortë dhe të pakalueshëm”.

Hyrje

Historia e komunizmit shqiptar është historia e izolimit total të një vendi nga bota. Nën parullën “Ndërtojmë socializmin me forcat e veta”, prej vitit 1945, Shqipëria komuniste mbylli të gjithë kufijtë me vendet fqinje. Askush nuk lejohej të futej brenda ose të dilte jashtë. Në regjimin totalitar të Enver Hoxhës (1944–1985) Shqipëria do të ishte “një ndër vendet më represive komuniste në botë” (Biberaj, 1999, 5). Izolimi total nga bota e jashtme e bëri më të lehtë instalimin e një aparati shtypës, të pakrahasueshëm me vendet e tjera të Europës Lindore, aq sa në fund të regjimit komunist më shumë se një e treta e familjeve shqiptare qenë prekur nga persekutimi politik.

Në asnjë vend tjetër komunist në Europë njerëzit nuk mund të bëheshin kaq lehtë viktimë të persekutimit politik, të burgoseshin për dekada të tëra vetëm me një akt të thjeshtë administrativ. Praktika e persekutimit drejtohej jo vetëm kundrejt individëve të dyshuar si “armiq të popullit”, por edhe kundër familjarëve të tyre. Rreth 59.009 familje u dëbuan në kampe pune dhe internimi, 34.135 të përndjekur politikë u dërgjën burgjeve dhe mbi 5.487 persona u dënuan me vdekje prej gjyqeve të hapura popullore (Godole, 2021, 293). Kleri në përgjithësi, dhe ai katolik në veçanti, u vra, u përdoq ose u burgos, derisa feja u ndalua përfundimisht në vitin 1967. Si pasojë e izolimit dhe ndërprerjes së marrëdhënieve me botën për gati gjysmë shekulli, kjo histori e dhimbshme dhe terrori sistematik që u ushtrua mbi një pjesë të madhe të popullit shqiptar as nuk njihet jashtë kufijve të Shqipërisë dhe as nuk kuptohet.

Synimi i këtij punimi është të hedhë dritë mbi njërën nga shtyllat e forta ku mbështetej diktatura: mbrojtjen e kufijve territorialë nga armiqtë e jashtëm dhe të brendshëm. Për ta arritur këtë synim qenë mobilizuar forcat kufitare, Sigurimi i Shtetit (Sigurimi) dhe propaganda përmes shtypit të kohës. Në fokus të punimit do të jetë politika e mbrojtjes së kufijve, bazuar te dokumentet zyrtare, si dhe propaganda, konkretisht përmes revistës së Sigurimit *Në shërbim të popullit* (NSP) për periudhën kohore 1969–1974. Kjo periudhë kohore është zgjedhur për arsye të ashpërsimit të kuadrit ligjor për dënimin e kalimit të paligjshëm të kufirit (arratisjen) në periudhën e izolimit të plotë të Shqipërisë pas prishjes

me Bashkimin Sovjetik (BS) dhe Kinën. Vendi mbylli tërësisht kufijtë duke ashpërsuar masat e sigurisë dhe duke angazhuar gjithë mekanizmat shtetërorë, ku një rol të rëndësishëm do të luante Sigurimi dhe rrjeti i informatorëve të shtrirë në të gjitha pikat kufitare, nën parullën: “Gjithë populli kufitar!” Përfshirja në këtë mision edhe e Sigurimit tregon pasigurinë e regjimit në lidhje me mbrojtjen e thjeshtë, fizike të kufijve, përmes trupës ushtarake.

Studimi i mëposhtëm është i organizuar në tri pjesë. Në pjesën e parë prezantohet kuadri ligjor ku bazohej mbrojtja e kufijve. Pjesa kryesore e punimit trajton propagandën në shtyp për të lartësuar figurën e kufitarit dhe kujtudo që mbron atdheun. Në pjesën e fundit diskutohet trashëgimia komuniste dhe pasojat e politikave kufitare pas rënies së regjimit komunist.

Përmes intervistave me dëshmitarë, persona që janë përpjekur të kalojnë kufirin deri më 1990-ën, synojmë të ofrojmë një panoramë më të plotë të përndjekjes dhe terrorit komunist. Por edhe të hedhim dritë mbi mënyrën se si shoqëria dhe politika shqiptare është ballafaquar me të shkuarën e dhimbshme në këto dekada.

1. Kuadri ligjor i politikave kufitare gjatë diktaturës

Me ardhjen në pushtet të Partisë Komuniste (PK) pas Luftës së Dytë Botërore, u ndërmorën një sërë masash për mbrojtjen e kufijve duke e bërë kalimin e tij, vit pas viti, thuajse të pamundur.

Sipas Kushtetutës së vitit 1976, kufiri ruhej nga forcat e kufirit, ku Drejtoria Kufitare ishte një prej tri shtyllave kryesore të Ministrisë së Punëve të Brendshme (MPB) së bashku me Sigurimin dhe policinë. Duke iu referuar rregullores aktive mbi kufijtë në vitin 1989, territori kufitar vendas rrethohej nga “kloni kufitar”, një mur me tela të fortë me gjemba të pajisur me rrymë elektrike dhe alarm. Në kufi me Jugosllavinë ishin vendosur 176 piramida kryesore dhe 1.254 të ndërmjetme, me Greqinë 177 piramida kryesore. Në liqene, vija e kufirit treguhej me shenja ndriçuese. Në lumenj e përrenj vija ishte në mesin e rrjedhës kryesore të ujit. Në det vija e kufirit fillon 15 milje në thellësi të ujërave (Dervishi, 2016, 10).

Mbrojtja e kufijve në Shqipëri përcaktohej përmes rregullores së MPB dhe përmes Kodit Penal që sanksiononte masat për shkelësit e kufirit. Në Kodin Penal të Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë (RPSSH), viti 1977, neni 47, pika “gj”, arratisja konsiderohej si “tradhti ndaj atdheut” dhe dënohej me 10 deri 25 vjet burg, në disa raste edhe me dënim me vdekje. Konkretisht, hapja e zjarrit në rregullore parashikohej “kundër civilëve e ushtarakëve të RPSSH që tentojnë të

arratisen” dhe hapat e hapjes së zjarrit ishin sanksionuar në një kapitull më vete. Njësitë bënte thirrjen “Duart lart!”, kur “shkelësit e kufirit” nuk bindeshin, bëhej një qitje paralajmëruese (në ajër), në rast se shkelësi nuk ndalonte ose nuk kthehej, hapej zjarr.

Përpos dënimit që ndërmerrej si masë e drejtpërdrejtë ndaj personave që tentonin arratisjen, masa ndëshkimore merreshin edhe ndaj familjeve të tyre në forma të ndryshme, si burgosje, internim apo largim nga puna. Mekanizmi kontrollues u perfeksionua me kalimin e viteve dhe u eksperimentuan mënyra që do ta ulnin riskun e arratisjes. Familjarët e të dënuarve politikë ose të arratisurve nga Veriu dërgoheshin në kampet e internimit në Jug dhe familjet nga Jugu internoheshin në Veri, që të mos kishin as lidhje familjare dhe as zakone apo besim fetar të ngjashëm. Studiuesja Shannon Woodcock, që ka intervistuar dhjetëra dëshmitarë të kohës në Shqipëri në vitet 2000, jep një këndvështrim interesant në lidhje me sa më sipër kur shkruan se “për të shmangur arratisjet e mundshme, personat nga zonat bregdetare dërgoheshin në zona malore dhe ata që vinin nga zonat malore dhe që nuk mund të notonin u vendosën pranë detit ose në zonën e liqenit të Pogradecit” (Woodcock, 2016, 94).

Masat shtrënguese kundrejt personit që tentonte arratisjen dhe pasojat për familjen kanë pasur ndikim afatgjatë në uljen e tentativave për kalimin e kufirit. Zenel Drangu (68 vjeç), i cili tentoi të arratiset në vitin 1968 duke kaluar me not lumin e Bunës, në zonën e malësisë së Shkodrës, shprehet se frika për degdisjen e familjes ishte një nga arsyet që ia vështirësonin vendimin për t’u arratisur:

“Diskutimi me miqtë për arratisjen ishte që këtu nuk shtyhet, po gjithmonë ishte dhe ajo frika se ti po kërkoshe një jetë më të mirë, por ama pasojat tuja i vujte familja jote që lë mbrapa.”

Edhe gazetari lokal Artur Kurtallari, duke dëshmuar historinë e arratisjes së suksesshme të dajës së tij më 1988 drejt Shteteve të Bashkuara të Amerikës (SHBA), tregon se familjarët e tij menjëherë pas arratisjes u klasifikuan si “armiq të popullit”:

“Unë isha 7 vjeç atëherë dhe situata në familje ishte e vështirë. Na konsideronin si armiq të popullit, patëm fat që ishte fundi i regjimit, se mund ta pësonim edhe më keq! Madje oficeri i Sigurimit të fshatit i kërkoi babait të divorcohej nga mamaja pasi ajo kishte tanimë një vëlla të arratisur.”

Proceset e gjykimit për “kufithyesit” organizoheshin në çdo qytet për t’u bërë shembull për të tjerët. Në shumicën e rasteve ato ishin gjyqe krejt formale, pasi dënimi ishte i paracaktuar paraprakisht, siç tregon Zhivko Petrovic (65 vjeç), i cili u dënua pasi tentoi të arratisëj nga Kukësi në kufi me Jugosllavinë, më 1976:

“Procesi i gjykimit ish thjesht formal, boshin disa pyetje për t’plotësu një formular sikur o’bo gjygi... *të nxirrnin përjasht’ aty në një dhomë tjetër dhe të komunikojshin vendimin. Vendimi ishte i prerë, si kërkove falje, si kërkove mëshirë, siç do gjo... po katilave më mirë mos me u kërk u mëshirë, unë s’kam kërk mëshirë se e dija që mëshirë s’kanë! Me dhjetë vite m’kanë dënu...*”

Presioni ishte i madh edhe për kufitarët vetë, sepse Kodi Penal (neni 146, viti 1977) sanksiononte masa lidhur edhe me shërbimin e rojave të kufirit, të cilat në rast shkeljesh të kryera gjatë orarit të shërbimit rrezikonin dënimin deri në 15 vjet burg. Mbyllja e kufijve ishte dramatike sidomos për banorët që jetonin në zonat kufitare, të cilët duhet të ndërprisnin lidhjet me të afërmit e tyre: në kufirin verior mes Shqipërisë dhe Kosovës (ish-Jugosllavi), në Jug me Greqinë dhe në Juglindje me Maqedoninë (Dervishi, 2016, 9). Lidhjet u ndërprejnë edhe për rastet kur familjarët ndodheshin jashtë kufijve në momentin e mbylljes së tyre pas 25 prillit 1945. Kush mbeti jashtë, nuk hynte dot më brenda. Pasojat dramatike të kësaj politike duken qartë në shembullin e Valbona Çokut (74 vjeç), e cila do të mbetej e vetme, një foshnjë disamuajshe, pasi prindërit mbetën në Itali, ku nëna e saj kishte shkuar për kurim. Ajo do të rritej nga familja e dajës, për t’u internuar krejt e vetme në Savër, Lushnjë, sapo të mbushte 16 vjeç.

“Mbyllja e kufijve solli shkëputjen përfundimtare nga familja kur isha vetëm një foshnjë disamuajshe! Nënë s’e takova kurrë! Babanë e takova vetëm pas vitit 1990 kur ishte i moshuar, në Itali, dhe unë isha mbi 40 vjeçe. Kur u dërgoja foto prindërve në Itali, më duhet të bëja një shenjë afër fytyrës sime se prindërit s’më dallonin dot mes të tjerëve”.

Sidoqoftë, kufijtë e Shqipërisë nuk mbetën të pakalueshëm. Gazeta *New York Times* publikonte në vitin 1986 lajmin se numri i arratisjeve është rritur ndjeshëm në vitet e fundit:

“In recent months, the number of Albanians escaping to Yugoslavia and Greece has greatly increased. According to a Belgrade official, the number coming to Yugoslavia since the beginning of the year is “in the hundreds”. Considering how tightly Albania’s Sigurimi – the secret police – guards the frontiers and controls the interior, this is almost

a phenomenal number. Greece, too, has reported a rising number of escapees from Albania – most recently when two sisters swam six miles to the island of Corfu on July 29. Some of these escapes are ethnic Greeks. Many of the escapees tell of having served terms in Albania's prisons on political charges.”

Edhe Artur Kurtallari, daja i të cilit ishte arratisur më 1988, shprehet se në familje flitej shpesh që regjimit po i vinte fundi:

“Daja tregonte se kishte pasur informacione që shumë njerëz po ikin, se pushteti po zbehet, se komunizmi po bie nën efektin domino në disa vende të Europës Qndore dhe Lindore dhe kishte menduar që ta kryente këtë arratisje për një jetë më të mirë, të cilën më pas e realizoi!”

Sipas një dokumenti me siglën “tepër sekret” të MPB, firmosur nga ministri i asaj kohe, Hekuran Isai, në nëntor 1990, pretendohet se “në vitet 1944-1989 nga Shqipëria ishin arratisur 13.692 persona, prej të cilëve 988 kanë vdekur”. Në cilësinë e anëtarit të Byrosë Politike, Simon Stefani në vitin 1990 thoshte se “që prej çlirimit [të vendit] janë arratisur në moshë madhore nga Shqipëria, 11.800 veta”. Në cilësinë e anëtarit të Byrosë Politike, Simon Stefani në vitin 1990 thoshte se “që prej çlirimit [të vendit] janë arratisur në moshë madhore nga Shqipëria, 11.800 veta”.

2. Propaganda komuniste për kufijtë e pakapërcyeshëm

Propaganda mbi arritjet e Partisë dhe pushtetit popullor në rrugën e ndërtimit të socializmit në Shqipëri ishte bashkëshoqëruese e masave të marra nga shteti komunist për shkatërrimin e pronës private dhe krijimin e pronës së përbashkët mbi mjetet e prodhimit. Por roli kryesor i propagandës ishte krijimi i “njeriut të ri” me tiparet e moralit komunist dhe i një shoqërie të uniformizuar, ku lufta e klasave të përdorej për injektimin e idealeve partiake dhe për eliminimin e kundërshtarëve politikë.¹⁵ Duke propaganduar arritjet ekonomike dhe sociale të vendit gjatë periudhës së komunizmit, liheshin në hije të gjitha dështimet dhe efektet negative të sistemit. Propaganda konsistonte jo vetëm në theksimin e arritjeve të kohës, por gjithashtu edhe në mohimin e çdo arritjeje në të kaluarën, në mohimin e prosperitetit të vendeve me demokraci liberale, të ashtuquajtura “imperialiste”. Direktivat dhe linja editoriale përcaktohej çdo javë nga zyra përkatese e Komitetit Qendror.¹⁶ “Sovjetizimi i Shqipërisë” (Mëhilli, 2017, 54) dominonte edhe në shtyp dhe ai do të formonte brezin e parë të gazetarëve dhe modelin intelektual në përgjithësi (Godole. 2014, 53).¹⁷

2.1 “Në shërbim të popullit”

Sigurimi ishte themeluar me ndihmën e shërbimit sekret jugosllav (UDB) që në dhjetor 1945 (Dervishi, 2012, 22). Për të rritur impaktin publik, kjo instancë do të botohej në gusht 1968 revistën *Në shërbim të popullit* (NSP), e cila do të botohej rregullisht deri në fund të vitit 1990. Revista përcaktohej si një organ politiko-letrar i MPB, ku raportohej ndër të tjera edhe për vigjilencën e qytetarëve, rolin dhe profilin e kufitarit përmes shkrimeve në zhanre të ndryshme: reportazh, tregim i shkurtër, intervista me ish-kufitarë, rubrika që kishin në fokus armikun e brendshëm dhe të jashtëm etj. Vihet re se pjesa më e madhe e artikujve nuk kanë autorësi, sidomos në vitet e para të botimit. Pas viteve 1970 kjo ndryshon, teksa në revistë do të shkruajnë pothuajse të gjithë intelektualët e kohës në fushat e kulturës dhe shkencës, përmes kontributit të të cilëve synohej:

- legjitimimi i idesë së izolimit të vendit përballë “armiqve të huaj”;
- përqafimi i vijës ideologjike të Partisë së Punës;
- bindja se kufijtë e Shqipërisë janë të paprekshëm dhe mitizimi i kufitarit;
- mobilizimi, inkurajimi i qytetarëve për t’u angazhuar në mbrojtjen e atdheut dhe në luftën ndaj armikut të klasës etj.

Për ta arritur këtë, përdorëshin përveç teksteve edhe fotografitë, kryesisht inskenime nga seancat stërvitore, leximet në grup të materialeve të Partisë, vrojtimit në pikat mbrojtëse, angazhimi në punë vullnetare për ndërtimin e veprave publike dhe infrastrukturës, apo koha e lirë me rininë dhe fëmijët në zonat kufitare.

Në këtë studim janë analizuar 180 artikuj sipas kategorive: kufij, kufitarë, izolim, “armik i jashtëm”, arratisje, “armik i popullit”. Respektivisht revistat janë përzgjedhur sipas viteve: 1969 (14 artikuj); 1970 (22 artikuj); 1971 (25 artikuj); 1972 (36 artikuj); 1973 (38 artikuj) dhe 1974 (45 artikuj). Numri i artikujve, siç e shohim, vjen duke u rritur vit pas viti.

2.2 Profili i kufitarit

Në shumë artikuj kufitari trajtohet si një individ, ekzistenca e të cilit buron dhe përligjet në funksion të agjendës së Partisë.¹⁸ Kufitarët nuk kanë jetë private,¹⁹ ata jetojnë dhe punojnë 24 orë në misionin e tyre, siç propagandon revista, dhe me kontributin e tyre të pakrahasueshëm janë shembull i sakrificës në të mirë të shoqërisë.²⁰ Kufitari, pra, paraqitet gati si një figurë mitike, mbinjerëzore,

që i tejkalon nevojat dhe limitet fizike: “Kufitarin nuk e përkul asgjë, ai kryen shërbimin edhe kur këmbët i ka të ngrira, edhe kur dëbora ka mbuluar çdo gjë dhe malet të duken si të vdekura.”²¹

Duke mitizuar kufitarët, revista propagandon idenë e pamundësisë për të kaluar kufirin, si dhe prestigjin e lartë për personat në shërbim të Partisë dhe regjimit në fuqi. Sidomos kufitarët e dalluar etiketohen si shembuj “patriotizmi”, “guximi”, “trimërie” që frymëzonin dhe kësisoj meritonin “respektin dhe mirënjohjen e thellë të popullit”.²²

Vetë kufitarët ishin të interesuar të rrisnin vigjilencën edhe për qëllime pragmatiste, sepse, sipas rregullores së kohës, çdo ushtar i kufirit që arrinte të kapte ose të qëllonte një person që kërkonte të arratisesh përfitonte 14 ditë leje.²³

Një nga synimet e revistës është ta bëjë kufitarin “të prekshëm” për shoqërinë dhe komunitetin ku ai kryen shërbimin ushtarak. Në çdo numër të marrë në shqyrtim, revista NSP pasqyron ngjarje ku kufitarët kontribuojnë në mbjellje pemësh, në punë bujqësore, në ndërtimin e veprave infrastrukturore publike; shkurt, ata janë në shërbim të shoqërisë dhe komunitetit. Atë e gjejmë të angazhuar kudo:

- Kufitari në bujqësi. “Kufitarët e këtij reparti, duke u udhëhequr nga mësimet e Partisë dhe shokut Enver, pranë armës së tyre mbajnë edhe kazmën dhe mbjellin drunj”.²⁴
- Kufitari në aksion. “Reportazh mbi kufitarët e liruar të degës së punëve të brendshme të Korçës që shkuan 10 ditë si aksionistë në hekurudhën Elbasan-Prrenjas”.²⁵
- Kufitari si mik i pionerëve – “në takim me pionierët në Korçë”.²⁶
- Kufitari në shërbim të komunitetit. “Kufitarët e postës N. po rregullonin një fushë sportive. Ata janë të gjithë të shëndetshëm e fytyrëqeshur. Disa me karroca e tezgja mbartnin gurë”.²⁷

Artikujt pozitivë për kufitarët synojnë në terma afatgjatë t’i afrojnë ata me banorët e zonave ku kryejnë shërbimin ushtarak. Kufitarët duhet të trajtohen si “njerëz të shtëpisë”, të cilëve mund t’u besosh dhe me të cilët mund të ndash informacione në mirëbesim si mes miqve apo pjesëtarëve të familjes.

2.3 Ndikimi i mediave të huaja si motiv për arratisje

Sipas të intervistuarve, ndjekja ilegale e radiove dhe televizioneve të huaja dhe informacionet që merrnin aty ishin motivi kryesor për të tentuar arratisjen. Informacioni që transmetonin këto media tregonte qartazi diferencën mes situatës reale dhe asaj që propagandohej në Shqipëri (Vickers, 2006; Godole, 2014; Abrahams, 2016). Sipas Zhivko Petrovic, televizioni jugosllav ishte motivimi i parë për t’u arratisur:

“Isha në shkoll’ dhe në Shkodër e çonin shpesh televizorin në kanale të huaja njerëzit. Iknin shumë shkodranë dhe më lindi mendimi të iki edhe unë.”²⁸

Zenel Drangu shprehet se ndiqte Radio Vatikanin dhe *Zërin e Amerikës* që shërbenin si dritare për të dëgjuar se çfarë ndodhte në botë. Kjo e motivoi edhe të arratisëj:

“Qysh në ushtri në moshën 20 vjeç kam mendu arratisjen. Si djem t’rinj qi ishim, mendoshim për një jetë ma t’mirë. Radio që dëgjoshim, Radio Vatikanin dhe *Zërin e Amerikës*, ishte ndryshe me çfarë u propagandoshe këtu në Shqipëri, në Shkodër se ‘na jena populli më i lumtur në botë’, por na rezultote qi ne ishim populli ma i vujtum në botë...”²⁹

Valët e stacioneve televizive italiane të kapura me mjete rrethanore dhe realiteti që shpaloj aty, ishin frymëzuese edhe për Hysen Kicën (69 vjeç), i cili jetonte dhe punonte në një fshat të Bulqizës, një zonë e thellë malore:

“Si mësova gjuh’ të huja, fillova dhe të ndjek programe të huaja, kryesisht kanalet italiane, festivalin e Sanremos. Mir’ po sa më shumë të shofësh e të nigjosh, aq më shumë din ta kuptosh dhe ta vlerësosh venin që ndodhesh, dhe natyrisht ndjeva boshllëk, ndjeva mangësi të mëdha në jetën time...”³⁰

Vetë Sigurimi ishte i ndërgjegjshëm se sinjalet televizive dhe radiot e huaja dëgjoheshin ilegalisht. Përmes revistës së tij, NSP, jepeshin në një nga shkrimet e saj direktiva të qarta kundrejt radios, si “mjet diversioni në duart e imperialistëve e revizionistëve” dhe si “mjete propagandistike”:

“Kështu stacioni radiofonik *Zëri i Amerikës* transmeton 3 orë e gjysmë në javë emisione në gjuhën shqipe. Ndërsa Radio Moska transmeton në drejtim të Shqipërisë 8 emisione, nga gjysmë ore secili, me anë të të cilave përhap në efir vlerin e degjenerimit revizionist duke u përpjekur ta paraqesë atë të

zbukuruar. Çdo ditë transmetohen në gjuhën shqipe 20 orë, në emisionet e Moskës, Uashingtonit dhe Romës, Vatikanit, Athinës e Beogradit.”³¹

Vlen të theksohet se zhvillimet në Shqipëri ndiqeshin me interes edhe nga mediat e huaja. Për disa gazetarë të huaj që nuk e njihnin nga brenda realitetin e hidhur dhe shkëljen e të drejtave të njeriut, diktatori Hoxha shihej gati me adhurim, pasi mbronte me stoicizëm linjën komuniste që pjesëtarët e tjerë të bllokut ish-komunist e kishin tradhtuar. Ja si shkruan gazeta *New York Times* (NYT) më 1984:

“Two years ago, Mr. Hoxha wrote:¹ ‘There are some, the imperialists and their lackeys, who say that we have isolated ourselves from the “civilized world.” These gentlemen are mistaken. Both the bitter history of our country in the past and the reality of the ‘world’ which they advertise have convinced us that it is by no means a ‘civilized world’, but a world in which the bigger and stronger oppresses and flays the smaller and the weaker, in which money and corruption make the law, and injustice, perfidy and backstabbing triumph.”³²

Edhe pas vdekjes së Hoxhës, interesi i mediave të huaja mbeti i lartë, veçanërisht pas deklaratës së Alisë në nëntor 1986 për hapjen diplomatike të Shqipërisë ndaj Europës Perëndimore, Francës, Austrisë, Zvicrës apo vendeve nordike për bashkëpunim në të ardhmen (Vickers, 2006, 202). Në një artikull tjetër të gazetës NYT komentohet “hapja” e Shqipërisë ndaj turistëve të huaj kur jepen detaje të tilla si:

“But now, President Ramiz Alia, who has ruled since Mr. Hoxha’s death in 1985, has begun to open the doors to a limited number of foreign tourists.² An estimated 10,000 tourists visited Albania this year, just a handful of them Americans.”³³

2.4 Ndalimi i praktikimit të fesë si motiv arratisjeje

Beteja kundër klerit kishte nisur që me marrjen e pushtetit nga komunistët. Ndërmjet viteve 1945-1949, 63 priftërinj katolikë ishin ekzekutuar.³⁴ Persekutimi vazhdoi deri më 1967, kur besimet dhe kultet fetare u ndaluan me ligj. Ndalimi

¹ Dy vjet më parë, Z. Hoxha shkroi: “Ka disa, imperialistët dhe lakejtë e tyre, të cilët thonë se ne jemi izoluar nga ‘bota e civilizuar’. Këta zotërinj gabojnë. Si historia e hidhur e vendit tonë në të kaluarën, ashtu edhe realiteti i ‘botës’ të cilën ata reklamojnë, na kanë bindur se nuk është aspak ‘botë e civilizuar’, por një botë në të cilën më i madhi dhe më i fortë e shtyp dhe e shtrydh më të voglin e më të dobët, në të cilën paraja dhe korrupsioni bëjnë ligjin, ku padrejtësia, pabesia dhe goditja pas shpine triumfojnë.”

² “Por tani, Presidenti Ramiz Alia, i cili ka qeverisur që prej vdekjes së z. Hoxha në 1985, ka nisur të hapë dyert për një numër të kufizuar turistësh të huaj. Rreth 10,000 turistë vizituan Shqipërinë këtë vit, vetëm pak prej tyre amerikanë.”

i praktikimit të fesë ka qenë një ndër arsyet që i nxiste personat të arratiseshin, kryesisht katolikë nga Veriu i Shqipërisë. Propaganda antifetare i konsideronte praktikantët e feve si “armiqtë e popullit”.³⁵

Gazetat *Bashkimi* dhe *Zëri i popullit* gjithë atë periudhë ishin të mbushura me materiale ku akuzonin jezuitët e katolikë për plane dhe kryengritje për përmbysjen e regjimit, për komplete me anglo-amerikanët etj.³⁶ Madje qëndrimi antifetar sanksionohej dhe në Kushtetutën e vitit 1977, neni 37, sipas të cilit “shteti nuk njeh asnjë fe dhe përkrah e zhvillon propagandën ateiste për të rrënjësuar te njerëzit botëkuptimin materialist shkencor”.³⁷

Sulmi më i ashpër drejtohej ndaj klerit katolik, prandaj edhe tentativat për arratisje të klerikëve katolikë ishin më të mëdha. Një prej tyre, At Zef Pllumi, një figurë e rëndësishme e disidencës dhe rezistencës së klerit katolik, u dënua me 25 vjet burg pasi tentoi të arratisesh nëpërmjet kufirit tokësor në Shkodër.³⁸ Ai u arrestua jo nga rojat kufitare, po nga angazhimi i banorëve të zonës kufitare, të cilët e spiunuan tek autoritetet kufitare. Në procesverbalin e arrestimit të Pllumit citohet:

“U nis i vetëm drejt kufirit. Mori drejtimin e Qafës së Pejës. Arriti t’i shpëtojë syrit të rojave kufitare të postës së Thethit, por jo syrit të “njeriut të ri”. Në bjeshkët e Nikçit “njeriu i ri” vigjilonte. 8 punonjës të ndërmarrjes së pyjeve e pikasën dhe kërkuan dokumentin që duhej për të qarkulluar në ato zona. Ata dyshuan dhe e shoqëruan.”³⁹

2.5 “Njeriu i ri” në mbrojtje të kufirit

Mobilizimi i popullit për të ndjekur verbazi ideologjinë komuniste ishte një mision kyç i PPSH. Edhe në çështjen e mbrojtjes së kufijve, qytetarët (kryesisht banorët që jetonin pranë zonave kufitare) inkurajoheshin “të kapnin” shkelësit e kufirit dhe t’i raportonin ata në stacionin më të afërt kufitar. Afër çdo poste kufitare ishin të gatshme forca vullnetare vendore (Dervishi, 2016, 11). Gjithashtu, një tjetër element që inkurajonte angazhimin e tyre ishte nderimi publik për “vigjilencë dhe trimëri”, si tipare që duhet t’i zotëronte “njeriu i ri” socialist. Edhe revista NSP i shërben gjerësisht mobilizimit të popullit duke raportuar rregullisht në rubrikën “Populli vigjilon” në vitin 1974. Aty legjitimohet ideja se është “nder” t’i shërbesh mbrojtjes së kufijve.⁴⁰

Duke ngritur mitin “gjithë populli është ushtar” (edhe kufitar!), regjimi synonte të frikësonte personat që aspironin arratisjen. Zenel Drangu tregon se fshatarët në zonat e kufirit ishin madje të armatosur:

“Kufini u rute plus ushtrisë, po u rute dhe nga populli, “bushatar” u qujshin atëhere, ishin njerëz të lidhur me Sigurimin e Shtetit, ishin dhe

të armatosur nga shteti dhe këta e rushin pjesën e kufinit, se ishte një tog me 30 ushtar që s'ishte n'gjenje me e rujt atje e rute vet populli..."⁴¹

Revista e Sigurimit do të shkruante se nuk ka ushtar më të fortë sesa populli i armatosur dhe i përgatitur ushtarakisht⁴² dhe se populli, në interes të mbrojtjes së kufirit, nuk kursente as gjakun, as jetën e bijve të tij!⁴³

Vigjilenca popullore i vështirësonte përpjekjet e kundërshtarëve të regjimit për t'u arratisur, siç duket në rrëfimin e Artur Kurtallarit gjatë arratisjes së dajës të tij në zonat malore të Kukësit:

"Daja u hoq se po shkonte te kushërinjtë e tij në fshatin Topojan, por qëllimi i tij ishte për të thy kufirin. Më pas situata ka qenë shumë e vështirë për t'u larguar pasi i është fshehur çdo shqiptari që kishte lidhje me pushtetin, polici, ushtari, por dhe syrit të banorëve të zonës, të cilët për çdo person që nuk e njihnin, ngrinin dyshime."⁴⁴

Minoritari Spase Mazkovski (70 vjeç) tregon se banorët që jetonin në zonat kufitare kishin një trajtim të ndryshëm nga të tjerët:

"Populli i kufirit nuk trajtohej asnjëherë si pjesa tjetër e popullit shqiptar, mbase për t'i mbajtur afër dhe për të mos i dhënë arsye të arratiseshin malit ose liqenit, po dhe për të spiunuar rastet kur shprehej ndonjë dëshirë për t'u arratisur!"⁴⁵

2.6 Paranoja e armikut të jashtëm

Ushtria Nacionalçlirimtare e krijuar gjatë Luftës së Dytë Botërore u mbështet me ndihma të mëdha fillimisht nga Bashkimi Sovjetik (BS), por, pas daljes nga Pakti i Varshavës (1961) dhe pas prishjes me BS, situata ndryshoi. Në komandën e ushtrisë u vendosën komisarë politikë të emëruar nga Partia, në të shumtën e rasteve pa eksperiencë, sepse Enver Hoxha donte të evitonte krijimin e një kaste ushtarake e cila mund të ishte kërcënim për pushtetin e tij dhe eliminoi një pjesë të madhe të gjeneralëve që ai vetë i kishte emëruar.⁴⁶ Propaganda në këtë kohë fliste për armiq të jashtëm që mund të sulmonin dhe të pushtonin vendin. Në kushtet e Luftës së Ftohtë flitej për vende imperialiste që kërcënonin vendin dhe më vonë edhe për vende revizioniste si Jugosllavia dhe Bashkimi Sovjetik, të cilat, të shndërruara tashmë në armiq, mund të sulmonin Shqipërinë. Edukimi ushtarak u përfshi edhe në programet mësimore dhe popullsia civile u angazhua rregullisht në stërvitje ushtarake. Ministria e Mbrojtjes ndërmori një projekt të madh bunkerizimi. 700.000 bunkerë u planifikuan, por në fund u ndërtuan rreth 170.000 prej tyre, për mungesë materiale. Qeveria shqiptare madje u

lëvdua se bunkerët mund të duronin jo vetëm predhat ruse, por edhe “deri në katër shpërthime bërthamore” (Abrahams, 2015, 41). Këta bunkerë vazhdojnë të shenjojnë peizazhin e Shqipërisë, si dëshmi e kësaj së kaluare (Biberaj, 1999, 74). Kjo paranojë ndaj armikut imagjinar të jashtëm pasqyrohej edhe në faqet e shtypit. Revista NSP u kushton në këto vite gati në çdo numër një hapësirë të madhe shkrimeve që tematizojnë armikun e jashtëm dhe heroizmin e kufitarëve ndaj shkatërrimit të tyre.⁴⁷ Propaganda do të thellojë paranojën e frikës duke intensifikuar luftën e klasave dhe duke shpikur agjentë dhe bashkëpunëtorë me armikun e jashtëm:

“Propaganda armiqësore kundër pushtetit popullor, nxitja për arratisje, tendencat e terrorit e diversionit dhe mburrjet mbi gjoja jetën e mirë në Perëndim, janë pasqyrë e luftës klasore në fushën politike dhe bëhen me qëllim nga armiqtë e socializmit për të prishur ndërgjegjen e njerëzve të paekuilibruar ose të rinjve të painformuar politikisht dhe ideologjikisht.”⁴⁸

Më direkte bëhen akuzat për lidhjet e armikut të brendshëm me të jashtëmin kundër interesave kombëtare kur diskutojnë lexuesit e revistës:

“Qëndrimet liberale të shpien në pasoja të këqija. Armiqtë e klasës, të jashtëm dhe të brendshëm, nga ana e tyre veprojnë aktivisht për të mbajtur gjallë e për të përhapur moralin e tyre të fëlliqur.”⁴⁹

Në një sërë komentesh, revista e Sigurimit shkon edhe më tej duke e treguar me gisht “armikun amerikan”, i cili dështon para forcës ushtarake shqiptare:

“Këtë veprimtari agresive, kriminale, kundër RPSH, qeveria amerikane ka bërë çmos që ta mohojë para opinionit publik ndërkombëtar, por s’ka mundur t’ia arrijë kurrë qëllimit, sepse agjentët e saj janë kapur vazhdimisht me presh në duar.”⁵⁰

Kjo lloj propaganda përdorej për të legjitimuar izolimin e mëtejshëm të Shqipërisë dhe për të demaskuar armiqtë si “humbës”.

3. Vrasjet në kufi dhe (mos)ballafaqimi me të shkuarën

Regjimi komunist në Shqipëri nuk lëshoi pé nga politika e terrorit as pas rënies së Murit të Berlinit, ku në vendet e ish-blokut lindor u rrëzuan regjimet komuniste. Kufiri vazhdoi të mbrohej si më parë, madje “u morën masa për ta forcuar kontrollin kufitar, ndërsa shumë shqiptarë po përpiqeshin të largoheshin

nga vendi” (Biberaj, 1999, 49). Vrasjet në kufi madje u përdorën politikisht për të terrorizuar masat, sado që kjo do të kishte një efekt të kundërt. Rasti më flagrant ishte vrasja e dy të rinjve që tentuan të kalonin kufirin e Rrushkullit, në Dajç të Shkodrës, më 26 gusht 1989. Kufomat e tyre u lidhën me tela me gjemba në një kamion dhe u ekspozuan ashtu, të vrarë, nëpër rrugët e fshatrave të zonës deri në qytetin e Shkodrës.

Ndërsa në vendet e tjera ish-komuniste po mbaheshin zgjedhjet e para pluraliste, në Shqipëri vetëm gjatë vitit 1990 mendohet të jenë vrarë në kufi 54 persona, mes tyre edhe gra (Dervishi, 2016, 134). Ky është një rast unik krahasuar me të gjitha vendet ish-komuniste. Për më tepër që vrasjet vazhduan edhe pas muajit maj 1990, kur pas ndryshimeve ligjore arratisja nuk konsiderohej më “tradhti ndaj Atdheut”, por thjesht “kalim i paligjshëm i kufirit” dhe dënohej si vepër penale me deri në pesë vjet burg.

Ndërsa Partia merrte masa të mbante kufijtë mbyllur, në fillim të korrikut 1990 mijëra shqiptarë “do të pushtenin” ambasadat e huaja në Tiranë në përpjekje për t’u larguar nga vendi. Gjatë korrikut mbi 4.790 shqiptarë u larguan me ambasadat (Biberaj, 1999, 51), kryesisht drejt Gjermanisë apo Italisë. Në muajin tetor 1990, Hetuesia e Përgjithshme në korrespondencat me ministrin e Brendshëm Isai lajmëronte se kishin filluar “421 çështje penale për krimin e kalimit të paligjshëm të kufijve të shtetit, kryer nga 757 persona (509 janë kapur në kufi, 21 janë vrarë nga forcat e kufirit dhe 227 kanë kaluar kufirin), ndërsa për periudhën korresponduese të vitit 1989, janë filluar 62 çështje të kryera nga 93 persona” (Dervishi, 2016, 131).

Pra, deri në tetor të vitit 1990 ishin shtatëfishuar përpjekjet për “arratisje”. Ndërsa ishte rritur edhe presioni ndaj ushtarëve në kufij që të mos linin këmbë armiku të dilte jashtë vendit dhe strukturat madje propozuan që “kufitarëve shembullorë” t’u jepeshin “stimuj moralë dhe materialë”, kurse ndaj atyre “jovigjilentë” të merreshin masa deri në burgosje (Dervishi, 2016, 115).

Pas rënies së regjimit komunist në Shqipëri nuk ka pasur asnjë proces gjyqësor ndaj atyre që urdhëruan vrasjet në kufi në vitin 1990 dhe më përpara. Vetëm për një rast ekziston një vendim gjykate për dënimin me burgim të përjetshëm të ish-komandantit të postës kufitare të Velipojës, ku më 19 maj 1990 ishte vrarë një djalë i ri dhe ishte plagosur vëllai i tij, një javë pasi ligji për kalimin e kufijve kishte ndryshuar. Edhe pse kanë kaluar më shumë se 20 vjet nga ky vendim, personi nuk e ka kryer dënimin. Sipas një investigimi në lidhje me këtë çështje,⁵¹ rezulton se institucionet shtetërore nuk japin përgjigje të saktë nëse i akuzuari po kryen dënimin me burg apo jo. Ndërsa Policia e Shtetit pretendon se ky person është në kërkim, edhe pse në vitin 2012 pati raportime në media se u ndalua në Itali dhe se po procedohej për t’u ekstraduar në Shqipëri.

Përfundime

Mbyllja totale e kufijve gjatë diktaturës ishte një ndër armët e partisë komuniste për të mbajtur pushtetin për gati gjysmë shekulli. Paranoja e armikut të jashtëm dhe të brendshëm mbështetej nga ushtria, nga Sigurimi dhe mbi të gjitha, nga propaganda në organet e shtypit për indoktrinimin e popullsisë. Dëmet e kësaj politike izolacioniste, bardhezi (me ne ose kundër nesh!), vazhdojnë të jenë prezente në mënyrën si ndërtohen marrëdhëniet me shtetet e rajonit dhe më gjerë. Pasojat e izolimit të gjatë të Shqipërisë nuk kanë qenë asnjëherë objekt i diskutimit mbarëshoqëror, për të kuptuar njëkohësisht problemet me të cilat përballlet demokracia e brishtë shqiptare. Gjithashtu, tema e vrasjeve në kufij nga 1944 deri në fund të vitit 1990 ka munguar në diskursin publik, për të dënuar përgjegjësit e krimeve ose së paku për t'i identifikuar ata. Kësaj i shtohet edhe mungesa e vullnetit politik për t'u ballafaquar ligjërisht dhe moralisht me të shkuarën komuniste. Ky kapitull i historisë shqiptare ka qarkulluar shumë ndikim në të tashmen, sepse ende dhjetëra mijëra viktima të këtij persekutimi jo vetëm nuk gjetën drejtësi, por vazhdojnë të jetojnë pranë persekutorëve të tyre.

Shënime

¹ For more information regarding the persecution of the clergy, see: Pjetër Pepa (2017). *Dosja e Diktaturës* [Dossier of Dictatorship], ISKK, Tirana, pp. 39-68.

² Kufiri i territorit të shtetit shqiptar është rreth 1094 kilometra i gjatë, i përbërë nga 627 km kufij tokësorë, 316 km kufij detarë (vijë bregdetare 472), 73 km kufij liqenorë, 48 km kufij lumorë dhe 30 km përrenjorë. Me shtetin jugosllav, para shpërbërjes së tij, kufiri ishte i gjatë 529 km (380 km tokësor, 39 km lumor, 7 km liqenor, 22 km përrenjor, 22 km detar). Me shtetin grek kufiri ishte i gjatë 349 km (247 km tokësor, 78 km detar, 9 km lumor, 7 km liqenor dhe 8 km përrenjor). Cituar nga Dervishi, 2016, f. 9.

³ Online publication of the Albanian Constitution of 1976: <http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/ALB%20Kushtetuta%20e%20Republikes%20Socialiste%20Popullore%20e%20Shqiperise%201976.pdf>

⁴ “Ushtari në kufi të paralajmëron një herë, dy, e në të tretën të vret. Me ushtarin në kufi nuk ka llafe. Ushtari do të të vrasë!” Fjalë të Ramiz Alisë më 26 korrik 1990 në Plenumin e Komitetit Qendror për vrasjet në kufi gjatë atij viti, cituar nga Qemal Lame (2014) *Kur shembeshin themelet* (Tiranë: Onufri).

⁵ Intervistë me Zenel Drangun, Shkodër, shtator 2018.

⁶ Intervistë me Artur Kurtallarin, Kukës, gusht 2018.

⁷ Intervistë me Zhivko Petrovic, Spaç, Rrëshen, mars 2017.

⁸ NSP, rubrika “Albumi ynë historik: Retrospektivë”, 4 prill 1974, f. 4.

⁹ Intervistë me Valbona Miraka, Tiranë, shtator 2018.

¹⁰ <https://www.nytimes.com/1984/11/11/magazine/albania-opens-its-door-a-crack.html>

¹¹ Intervistë me Artur Kurtallarin, Kukës, gusht 2018.

¹² <https://balkanweb.com/raporti-per-ramiz-aline-ne-46-vjet-jane-arratisur-13-692-vete-988-jane-ekzekutuar/>; <https://www.voal.ch/raporti-i-hekuran-isait-ne-46-vjet-jane-arratisur-13-692-vete-988-jane-ekzekutuar/>.

¹³ Diskutim i Simon Stefanit në 19 mars 1990 gjatë një mbledhjeje me zëvendësministra dhe oficerë të komandës së kufirit. For more information read the articles in <http://www.panorama.com.al/simon-stefani-ne-1990-denim-kapital-per-ata-qe-nuk-u-binden-kufitareve/>; <http://www.nacionalalbania.al/2013/05/cfare-permban-albumi-terrori-komunist-ne-shqiperi/25/>.

¹⁴ Interview with Zenel Drangu, Shkodra, September 2018 (Chairman of the Organization of former political persecuted people of Shkodra).

¹⁵ Informacion i cituar nga ekspozita “Propaganda gjatë diktaturës komuniste” nga Brisejda Lala dhe IDMC, 2017.

¹⁶ Arkivi Qendror i Shtetit, fondi 14, dosja 31, f. 34-35.

¹⁷ Për më shumë informacion rreth propagandës dhe rolit të gazetarëve lexo: Münch, J. W., & Gaço Simaku (1994); Godole (2014).

¹⁸ NSP, maj 1970, f. 6.

¹⁹ NSP, 4 prill 1972, f. 13.

²⁰ NSP, nr.2, viti 1969, f. 18.

²¹ NSP, 11 nëntor 1971, f. 21.

²² NSP, kopertinë, 8 gusht 1972.

²³ Informacion i cituar nga faqja e Muzeut të Kujtesës: www.muzeukujteses.al.

²⁴ NSP, nr.2, viti 1969, f. 20.

²⁵ NSP, 1 janar 1974, f. 9.

²⁶ NSP, 10 tetor 1973, f. 29.

²⁷ NSP, 6 qershor 1971, f. 27.

²⁸ Intervistë me Zhivko Petrovic, Spaç, Rrëshën, mars 2017.

²⁹ Intervistë me Zenel Drangun, Shkodër, shtator 2018.

³⁰ Intervistë me Hysen Kican, Durrës, shtator 2018.

³¹ NSP, rubrika “Shënim i revistës”, 2 shkurt 1974, f. 26.

³² <https://www.nytimes.com/1984/11/11/magazine/albania-opens-its-door-a-crack.html>.

³³ <https://www.nytimes.com/1989/12/10/travel/a-glimpse-into-albania.html>.

³⁴ <http://albertvataj.com/2016/11/63-martiret-e-klerit-katolik-shqiptar-te-masakruar-nga-komunistet-ne-vitet-1944-1989/>.

³⁵ NSP, rubrika: “Kleri katolik reaksionar kundër RPSH”, 9 shtator 1973, f. 18.

³⁶ NSP, Dosja e diktaturës, Pjetër Pepa, Tirana, 2017, ISKK, f. 53.

³⁷ NSP, nr. 5506, datë 28.12.1976.

³⁸ At Zef Pllumi u burgos dy herë nga regjimi komunist për periudhat: 15.10.1946-15.10.1949 dhe 27.9.1967-11.4.1989. Për informacion të mëtejshëm rreth burgosjes së At Zef Pllumit lexo: At Zef Pllumi (2006). Rrno për me tregue, shtëpia botuese “55”, Tiranë, f. 463-641.

³⁹ <http://www.kohajone.com/2017/09/24/tentativa-per-arratisje-e-at-zef-pllumit-si-u-kap-ne-theth-kleriku-dhe-si-e-pesoi-nga-diktatura/>.

⁴⁰ NSP, 2 shkurt 1974, f. 20.

⁴¹ Intervistë me Zenel Drangun, Shkodër, shtator 2018.

⁴² NSP, 12 dhjetor 1974, f. 3.

⁴³ NSP, rubrika “Albumi ynë historik”, 7 korrik 1972, f. 28.

⁴⁴ Intervistë me Artur Kurtallarin, marrë në Kukës, gusht 2018.

⁴⁵ Intervistë me Spase Mzenkovskin në Pustec (minoritet në kufirin e zonës së Prespës, mes Maqedonisë, Greqisë dhe Shqipërisë), 2017.

⁴⁶ Informacion i cituar nga ekspozita “Propaganda gjatë diktaturës komuniste” nga Brisejda Lala dhe IDMC, 2017.

⁴⁷ Shih për këtë një sërë shkrimesh të botuara në: NSP, 4 prill 1974, f. 23; NSP, “Albumi ynë historik”, 7 korrik 1972, f. 28; NSP, 4 prill 1974, f. 4 etj.

⁴⁸ NSP, koment nga Lirim Pëllumbi, 12 dhjetor 1973, f. 3.

⁴⁹ NSP, rubrika “Diskutojmë”, 5 maj 1973, f. 6.

⁵⁰ NSP, “CIA kundër nesh”, 5 maj 1973, f. 30.

⁵¹ Cituar nga artikulli “28 vjet nga vrasja në kufi, asnjë ditë burg për ish-komandantin e postës së Velipojës”, Erblin Vukaj, botuar në Observatorin e Kujtesës, 2 korrik 2018, <http://www.observatorikujteses.al/28-vjet-nga-vrasja-ne-kufi-asnje-dite-burg-per-ish-komandantin-e-postes-se-velipojes/>.

Bibliografia:

- Abrahams, Fred. C. (2015) *Modern Albania. From Dictatorship to Democracy in Europe*, New York/London: New York University Press.
- Biberaj, Elez (1999) *Albania in Transition: The Rocky Road to Democracy, USA*: Westview Press.
- Dervishi, Kastriot (2012) *Sigurimi i Shtetit 1944-1991 [State Security 1944-1991]*, Tirana: ISKK.
- (2016) *Vrasjet në kufi në vitin 1990 [The killings at the border in 1990]*, Tirana: ISKK.
- Fischer, Bernd J. (2010) *Enver Hoxha dhe diktatura staliniste në Shqipëri [Enver Hoxha and the Stalinist Dictatorship in Albania]*, Tirana: AIIS.
- Godole, Jonila (2014) *Gazetaria shqiptare në tranzicion [Albanian Journalism in transition]*, Tirana: Papyrus.
- Lame, Qemal (2014) *Kur shembeshin themelet [When the foundations collapsed]*. Tirana: Onufri.
- Mëhilli, Elidor (2017) *From Stalin to Mao. Albania and the Socialist World*, Ithaca: Cornell University Press.
- Münch, J. W., Simaku, G. (1994) *Die albanischen Massenmedien – von der Diktatur zur Demokratie*. in Gerd Hallenberger, Michael Krzeminski, Osteuropa. Medienlandschaft im Umbruch, Vistas.
- Pepa, Pjetër (2017) *Dosja e diktaturës [Dossier of Dictatorship]*, Tirana: ISKK.
- Pllumi, At Zef (2006) *Rrno për me tregue [Live to testify]*, Tirana: Botimet 55.
- Vickers, Miranda (1995[2006]) *The Albanians: A modern History*, London/New York: I.B. Tauris.
- Woodcock, Shannon (2016) *Life is War: Surviving Dictatorship in Communist Albania*, Bristol: HammerOn Press.

Sheldiana Jano

Avokate

Lindur më 05.02.1989. Ka përfunduar studimet universitare pranë Fakultetit të Drejtësisë në Universitetin e Tiranës në vitin 2011. Në vitin 2013 ka mbaruar Shkollën e Avokatisë pranë Dhomës Kombëtare të Avokatisë. Në vitin 2015 kam përfunduar studimet në Master Profesional për Administrim Publik, Fakulteti i Ekonomisë, Universiteti i Tiranës. Në vitin 2016 ka fituar Licencën e Avokatisë me nr. 9087. Në vitin 2017 ka zhvilluar trajnimin pranë Dhomës Kombëtare të Ndërmjetësve dhe marrjen e licencës së Ndërmjetimit pranë Ministrisë së Drejtësisë.

Lufta e klasave dhe ndryshimet në konceptin e saj përgjatë regjimit

Abstrakt: Lufta e klasave kishte filluar e ashpër në Shqipërinë e pas-Luftës së Dytë Botërore. Komunistët kishin marrë pushtetin, ndërsa kundërshtarët e tyre politikë, ose dërgjeshin burgjeve, ose vazhdonin të përndiqeshin në mënyra nga më të ndryshmet. Ideologjia e “përsosur” e ndërtuesve të shtetit socialist ishte për të nxitur një “barazi”, por fakti është që krijuan një pabarazi ekstreme, me përndjekje, persekutime, kontrolle, burgosje dhe vrasje. Një nga këto mënyra është e realizuar nëpërmjet një vendimi të Këshillit të Ministrave të vitit 1951.

Në filtrin për t’u marrë në punë si punonjës i thjeshtë dhe për më tepër, si specialist, duhej patjetër të kalonin të gjithë punëmarrësit. Të gjithë ata që e kishin marrë damkën “armik” duhet të kishin edhe një shenjë dalluese. Një karton të verdhë. “Urdhërohen gjithë ministrat, që nëpunësit apo specialistët që i pushojnë nga puna për qëndrim armiqësor karshi pushtetit t’i pajisin me nga një kartelë (bojë e verdhë) në formatin dhe përmbajtjen, siç i bashkëngjitet këtij vendimi. Dublikata e së njëjtës kartelë t’i përcillet menjëherë Kryeministritë”.

Detyrat e vendosura ndaj Sigurimit të Shtetit për punonjësit e “ardhur” në urdhrin e dhënë nga Këshilli i Ministrave, 1953: “Të organizohet rigorozisht kontrolli mbi çamët dhe çifutët, mbi minoritarët dhe të gjithë ata që kanë lidhje farefisnore me emigrantë. Të qepen dosjet për këto materiale sekrete dhe të mbahen të censuruara kundër shfaqjes së agjenturës së huaj.”

Revolucionarizimi i mëtejshëm i “luftës së klasave” do të përfshinte gjithë fushat e jetës, politike, ekonomike, ideologjike, kulturore, ushtarake, organizative; regjimi vendosi të merreshin “masa të rrepta revolucionare” që solli deformim të konceptit, një sistem të kalbur në brendësi të tij.

Hyrje

Regjimi komunist, që u vendos menjëherë pas çlirimit, bazohej në diktaturën e proletariatit dhe në luftën e klasave. Si të gjitha regjimet, ai u mbështet në dy shtylla. E para ishte propaganda, e cila përdorej për të glorifikuar arritjet e regjimit, për të përligjur politikën e tij, por mbi të gjitha për të ngritur kultin e individit të drejtuesve kryesorë komunistë, veçanërisht të Enver Hoxhës. Shtylla tjetër ishte “dhuna”. Ajo ishte institucionalizuar nga një paketë ligjesh, të cilat shkelnin çdo lloj të drejte individuale, morale, psikologjike, njerëzore, si dhe nga një sistem burgjesh e kampesh përqendrimi të shpërndara në të gjithë vendin.

Që në vitin 1945 u krijuan disa gjykata speciale për të gjykuar bashkëpunëtorët e pushtuesit dhe pjesëmarrësit në organizatat “reaksionare”. Njëkohësisht, filloi edhe një fushatë e gjerë për të shtypur dhunshëm të gjitha grupimet kundërshtarë, kundër nëpunësve dikur të mbrojtur nga partia e pushtetshme, por tashmë të përndjekur si armiq të popullit dhe me “njollë” në biografi. Gjyqi i klerikëve të të ashtuquajturit “Bashkim Kombëtar”, gjyqi i anëtarëve të Partisë Bashkimi Demokratik, si Gjergj Kokoshi e Musine Kokalari, gjyqi i ish-nxënësve të Shkollës Teknike të Fultz-it, gjyqi i deputetëve, janë vetëm disa nga ngjarjet që tregojnë prirjen e hershme të regjimit për të shtypur egër çdo kundërshtar politik. Fushata kundër praktikave dhe besimeve fetare, e nisur në vitin 1967, ishte një tjetër dëshmi që tregonte për nevojën e regjimit për uniformitet të skajshëm politik e social.

E, ndërsa fillimi ishte më i dhunshëm për kundërshtarët politikë, procesi u bë i frikshëm edhe për vetë drejtuesit komunistë. Valë të herëpashershme arrestimesh e dënimesh bëheshin sa herë që regjimit i duheshin fajtorë për dështimet e politikave të tij ekonomike, industrialiste, bujqësore, apo për të mbytur çdo shenjë të disidencës në vend. Lufta e klasave ishte një strategji shkatërruese për të nxjerrë në pah nëpunësit. Edhe në qofshin me arsim të lartë e të mirëpërgatitur e të specializuar të çfarëdolloj kategorie, kjo gjë nuk përbënte sukses nëse “njolla” në biografi konsiderohej kërcënim për ekzistencën e Partisë së vetëquajtur “fuqiplotë” e cila rrëronte jetën e individëve, familjeve, shoqërisë dhe mendohej të gjente fajtorë atje ku nuk ekzistonin, të krijonte “armiq të popullit” atje ku vetë këta njerëz mund të ishin më dashamirës të popullit dhe atdheut të tyre.

Pjesa I

1.1 Analizë e periudhës komuniste

Shqyrtimi dhe analiza kritike e diktaturës komuniste në Shqipëri ka filluar me hapa të ndrojtur¹. Hulumtimi objektiv i krimeve dhe trajtimi i historisë së periudhës komuniste kanë rëndësi të jashtëzakonshme për forcimin demokratik të vendit dhe të shtetit të së drejtës. Përmes studimit shkencor të shkaqeve, të rrjedhave dhe të pasojave të diktaturës komuniste, mund të përgatitet edhe analiza kritike e së kaluarës komuniste dhe diktatoriale dhe të nxitet zgjerimi i strukturave të shtetit të së drejtës. Edhe 20 vjet pas kthesës politike përballja me të kaluarën komuniste vazhdon të mbetet një thjeshtë e shkencave shoqërore shqiptare. Megjithatë, vlerësimet historiko-politike për diktaturën komuniste nuk mungojnë. Por këto ndryshojnë shumë prej njëra-tjetrës në varësi se kush i ndërmerr: ish-i përndjekuri politik, ish-komunisti, dikush që ka hyrë rishtazi në politikë, historiani apo politologu. Pasojat e diktaturës vazhdojnë të ushtrojnë ende deri sot ndikimin e tyre në thuajse çdo familje shqiptare. Për këtë arsye shqyrtimi i historisë së kësaj kohe është një domosdoshmëri absolute, e cila kontribuon për konsolidimin e shtetit të së drejtës dhe një shoqërie të drejtë. Analiza e kësaj periudhe do të thotë të zhvillosh një koncept më kritik dhe autokritik të historisë. Do të thotë të konstatosh se cilat përfytyrime për të kaluarën vazhdojnë të ndikojnë ndaj së tashmes sonë, se për cilat gjëra duhet të bëjmë kujdes, kur bëhet fjalë për kujtimin publik të asaj kohe.

1.2 Vështrim deskriptiv

Dihet se lufta e klasave ka lindur që kur lindën klasat dhe ka vazhduar e do të vazhdojë e pandërprerë gjersa të ekzistojnë ato. Zhvillimi i saj ka qenë e do të jetë dallgë-dallgë, herë me acarime e herë me zbutje, në përshtatje me kushtet historiko-shoqërore dhe me kërkesat dhe objektivat e çdo periudhe, por asnjëherë nuk është shuar dhe nuk do të shuhet. Për forcat udhëheqëse politike rëndësi themelore ka konceptimi i drejtë mbi këtë luftë dhe mjetet, mënyrat e objektivat

¹ Dr. Willibold Frehner, *Pasojat e diktaturës – qëndrimi ndaj shtypjes dhe mësimet*, “Rreth domosdoshmërisë së studimit të historisë së periudhës komunist”, fq. 3. Botues: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Zyra e Tiranës. https://ceapalnet.org/downloads/Pasojat%20e%20Diktatur%C3%ABs_Q%C3%ABndrimi%20ndaj%20shtypjes%20dhe%20pasojat.pdf

e saj, në përputhje me problemet që kërkojnë zgjidhje në faza të veçanta të zhvillimeve politiko-shoqërore.

Duke mos pasur si qëllim analizën e saj tërësore, me shembujt e pafund të historisë botërore, le të përqendrohemi vetëm në historinë e zhvillimit të saj në Shqipëri gjatë e pas Luftës Nacionalçlirimtare, që është specifike, më e prekshme dhe me interes aktual për publikun tonë, pasi është edhe periudha që solli edhe transformime rrënjësore politiko-ekonomike, si pozitive ashtu edhe negative, me pasoja tejet të rënda, që i njohin më mirë ata që e vuajtën mbi kurrizin e tyre goditjen, por edhe mbarë populli, që u nda e u përça në dy pjesë për shkak të famëkeqes biografi familjare. Entuziazmi dhe gatishmëria e masave, e shoqëruar me propagandën e fuqishme për ndërtimin e një jete të re dhe një Shqipërie të re, organizimi dhe përkushtimi i kuadrove militantë, patriotë e demokratë të vërtetë, bëri që kjo situatë e rëndë të përballohej me sukses nga puna vullnetare e mijëra burrave, grave, të rinjë e të rejave, duke e kthyer vendin në një kantier gjigant ndërtimi.

Klasat e përmbysura luftuan, bënë rezistencën e tyre me një propagandë të vakur dhe duke arritur gjer në mbylljen kryesisht brenda rretheve të tyre; luftuan edhe me akte sabotazhi, por gjithmonë të frikur e të përballur me popullin dhe Sigurimin e Shtetit, që i ndiqte kudo tërë sy e veshë, duke i denoncuar e duke i çuar përpara gjyqeve speciale, ku shumë prej tyre, pa kod penal, nga gjyqtarë militantë, edhe për “faje” fare të vogla, u dërguan para skuadrës së pushkatimit ose trekëmbëshave si armiq. Mendimi kundër dhe mosbesimi vlerësohej si agjitacion dhe propagandë kundër pushtetit të ri dhe dënohej rëndë.

Nga luftë klase, që objektivist përseri do të ekzistonte në forma dhe metoda të tjera më humane dhe me pikësynim tërheqjen e bindjen e ish-të dënuarve në idealet e një shoqërie kolektive, pas neutralizimit të aktivitetit të tyre antikomunist, pa ua shkatërruar atyre gjithë jetën, kjo mori formën e plotë të një gjenocidi politik.

Kjo klasë, që parimisht duhej të eliminohej nëpërmjet dënimit të kriminelëve dhe nëpërmjet edukimit të shkrihej në gjirin e klasës punëtore dhe fshatare për të tjerët, faktikisht u shumëzua edhe me elementë të rinj ish-komunistë të dënuar dhe pasardhës të tyre dhe u pozicionua me të drejtë kundër regjimit komunist dhe priste rastin e volitshëm për t’u ngritur për rrëzimin e tij.

Pjesa II

2.1. Ndryshimi i konceptit “lufta e klasave”

“Armiku është nënshtruar, por nuk është shfarosur krejtësisht. Ende vazhdon të ketë armiq jashtë dhe brenda zonës sonë të pushtetit”, - theksonte Lenini gjatë luftës civile ruse, duke shtuar: “Terrorin detyrohemi ta përdorim për shkak të terrorit të Antantës (Entente). Ne nuk do t’ia dilnim mbanë të rezistonim as edhe dy ditë, në rast se nuk do t’u ishim kundërvënë pa mëshirë përpjekjeve për sabotim, që për ne do të thotë terror.”² Lenini përdor këtu argumentin klasik të despotëve modernë, sipas të cilëve ata qenqëshin të detyruar prej të tjerëve që të përdorin dhunën dhe terrorin. Këtë argument të Leninin e bënë të vetin më vonë, duke e ashpërsuar madje edhe më tej, Stalini dhe më pas edhe Republika Demokratike Gjermane (RDGJ) apo Shqipëria komuniste. “Partia mendon se lufta e klasave, edhe pas likuidimit të klasave shfrytëzuese, mbetet një nga forcat kryesore lëvizëse të shoqërisë. Kjo luftë në socializëm, siç tregon edhe eksperiencia e vendit tonë, është një fenomen objektiv dhe i pashmangshëm. Lufta e klasave brenda vendit jo vetëm nuk ndërpritet e nuk shuhet, por edhe zhvillohet ashpër, valë-valë e gërshetohet me luftën e klasave në frontin e jashtëm. Ajo përfshin të gjitha fushat e jetës. Lufta e klasave zhvillohet kundër armiqve të brendshëm e të jashtëm” (Historia, 1981: 398). Vende të tilla, si Bashkimi Sovjetik, RDGJ-ja apo Shqipëria propagandonin vazhdimisht se ishin të rrethuara nga armiq dhe se për të mbijetuar u duhej t’u përgjigjeshin atyre duke vepruar me ashpërsi brenda vendit.

Për të përligjur terrorin pretendohej se ai ishte legjitim për të garantuar arritjet e socializmit. Pushtetmbajtësit theksonin se mbrojtja e socializmit është qëllimi më i lartë, i cili justifikonte dhe u jepte bekimin të gjitha mjeteve. Por qëllimi më i lartë i regjimeve të Republikës Demokratike Gjermane 1 (Lenin, 1974: 318), 2 parulla të tilla, si “Të punojmë, të mendojmë dhe të veprojmë kurdoherë si revolucionarë në rrethim”, “Në njërën dorë kazmën, në tjetrën pushkën” nga Shqipëria, apo “Vendi i punës – vend lufte për paqen”, “Lufta e klasave, pushteti i klasave” nga Republika Demokratike Gjermane, i bëjnë të qarta qëndrime të tilla.

² “Çdo komunist – një çekist i mirë”. *Sigurimi i Shtetit, populli “punonjës” dhe armiqet e tij në RDGJ dhe në Shqipërinë komuniste*, dr. Pandeli Pami. “Qëndrimi ndaj shtypjes dhe mësimet”, fq. 5, Botues: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Zyra e Tiranës. https://ceapalnet.org/downloads/Pasojat%20e%20Diktatur%C3%ABs_Q%C3%ABndrimi%20ndaj%20shtypjes%20dhe%20pasojat.pdf.

Vetë hyrja e Kushtetutës së RPSSH-së (1976): “Në përleshje me armiqtë e jashtëm e të brendshëm ai [populli shqiptar] mbrojt qenien si popull e si komb, luftoi për lirinë dhe pavarësinë kombëtare, për tokën dhe gjuhën amtare, për bukën dhe drejtësinë shoqërore.” Roli udhëheqës i PPSH në gjithë jetën e vendit, lufta e klasave si forcë kryesore lëvizëse e shoqërisë. Parimet themelore të shtetit socialist³: sovraniteti popullor, uniteti i pushtetit, centralizimi demokratik, lufta kundër burokratizimit e liberalizimit, ligjshmëria socialiste, vija e masave dhe kontrolli punëtor e fshatar, parimi i mbështetjes në forcat e veta.

Këtij qëllimi i shërbente edhe ngritja dhe forcimi i aparateve të Sigurimit të Shtetit, të cilat praktikonin edhe terrorin. Modeli dhe përvoja sovjetike, si në shumë sektorë të tjerë të organizimit të shtetit, edhe për krijimin e aparateve të Sigurimit të Shtetit, shërbyen si model dhe shembull: Bashkimi Sovjetik, konkretisht Komisioni i Jashtëzakonshëm Mbarërus për Luftimin e Kundërrevolucionit, të Spekulumëve dhe të Sabotazhit – ВЧК– ВеЧеКа3, sikurse quhej Sigurimi sovjetik i Shtetit, apo policia politike e BRSS-së, që u themelua më 20 dhjetor 1917. Krijimi i ВЧК-së u shoqërua edhe me nxjerrjen e një ligji të posaçëm, i cili e konsideronte praktikisht si veprim kriminal çdo formë opozite qoftë individuale, qoftë kolektive, një ligj me anë të të cilit legalizohej çdo kufizim i lirive dhe i të drejtave individuale: “Nisur nga interesi i përgjithshëm i klasës punëtore, Republika Sovjetike ua heq personave apo grupeve të caktuara të drejtat e tyre, që ata mund t’i përdorin kundër interesave të revolucionit socialist.”

Përcaktimin e veprimeve që mund të ishin kundër interesave të revolucionit e ndërmerre ВЧК-ja, që quhej arma e revolucionit, pra e Partisë. Parimi i revolucionit të vazhdueshëm dhe organet e Sigurimit të Shtetit. E gjithë dhuna dhe arbitrariteti shtetëror, i përpunuar dhe sanksionuar në paragrafët e Kodit Penal të Republikës Demokratike Gjermane apo të Shqipërisë komuniste, e ka zanafillën tek idetë e Leninit. Gjithsesi, në një pikë Shqipëria komuniste dallon prej Republikës Demokratike Gjermane dhe vendeve të tjera të ish-blokut lindor. Enver Hoxha dhe PPSH-ja vazhduan ta ndiqnin me fanatizëm stalinizimin dhe terrorin edhe pas vdekjes së Stalinit. “Stalini vriste, edhe ne gjithashtu”, - shkruan Hoxha plot krenari në librin e tij *Hrushshovianët*.

I përbashkët për të dyja vendet është koncepti, i shndërruar në parim, i revolucionit të vazhdueshëm, i cili nuk i merr parasysh parimet e shtetit të së drejtës dhe shërben edhe si bazë për institucionin e Sigurimit të Shtetit.

³ Fjalori Enciklopedik Shqiptar, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Qendra e Enciklopedisë Shqiptare, Tiranë, 2008, f. 1425.

Si zhvillohej lufta e klasave, shkatërruesja dhe denigruesja e individit në epokën e errët të diktaturës komuniste?

Njerëzit që punësoheshin në administratë duhet të shfaqnin besnikëri ndaj njerëzve të pushtetit dhe Bashkimit Sovjetik. Më 24 nëntor 1956 doli një udhëzim me parimet e reja (të plotësuar) të luftës së klasave. Dokumenti është shumë i qartë dhe s'ka nevojë për shumë shpjegime. Dokumenti thekson se lufta për të mbajtur të pastra aparatet “tona” nuk duhet të pushojë asnjëherë. Ato duhet të pastrohen nga njerëz të kategorive të ndryshme, që në këtë dokument specifikohen qartë. Politika e punësimit ishte e thjeshtë: besnikëri ndaj klikës drejtuese dhe Bashkimit Sovjetik. Kjo e dyta u zhvleftësua pas vitit 1960, kur u prishën marrëdhëniet mes dy vendeve komuniste.

Komunizmi pretendonte, të paktën në teori, se një ditë do të sillte në shoqëri barazinë absolute shoqërore, por, nga ana tjetër, punonte për të kundërtën e saj. Politika e luftës së klasave ishte thika e përhershme që do ta mbante brez pas brezi të përcarë shoqërinë. Ndëshkimet mbi bazë gjaku, siç vihet re në dokument, do të vazhdonin përjetësisht, sepse vetë natyra njerëzore është një vazhdimësi e pafundme e lidhjes së gjakut, duke kaluar nga brezi në brez. Në dokument vihet re se lufta klasave, në fazën që pasqyron dokumenti, shtrihet përtej lidhjes së gjakut. Njerëzit mund të dënoheshin edhe pse mund të kishin bërë tregti (të ligjshme) me një person që mendohej (nga regjimi) me pikëpamje antiregjim.

Në këtë dokument lexohet qartë edhe një gjë: përpjekja për shkatërrimin e familjeve në emër të interesave politike. Për shembull, fëmijët e kulakëve, specifikohet në dokument, mund të merreshin në punë vetëm nëse kishin dhënë prova besnikërie ndaj regjimit dhe prova të besueshme që i kishin prishur lidhjet me të afërmit e tyre të klasifikuar si kulakë. “Bijt e kulakëve mund të mbahen si nënpunës vetëm në rast se kanë dhënë prova besnikërie dhe kanë çkëputur definitivisht marrëdhëniet me prindërit e tyre që janë cilësuar kulak”, - thuhet në dokument.

2.2 Forcimi i luftës së klasave, stadtet dhe “kategoritë”⁴

Parimi kryesor mbi të cilin u mbështetën komunistët gjatë gjithë sundimit të tyre ishte zhvillimi i luftës së klasave, që synonte eliminimin fizik, goditjen, persekutimin, nënshtrimin dhe përjashtimin e të gjithë individëve dhe grupeve shoqërore të cilat nuk ishin mbështetje për sistemin komunist. Zhvillimi i luftës së klasave përbënte esencën e të gjithë propagandës së partisë në pushtet,

⁴ Kodi Penal i Republikës Popullore Socialiste Shqipërisë, viti 1977, f. 181. E. Hoxha, *Veptra*, vëll. 14, f. 28. Cituar prej prof dr. V. Misja, Y. Veisiu, doc. A. Bërxxolli, në: *Popullsia e Shqipërisë*, 1987.

të zbërthyer në fjalimet e udhëheqjes komuniste dhe madje të fiksuar edhe në Kushtetutën e vitit 1976 dhe në legjislacionin penal, i cili konsiderohej një armë e fuqishme e diktaturës së proletariatit në luftën e klasave.

Thuaje çdo fjalim apo raport i udhëheqjes së Partisë mbyllej me thirrjen për zhvillimin e luftës së klasave, përveç raporteve dhe programeve speciale që i kushtoheshin kësaj çështjeje. Programi për ndërtimin e socializmit, në fushën shoqërore, synonte ngushtimin e dallimeve midis grupeve shoqërore për shkak të statusit ekonomik, politik, kulturor, qytetit dhe fshatit dhe ndërtimit të një shoqërie pa klasa. Në këtë proces, për fat të keq ishin krijuar edhe disa eksperiencia në vendet e tjera të bllokut komunist, si dhe ato të aplikuara gjatë regjimeve totalitare, të cilat u përvetësuan mjaft mirë nga udhëheqja komuniste shqiptare, madje u pasuruan më tej. Këtë transformim shoqëror shteti komunist do ta realizonte jo me propagandë, por me veprime konkrete të dhunshme dhe revolucionare, “me anën e një ndërhyrjeje despotike në të drejtën e pronësisë dhe në marrëdhëniet borgjeze të prodhimit”.

Objekti i parë i goditjes do të bëheshin klasat e pasura, tregtarët, pronarët e tokës, të shërbimeve, të industrisë dhe pas tyre do t’u vinte radha grupeve shoqërore që nisur nga pasuria konsideroheshin të mesëm. Zbatimi i programit të shtetëzimit, konfiskimit dhe shpronësimeve i shërbente qëllimit të ngritjes së bazës ekonomike të rendit socialist dhe eliminimit të shtresave të pasura, të cilat sigurisht duke qenë me pushtet ekonomik rrezikonin të merrnin edhe pushtetin politik. Masat e marra nga shteti për shtetëzimin socialist të mjeteve kryesore të prodhimit dhe qarkullimit, zbatimi i reformës agrare dhe i masave të tjera me karakter socialist sollën ndryshime në strukturën sociale klasore të popullsisë. Ndryshimet në strukturën e shoqërisë u reflektuan edhe në popullatën e të dënuarve, e cila përbën një projektion të shoqërisë shqiptare në këtë periudhë.

Ndër të dënuarit dhe të paraburgosurit lufta e klasave kishte shfaqje të drejtpërdrejta të dhunës dhe poshtërimit. Të dënuarit politikë, të njohur “armiqtë e popullit”, mbaheshin të veçuar në burgjet dhe kampet me të sigurta e më të vështira. Ndëshkimet ishin metodë pune në çdo veprim e në çdo kohë. Veçanërisht të rënda ishin ndëshkimet për mosrealizim të normës. Në raportin e datës 7.6.1952 thuhet se masat ndëshkimore kanë qenë ekstreme. “Në kampin nr. 1 dhe 2 të burgosurit janë qëlluar me shkop nga policët. Punëtori operativ në kampin e monarkofashistëve grekë Lushnjë ka plaçkitur dhe torturuar të internuarit. Janë konstatuar edhe mjaft sjellje imoraliteti”.

Keqtrajtimet e kishin bazën në filozofinë e urrejtjes që ishte mbjellë nga shteti midis shtresave të ndryshme të vendit, veçanërisht ndaj të burgosurve politikë.

Vendosja e etiketimit “armiq të popullit” ishte nxitje direkte për dhunë, për veçim, për poshtërim dhe diskreditim. Në raportin e vitit 1956 thuhet: “Ne kishim qëllim të godisnim disa të meta të zbutjes së luftës së klasave dhe urrejtjen karshi armikut, por në disa reparte janë hedhur në ekstrem dhe kërcet druri.”

Nxitja e urrejtjes ndaj të burgosurve politikë, klasave të pasura e intelektualëve, të quajtur “klasa shfrytëzuese” apo “caristë”, ishte strategji e udhëheqjes dhe shtrihej nga maja e piramidës deri në përfaqësuesin më të ulët të saj në bazë. Në një raport të vitit 1948 thuhet: “Me përjashtime të vogla, të burgosurit punëtorë e fshatarë të varfër i urrejnë pasanikët dhe intelektualët, por ka nevojë për akoma më shumë në këtë drejtim... Kategorizimi dhe diferencimi i qëndrimit politik në burgje është duke u bërë.”

Skena dhune dhe torturash deri në eliminim fizik, përshkruhen edhe nga At Zef Pëllumbi në veprën *Rrno vetëm për me tregue*. “Kam parë me sytë e mij At Gegë Lumën, që e kishin zhytë në ujë të kënetës dhe dy të burgosun i hidhnin llucë për sipër.” “Ishim 29 priftërinj që punonim të ndarë. E kishim të qartë se aty do të vdisnim. Këtë na e kishin deklaruar komandantët e burgut disa herë”.⁵

Pjesa III

3.1 Edukimi me urrejtjen për armikun e brendshëm dhe të jashtëm

Edukimi ishte pjesë e rëndësishme e sistemit shkollor dhe nuk ishte vetëm pjesë e përgatitjes së punonjësve të organeve të rendit. Fëmijët në Shqipërinë komuniste mësonin që në kopsht se cilët ishin të mirët dhe cilët të këqijtë. Në procesin e edukimit të përfytyrimeve për figurën e armikut vihet re edhe një paralele mes diktaturave të ndryshme, pavarësisht prej llojit të tyre. Kështu, p.sh., ideologjia përdorte figurën e njeriut të ulët, atë të armikut të klasës. Edhe emërtimet që përdoren për karakterizimin e “armikut” janë të ngjashme: parazitët, krimbat, gjarpërinjtë, akrepat, ushunjëzat (që i thithin gjakun popullit) e kështu me radhë. Pushtetmbajtësi ishte i bindur se historia dhe progresi ishin në anën e tij dhe se ajo që bënte ishte legjitime. Kjo bindje ishte aq e madhe, sa ata harruan se përmes përdorimit të dhunës i ranë vetë ndesh legjitimitimit të diktaturës së proletariatit.

⁵ *Bashkimi*, 31 dhjetor 1944; Arkivi Qendror i Shtetit/ Arkivi i Partisë (më tej: AQSH/AP) Fondi 14, viti 1945, dosja 7, fl. 82. Cituar nga Demir Dymishi në: “Spastrimi i administratës shtetërore nga kundërshtarët politikë (1944-1960)”, *Revista Historike*, nr. 3-4, 2006, fq. 105.

3.2 Inskenimi i armiqve të socializmit

Pjesë thelbësore e propagandës së RPSSH-së ishte pretendimi për ekzistencën e përhershme të armiqve të brendshëm dhe të jashtëm. Prania e këtyre armiqve shërbente si justifikim për të përligjur masat represive në vend. Ndër armiqtë e brendshëm nuk bënë pjesë vetëm ata që mendonin politikisht ndryshe, por edhe artistët dhe shkrimtarët. Në Shqipëri ata kërkonin “një socializëm demokratik”. Mjaftonin edhe disa këngë, si ato të Festivalit të 11-të të Këngës në dhjetor të vitit 1972, për t’i damkosur njerëzit e artit si “armiqtë” që, duke nxitur frymën e liberalizimit, donin të minonin nga brenda dhe të shkatërronin shoqërinë socialiste. Në Shqipëri vazhdoi deri në fund të sundimit të diktaturës modeli i përndjekjes familjare dhe fushatat e spastrimeve politike, që kishin formë ciklike. Shfarosja prej komunistëve e shumë intelektualëve që kishin studiuar jashtë vendit përpara marrjes së pushtetit nga ana e tyre si dhe e përfaqësuesve të fesë, sidomos e priftërinjve katolikë, ortodoksë, baballarë bektashinj, hoxhë etj., u pasua nga shtypja që në embrion dhe zhdukja edhe e çdolloj gjurmë opozitare. Prej terrorit nuk të mbronte as anëtarësia në parti dhe as karriera në hierarkinë e sistemit, sikurse e tregojnë shembujt e shumë prej ish-bashkëpunëtorëve dhe bashkëluftëtarëve të Enver Hoxhës, të shpallur në vite si “armiqtë të pushtetit dhe të popullit”.

Pjesa IV

4.1 “Kartelat e verdha”, ja si u projektua lufta e klasave

Lufta e klasave kishte filluar e ashpër në Shqipërinë e pas-Luftës së Dytë Botërore. Komunistët kishin marrë pushtetin, ndërsa kundërshtarët e tyre politikë, ose dërgeshin burgjeve, ose vazhdonin të përndiqeshin në mënyra nga më të ndryshmet. Një nga këto mënyra është e realizuar nëpërmjet një vendimi të Këshillit të Ministrave të vitit 1951.

Vendimi në fjalë nuk të përndiqte me qëllim futjen në burg të një kundërshtari politik të quajtur thjesht si “armiku”. Qëllimi i këtij vendimi ishte të linte pa punë dhe, rrjedhimisht, pa bukë, “armiqtë” dhe vetë familjet e “armiqve”. Që të realizohej e gjitha kjo, duhet të bashkërendonin punën të gjitha institucionet shtetërore, ndërmarrjet prodhuese, por edhe kooperativat bujqësore, duke bërë të mundur seleksionimin e njerëzve në “ata që mbanin krahun e Partisë” dhe ata që për shkak të ideve apo veprimtarisë në kundërshtim me vijën politike të Partisë Komuniste, cilësoheshin si “armiqtë e partisë e të popullit”. Në këtë vendim, me numër protokollit 219, të datës 31 mars 1951, thuhet:

“Këshilli i Ministrave të Republikës Popullore të Shqipërisë, për të vendosur një kontroll rigoroz në lidhje me mospranimin në punë, si nëpunës e specialistë, të atyre elementëve që pushohen nga puna për qëndrim armiqësor karshi pushtetit popullor, VENDOSI...

Asnjë punë pa librezën e punës

Në filtrin për t’u marrë në punë si punonjës i thjeshtë dhe për më tepër, si specialist, duhet patjetër të kalonin të gjithë punëmarrësit. Dhe, nëse punësoheshe pa pasur librezën e punës, përgjegjësia për lëshimin do të ishte e madhe. Në këtë mënyrë, vendimi i Këshillit të Ministrave kishte parashikuar një pikë ku thuhet: *Asnjë nëpunës apo specialist nuk duhet të merret në punë pa paraqitur librezën e punës. Konform urdhërësës së Këshillit të Ministrave mbi librezën e punës, në rast se veprohet në kundërshtim me dispozitën e mësipërme, përgjegjës direkt para Këshillit Ministror janë ministrat dhe kryetarët e komiteteve ekzekutive.*

Evidencat për punëtorët e thjeshtë

Pika e fundit e vendimit të Këshillit të Ministrave kërkon evidentimin e të gjithë punëtorëve të thjeshtë. Në këtë pikë thuhet: *Për të gjithë punëtorët e thjeshtë që paraqiten për punë pranë qendrave të punës, kantierëve dhe institucioneve të ndryshme, duhet të kryhen nga ana e drejtorive përkatëse evidenca numerike ekzakto të tyre, duke shënuar emrin, mbiemrin, vendbanimin e tij definitiv, si dhe profesionin që kanë ushtruar deri në atë kohë.*

Deklarimi

Çfarë ishte Dega e Fuqisë Punëtore?

Në të gjitha rastet, për një punonjës që kërkonte të punësohej në një institucion a ndërmarrje prodhuese, përgjigjej një institucion i veçantë, i ngritur pranë Kryeministrit dhe i emërtuar si Dega e Fuqisë Punëtore. Sipas pikës së katërt të vendimit të Këshillit të Ministrave, ky institucion duhej të deklaronte nëse punëkërkuesi i plotësonte kërkesat apo ishte i kategorisë “kartela e verdhë”. Kështu, pika katër e vendimit të Këshillit të Ministrave thotë: *Kur një ministrie, komiteti ekzekutiv, ndërmarrje apo instituti i paraqiten për të kërkuar punë, nëpunës apo specialistë, të cilët nuk kanë librezën e punës, mbahen në evidencë kërkesat e tyre dhe pyetet menjëherë Dega e Fuqisë Punëtore pranë Kryeministrit nëse ekziston apo jo emri i tij në evidencën e elementit të pushuar për qëndrim të keq. Në rast se emri i tij ekziston, elementi që është paraqitur për punë nuk merret në shërbim. Pavarësisht dhe nga lajmërimi dhe përgjigjia që pritet nga Dega e Fuqisë Punëtore për të tilla raste, Komiteti Ekzekutiv duhet të bashkëpunojë me Degën e Brendshme dhe të marrin dhe mendimin e tyre.*

4.2 Damkosja e “armiqve të popullit” 6

Evidencat

“Armiqtë” me kartonët e verdhë

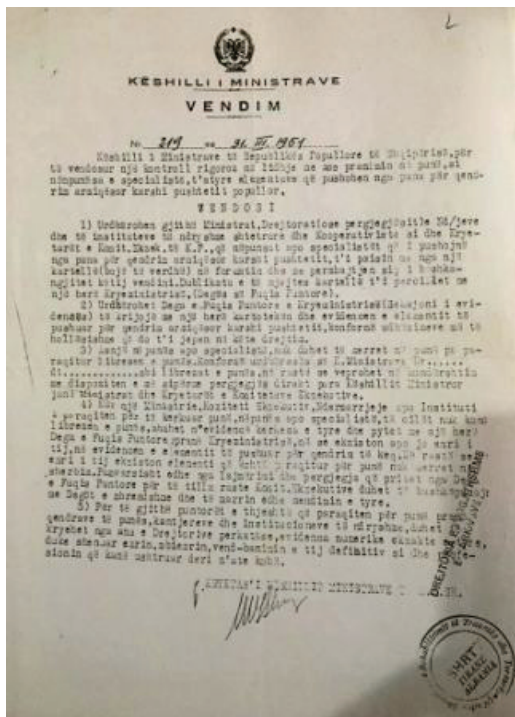
Pikësëpari, të gjithë ata që e kishin marrë damkën “armik”, duhet të kishin edhe një shenjë dalluese. Një karton të verdhë. Kështu, në pikën e parë të vendimit të Këshillit të Ministrave thuhet: *Urdhërohen gjithë ministrat, drejtorët (ose përgjegjësit) e ndërmarrjeve dhe instituteve të ndryshme shtetërore dhe kooperativiste, si dhe kryetarët e Komitetit Ekzekutiv të KP, që nëpunësit apo specialistët që i pushojnë nga puna për qëndrim armiqësor karshi pushtetit t'i pajisin me nga një kartelë (bojë e verdhë) në formatin dhe përmbajtjen, siç i bashkëngjitet këtij vendimi. Publikata e së njëjtës kartelë t'i përcillet menjëherë Kryeministrit (Degës së Fuqisë Punëtore).*

Kartoteka

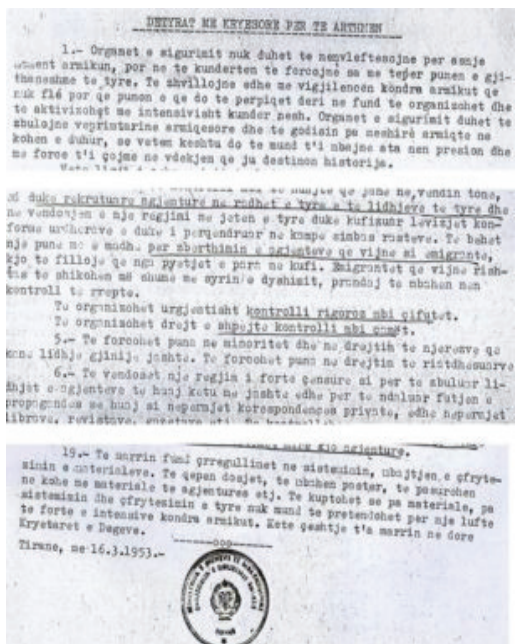
Seksioni që seleksiononte kundërshtarët

Ndërkohë, ajo që i kërkohej Seksionit të Evidencave ishte hapja e një kartoteke, ku të seleksionoheshin ata që kishin kartelat e verdha. Në pikën e dytë të vendimit të Këshillit të Ministrave thuhet: *Urdhërohet dega e Fuqisë Punëtore e Kryeministrit (Seksioni i Evidencës) të krijojë menjëherë kartotekën dhe evidencën e elementit të pushuar për qëndrim armiqësor karshi pushtetit, konform udhëzimeve më të hollësishme që do t'i jepen në këtë drejtim.*

⁶ <https://www.voal.ch/dossier-kartelat-e-verdha-ja-si-u-projektua-lufta-e-klasave/>.

*Vendim i datës 31 mars 1951
i Këshillit të Ministrave
të Republikës Popullore të
Shqipërisë, për të vendosur
një kontroll rigoroz në lidhje
me mospranimin në punë,
si nëpunësa e specialistë, të atyre
elementëve që pushohen nga
punja për qëndrim armiqësor
karshi pushtetit popullor*

*Shkresë që detyron kryetarët
e degëve të kontrollojnë
rreptësisht refugjatët që vijnë
nga Çamëria dhe Çifutët.*

Përfundime

Lufta e ashpër klasore e sistemit komunist vrau me mijëra njerëz të shtresave dhe të kategorive të ndryshme shoqërore. Kush pati fatin e keq ta provojë këtë luftë që denigronte dhe përbuzte njeriun, që ndante vëllanë nga vëllai e motrat nga motrat, nga kushërinjtë, që godiste pa mëshirë fëmijët e të dënuarve dhe të internuarve politikë. Periudha 40-vjeçare e sundimit të tij u karakterizua nga eliminimi i opozitës, dënimet e kundërshtarëve të tij politikë me vdekje ose burgime të gjata dhe dëbimet e familjeve të tyre nga shtëpitë ku jetonin dhe internimet e tyre në fshatra të thella, ku kontrolloheshin rreptësisht nga policia dhe Sigurimi i Shtetit (policia sekrete). Gjithashtu, diktatura komuniste, u karakterizua nga metodat staliniste të asgjësimit të bashkëpunëtorëve të tij, që kërcënonin pushtetin e tij personal. Gjatë regjimit komunist, kleri pësoi një goditje të rëndë, ku qindra klerikë nga të gjitha besimet u ekzekutuan, dënuan dhe internuan, ndërsa në vitin 1967 autoritetet komuniste mbyllën me dekret të veçantë aktivitetin fetar, vendim ky që u pasua edhe me shkatërrimin e objekteve të kultit, si xhami, kisha dhe teqe. Propaganda dhe persekutimi kundër klerit filloi që pas vendosjes së regjimit komunist, ku klerikët u shënjestruan nga zyrtarët e regjimit në lidhje me aktivitetet e tyre. Edhe pse ishin pjesë e trashëgimisë kulturore dhe historike të Shqipërisë, sipas të dhënave zyrtare nga Muzeu Historik Kombëtar, pas këtij viti u mbyllën 740 xhami, 608 kisha ortodokse e manastire, 157 kisha katolike dhe 530 teqe e tyrbe bektashiane, duke u shkatërruar apo duke u përdorur për qëllime të tjera. Pasuritë e paluajtshme të komuniteteve fetare kaluan në pronësi të shtetit komunist, ndërsa u ndalua edhe kremtimi i festave fetare. Kjo luftë la pa klasë aristokratike Shqipërinë! Enver Hoxha dhe Partia Komuniste i dhanë goditje të rëndë shtresës së paktë aristokratike, duke e zhdukur fizikisht, duke i bërë një dëm të madh vendit tonë, kur sot vendet perëndimore mburren me aristokracinë duke i dhënë vendin e nderit në vendin e tyre. Në vazhdim të kësaj lufte të ashpër ranë shtresat e pasura, agallarët, bejlerët, tregtarët e pasur, fshatarët e pasur e të mesëm. Kjo luftë zhduk fizikisht opozitën e kohës, Ballin Kombëtar, Legalitetin dhe grupet e tjera nacionaliste, që luftuan veçmas pushtuesit italo-gjermane. Goditje të madhe morën të gjitha ato grupime shoqërore që nuk pranuan regjimin komunist dhe reformat e qeverisë Hoxha. Kaluan në sitë të gjitha kategoritë e shoqërisë, ku në

bazë të parmit të luftës së klasave do të bëhej dhe punësimi i njerëzve. U ngrit një sistem i tërë ideologjik, ku baza e çdo të drejte do të niste aty, se kujt i përkisje, nga ç'fis apo racë ishte, për t'u trajtuar me punë, me shkollë, me zanat dhe çdo e drejtë tjetër, deri aty se me kë do të lidhej ky djalë apo kjo ajo vajzë, cila ishte biografia, e cila do të përfundonte, pasi të filtrohej nga parimi i luftës së klasave. Mijëra djem e vajza talente të këtij vendi nuk u shkolluan, ranë pre e luftës famëkeqe të klasave, të mirorganizuar nga sistemi hoxhist deri në vitin 1990.

Bibliografia:

Dr. Willibold Frehner, *Pasojat e diktaturës – qëndrimi ndaj shtypjes dhe mësimet*, “Rreth domosdoshmërisë së studimit të historisë së periudhës komuniste”, fq. 3. Botues: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Zyra e Tiranës.

https://ceapalnet.org/downloads/Pasojat%20e%20Diktatur%C3%ABs_Q%C3%ABndrimi%20ndaj%20shtypjes%20dhe%20pasojat.pdf

“Çdo komunist – një çekist i mirë”. *Sigurimi i Shtetit, populli “punonjës” dhe armiqte e tij në RDGJ dhe në Shqipërinë komuniste*, dr. Pandeli Pani. “Qëndrimi ndaj shtypjes dhe mësimet”, fq. 5. Botues: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Zyra e Tiranës.

https://ceapalnet.org/downloads/Pasojat%20e%20Diktatur%C3%ABs_Q%C3%ABndrimi%20ndaj%20shtypjes%20dhe%20pasojat.pdf

Fjalori Enciklopedik Shqiptar, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Qendra e Enciklopedisë Shqiptare, Tiranë, 2008, f. 1425.

Kodi Penal i Republikës Popullore Socialiste Shqipërisë, viti 1977, f. 181. E. Hoxha, *Vëpra*, vëll.14, f. 28. Cituar prej prof.. dr. V. Misja, Y. Veisiu, doc. A. Bërxiolli, në: *Popullsia e Shqipërisë*, 1987.

Bashkimi, 31dhjetor 1944; Arkivi Qendror i Shtetit/ Arkivi i Partisë (më tej: AQSH/AP) Fondi 14, viti1945,dosja 7, fl.82. Cituar nga Demir Dyrmishi në: “Spastrimi i administratës shtetërore nga kundërshtarët politikë (1944-1960)”,*Revista Historike*, nr. 3-4, 2006, fq.105.

<https://www.voal.ch/dossier-kartelat-e-verdha-ja-si-u-projektua-lufta-e-klasave/>

Edona Jahiu

Lektore
KTV KOHAVISION

Edona Jahiu, studente e doktoratës në Universitetin e Prishtinës, Fakulteti i Filologjisë, programi: Gjuhësi. E zgjedhur si Studentja më e Dalluar më 2017 në po këtë fakultet. Autore e dhjetëra punimeve në revista vendore e ndërkombëtare, si dhe pjesëmarrëse në konferenca e organizime shkencore. Aktualisht, redaktore gjuhësore në grupin “Koha” në Prishtinë.

Konceptet *disidencë*, *disident* në kuadër më të gjerë teorik

Abstrakt: Gjatë një periudhe presioni, siç ka qenë komunizmi te shqiptarët, kur nocioni i së vërtetës nuk është vënë në diskutim dhe kur ishin të imponuara rreptësisht disa ideologji të caktuara, ka qenë jashtëzakonisht e vështirë të bëhej rezistencë a orvatje për mosnënshtrim e rrjedhimisht, të dëgjohej ndonjë zë apo reagim kritik ndaj pushtetit të dhunshëm. Në Shqipëri, edhe pse ka ndonjë gjurmë në raste sporadike apo “mes rreshtash” nga disa intelektualë, kryesisht, populli i është bindur padiskutueshëm shtetit, ka heshtur, dhe ekzistojnë dilema nëse ka pasur ndonjëherë disidencë të mirëfilltë goftë në letërsi, kulturë apo në plan më të gjerë. E, në këtë punim, fillimisht duke e sqaruar komunizmin e realizmin socialist, synojmë që të fokusohemi më shumë në shpjegimin teorik të nocioneve: *disidencë*, *disident*, duke e ilustruar me disa raste më tipike dhe efektive që kanë dalë në sipërfaqe në sisteme totalitare nëpër botë. Kështu, me mbështetje teorike dhe praktike me shembuj të zgjedhur e me disa ndërhyrje interpretuese individuale, kemi për qëllim ta përshkruajmë dhe ta analizojmë sa më qartë *disidencën*, si një lëvizje refuzuese ndaj autoritetit nga një ose disa individë që, edhe pse bart rreziqe, mbetet me vlerë e impakt dhe vulozet në historinë e një populli, sepse guximshëm vë në pikëpyetje elitën politike dominuese, e cila e “vret” demokracinë.

Hyrje

Politika e Bashkimit Sovjetik, gjatë viteve 1946-1990, pati ndikimin e vet në Shqipëri, më saktë në vendosjen e sistemit komunist. Ky regjim, të cilin mund ta quajmë të tmerrshëm, sepse popullit ia ka rrënuar jetën shpirtërore, krijuese e sociale, përbën një periudhë të shënuar në historinë e Shqipërisë, për shkak të vështirësive dhe kufizimeve në shumë sfera jetësore. Edhe pse si sistem, synonte kinse “barazinë”, si ideologji, ishte diktatoriale, kontrolluese dhe “vrasëse” për popullin. Ky sistem ra në vitin 1990, pas demonstratave antikomuniste studentore.

Ndërsa, pas komunizmit dhe ndryshimeve të mëdha politiko-shoqërore, shqiptarët e kanë pasur të vështirë ta rikthejnë mirëqenien psikologjike e emocionale dhe çlirimin nga një mënyrë e kontrolluar jetese. Kjo, pas sfidës së izolimit, nënshtrimit shoqëror atëkohë dhe detyrimit për përshtatje të menjëhershme me kushtet e reja sociale. Vendosja e rendit të ri politik dhe lirisë individuale për t’u shprehur, i ka shtyrë, sidomos artistët e revoltuar, të reagojnë qortueshëm ndaj psikologjisë së shtypjes që kishte qenë e pranishme për dekada të tëra dhe të ngritin diskutimin nëse ka pasur *disidencë*, më saktë, reagim opozitar gjatë komunizmit në Shqipëri. Sa i përket kësaj të fundit, dokumentet referuese nuk na japin shumë mundësi studiuese, sepse Shqipëria nuk është shquar për lëvizje të tillë ose efekt refuzues në asnjë fushë të veçantë, pavarësisht disa pohimeve aty-këtu. Por, gjatë këtyre regjimeve, në shumë vende ka pasur individë ose grupe që kanë marrë guxim të paraqesin haptas kundërshtimet në forma të ndryshme.

E, fokus i këtij punimi, krahas qartësimit të nocioneve teorike, *disidencë*, *disident*, është t’i paraqesim disa lëvizje të tilla rezistence në Poloni, Çekosllovakia, Hungari, të cilat i kemi përzgjedhur. Por, fillimisht, e shohim të nevojshme të sqarojmë shkurt koncepte të cilat janë të lidhura me *disidencën politike*: komunizmin, realizmin socialist në art. Synohet një njohje sa më e plotë e disidencës (duke e ilustruar edhe me shembuj konkretë), njëkohësisht të nxitet kërkim më i thelluar për këtë temë (për rezistencën, opozitën ndaj regjimit komunist).

Ka pasur p.sh. disidentë sovjetë si Lyudmila M. Alexeyeva¹, të cilët kanë refuzuar ta pranojnë ideologjinë sovjetë dhe pa frikë kanë ngritur zërin kundër tyre. Disidentë të spikatur dhe me ndikim, që kanë qenë aktivë në lëvizjet opozitare, janë p.sh: Jacek Kuron, Adam Michnik nga Polonia, çartistët nga Çekosllovakia, János Kis, György Bence, Miklós Haraszti, and György Konrád nga Hungaria etj. Në shumë raste, falë tyre, me sukses, i është dhënë frymë demokracisë.

Komunizmi, realizmi socialist

Komunizmi (lat. communis, “e përbashkët, universale”) është një ideologji socio-politike dhe ekonomike, synimi i së cilës është vendosja e shoqërisë komuniste për ta imponuar një rregull socio-ekonomik. Ai përfshin 2 shkolla mendimi: marksizmin dhe anarkizmin.

Ekzistojnë shumë kontradikta në shpjegimin e komunizmit, sidomos mes teorisë dhe praktikës. Duhet pasur parasysh se nuk ekziston vetëm një teori për komunizmin, por më shumë, dhe disa prej tyre janë të lidhura me praktikën². Ky diversitet teorik ekziston, sepse shumë njerëz kanë kontribuar në idenë për konceptin e komunizmit, por edhe kanë shkaktuar zbrazëti, ambiguitet e kontradikta³. Komunizmi, si teori, ka filluar me Karl Marks⁴, i cili ishte i pasionuar nga revolucionet dhe mendonte se idetë e tij do të kontribuonin në zhvillimin historik. Kaloi në praktikë me Leninin⁵, sipas të cilit disa njerëz janë më të ditur politikisht sesa të tjerët dhe duhet ta marrin përgjegjësinë për ta udhëhequr shoqërinë. Pas Leninit, në fundin e viteve 1920, Bashkimin Sovjetik

¹ Lyudmila M. Alexeyeva është një historiane ruse dhe aktiviste për të drejtat e njeriut, anëtare themeluese e Moscow Helsinki Watch Group, si dhe disidente aktive edhe në Rusinë moderne. Së pari, në moshën 19 vjeçe ajo ka qenë e raportuar tek autoritetet sovjetë për lexim të poezisë së ndaluar. Gjithashtu, është arrestuar për udhëheqje të protestave të paautorizuara. Ajo ka protestuar kundër shtypjes ruse për rreth 40 vjet të jetës së saj.

² Leslie Holmes, *Communism: A Very Short Introduction*, Britain: Oxford University Press, 2009, fq.1.

³ Ibid.

⁴ Karl Heinrich Marks lindi më 5 maj të vitit 1818 në Trier, Gjermani; vdiq më 14 mars të vitit 1883 Londër. Ishte një filozof, ekonomist politik dhe organizues revolucionar i Shoqatës Ndërkombëtare të Punëtorëve.

⁵ Vladimir Ilyich Ulyanov (1870-1924), i njohur si Lenini, ka qenë revolucionar, politikan dhe udhëheqës i Rusisë Sovjete në vitet 1917-1924 dhe Bashkimin Sovjetik 1922-1924. Gjatë regjimit të tij, Rusia ishte e udhëhequr nga Partia Komuniste Ruse. Me ideologji komuniste, ai zhvilloi një variant të marksizmit, të njohur si leninizëm.

e udhëhoqi Stalini⁶, nën sundimin e të cilit kulmoi komunizmi dhe koncepti leninist i “socializmit në një vend të vetëm”, u bë një parim qendror i shoqërisë sovjetike. Stalini, duke eliminuar, dënuar, internuar e pushkatuar çdo opozitë me reforma të rrepta, ishte *diktatori i Shtetit*.

Komunizmi, pra, është ideologji që ia imponon një mënyrë të menduari shtetit të cilin e udhëheqin komunistët, të cilët zakonisht kanë forca sekrete dhe e shtyjnë popullin të besojë se ajo që duan është barazia, derisa veprimet dëshmojnë se atyre u tregohet se si të punojnë dhe të organizohen. Kështu, shteti udhëhiqet në mënyrë absolute nga një parti e Shtetit, duke zotëruar të gjitha mjetet, fabrikat, fermat për prodhim të mallrave e ushqimeve. Ky rend arrin ta eliminojë tregun e lirë, pronën private, barazinë mes njerëzve dhe mirëqenien në të gjitha sferat jetësore. Ai lë gjurmët e tij dhe nuk mund të lihet kurrë në harresë nga populli.

Në art (letërsi, kulturë, muzikë), instalimi i komunizmit u përcoll përmes nënrrymës së quajtur *realizëm socialist*, që paraqitej se donte të sillte realitetin, por që, në fakt, obligonte shkrimtarët që të admironin pushtetin, të shkruanin fjalë të mëdha për ta. Ata që nuk u përmbaheshin rregullave të parashkruara, quheshin “tradhtarë”, “të pabesë” dhe “injorantë”. Realizmi socialist i ka rrënjët në traditat realiste e neoklasike të letërsisë ruse të shek. XIX, ku përshkruhej jeta e njerëzve të thjeshtë. Babai i këtij stili konsiderohet Maksim Gorki. Novela e tij *Nëna* konsiderohet si vepra e parë e realizmit socialist. Pamfleti i tij *Mbi realizmin socialist* i dha emrin këtij stili. Kongresi i vitit 1934 në Bashkimin Sovjetik shtroi zyrtarisht katër rregullat bazë të këtij stili:

1. Art proletar që ka të bëjë me klasën punëtore dhe kuptohet prej saj;
2. Skena tipike nga jeta e përditshme e njerëzve të thjeshtë;
3. Realist për nga paraqitja;
4. Mbështet parimet e shtetit.

Përdorimi i këtij stili ishte i detyrueshëm në vendet socialiste për të gjitha llojet e arteve, përfshirë pikturën, letërsinë dhe muzikën. Megjithëse thuhet se është

⁶ Josif Visarionoviç Stalini (1878-1953) ishte udhëheqës, Sekretar i Përgjithshëm i Komitetit Qendror të Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik, si kreu i Byrosë Politike të Komitetit Qendror të Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik, konsolidoi pushtetin thuajse në mënyrë absolute në vitet 1930 me Spastrimin e Madh të partisë që u justifikua si një përpjekje për të dëbuar “oportunistët” dhe “kundërrevolucionarët”.

realist për nga paraqitja, veprat e realizmit socialist janë mbështetur në një linjë ideologjike. Artistët e kishin të ndaluar të lexonin, të shihnin apo të dëgjonin vepra të artit perëndimor. Artistët u çliruan nga censura e shtetit në vitin 1990. Sot, të vetmet vende në botë ku përdoret ende ky stil janë Koreja e Veriut, Laosi, Vietnami dhe Kina. Kjo rrymë u ka krijuar “trauma” shumë artistëve për ta shprehur talentin vetjak.

Sa i përket Shqipërisë⁷, studiuesi Ag Apolloni⁸ ka bërë një shkrim pikërisht për disidencën shqiptare në letërsinë shqipe. Sipas tij, letërsia shqipe e ka njohur komunizmin, por jo edhe disidencën. Ai, pasi shpjegon veprat e cilësuara si eventualisht disidente, përmend *Promemorien*⁹, e cila është publikuar pas rënies së komunizmit. “Gjithçka në *Promemorie* është trajtuar drejt, por ajo ka vetëm një të metë: nuk është e vërtetë. E publikuar për herë të parë pas rënies së komunizmit, ajo është parë si letër e dyshimtë, si letër e shkruar me të vetmin qëllim për të eliminuar konformistin Kadare nga kandidatura e “Nobelit” dhe për ta grabitur atë çmimin ‘disidenti’.”¹⁰ Edhe pse disa studiues në letërsi i shohin disidentë Kasëm Trebeshinën, Arshi Pipën e Ismail Kadarenë, merret me rezerva nëse mund t’i quajmë të tillë. Boshllëku i disidencës në Shqipëri është si rezultat i shtypjes apo më shumë i frikës së popullit, jetës në krizë etj. Dhe, përfundimisht, mund të themi se ajo ka qenë sporadike dhe e paorganizuar. E, siç e tregon *Promemoria*, që sipas studiuesve nuk ka dokumente të tjera të gjetura, i bie se burime të shumta janë shfrytëzuar në mënyrë tendencioze, të padokumentuar.

Stabilizimi, pas një ekstremi politik, rrënjësjes së një mendësie totalitare, pas mungesës së emancipimit shpirtëror, lirisë në art etj., ka ndodhur më shumë në gjeneratat e reja, për shkak se për ata që e kanë përjetuar komunizmin, mbetet një njollë vështirë e shlyeshme. Tranzicioni nëpër të cilin është dashur të kalojë Shqipëria, paralelisht, është shoqëruar me mori ngjarjesh socio-politike, duke e bërë më kompleks dhe sfidues adaptimin pas përmbyesjes së sistemit komunist.

⁷ Si shkrimtarë të këtij stili në Shqipëri kanë qenë: Ali Abdihoxha, Dhimitër Shuteriqi, Kolë Jakova, Shefqet Musaraj, Fatmir Gjata etj.

⁸ Ag Apolloni, *Disidenca në letërsinë shqipe nga Trebeshina te Kadare*, 25 maj 2015, në <http://www.panorama.com.al/disidenca-ne-letersine-shqipe-nga-trebeshina-te-kadare/>

⁹ Letra e *Promemories* thotë: *Le të shikojmë konkretisht ç’përmbajnë veprat letrare të realizmit socialist, qoftë edhe ato më të mirat. Një inxhinier i mirë, një inxhinier i keq dhe një i gabuar që ndreqet! ... Një fshatar i mirë, një i keq dhe një që ndreqet! ... e kështu me radhë. Një i mirë, një i keq dhe një që ndreqet! ... Komunistët janë gjithmonë heronj të situatave, ata vijnë në faqet vetëm për të na recituar monologë me përmbajtje heroike! Njerëzit do të humbasin besimin te shteti dhe tek udhëheqja, do të mbyllën në veten e tyre dhe, që të bëhet i mundshëm sundimi mbi ta, do të lindë nevoja për të krijuar një shtet të ashpër politikor... ju do të detyroheni të vrisni njëri-tjetrin dhe populli do të mbytet në gjak, - shkrim tipik disident me datën 5 tetor 1953, datë kjo që është parë si e rreme.*

¹⁰ Ibid.

Disidenca, disidenti

Disidenca (politike) është një opinion mospajtimi me idenë e ndonjë partie politike (në kontekstin tonë) apo refuzim për bindje ndaj shtetit, për shkak të cenimit të të drejtave individuale dhe pengimit të shprehjes demokratike. Përpos kësaj, disidenca politike përbën një veprim (aksion) ose mënyrë mendimi të shprehur haptas nga një ose më shumë individë kundër autoritetit politik totalitar. Sipas Falkut,¹¹ lidhjet politike, përfshirë përgjegjësitë e përbashkëta, strukturat obligative, mund të dalin edhe nga sfera private (si zëvendësim ndaj atyre publike) ose prej vetë shoqërisë civile. Pra, ndryshime thelbësore si në sferë të shtresëzimit social, si ato politike, pavarësisht nga veçoritë e cilitdo vend, mund dhe bëhen nga grupe jo të pushtetshme. Ata krijojnë modele e strategji të veçanta, u përgjigjen me guxim sfidave të pashmangshme etj.

Disident¹² (lat. *dissentire*, “të mos pajtohesh”) është ai/ ajo që nuk pajtohet me një opinion ose besim. Fillimisht, ky term ka pasur lidhje me religjionin në Angli e Irlandë në shek. XVI, XVII, XVIII, pra është përdorur në kontekst fetar dhe u është referuar anëtarëve të ndonjë religjioni, që, për ndonjë arsye, janë ndarë nga kisha dhe protestantëve që refuzonin ta njihnin dhe e kundërshtonin atë. Kurse, tash, pra, këtij termi i është zgjeruar fusha semantike, duke u lidhur me ata që nuk i përkrahin politikat e një shteti. Termi disident politik, që do të thotë, pra, *person që nuk pajtohet në opinionin a qëndrimin e autoritetit*, është përdorur fillimisht nga Blloku lindor, specifikisht në Bashkimin Sovjetik, në periudhën e vdekjes së Joseph Stalinit, deri në rënien e komunizmit. Ai u referohej atyre që i kritikonin qëndrimet e pushtetit dhe bënin shkrime “të papritura” e veprime të pacensuruara dhe jokonformiste. “Në disa raste, kjo rezistencë bie me kohë: disidentët ose mposhten në iniciativën e tyre dhe i ribashkohen Institucionit ose e zëvendësojnë këtë të fundit me një rregull të ri. Në raste të tjera, opozita vazhdon, por rregulli dominues mbizotëron”¹³. Pra, ata e shohin ndikimin e madh negativ që ushtron politika, luftojnë që ta vendosin, me forcat e tyre, një rend të ri që e konceptojnë si të drejtë, pa mashtrime dhe të sigurt, mirëpo dështimi në këto rast është i mundshëm.

¹¹ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003

¹² Marrë parasysh se disident mund të quhet ai që e sfidon një opinion në sfera të ndryshme, në këtë punim, termin disident do ta përdorim në kuptimin *kundërshtar politik*, meqë është konteksti i këtij punimi.

¹³ Svenja Gertheis, Stefanie Harr, Klaus Dieter, *Resistance and Change in World Politics*, Switzerland, International Publishing AG, 2017 fq. 16.

Disidentët kanë jetuar dhe vepruar në etapat më të rëndësishme të shekullit XX, dhe kombinimi i shkathët i teorisë me praktikën demonstrojnë se njerëzimi është gjallë¹⁴. Këtu është fjala sidomos gjatë Luftës së Ftohtë, ku shtete të shumta të Europës Jugore, Qendrore dhe Lindore i kishte kapluar komunizmi.

Ajo çka ka rëndësi është jo vetëm ideja disidente, por influenca që ajo ka në zgjimin e popullit, në “shkundjen” e kokëve të mençura dhe veprimi që ndërmerret për hir të respektimit të të drejtave njerëzore. Atij që e merr iniciativën, i takon një përgjegjësi e posaçme, sepse, ndër të tjera, e bart barrën kryesore. “Disidenca manifestohet kur disa akterë pohojnë se janë kundër ose kur përfaqësuesit e rregullit dominant i emërtojnë të tjerët “problematikë, njerëz pa ligj”.¹⁵ Kështu, kur ka mospërputhje mes masës dhe pushtetit, ose më saktë, kur ekziston një shumicë që do ta “zgjojë” popullin kundër qeverisë keqdashëse, shoqëruar me veprime konkrete dhe vullnet për të përqaftuar demokracinë, kemi të bëjmë me disidencë të mirëfilltë.

Gertheiss, Harr (et. al)¹⁶ gjithashtu pohojnë se disidenca mund të rezultojë me përjashtime e diskriminime, veçanërisht kur me sukses arrin ta ndryshojë rregullin dominues. P.sh., disidentët e motivuar nga religjioni, që luftojnë për besimin e tyre, i delegjitojnë bindjet e rrënjësura ose laicizmin, e kur kanë sukses, disa grupe shoqërore bien viktimitë e këtij presioni. Kështu, disidentët janë ata që mendojnë ndryshe, ata nuk pajtohen me interpretimin dhe manipulimin e fakteve, që bëhet nga pushteti për interesa personale dhe për ta mbajtur nën kontroll popullatën. Qëllimi i tyre është që ta dobësojnë ose ta rrëzojnë sistemin totalitar, sepse ndiejnë nevojën ta lirojnë shoqërinë nga shtrëngesat. Ata përjetojnë kundërshtime dhe vështirësi e refuzim nga një pjesë e konsiderueshme e popullatës, e cila, e frikësuar, nuk mund t’u bashkohet, shkëputet drejtpërdrejt nga iniciativa të tilla.

Një opinion disident mund të jetë i shkruar ose i shprehur në mënyra të tjera protestuese. Pavarësisht se si bëhet, ai është angazhim real opozitar dhe ajo që i karakterizon disidentët është qëndresa për t’i mposhtur ata që pa të drejtë e cenojnë barazinë njerëzore. Pra, ata këmbëngulin fuqimisht, rrezikojnë edhe jetën, duke pasur parasysh se nuk është fare e lehtë që të mundet një elitë që e ka në dorë fuqinë e shtetit dhe qëndrimet armiqësore me të cilat mund të përballen. Të shoqëruar nga një vullnet që i bën të vazhdojnë përpara, kapërcejnë pengesat që

¹⁴ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003, fq. 9.

¹⁵ Ibid. fq.18.

¹⁶ Ibid.

u dalin nga autoritetet politike. Edhe pse vihen përballë dhe ballafaqohen me “të fortët”, më e madhe është dëshira për ndryshim, pavarësi dhe zgjim të popullit. Madje edhe sot, në sisteme totalitare, ata që kanë mospërputhje mendimesh në shtete arabe dënohen dhe torturohen. Frika që ngjall të qenët disident qëndron te fakti se veprimi kundër shtetit ka shumë mundësi të kushtojë me jetë. Pasojat mund të jenë nga më të ndryshmet, andaj kur disidentët veprojnë zgjedhin kohën kur ato janë më minimale.

Që të mund t'i qartësojmë modelet konkrete, forcën e disidencës dhe opozitës, duhet të shikohen kushtet e përgjithshme të faktorëve specifikë. Rol të rëndësishëm kanë pasur faktorët subjektivë – vlerat në të cilat janë orientuar, qëllimet politike, gatishmëria e aftësia për të formuar struktura organizative.¹⁷ Protesta masive, e në shumë raste përplasje të dhunshme e të ashpra, eskalime situatash janë ato që i kanë karakterizuar disidentët, duke dëshmuar kështu refuzimin me këmbëngulësi ndaj elitës së dhunshme politike.

Disa raste të disidencës në botë

Që nga përfundimi i Luftës së Ftohtë (1946-1989), që ka qenë një periudhë tensioni gjeopolitik mes Bashkimit Sovjetik, shteteve të Europës Qendrore e Lindore, Shteteve të Bashkuara e ndikimit të globalizmit, politika ndërkombëtare atëkohë është karakterizuar me pjesën përfaqësuese (pushtetin) që kishte karakter më dominues dhe me pjesën opozitare që luftonte kundër çdo sistemi totalitar, është bërë kalimi në një sistem të ri, me detyra të reja. Shumë studime janë fokusuar në ndryshimet e thella apo përmirësimin që disidentët kanë arritur t'ia bëjnë rendit ekzistues.

Pas vitit 1989, me ndryshime të sistemeve politike dhe riorganizime socio-ekonomike, ka pasur interesim që të përmbliidhen “kujtimet”, dokumentet dhe përvojat gjatë periudhës komuniste¹⁸. Më shumë literaturë e dokumente disidente ekzistojnë në historinë opozitare në Poloni, Çekosllovakia e Hungari, derisa në shtetet baltike, jugperëndimore, përfshirë Rumaninë, Bullgarinë, përkundrazi, kërkimet janë ende jo të kënaqshme. Organizimet e bëra nga këto shtete kanë ngjashmëri dhe dallime në disa plane. Ndryshimet lidhen së pari me shkallën e këmbënguljes së opozitës disidente, inteligjencën kritike, sektorët e popullatës,

¹⁷ Detlef Pollack, Jan Wielgohs, *Dissent and opposition in communist Eastern Europe*, England, Ashgate Publishing Limited, 2004, fq. xiv.

¹⁸ Në këtë punim, u referohemi dokumenteve me qëndrime jokonformiste, aksioneve të grupeve opozitare, strategjive të tyre mobilizuese etj.

interaksionin mes disidentëve, aktivitetin dhe efektin e tyre.¹⁹ Sipas mendimit mbizotërues, këto lëvizje janë rrjedhojë për formim të institucione të pavarura dhe kanë karakter politik. Sipas Michnikut²⁰, këto aksione janë bërë më shumë për të drejta të njeriut, për ta bërë shoqërinë demokratike dhe autonome.

Më poshtë, do t'i diskutojmë disa ndërmarrje disidente të suksesshme në disa shtete të Europës Qendrore.

Polonia

Barbara Falk, në librin e saj²¹, ka përshkruar regjimin e Polonisë, Çekosllovakisë dhe Hungarisë, të cilin e ka quajtur komunizëm autoritar, socializëm në vitet 1945-1989 dhe aktivitetin mjaft kompleks të disidentëve aty. Në këto shtete, disidentët intelektualë kanë arritur të kenë ndikim në ndryshimin e politikës. Ajo veçon disidentin çek, Vaclav Havel²² dhe atë polak, Adam Michnik²³ të cilët, sipas saj, na tregojnë se kreativiteti njerëzor mund të rrëzojë regjime të forta dhe se *fuqia*, në fakt, u takon të pafuqishmëve. “Disidentët e Europës Jug-qendrore përpqeshin t’i kundërviheshin keqtrajtimit të mëhershëm, duke u zotuar se do të bëjnë ndryshim politik e social, e që kërkonin pavarësi, aksione, respekt të të drejtave të individit, kthim të së moralshmes në politikë”.²⁴

Polonia, që ishte e shtypur dhe e kontrolluar nga tirania ruse gjatë shekujve XIX-XX, është ndër shtetet e vetme, shtet-shembull, që ka arritur ta bashkojë opozitën në njëfarë koalicioni të madh të forcave sociale (përfshirë miliona njerëz), duke qëndruar pa u dorëzuar ndaj pushtetit komunist. “Dinamika e luftës politike është e formësuar nga konfrontimet mes partisë-shtet dhe forcave sociale, që në çdo rast, rezultuan me zgjidhje të përkohshme ose me akomodim politik”.²⁵ Pra, ky shtet nuk e ka pritur fatin apo ndonjë “zot” nga lart që të vijë t’i ndihmojë, por ka sfiduar vetë një politikë që e “absorbonte” popullin.

¹⁹ Detlef Pollack, Jan Wielgohs, *Dissent and opposition in communist Eastern Europe*, England, Ashgate Publishing Limited, 2004, fq. 19.

²⁰ Adam Michnik, *Letters from Prison and other Essays*, Përkth. M. La Tynski. Introduction by D. Ost. Berkeley: University of California Press, 1985 fq. 150.

²¹ Vep. e cituar.

²² Václav Havel (1936-2011) ka qenë burrë shteti, autor shkrimesh, disident çek, që ka shërbyer si president i Çekosllovakisë (1989-1992) dhe presidenti i parë i Republikës Çeke (1993-2003).

²³ Adam Michnik (1946), intelektual, historian, që gjatë komunizmit, ka qenë i internuar dhe i burgosur, për shkak të mosnënshtrimit ndaj politikës komuniste.

²⁴ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003 fq. xxix.

²⁵ Grzegorz Ekiert, Jan Kubik, *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*, Michigan University of Michigan Press, 2001, fq. 24.

Gjatë viteve 1955, 1956, 1962 është formuar dhe ka operuar Klub Kryzwego Kola (KKK), që ka qenë një forum diskutimi, i karakterizuar nga mendime kritike dhe të pavarura, i dominuar nga akademikët e qytetit të Varshavës. “Ky klub ka luajtur rol të rëndësishëm në formimin e ideologjive, qëndrimeve dhe shkëmbimin e ideve mes intelektualëve të Varshavës. Ndër anëtarët e tij ishin: Ludwik Cohn, Edward Lipinski, Ossowska, Jan Lipski Anna Rewska etj.”²⁶ Gjithashtu, ka qenë njëfarë ure komunikimi mes gjeneratash të ndryshme. Më pas, në vitet '60, '70, shumë intelektualë, si: Josef Rybicki, Aniela Steinsbergowa, Wadclaw Zawadski etj., i ishin bashkuar partisë socialiste dhe bënë protesta masive kundër fashizmit dhe dominimit sovjet.

Pastaj, organizata e grupe jokonformiste, si “Walterites”, që shërbeu për zhvillim të karrierës së disidentëve, “Black Trop No1”, Banda e Vagabondëve”, “Klub Inteligencji Katolickiej”, ROPCIO etj. “Djemtë dhe vajzat e përfshirë në Bandën e vagabondëve krijojnë kontakte me punëtorët e familjet në Ursus, duke u ndihmuar të fitojnë vetëbesim dhe kështu, të mbledhin informata për natyrën e shtypjes në vitin 1976”.²⁷ Pra, vëmendje e veçantë nuk u është kushtuar vetëm vullnetarëve, por edhe inkurajimit të pjesës civile të frikësuar, në mënyrë që të rritet numri i opozitarëve, rrjedhimisht, të formohet një pengesë e fortë ndaj komunizmit. Por kulminacionin e protestave të bashkuara e të opozitave intelektuale Polonia e arriti në vitet '80/'81, ku grupet me sukses u mobilizuan, duke u bërë kërcënim serioz ndaj regjimit. Po ashtu, disidentëve u është sugjeruar të thirren në pseudonime. Më 1980, Polonia ka pasur një “emergjencë” nga ana ekonomike, mungesë ushqimi, rritje çmimesh, që i dhanë shtysë opozitës të formojë kështu edhe “Solidarity”²⁸ që ishte sindikatë, apo organizatë e klasës punëtore opozitare (e mbështetur edhe nga politika regane), që e balançoi fuqinë e regjimit me të popullin, me anë protestash, e që çoi edhe në zgjedhjet e 1989-s. Në Poloni, e në krejt regjimet totalitare, disidentët janë ekzekutuar, torturuar e dënuar në mënyra nga më kreative. Atyre gjithmonë është tentuar që t’u zihet fryme, mirëpo siç e pamë, Polonia ka pasur aktivitet të pasur opozitar. Aktivistët intelektualë nuk i janë bindur opinionit politik, por u kanë qëndruar besnikë bindjeve të tyre.

²⁶ Jan Jozef Lipski Kor: *A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976-1981* United States, University of California Press, 1985, fq 10-11.

²⁷ Ibid. fq.48.

²⁸ “Solidarity” (e formuar në Varshavë), si bashkim punëtorësh me 10 milionë anëtarë (më e madhja në botë) në 38 regjione, ka qenë e para që nuk është kontrolluar nga Partia Komuniste. Kjo e fundit është përpjekur ta shkatërronte me çdo kusht, duke imponuar ligje kundër saj. Por, megjithatë, ajo i intensifikoi dhe i shpërndau ideat antikomuniste në Bllokun Lindor.

Çekosllovakia

Komunistická Strana Československa (Partia Komuniste e Çekosllovakisë) e mori pushtetin më 1948²⁹, duke përjashtuar koalicionin ekzistues nga pushteti, dhe ka pasur një mbështetje të fortë nga populli, që do të thotë se pushteti nuk është marrë me dhunë, por me dëshirë të plotë të qytetarëve. Kjo mbështetje i ka rrënjët në Marrëveshjen e Munihut të vitit 1938, ndikuar nga Hitleri i Gjermanisë që Çekosllovakia të braktiset nga fuqitë perëndimore. Pra, Gjermania, e jo Bashkimi Sovjetik, qe armiku kryesor i saj³⁰. “Të gjithë artistët që janë adhuruar, poetët, njerëzit e kulturuar ose kanë qenë anëtarë të partisë, ose përkrahës të saj”.³¹ Kjo përkrahje e intelektualëve është kritikuar më pas³². Për shkak të pranimit të standardeve të jetesës, të ofruara nga regjimi (me ekonomi të dobët), veprimet opozitare kanë qenë të reduktuara. Por, me kohë, populli është zgjuar nga hipokrizia në realitet, janë bërë disa protesta.

Në vitet '60 ka pasur krizë ekonomike, u krijua njëfarë tensioni në rritjen e të ardhurave, ku partia komuniste fajësonte decentralizimin. Kështu, u rekomanduan disa reforma ekonomike nga disa intelektualë, të cilat mezi u pranuan nga partia. Në këtë kohë, ka pasur një ringjallje të kulturës, është formuar *Svaz Československ Cch spisovatel* – një strukturë e organizuar apo strehë e shkrimtarëve për liri në të shkruar, pa kontroll ideologjik. *Kultúrny pivot, Literární noviny* ishin të njohur për disa reforma, zgjerim të dijes, kritika ndaj politikës.

Siç thotë edhe Barbara Falk, intelektualët çekë më shumë e kanë shfrytëzuar energjinë për të punuar me regjimin sesa për reformim të tij.³³ Gjithashtu, gjatë viteve '60, gjeneratat e reja, gazetarët janë ndier të nënçmuar nga sistemi politik (në kufizimet në modë, muzikë, kulturë etj.), për dallim nga të rinjtë e pasluftës dhe për këtë, u organizuan protesta me shumë të arrestuar. Ata, me organizatën *Československ Svaz Mládež* (CSM), kërkonin shprehje të lirë publike, sistem shkollimi të mirëfilltë etj. Gjithashtu, *The Action Programme* – që ishte tekst

²⁹ Faktikisht, *Komunistická Strana Československa* ka qenë duke operuar në Çekosllovakë që nga viti 1921, edhe pse gjatë Luftës II Botërore, ilegalisht, sepse ka qenë e ndaluar.

³⁰ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003, fq. 59.

³¹ Kundera, M. (1984). *The Tragedy of Central Europe*, The New York Review of Books, fq. 45.

³² Peter Hruby në përmbledhjen *Fools and Heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia* (1980) jep një pasqyrë të kësaj periudhe, duke kritikuar intelektualët, më saktë qëndrimin e tyre fillestar ndaj regjimit, e pastaj njëfarë zgjimi të tyre me kohë.

³³ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003, fq. 67.

60-faqesh me propozime reformash, me pjesëmarrës kryesorë: Zdenek Mlynár (shkrues i skenarit), Ota Sik (arkitekt për reformë ekonomike), Pavel Auersperg (drejtues i politikave të huaja). Në këtë shkrim u bë e qartë se suksesi në ekonomi është i lidhur me demokracinë. Ky program shërbeu si pasqyrë e pritshmërive të publikut, por për disa ishte radikal dhe konservator³⁴. Aty nuk është përfshirë rikthimi në pluralizëm politik dhe zgjedhjet e lira³⁵. Udhëheqësit sovjetë ishin të vendosur për ta mbajtur Çekosllovakinë nën komunizëm. Në janar 1977 u shkrua dokumenti për mbrojtjen e të drejtave të njeriut Charter 77³⁶, që u publikua në gazeta gjermane. Charter 77 shihet si një peticion i shkrimtarëve, intelektualëve ndaj P. Komuniste për njohje të të drejtave. Michael Kraus, në punimin e tij *Did the Charter 77 Movement Bring an End to Communism?*³⁷, thekson domethënien e kësaj lëvizjeje disidente të çartistëve. Ajo e promovoi dhe nxiti ushtrimin e të drejtave civile, politike, ekonomike dhe të gjitha liritë që rrjedhin nga dinjiteti i qenësishëm i njeriut³⁸. Po ashtu u bënë aktivitete individuale, muzikë ndryshe nga ajo e ngarkuara nga pikëpamja ideologjike.

Ndër intelektualët çekë që kanë vepruar gjatë kohës së komunizmit ka qenë i lartpërmenduri Václav Havel – shkrimtar, dramaturg, disident i njohur, që gjatë viteve '60 ka realizuar drama, shkrime. Shkrimet e tij janë parë si disidente. Ai, gjatë viteve '60, nën okupimin sovjetik, është përfshirë në disa aktivitete për krijimin dhe konsolidimin e një sistemi të qëndrueshëm. Ka dhënë, ka shpërndarë disa deklaratë në televizione. Sipas tij, kur nuk e prekim realitetin, ne pashmangshmërisht e humbim kapacitetin për ta influencuar atë³⁹.

Në Çekosllovakia komunizmi përfundoi më 1989, pas protestave revolucionare, të cilat kanë qenë më pasive se në Poloni, pra nuk janë bërë ndryshime të thella shoqërore nga veprimet opozitare të ndërmarra.

³⁴ Skilling, H. G. 1976. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. fq. 218-224.

³⁵ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003 fq. 74.

³⁶ Charter 77, themeluar nga Václav Havel, Jan Patočka, e definonte veten si një komitet joformal, i hapur i njerëzve me bindje, besime dhe profesione të ndryshme, të bashkuar nga dëshira për përpjekje individuale apo kolektive për respektim të të drejtave të njeriut në gjithë botën. Deklarata e tyre fillimisht pati 242 nënshkrime, dhe u ratifikua në Helsinki me 1975.

³⁷ Michael Kraus, *Did the Charter 77 Movement Bring an End to Communism?* England: Middlebury College Publications. fq. 134-146.

³⁸ Ibid.

³⁹ Václav Havel. 1991. *Open Letters: Selected Prose 1965-1990*. Trans. P. Wilson and A. G. Brain. London: Faber and Faber. fq.14.

Hungaria

Hungaria ka qenë e udhëhequr nga Partia Socialiste e Punës në periudhën 1949-1989, me ndikim të madh nga Bashkimi Sovjetik – kur në vitin 1944 në Konferencën e Moskës, Stalini vendosi që pas luftës Hungaria të kontrollohej nga Rusia.⁴⁰ Mátyás Rákosi, që është parë si nxënës i mirë i Stalinit, si lider i Hungarisë, kërkoi nga anëtarët që t'i bindeshin plotësisht Partisë Komuniste.

Ndërsa, si një lëvizje e parë disidente është parë protesta paqësore e studentëve (1956), ku kërkohet lirimi nga politika e Bashkimit Sovjetik, e që përfundoi me disa të arrestuar. Më pas është formuar këshilli *Nagybudapesti Központi Munkástanács* (Këshilli i Punëtorëve Qendrorë i Budapestit). “Peter Jebde e quajti atë si revolucion antitotalitar që e sfidoi sistemin, me synimin që të rikthejë të drejtat elementare dhe liritë e tjera të cenuara nga diktatura”.⁴¹ Gjithashtu, ishte më shumë antisovjet sesa antisocialist⁴². Pas dhunës e cila është ushtruar ndaj opozitës në Hungari, kjo e fundit është munduar të jetë më e qetë në këtë aspekt, por assesi nuk është ndalur. Revolucioni për ringjallje të demokracisë, ishte bërë çështje morale e opozitës së përbashkët, një strategji e përbashkët dhe katalizator në ndryshimin politik. Pastaj, në vitet '60 u shfaq nevoja për reforma ekonomike, duke u konkretizuar me reformën e bërë nga disa punëtorë të PPH-së “New Economic Mechanism” (NEM), e cila ishte bazuar në disa parime të reformave agri-kulturore e industriale dhe rriti mekanizmat prodhues. Është parë si një përpjekje e guximshme dhe e suksesshme për ekonomi që, ndër të tjera, zhvilloi turizmin, rriti numrin e vizitorëve, por u kritikua në disa pika nga opozita. Disidentët më të njohur në Hungari kanë qenë sociologë ose ekonomistë, p.sh., György Konrád dhe Iván Szelényi me librin *The Intellectuals on the Road to Class Power*, publikuar më 1978. Aty theksojnë se punëtorët janë klasë e nënçmuar dhe se intelektualët udhëheqës i kanë parasysh vetëm interesat e veta. Por, Hungaria, përgjithësisht bëri kompromis, nuk pati bashkim me nam të klasës punëtore.

⁴⁰ Megjithëse Partia Komuniste fitoi vetëm 17% të votave, intervenimi me forcë i Bashkimit Sovjetik rezultoi me një qeveri kukull, duke e ndaluar udhëheqjen e koalicionit fitues dhe vendosjen e masave e kufizimeve të imponuara nga Partia Komuniste e Hungarisë. Madje më 1948, i detyruan me dhunë social-demokratët që të bashkohen me komunistët. Gjithashtu, BRSS-ja shtyu arrestimin e rivalit kryesor të Rakosit László Rajk.

⁴¹ Cit sipas G. Litván, *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953–1956*, New York: Longman, 1996, fq. 165.

⁴² Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003, fq. 110.

Shumica e historianëve e quajnë Hungarinë humbëse të revolucioneve 1848, 1956, por në të njëjtën kohë, ajo ishte edhe fitimtare, sepse pa dyshim diti si të mësonte nga dështimet. Ka pasur edhe disidentë të cilët, edhe pse kanë bërë të pamundurën, kanë dështuar në përpjekjet e tyre për t'i nxitur ndryshimet. Dhe, aksionet disidente nuk janë bërë kryekëput për rrëzim regjimi, por edhe për shfaqjen e autenticitetit dhe përcaktimin e kufijve.

Përfundime

Për fund, mund të themi se, megjithëse disidentët nënvlerësohen dhe shihen si “rebelë”, apo si “përfjashtime”, askush nuk mund ta mohojë se ata i bëjnë ndryshimet dinamike, sepse nuk e përfillin opinionin e imponuar të një grupi njerëzish në pushtet, të cilët e çojnë shoqërinë në njëfarë skizofrenie, sepse nuk e lejojnë që të mendojë, të zhvillohet e të përparojë. Ata, pa diskutim, kanë afekt, sidomos kur përdorin strategjinë e duhur për ta rrëzuar sistemin vdekjeprurës komunist, që e trafikon të drejtën dhe lirinë demokratike. Në këto shtete (diku më shumë) vërejmë se pas shkeljes së parimeve të demokracisë, disidentët s’janë pajtuar në shumë aspekte: në interpretimin më ndryshe të ndonjë ligji, doktrinë ose shkelje të tjera, duke ndërmarrë veprime të ndryshme. Dhe, mendojmë se në një shoqëri të shëndetshme me vlera të qëndrueshme, pa korrupsion moral, disidenca e jokonformizmi duhet të motivohen sa më shumë. Pozicioni i guximshëm kundërshtues, pavarësisht rrezikimit, përbën një vlerë të njëmendtë dhe të pashlyeshme në një popull.

Bibliografia:

Adam Michnik, *Letters from Prison and other Essays*, Përkth. M. La Tynski. Introduction by D.Ost. Berkeley: University of California Press, 1985.

Ag Apolloni, *Disidenca në letërsinë shqipe nga Trebeshina te Kadare*, 25 maj 2015, në <http://www.panorama.com.al/disidenca-ne-lettersine-shqipe-nga-trebeshina-te-kadare>.

Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, New York, Central European University Press, 2003.

Detlef Pollack, Jan Wielgoß, *Dissent and opposition in communist Eastern Europe*, England, Ashgate Publishing Limited, 2004.

Grzegorz Ekiert, Jan Kubik, *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*, Michigan University of Michigan Press, 2001.

Jan Jozef Lipski Kor: *A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976-1981*, United States, University of California Press, 1985.

Kundera, M. 1984. *The Tragedy of Central Europe*, The New York Review of Books, fq. 45.

Leslie Holmes, *Communism: A Very Short Introduction*, Britain: Oxford University Press, 2009.

Skilling, H. G .1976. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Svenja Gertheis, Stefanie Harr, Klaus Dieter, *Resistance and Change in World Politics*, Switzerland, International Publishing AG, 2017.

Václav Havel. 1991. *Open Letters: Selected Prose 1965-1990*. Trans. P. Wilson and A. G . Brain. London: Faber and Faber.

28(958)

GJYQI I JEZUITEVE PATER GROVANI FAUSTI
DHE DANIEL DAJANI. I PANDEHURI GJON
SHELLAKU JEP LLOGARI PARA TRUPIT GJYKUES
SHKOLLER, 31 JANAR 1946

**TIPOLOGJIA E “ARMIKUT TË POPULLIT”
DHE SJELLJES SË REGJIMIT
NDAJ TYRE – KLERI**

Gjon Boriçi

Instituti i Historisë/ Akademia e Studimeve Albanologjike

Lindur në Tiranë, më 12 qershor 1977. Ka kryer studimet universitare në Fakultetin e Historisë dhe të Filologjisë, Universiteti i Tiranës. Është punonjës shkencor/studiues në Institutin e Historisë, Akademia e Studimeve Albanologjike. Fusha e tij e studimit është historia bashkëkohore e Shqipërisë gjatë Luftës së Ftohtë dhe marrëdhëniet ndërkombëtare.

Kleri katolik shqiptar si imazhi simbol i perceptimit të “armikut të popullit” nga diktatura komuniste në Shqipëri

Abstrakt: Gjatë 45 vjetëve diktaturë komuniste në Shqipëri krijimi i imazhit të “armikut të popullit” nga klasa politike në pushtet ndikoi jo pak në perceptimin dhe konsolidimin e diktaturës. “Armiq të popullit” u shpallën të gjithë kundërshtarët e regjimit komunist në Shqipëri, ku theks të veçantë mori lufta e ashpër ndaj fesë dhe mbi të gjitha kundër klerit katolik. Në këtë kumtesë do të përpiqemi të japim një tablo sa më koncize se si kleri katolik, nëpërmjet rolit të tij aktiv në kulturën dhe jetën shqiptare, u etiketua në rrethanat e diktaturës komuniste si reaksionar dhe figura simbol e armikut të popullit. Papajtueshmëria e doktrinë fetare katolike me doktrinën marksiste/ komuniste është një tjetër element që ndihmoi diktaturën komuniste shqiptare që të etiketonte si “armik të popullit” klerin katolik shqiptar. Me po të njëjtin sy u panë si kundërshtarë dhe armiq të popullit edhe katolikët laikë, sepse numri shumë i paktë i intelektualëve që ekzistonin asokohe në Shqipëri përbëhej në masë të konsiderueshme nga katolikë të cilët ishin të arsimuar në Perëndim. Kundër klerit katolik u përdor një makineri e tërë propagande për ta bërë sa më të besueshëm në popull imazhin e tij si “armik”. Kisha katolike e Shqipërisë dhe kleri katolik, ndër më të vjetrit në botë, ka përjetuar një persekutim të pashembullt nën regjimin komunist shqiptar. Pjesëmarrja e dukshme e Kishës dhe klerit katolik shqiptar në jetën kulturore e sistemin arsimor të Shqipërisë pa dyshim që do të gjente kundërshtimin dhe armiqësinë e hapur të diktaturës komuniste shqiptare. Kjo kumtesë sjell një risi në shkencën historike shqiptare, pasi bazohet në hulumtimin e studimin e dosjeve origjinale arkivore që kanë qenë për shumë kohë të mbyllura dhe të paaksesueshme për studiuesit dhe publikun shqiptar. Studimi që do të paraqesim është historiko-analitik lidhur me një nga periudhat më të vështira që kaloi Shqipëria dhe populli shqiptar nën diktaturën komuniste.

1. Në vend të hyrjes – marksizmi vs. krishterimit

Debati i madh që është zhvilluar përgjatë dy shekujve të fundit pas lindjes së teorisë marksiste dhe krishterimit, pa dyshim që do të linte gjurmët e veta në përplasje të ashpër politike ndër vendet ku ideali komunist i frymëzuar nga mësimet e Marksit do të persekutonte shoqëritë e vendeve me sistem njëpartiak komunist. Në Europën e shekullit XIX, pas përfundimit të Kongresit të Vjenës dhe të vendosjes së sistemit të ri në marrëdhëniet ndërkombëtare që u dha fund luftërave të Revolucionit Francez, në kontinentin e vjetër filluan të lulëzonin një larmi idesh radikale, republikane dhe socialiste. Vitet 1830-1840 ishin vite të frymëzimeve politike dhe ambicioze duke pasur si shembull Frederikun e Madh, idetë jakobine, mendimet e Kantit dhe Fihthes dhe inovacionin e epokës së re. Mendimi politik i Marksit u formësua pikërisht në këtë epokë. Trashëgimia racionale ishte veçanërisht e rëndësishme për të ndarë identitetin nga ajo çka u bë e njohur në vitet 1830-1840 me emrin “socializëm”.¹

Kriticizmi i Marksit ndaj fesë bazohej mbi ballafaqimin ndërmjet “shtetit të krishterë” dhe “shtetit të arsyes”. Në kundërshtim me të parin, që sipas tij nuk ishte një bashkim moral i qenieve njerëzore, por një bashkim besimtarësh, filozofia kërkonte që “shteti të ishte shtet i natyrës njerëzore”.² Identifikimi i shtetit prusian të epokës së Marksit me krishterimin dhe shoqërinë civile shtyu vetë Karl Marks të mendonte një rrugë për përmbysjen e madhe. Për Marks, shoqëria e krishterë ishte e njëjtë me shoqërinë civile dhe rendin feudal që ai quante “rendi kafshë”.³ Do të ishte Fojerbahu i cili do të shtonte se “krishterimi edukonte individualizmin dhe nuk lejonte lindjen e një etosi (karakteri) komunal (të përbashkët)”.⁴ Sipas tij, krishterimi kishte ndarë unin nga ti, me bashkimin e veçantë të çdo individi me qenie personale të jashtme: me Krishtin. Do të ishte kjo përplasje e fortë idesh për të “rërmyer” sa më shumë mbështetës të cilët do t’i hapnin udhë përmbysjes së madhe me një aleancë të pandershme ndërmjet atyre që mendojnë dhe atyre që vuajnë.

¹ Gareth Stedman Jones, *Karl Marx; greatness and illusion*, London: Allen Lane, 2016, f. 70.

² Po aty, f. 111.

³ Po aty.

⁴ Po aty.

2. Identifikimi i klerit katolik si kundërshtari nr. 1 i regjimit komunist në Shqipëri

Që në vitin 1945, posaçërisht pas zgjedhjeve të 2 dhjetorit, Byroja Politike e Komitetit Qendror të Partisë Komuniste Shqiptare, në mbledhjet e mbajtura nga data 6 deri më 10 dhjetor 1945 filloi identifikimin e tendencave oportuniste që kishin dominuar vijën e Frontit Demokratik.⁵ Sipas përfundimeve të këtyre mbledhjeve kishte qenë gabim që në zgjedhjet për në asamble të lejoheshin të konkurronin edhe ato “rryma” që sipas Byrosë Politike kishin luftuar kundër fitores. Tri ishin forcat të cilat qysh në fillim të pushtetit komunist dhe ligjërimit të tij me anë të zgjedhjeve të 2 dhjetorit 1945 u identifikuan si kundërshtarët më potencialë të regjimit që u instalua: borgjezia, kleri katolik dhe intelektualët reaksionarë.⁶

Leksionet e mbajtura kundër klerit katolik ishin të gjitha të mbështjella me pasaktësi të mëdha historike, çka tregon nivelin tepër të ulët teorik të atyre që i mbanin. Shumë prej dokumenteve që kam hulumtuar nuk kanë emër e mbiemër se kush i ka referuar dhe as të nënshkruara në fund. Në këto ligjërata ngrihej në qiell lufta e Bashkimit Sovjetik [më tej: BS] dhe largpamësia e këtij të fundit ndaj rrezikut nazist që i kanosej botës.⁷ Kjo nuk është aspak e vërtetë, pasi ishte BS ai që nënshkroi më 23 gusht 1939 paktin e mossulmit me Gjermaninë naziste, duke i lënë dorë të lirë Hitlerit në copëtimin e Polonisë mes BS dhe Europës Lindore.⁸ Interesant është fakti se Partia Komuniste Shqiptare kishte kërkuar të bënte aleancë me klerin katolik për rrethin e Shkodrës për zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945.⁹ Për këtë arsye, për të bërë fushatën elektorale PKSH dërgoi në Shkodër Sejfulla Malëshovën, i cili e filloi fjalimin e tij në Shkodër duke evokuar punën e madhe të rilindësve shkodranë, Vaso Pasha, Abat Doçi, Fishta, Mjeda e Luigj Gurakuqi.¹⁰

Por përpjekja e PKSH për të lidhur aleancë me katolikët në Shkodër dështoi pasi

⁵ Arkivi Qendror i Shtetit [më tej: AQSH], Fondi [më tej: F] 14, Organet Udhëheqëse [më tej: OU], Viti [më tej: V.] 1945, Dosja [më tej: D.] 4, f. 1. Mbi tendencat oportuniste që kanë dominuar në vijën e Frontit. Lidhur me pranimin për të shkuar në zgjedhjet e Asamblesë bashkë me borgjezinë spekulonjëse, klerin katolik dhe me intelektualët reaksionarë.

⁶ Po aty.

⁷ AQSH, F. 14/ Strukturat [më tej: Str.], V. 1945, D. 196, f. 1. Bashkimi Sovjetik e parashikoi më parë nga të gjithë rrezikun që i vinte botës nga fashizmi.

⁸ John Weitz, *Hitler's diplomat; Joachim von Ribbentrop*, London: Phoenix giant, 1997, f. 201; shih edhe Zara Steiner, *The triumph of the dark; European international history 1933-1939*, Oxford: Oxford University Press, 2011, f. 899; Henry Kissinger, *Diplomacia*, Tiranë: Laert, 1999, f. 347; Paul Kennedy, *Naissance et déclin des grandes puissances*, Paris: Petite Bibliothèque Payot, 2004, f. 539; Ian Kershaw, *To hell and back; Europe 1914-1949*, London: Allen Lane, 2015, f. 341.

⁹ AQSH, F. 14/OU, V. 1945, D. 4, f. 1. Kërkuam të bënim koalicion me klerin katolik për rrethin e Shkodrës dhe kështu të evitonim krijimin e një opozite të hapët jashtë.

¹⁰ AQSH, F. 14/ Str. V. 1945, D. 18, f. 3. Nga fjala e Sejfulla Malëshovës: “...Shkodrën e Rilindjes me Vaso Pashën, me “bashkimin” e Abat Doçit, me Fishtën, Mjedën dhe Luigj Gurakuqin.”

kleri katolik kishte refuzuar madje edhe kërkesën e Malëshovës për të themeluar një Parti Demokristiane sipas At Zef Pllumit.¹¹ Kjo parti të krijohej me kushtin që të bënte pjesë në Frontin Demokratik, por ipeshkvi Gaspër Thaçi e kishte refuzuar pasi nuk dëshironte që kleri katolik të përzihej në çështje politike.¹²

Në një leksion/ instruksion partie të qarkut Berat vihen në dukje problemet që do të kishte pushteti komunist me klerin katolik. Edhe pse në këtë leksion thuhet se çështja e klerit katolik nuk ishte problem në qarkun e Beratit, ai ishte një problem me rëndësi për Partinë.¹³ Sipas leksionit, kleri katolik ishte bërë boshti i reaksionit në Shqipëri, sidomos në Veri të vendit. Mjaft domethënëse është pjesa ku shkruhet: “Ata [katolikët] kanë organizimin e tyre, ata nuk janë me ne. Duke marrë parasysh nivelin e tyre të ngritur, kapacitetet e tyre dhe frymën e tyre antipopullore ata janë sot një rrezik për ne.”¹⁴ Në leksion jepej udhëzimi që asnjë komunist të mos hynte në polemikë me klerin katolik, pasi kjo gjë nuk ishte e favorshme, por të përpqeshin t’i ndalonin për të mos luajtur një rol të rëndësishëm në lëvizjen reaksionare të vendit.¹⁵

Pamundësia për të lidhur aleancën me klerin katolik dhe nëpërmjet tij me shumicën e katolikëve të Shqipërisë, ndezi propagandën më të ashpër komuniste kundër kësaj strukture mijërajeçare shqiptare. Nga strukturat e aktivitetit të Partisë në Shkodër vijuan “të vërshojnë” në komitetin qendror të PKSH qindra njoftime ndaj punës armiqësore të klerit katolik në vitet e luftës.¹⁶ Një fakt interesant që vjen nga ky dokument është fakti se qyteti i Shkodrës sipas arkivit të Partisë ishte çliruar pa luftë.¹⁷ Një tjetër fakt interesant në këtë dokument është shtesa në informacion me shkrim dore: “Karakteristikë është qëndrimi i ftohtë i shtresave katolike.”¹⁸

Në informacionin që paraqiste më 16 janar 1945 për qytetin e Shkodrës i dërguari i PKSH Mihal Prifti, situata paraqitej aspak shpresëdhënëse për komunistët.¹⁹

¹¹ At Zef Pllumi, *Armo vetëm për me tregue*, vol. I, Shkodër: Botime Françeskane, 2015, f. 66.

¹² Po aty.

¹³ AQSH, F. 14/Str. V. 1945, D. 196, fl. 9. Përpjekjet e reaksionit të brendshëm i kryesuar nga kleri i mbështetur edhe nga reaksioni i jashtëm për ta përmbytur pushtetin tonë të demokracisë popullore, si dhe përpjekjet e tyre për të sabotuar zgjedhjet për Asamblenë.

¹⁴ Po aty.

¹⁵ Po aty.

¹⁶ AQSH, F. 14/Str. V. 1945, D. 1, f. 2. Organizatat tradhtare Ballë, Legalitet e Nac. Indipendent të ndihmueme prej klerit (sidomos prej atij katolikut) dhe të udhëhequna prej Gestapos dijtën me shfrytëzue për interesat e okupatorit të gjitha lidhjet e influencën tradicionale me fshatarësinë e malcís, të fushave dhe me popullin e qytetit.

¹⁷ Po aty, fl. 3. Çlirimi i qytetit të Shkodrës pa luftë shkaktoi që mos të provohet në ndeshje me armë as terreni ynë dhe m’anë tjetër forcat e reaksionit të mos shpartalloheshin aty-për-aty.

¹⁸ Po aty.

¹⁹ AQSH, F. 14/Str. V. 1945, D. 12, f. 9-10. Mbi gjendjen në qytetin e Shkodrës.

Sipas Mihal Priftit, populli në qytet ishte i ftohtë, indiferent dhe spektator mbi gjithçka ngjante për qark tij. Populli nuk merrte pjesë në asgjë e për më tepër elementi katolik ishte shumë i lidhur me klerin e me reaksionin.²⁰ Elementi katolik në Shkodër ishte i organizuar në shoqata të ndryshme çka përbënin edhe ndarjen më të madhe ndërmjet elementëve të ndryshëm me parullat kundër lëvizjes dhe për të sabotuar mobilizimin.²¹ Shtresat e ulëta sipas Mihal Priftit duhet të ishin baza nga ku duhej të fillonte mobilizimi për të afruar popullin me lëvizjen.²²

3. Kleri katolik dhe katolikët si kundërshtarë të regjimit

Që në fillim të vitit 1946, në raportet që vinin nga qarku i Shkodrës, shikohet se theksi vendosej te fushata kundër elementëve të klerit katolik.²³ Nga raporti i datës 3 tetor 1946 i dërguar nga Komiteti Qarkor i PKSH për Shkodrën, informohej se koka e reaksionit ishte kleri katolik i mbështetur nga shërbimi i fshehtë britanik.²⁴ Por, sesi e mbështeste shërbimi britanik klerin katolik në qytetin e Shkodrës nuk jepet asnjë fakt. Thjesht, kleri katolik ishte armiku kryesor që punonte natë e ditë për përmbysjen e pushtetit popullor në Shqipëri. Sipas raportit, kleri katolik punonte në heshtje dhe në mënyrë shumë konspirative.²⁵ Kleri mendohej ta paraqiste sipas raportit pushtetin e PKSH si antifetar.²⁶

Sipas statistikave të Sigurimit të Shtetit përpiluar në Shkodër në janar 1979 (dokumenti është pa datë), në vitin 1945 në Shqipëri kishte 145 meshtarë katolikë.²⁷ Në raportin e 2 nëntorit 1946 deklarohet se kleri katolik me gjithë tërheqjen e tij mbetej kokë drejtuese e reaksionit dhe se nuk ishte goditur aq fort sa duhet.²⁸ Deri në muajin nëntor 1946 kleri katolik ishte elementi që kishte pësuar goditjen më të rëndë nga pushteti komunist në Shqipëri. Nga dosjet që kam hulumtuar, të deklasifikuara së fundmi, më rezultoi se nga viti 1945 deri më 1946 ishin arrestuar dhjetëra priftërinj katolikë dhe mbi të gjitha, ishin ekzekutuar

²⁰ Po aty, f. 9.

²¹ Po aty.

²² Po aty.

²³ AQSH, F. 14/Str. V. 1946, D. 62/1, fl. 1. Raporte mujore të Komitetit të Partisë të Qarkut Shkodër, dërguar Komitetit Qendror ku flitet mbi gjendjen politike, punën armiqësore të Klerit Katolik dhe Reaksionit në përgjithësi.

²⁴ Po aty, fl. 70.

²⁵ Po aty, fl. 71.

²⁶ Po aty.

²⁷ Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme/ Autoriteti për Informim mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit [më tej: AMPB/AIDSSH], Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, Volumi 1, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 127-130.

²⁸ AQSH, F. 14/Str. V. 1946, D. 62/1, fl. 79. Raporti për klerin katolik.

6 prej tyre.²⁹ Ndërsa në burg kishin vdekur nga torturat katër priftërinj katolikë.³⁰ Kjo sipas Qarkorit të PKSH për degën e Shkodrës nuk quhej goditje e fortë. Çfarë duhej të ndodhte që të quhej goditje e fortë? Deri në fund të regjimit komunist në Shqipëri numri i klerikëve katolikë të pushkatuar sipas një statistike të Sigurimit të Shtetit e përpiluar në Shkodër më 22 dhjetor 1978 është 26.³¹ Ndërsa numri i klerikëve katolikë sipas të njëjtit dokument të vdekur në burgje është 18.³²

Në muajin nëntor vijuan arrestimet e tjera të klerikëve katolikë, imzot Frano Gjinit për shkak se te kisha e fretënvët (Kuvendi Françeskan) më 14 nëntor 1946 u gjetën armë.³³ Si kishte mundësi? Të vërtetën e armëve në Kuvendin Françeskan e “plasi” një ish-sigurims i quajtur Pjerin Kçira më 19 maj 1949 kur vetë u arrestua dhe kishte dalë para gjyqit si anëtar i grupit të Koçi Xoxes.³⁴ Në gjyq, Kçira do t’i shprehej kryetarit të gjyqit:

“Mos mendo se bën me mua siç kemi bërë me klerikët katolikë duke ua futur armët në kishë e duke i detyruar përmes torturave çnjerëzore të pranojnë se janë të tyret... për të mbuluar poshtërsitë tuaja e të Enver Hoxhës ju doni të dënoni njerëzit e pafajshëm. Ju keni qenë ata që më keni detyruar të torturoj priftërinj dhe rregulltarë katolikë, pasi i kishit akuzuar pa asnjë bazë. Ju keni qenë ata që më keni urdhëruar të vendos natën armë në kisha e kuvende dhe objekte kulti me qëllim gjetjen e një preteksti për të eliminuar klerin dhe kishën katolike.”³⁵

Pushteti komunist nëpërmjet Sigurimit të Shtetit kërkonte të mbyllte çdo “çerdhe” katolike, siç i quante kuvendet dhe shtëpitë e murgeshave, që të mos kishte asnjë mundësi të flitej kundër PKSH.³⁶ Megjithatë, Sigurimi vigjilonte edhe ndaj nëpunësve të vet si me rastin e Ibrahim Shparit, oficer i Sigurimit në Shkodër, vetëm për faktin pse ishte shoqëruar me të rinj katolikë.³⁷ Ndërsa për komunistin

²⁹ AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, Volumi 1, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 134.

³⁰ Po aty.

³¹ Po aty. Sekret, Shkodër, më 22-XII-1978. Lista e ish-klirikëve që janë pushkatuar për veprimtari armiqësore.

³² Po aty, fl. 139.

³³ AQSH, F. 14/ Str. V. 1946, D. 62/1, fl. 185. Arrestimet e provincialit të Frano Gjinit e të klerikëve të tjerë, si dhe zbulimet e bëra në Kishë e në Kuvendin Françeskan bënë që ne si organizatë ta orientojmë fushatën nga demaskimi i këtyre elementëve, i veprimtarisë së tyre dhe nga demaskimi i punëve që bënin këta në kishë e në Kuvend të cilët i kanë transformuar në hambarë armësh kundra pushtetit.

³⁴ Markus W. E. Peters, *Përballjet e kishës katolike në Shqipëri, 1919-1996*, Tiranë: Ylber, 2010, f. 170.

³⁵ Po aty, vepër e përmendur.

³⁶ AQSH, F. 14/Str, V. 1946, D. 62/1, fl. 185.

³⁷ Po aty, fl. 112.

katolik Kol Ashta, përmes raportit thuhej se nuk mund të quhej i besueshëm për Partinë, sepse ishte shpirtgjerë e i mëshirshëm.³⁸

Në goditjen ndaj klerit katolik nuk bënte përjashtim Tirana. Goditja që ishte dhënë në Shkodër në vitet 1945-1947 pa dyshim që do të ndihej edhe në Tiranë. Në raportin dërguar Komitetit Qendror nga aktivi i Partisë së Tiranës më 4 mars 1947, informohet se te katolikët e Tiranës për arsye të goditjes që kanë pësuar shikohet një frikësim i madh.³⁹ Duke qenë se shumica e katolikëve të Tiranës ishin me origjinë nga Shkodra, pa dyshim që lidhjet me atë qytet ishin të forta, familjare dhe miqësore. Të jetuarit në këtë qytet prej më shumë se 30 vjetësh i kishte identifikuar ata si njerëz të biznesit e të kulturës. Sipas raportit, numri i katolikëve ishte i mirë, por që qëndronin larg aktiveve të Partisë.⁴⁰ Shumica e tyre sipas raportit ishin intelektualë dhe nëpunës të vjetër që kishin pasur poste me rëndësi në shtet dhe ishin në kontakt të vazhdueshëm me njëri-tjetrin dhe e ruanin miqësinë.⁴¹ Radhët e Partisë në Tiranë “mbusheshin” nga shtresa të varfra dhe të paarsimuara⁴² dhe katolikët nuk bënë pjesë në asnjërën nga shtresat e lartpërmendura. Në asnjë rresht të raportit nuk flitet se ishin rekrutuar katolikë nga Tirana në radhët e PKSH. E gjitha kjo bëri që katolikët e Tiranës të quheshin kundërshtarë të regjimit. Ndër parullat sipas qarkorit të Partisë së Tiranës që lëshonte kleri katolik ishte se “feja katolike po luftohet ndërsa ortodoksëve dhe myslimanëve u jepet subvencion nga shteti”.⁴³

Megjithatë, nga Shkodra në Tiranë raportet nuk reshtnin së informuari mbi aktivitetet “armiqësore” të reaksionit katolik kundër pushtetit popullor të PKSH. Çdo fjalë e pamatur qoftë edhe në formë shakaje (është i njohur humori shkodran për barsoletat e panumërta për regjimin) dhe e gjithë kjo veprimtari quhej çorientuese në punën e Partisë.⁴⁴ Komiteti i Partisë i rrethit të Shkodrës kërkonte një goditje edhe më të fortë ndaj klerit dhe reaksionit katolik pasi nuk ishin goditur aq sa duhet.⁴⁵

³⁸ Po aty. Raport i Spiro Panos: Kol Ashta, te shoku vërehen të mbeta tarafi, shpirt gjanësie të tepër-ar, preket nga dënimet që mund t'i jepen ndonjë shoku. Asht njeri i mëshirës.

³⁹ AQSH, F. 14/Str. V. 1947, D. 72, fl. 12. Në katolikët – nga goditja e bërë në ta – shikohet një frikësim i madh dhe shumë priftërinj pyesin në organet e Sigurimit dhe për veprimin më të vogël. Kjo s'do të thotë se në ta s'ka më rrezik, por me goditjen e fundit kanë pësuar një trullasje të rëndë.

⁴⁰ Po aty. Ka një numër të mirë katolikësh të ardhur që qëndrojnë larg nesh.

⁴¹ Po aty.

⁴² Po aty, fl. 26. Shokët e rekrutuar në Parti vijnë nga shtresa të varfra, janë punëtorë e fshatarë të varfër 50% e të rekrutuarve.

⁴³ Po aty, fl. 64.

⁴⁴ AQSH, F. 14/Str. V. 1948, D. 10, fl. 9.

⁴⁵ Po aty, fl. 36. Raport i muajit mars. Aktiviteti i elementit reaksionar të qytetit në bashkëpunim me ata të fshatit ka përqendruar të gjithë punën e tij reaksionare në fshatrat e rrethit tonë pasi në qytet

Para problemeve të fillimit të mosmarrëveshjeve ndërmjet Shqipërisë dhe Jugosllavisë, raportet nga rrethi i Shkodrës për aktivitetin e klerikëve katolikë janë më të shpeshta. Sipas tyre, ishte i vetmi rreth kundërshtar që me gjithë goditjet e forta që kishte pësuar në vitet 1945-1947, përsëri fliste kundër Enver Hoxhës dhe Koçi Xoxes.⁴⁶

Në fakt, në çfarëdolloj problemi politik që kishte pushteti komunist në Shqipëri me të huajt, kisha katolike e Shqipërisë patjetër që kishte gisht. Në një raport të Sigurimit të Shtetit, për vitet 1944-1947, kisha katolike e Tiranës ishte një e ndërlihdjes midis reaksionit të brendshëm, Vatikanit e zbulimeve të huaja.⁴⁷ Në raportin e Sigurimit të Shtetit për klerin katolik del se ky i fundit kishte qenë përgjegjës për të gjitha pushtimet e huaja që kishin ndodhur në Shqipëri që nga koha e pushtimi otoman (që në raport shkruhet automan).⁴⁸ Thuajse në çdo gjyq që zhvillohej kundër klerikëve katolikë, siç dëshmon edhe At Zef Pllumi, një nga akuzat ishte se “jeni përgjegjës që nga kryqëzatat e deri te përpjekjet për të përmbysur pushtetin popullor”.⁴⁹ Pra, kleri katolik, ai që kishte ndërtuar shkollat e para shqipe në Shqipëri dhe që kishte mbajtur gjallë këtë gjuhë të lashtë, na ishte obskurant dhe i ishte kundërvënë në çdo kohë traditave dhe zakoneve më të mira të popullit shqiptar.⁵⁰ Borgjezia katolike dhe kleri katolik ishin një dhe meqë ishin dukshëm antikomunistë, rrjedhimisht ishin edhe antishqiptarë.⁵¹

gjen shumë pak fushë veprimi për të dëmtuar problemet e pushtetit dhe nga ana tjetër në fshat sipas problemeve të shumta të paraqitura gjatë kësaj kohe në lidhje me realizimin e planit të shtetit në sektorët të ndryshëm dhe në bashkëpunim me klerikun dhe me ndonjë arsimtar reaksionar të cilët nuk janë goditë aq nga ne, ka tentue dhe vazhdon të tentojë Shkodër 31 mars 1948.

⁴⁶ Po aty, fl. 62. Pjesë nga raporti i datës 30 prill 1948: “Prifti i Dajçit i Bregut të Bunës thoshte: ‘Çka i duhet gazetës *Bashkimi* të merret me politikën e Amerikës, por të merret me politikën e brendshme dhe nuk po i ndihet ma zani Enverit por Koçi Xoxes.’

⁴⁷ AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klerin reaksionar, pjesa 2, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 201.

⁴⁸ Po aty, pjesa 2, fl. 41. Pjesë nga raporti: “Çdo ngjarje e hidhur në historinë e popullit tonë, duke filluar që nga periudha e pushtimit automan, ai austro-hungarez apo italian, luftën e qarqeve imperialiste për copëtimin e Shqipërisë, përkrahjen e shovinistëve grekë e serbë, përpjekjet për të penguar përhapjen e lëvizjen kombëtare demokratike të Shqipërisë, për të sjellë në fuqi regjimin e satrapit Ahmet Zogu, si dhe për të përgatitur pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste, e përpjekjet për të penguar përhapjen e ideve të marksizëm-leninizmit e luftën për çlirimin e vendit nga okupatorët dhe vendosjen e pushtetit popullor. Lufta e tentativat që kanë bërë armiqtë e jashtëm dhe të brendshëm për të përmbysur pushtetin popullor e penguar ndërtimin socialist janë të lidhura ngushtë edhe me veprimtarinë armiqësore që ka zhvilluar kleri reaksionar në bashkëpunim me Vatikanin dhe zbulimet e huaja.”

⁴⁹ At Zef Pllumi, *Arno vetëm...*, vol. I, f. 174, 185. Pjesë nga libri: “Janë meshtarë të kishës katolike qendër e obskurantizmit botëror gjatë të gjithë historisë... Se kanë kanë bashkëpunue me perandorinë turke në dam të popullit shqiptar...”

⁵⁰ AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klerin reaksionar, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 42.

⁵¹ Po aty.

Megjithatë, sipas raportit të Sigurimit të Shtetit, edhe pse kleri katolik kishte pësuar goditje të forta, përsëri nuk e kishte ndërprerë veprimtarinë antikomuniste dhe rrjedhimisht, tradhtinë ndaj atdheut dhe popullit.⁵² Por me gjithë goditjet e herëpashershme që kishte marrë kleri katolik, vijonte të ishte armik i betuar i rendit socialist.⁵³

Për çdo dështim që mund të ndodhte në jetën e përditshme, sidomos në rrethin e Shkodrës, fajin për të gjitha e kishte reaksioni me klerin katolik në krye.⁵⁴ Identifikimi i kësaj strukture si armiku nr. 1 i pushtetit komunist në Shqipëri e bënte të thjeshtë detyrën e kryetarëve të komiteteve të Partisë në Shkodër që për çdo gjë të akuzonin kishën katolike dhe klerin e saj. Madje, informacionet marrin edhe trajta groteske pasi edhe për luftën që zhvillohej në ato vite në Greqi, Kinë apo Palestinë, pa dyshim që kishte gisht edhe kleri katolik.⁵⁵ Megjithatë, arrestimet e klerikëve vijonin dhe në fund të vitit 1948 njoftohej edhe për katër klerikë të tjerë katolikë të arrestuar dhe dymbëdhjetë shtetas të besimit katolik të arratisur.⁵⁶

4. Rinia katolike, armike e rrezikshme e regjimit komunist

Edhe për sa i përket arsimit në rrethin e Shkodrës profesorët më të mbikëqyrur dhe rrjedhimisht, më të goditur ishin ata të besimit katolik.⁵⁷ Akuza ishte se kishin nxitur rininë gjimnaziste të Liceut dhe të Normales që të kundërshtonin punën vullnetare gjatë viteve 1946 dhe 1947.⁵⁸ Të përpiqueshe të “sabotoje” punën e Frontit Demokratik duke i bërë propagandë rinisë që të mos merrte pjesë në ato mbledhje apo mitingje ishte krim i rëndë që nuk duhej lënë pa ndëshkuar.⁵⁹ Arrestimet dhe përjashtimet nga shkolla dhe presioni që iu ishte bërë familjeve të tyre e kishte frenuar për disa kohë aktivitetin e tyre kundër pushtetit popullor.⁶⁰

⁵² AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 59.

⁵³ Po aty, fl. 78.

⁵⁴ AQSH, F. 14/Str. V. 1948, D. 10, fl. 113.

⁵⁵ Po aty.

⁵⁶ AQSH, F. 14/Str. V. 1948, D. 10, fl. 122, 123.

⁵⁷ AQSH, F. 14/Str. V. 1948, D. 176, fl. 2. Nga profesorët që kanë vepruar si ma sipër janë: Filip Ndocaj, Injac Ndoja, Luigj Franoja, Pashko Geci.

⁵⁸ Po aty. Raport i datës 9 janar 1948. Në bazë të informative dhe të deponimeve të vetë të burgosurve (gjimnazistë) konkretisht del se në Lice dhe Normale, tue fillue që në klasën e katërt e deri në klasën e fundit, disa nga studentat dhe studentet e goditur nga reformat e ligjet e ndryshme të pushtetit, të nxitun dhe të udhëzuem nga profesorë kundërshtarë gjatë vitit 1946 e 1947, kanë mund të bashkohen ndër rrethe të vogla kundërshtarësh dhe në forma të organizuara kanë zhvillue një lloj aktiviteti tue sabotue në problem të organizatës dhe në fushata të ndryshme e veçanërisht në punë vullnetare etj.

⁵⁹ Po aty, fl. 3.

⁶⁰ Po aty.

Duke marrë shkas edhe nga një vërejtje e Enver Hoxhës me shënimin përkatës në fund të raportit, kryetari i Komitetit Abaz Laze rekomandon se katër studentë të demaskoheshin dhe të përjashtoheshin menjëherë nga shkolla. Si për ironi të fatit të katër këta studentë ishin të besimit katolik.⁶¹ Një nga parullat e shkruara në një copë letër dhe që ishte kapur prej Sigurimit të Shtetit ishte: “Rr. Sh. (Rroftë Shqipnia). Dita 28 nëntor Dita e Flamurit nuk festohet. Kurse dita e 29 nëntorit dita e okupimit të Shqipnis prej Bishës Komuniste Festohet. Mos e humb shpresën popull se pas vuajtjeve vjen Liria...”⁶²

Seksioni Organo-Instruktor i Komitetit Qendror të PKSH, i kryesuar nga Manush Myftiu, kërkonte gjatë gjithë muajit janar 1948 se si ishte gjendja në liceun e Shkodrës dhe çfarë masash ishin marrë në përgjigje të aktivitetit kundërrevolucionar të studentëve atje.⁶³ Ndërkaq, edhe pse u morën masa të rrepta, përsëri hedhja e parullave në copa letrash nuk u ndal.⁶⁴ Duke qenë se masat e marra nuk po jepnin rezultat, Komiteti i Partisë për rrethin e Shkodrës i kërkonte organizatës bazë që të vijonte me demaskimin dhe izolimin nga masa të gjithë elementëve që ishin kundër pushtetit dhe të vijonte përjashtimi nga shkolla të elementëve të cilët ishin propozuar edhe më parë për këtë masë.⁶⁵ Goditja e Komitetit të Partisë dhe organizatës bazë të Shkodrës nuk u ndal vetëm te katolikët gjimnazistë, por edhe tek ata katolikë që ishin anëtarë partie dhe pjesëtarë të Sigurimit të Shtetit, si Pjerin Kçira etj.⁶⁶ Ky grup katolikësh anëtarë të PKSH u godit me akuzën se gjoja paraqiteshin si komunistë për të mbrojtur sektorin katolik i cili gjoja po goditej nga pushteti dhe nga Partia.⁶⁷

Në të gjithë qytetin e Shkodrës, sipas raporteve të vitit 1948, kishte nga 1800 deri në 2000 të rinj e të reja katolikë.⁶⁸ Sipas raportit, të gjithë këta ishin nën ndikimit e klerit katolik me anë të organizatave dhe shoqërive, si Don Bosko, Stigmatine, Antoniane, rrethi katolik juvendes etj.⁶⁹ Sipas raportit, kleri me anë të këtyre

⁶¹ Po aty, fl. 4. Pjesë nga raporti i Abaz Lazes: “Ata që duhet të përjashtohen janë: Ernest Pe(r)doda, Marije Rranxi, Gjok Berisha dhe Gjystina Kapidani.”

⁶² Po aty, fl. 6.

⁶³ Po aty, fl. 7. Tiranë, 13 janar 1948. Shokut Petro Magjistari, Shkodër. Interesohu personalisht për punën në Liceun e Shkodrës. Shoku Abaz Laze nuk na ka informuar ashtu si kërkonim neve. Manush Myftiu

⁶⁴ Po aty, fl. 5. Vllazën shqiptarë. Bisha komuniste po zapton botën prandaj bashkohuni për ta përmbyës këtë. Viti i ri i ardhshëm le të na gjejë me fitore të reja. Poshtë Bisha Komuniste.

⁶⁵ Po aty, fl. 8.

⁶⁶ Po aty, f. 12. Informacion i datës 31 gusht 1948. Grupi i përbarë nga pesë veta; Lin Çallaku, Zef Bardhoku, Pjerin Kçira dhe Gjovalin Mazreku, të katërt anëtarë partie dhe Nush Babati përjashtohen nga Partia.

⁶⁷ Po aty.

⁶⁸ Po aty, fl. 26.

⁶⁹ Po aty.

shoqatave kishte rrënjosur te të rinjtë katolikë kulturën fashiste. Kjo dallohej se ata thuajse të gjithë dinin italisht, dëgjonin këngë italiane dhe akoma më keq lexonin libra italisht nëpër shtëpitë e tyre.⁷⁰ Një tjetër element që e dallonte rininë katolike në Shkodër ishte dashuria e madhe për Italinë dhe urrejtja karshi popujve sllavë.⁷¹ Për të treguar se nuk ishin dhe nuk do të ishin të prirë të merrnin kulturë marksiste, pas mbylljes së gjimnazit të etërve jezuitë dhe françeskanë 90% e të rejave dhe të rinjve katolikë nuk vazhduan në shkollat e shtetit.⁷²

Me gjithë goditjen e rëndë të klerit katolik, sipas raportit të vitit 1948, nga më shumë se 24 priftërinj katolikë që kishte Shkodra kishin mbetur vetëm 6 (3 priftërinj dhe 3 fetër), kurse 18 ishin pushkatuar dhe burgosur.⁷³ Kur zhvilloheshin mbremje kulturore, dëgjohej dhe vallëzohej nën tingujt e muzikës italiane dhe të rinjtë katolikë merrnin pjesë masivisht në ato mbremje dhe krenoheshin se ishin reaksionarë.⁷⁴ Megjithatë u morën masa të rrepta ndaj elementit kundërshtar katolik⁷⁵, përsëri PKSH ishte larg fitores ideologjike dhe kulturore ndaj kësaj shtrese. Të bindur se nuk do t'ia dilnin vetëm duke e persekutuar këtë shtresë, taktika e re që duhej përdorur, e kombinuar me dhunën shtetërore të organizuar, ishte ndërtimi i kulturës së re komuniste e cila do të sfidonte kulturën katolike.

5. Përpjekjet e pushtetit komunist për të kontrolluar kishën katolike të Shqipërisë

Papërputhshmëria ideologjike ishte një tjetër faktor i rëndësishëm që e etiketonte si armik të popullit klerin katolik dhe katolikët shqiptarë. Ndërsa kleri bektashi ishte më pranë lëvizjes komuniste.⁷⁶ Problemi që kishte pushteti në rastin e klerikëve ishte vetëm një: katolikët. Në relacionin e datës 28 dhjetor 1949 lidhur me mbledhjen e klerit katolik në Shkodër të datës 28 dhjetor 1949 për të diskutuar mbi projektligjin e datës 27 nëntor 1949 për komunitetet fetare, kleri katolik kishte shfaqur shqetësim dhe frikë se mos shkëputeshin lidhjet me Vatikanin.⁷⁷

⁷⁰ Po aty.

⁷¹ Po aty.

⁷² Po aty.

⁷³ Po aty, fl. 27.

⁷⁴ Po aty. Në radio Shkodra dhe në mbremjet e dëfrimit këndohen akoma këngë italiane dhe organizata nuk ndërhyjnë për ndalimin e tyre dhe nga vetë fakti se në korin e qytetit (Shtëpisë së Kulturës) të gjithë të rinjtë janë reaksionarë dhe profesori i tyre Prenk Jakova i cili ka një vëllë të pushkatuar, një vëllë në burg dhe familjen deri në kohët e fundit të internuar tregon sesa organizata e qytetit të Shkodrës ka bërë predikimin dhe çrrënjosjen e kulturës së vjetër të këto të rinj.

⁷⁵ Po aty, fl. 29.

⁷⁶ AQSH, F. 14/Str. V. 1949, D. 520, fl. 5. Relacion i kryetarit të Degës II të Sigurimit të Shtetit n/ Kolonel Delo Balili, Tiranë më 5 gusht 1949. Kleri bektashi është ai që ka qëndruar më afër lëvizjes gjatë Luftës Nacionalçlirimtare, me përjashtim të një pakice që u hodhën me ballin dhe që i qëndroi deri në fund tradhtisë.

⁷⁷ Po aty, fl. 7.

Synimi i regjimit ishte që kisha katolike e Shqipërisë në udhëzimet e pushtetit t'i zgjidhte ajo ipeshkvijtë dhe jo Vatikani. Dëshmia më e qartë për këtë na jepet nga pjesëmarrësi i vetëm i gjallë i kësaj mbledhjeje që i mbijetoi sistemit komunist, At Zef Pllumi. Edhe te vetë kleri katolik i mbledhur pati debate të forta sipas At Pllumit lidhur me statutin e ri të kishës katolike shqiptare. Megjithatë, përsëri në këtë mbledhje triumfoi krahu i fortë katolik për t'i bërë ai një ultimatum qeverisë shqiptare; pa papë nuk ka kishë katolike ashtu si nuk ka komunistë pa Moskën.⁷⁸ Kjo ishte përgjigjja sipas At Pllumit që At Marin Sirdani i kishte thënë Tuk Jakovës kur ishin takuar në Tiranë për të diskutuar për projektstatutin e kishës katolike shqiptare.⁷⁹

Me gjithë vuajtjet e tmerrshme, vrasjet, torturat, burgosjet, kërcënimet, kleri katolik shqiptar vijonte rezistencën. Domethënëse ishte fjala në mbledhje e dom Ernest Çobës, i cili tha: "...se me pushtetin deri tani jemi dakord, por në rast se na prek kodin kishtar si dhe lidhjet me papën ne nuk do të pranojmë."⁸⁰

Pushteti po i bënte një mijë të zeza klerit katolik. Në vitin 1946, në valën e goditjes së madhe, Këshilli i Ministrave i Republikës Popullore të Shqipërisë kishte nxjerrë dekretin nr. 14 të datës 6 mars 1946 për konfiskimin e të gjithë pasurisë së jezuitëve dhe françeskanëve dhe klerit katolik në përgjithësi, në Shkodër, Tiranë, Durrës, Korçë, Vlorë.⁸¹ Vendimi i 6 marsit ishte nga më të rëndët dhe godiste fort kishën katolike të Shqipërisë, pasi e quante aktivitetin e këtij institucioni si antikombëtar.⁸² Urdhri i Enver Hoxhës për sekuestrim ishte i plotë. Të vetmen gjë që kryeministri shqiptar nuk i preku klerit katolik ishin kishat.⁸³ Duke parë këtë rezistencë thjesht logjike, propaganda komuniste në vitin 1949 rifilloi më me intensitet betejën për të bindur popullin shqiptar se nuk luftonte fenë katolike, por vetëm klerikët reaksionarë.⁸⁴ Por, duke qenë se nuk mund të mbulohej krimi i kryer, ekzekutimet dhe burgosjet e klerikëve katolikë justifikoheshin se ishin armiq të pushtetit dhe se kishin qenë të drejta, të domosdoshme dhe me vend.⁸⁵

⁷⁸ At Zef Pllumi, *Urno vetëm...*, f. 318.

⁷⁹ Po aty.

⁸⁰ AQSH, F. 14/Str. V. 1949, D. 520, fl. 7. Relacion mbi mbledhjen e klerit katolik më datë 28/XII/1949.

⁸¹ AQSH, F. 490, Këshilli i Ministrave [më tej: KM], V. 1946, D. 458, fl. 2. Komitetit Ekzekutiv, Shkodër, më 11/3/1946. Kryeministri Enver Hoxha, firma, vula.

⁸² Po aty, fl. 4.

⁸³ Po aty. Pikat 5 & 6 e vendimit: Konfiskimin e gjithë pasurisë të luajtshme e të paluajtshme të Urdhrit Jezuit me përjashtim të kishave. E gjitha kjo pronë konsiderohet pronë shteti dhe marrja e saj në dorëzim bëhet menjëherë.

⁸⁴ AQSH, F. 14/Str. V. 1949, D. 520, fl. 8. Kleri katolik është përpjekur të paraqitet para besimtarëve katolikë sikur pushteti jonë e lufton fenë katolike dhe kërkon të zhdukë klerin katolik.

⁸⁵ Po aty.

Sipas komunistëve, kleriku i parë katolik shqiptar që ishte edhe tradhtari i parë ishte imzot Prenk Doçi, abati i Mirditës i cili konsiderohej si kryeagjenti i Austro-Hungarisë në vend në fundin e shekullit XIX dhe fillim të shekullit XX në Shqipërinë e Veriut.⁸⁶ Parulla e tij “për fe e për atdhe” për komunistët shqiptarë ishte thjesht maskimi i ngatërresave që bënte.⁸⁷ Problemi i madh që pushteti kishte me katolikët, siç na njofton ky raport i vitit 1949, ishte se kleri katolik ishte shumë më i kulturuar dhe i organizuar se dy klerët e tjerë shqiptarë të marrë së bashku.⁸⁸ Një tjetër problem të cilin komunistët shqiptarë nuk e përdornin dot kundër klerit ishin edhe predikimet në kishë. Me porosi të imzot Ernest Çobës, klerikët duhet vetëm të flisnin dhe të luteshin për paqen në të gjitha predikimet e tyre.⁸⁹

Një tjetër rrugë që përdori pushteti komunist për të gjujzuar klerin katolik dhe për ta shpëputur nga Vatikani ishte edhe përdorimi i shtypit zyrtar. Gjatë hulumtimit kam gjetur tituj të artikujve kundër klerit katolik, si ai i vitit 1951 me titull *Shkëputja nga Vatikani, një ngjarje me rëndësi për kishën katolike shqiptare*.⁹⁰ Artikulli në fjalë ishte shkruar në zyrat e Komitetit Qendror dhe bënte fjalë për aktivitetin reaksionar të Vatikanit si aleat i klasave sunduese.⁹¹

Një tjetër raport i përpiluar me shkrim dore nga dy komunistë katolikë, Tonin Jakova dhe Mark Ndoja, shkruajnë se “marrëdhëniet tona si shtet me klerin katolik kanë ngecë në një pikë të vdekur. Kjo ka sjellë një qëndrim armiqësor të klerit katolik kundrejt Republikës sonë Popullore”.⁹² Te ky raport vihet në dukje se me gjithë sulmet, kleri katolik, edhe pse i ishin prerë të gjitha burimet, përsëri nuk i kishte kërkuar shtetit shqiptar asnjë lloj ndihme financiare.⁹³ Organizimi i kishës katolike të Shqipërisë nuk kishte asnjë ndryshim me organizimin e kishës katolike universale si nga pikëpamja juridike ashtu edhe në atë administrative dhe mbështetjeje në bazën e kodit kanonik.⁹⁴

Qëndresa e klerit katolik solli një valë të re arrestimesh me autorizimin direkt të ministrit të Punëve të Brendshme Mehmet Shehu.⁹⁵ Vuajtjet vijuan edhe dy vite

⁸⁶ Po aty.

⁸⁷ Po aty.

⁸⁸ Po aty.

⁸⁹ AQSH, F. 490/KM, V. 1951, D. 1892, fl. 1. Thirrje dhe telegrame drejtuar besimtarëve të klerit katolik dhe Këshillit Botëror të partizanëve të paqes, mbi nënshkrimin e apelit të paqes dhe dënimin e agresionit amerikan në Kore.

⁹⁰ AQSH, F. 490/KM, V. 1951, D. 1926, fl. 1.

⁹¹ Po aty.

⁹² AQSH, F. 14/Str. V. 1949, D. 520, fl. 26.

⁹³ Po aty.

⁹⁴ AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, Volumi 1, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 18.

⁹⁵ At Zef Pllumi, *Rrno vetëm...*, vol. II, f. 30.

të tjera, derisa më në fund shteti komunist bëri kompromis me kishën katolike të Shqipërisë. Në Tiranë, më 30 korrik 1951, me vendim nr. 1332, Presidiumi i Kuvendit Popullor i Republikës Popullore të Shqipërisë aprovoi Statutin e Kishës Katolike shqiptare.⁹⁶ Neni 1 ishte fitorja më domethënëse e kësaj qëndrese të përgjakshme të klerit katolik shqiptar. Ky nen, pjesë e këtij statuti, thoshte:

“Kisha katolike e Shqipërisë ka karakter nacional, është person juridik dhe përfshin në gjirin e saj të gjithë besimtarët katolikë në Shqipëri. Ajo frymëzohet nga parimet fetare të kishës katolike botërore që është themeluar nga Jezu Krishti, ndën kryesinë fetare të papës, pasardhës i apostullit Pjetër. Ajo nuk mban me papën asnjë marrëdhënie organizative, ekonomike ose politike.”⁹⁷

Ishte një fitore e shkëlqyer dhe një humbje e madhe për komunistët. Papa ishte pranuar si kryetari fetar i kishës katolike të Shqipërisë. Komunistët nuk ia kishin dalë dot ta shkëputnin fenë katolike në Shqipëri nga qendra botërore e këtij besimi. Sikur për t’ia shtuar më shumë zemërimin Mehmet Shehut, vetë imzot Bernardin Shllaku i dërgon një telegram falënderimi për këtë “arritje”.⁹⁸

6. Kultura komuniste shqiptare vs. kulturës katolike

Nga shfrytëzimi i materialeve arkivore që po prezantoj për herë të parë, ajo që më ka bërë më shumë përshtypje ishte zelli suprem i ndonjë intelektualit që dikur fliste me superlativë për kulturën katolike dhe për hir të karrierës nuk hezitonte të sulmonte edhe kolegët e tij vetëm nëse kishin ndonjë shkrim që lavdëronte punën kulturore të priftërinjve katolikë. Ishte e pabesueshme tek shfletoja fletë pa fund të dosjeve dhe lexoja se si sulmoheshin anëtarë të rëndësishëm partie si Sejfulla Malëshova për qëndrime joparimore partie.⁹⁹ Njerëzit e arsimuar e ndienin se për të bërë karrierë në art e shkencë patjetër duhet t’i shërbenin me vendosmëri regjimit, madje edhe duke sulmuar kolegët e tyre.¹⁰⁰ Që të bëje karrierë duhej me

⁹⁶ AQSH, F. 490/KM, V. 1952, D. 1445, fl. 5. Statuti i Kishës Katolike të Shqipërisë; shih edhe AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, Volumi 1, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 44.

⁹⁷ Po aty. Shih edhe At Zef Pllumi, Rrno vetëm..., vol. II, f. 41-42

⁹⁸ AQSH, F. 490/KM, V. 1951, D. 1927. Telegram urimi e falënderimi drejtuar shokut Mehmet Shehu nga kryetari i Komunitetit Katolik.

⁹⁹ AQSH, F. 14/Str. V. 1947, D. 360, fl. 4. Pjesë nga promemoria e Skënder Luarazit dërguar Koçi Xoxes me anë të Stefo Grabockës, maj 1947: “Sejfulla Malëshova jo vetëm që nuk i goditur figurat antipopullore dhe antishqiptare si patër Gjergj Fishtën dhe Faik bej Konicën, por nuk ka lejuar as ndonjë tjetër t’i godiste.”

¹⁰⁰ Po aty, fl. 7. Pjesë nga letra ku sulmohet Dhimitër Shuteriqi: “Dhimitër Shuteriqi si literat dhe njeri politik është tipi i arrivistit dhe kurdoherë ka luajtur rolin e njeriut me dy faqe. Poezitë e tij ia dedikon në po të njëjtën kohë Ernest Koliqit, Lasgush Poradecit dhe Petro Markos (d.m.th. fashistit, demokratit dhe gjoja antifashistit).”

“skrupolozitet shkencor” dhe “akademik” të sulmoje edhe me shpifje figurat më të rëndësishme të kulturës shqiptare, ku më të shumtët ishin pa dyshim klerikët dhe laikët katolikë. Kush mund të guxonte të thoshte qoftë edhe një gjysmë fjale të mirë për klerikët katolikë që i kishin dhënë aq shumë kulturës shqiptare, pa dyshim që do të etiketohej armik dhe aq më tepër nëse do të kishte në komisione shkencore katolikë ata duheshin sulmuar menjëherë.¹⁰¹

Më 5 qershor 1948 në Tiranë mbahet një mbledhje e Rëndësishme e Byrosë Politike, ku ndër të tjera diskutohet edhe për klerin reaksionar katolik dhe ndikimin e tij.¹⁰² Shkrimtarët katolikë do të ishin jashtë çdo lloj dyshimi në shënjestrën e diktaturës për të përmbysur ndikimin e tyre në kulturën shqiptare. Në projektvendimin e Komitetit Qendror (pa datë) të vitit 1949 u synua krijimi i një letërsie në formë nacionale me përmbajtje socialiste.¹⁰³ Ky projektvendim synonte t’i jepte një shtysë të re letërsisë së re të realizmit socialist dhe evidentonte punën e dobët në luftën ideologjike ndaj shovinizmit letrar dhe mbeturinave të tjera borgjeze. Sipas Komitetit Qendror, kritika letrare e drejtë, parimore dhe konstruktive kishte munguar.¹⁰⁴

Për shkrimtarët katolikë çështja nuk ishte kaq e thjeshtë për t’i nxjerrë jashtë. Edhe pse ishin mbështetur nga Roma (Propaganda Fide) dhe mbas shekullit XVII nga Austria, vepra letrare që ata krijonin ishte një gjë që i shërbente çështjes shqiptare. Që këtej e tutje fraza “letrarët katolikë” do të zëvendësohej me frazën “shkolla e klerikëve katolikë të Shkodrës”, armike zyrtare e letërsisë së realizmit socialist në Shqipëri.¹⁰⁵ Te kjo konferencë, figura qendrore e klerit katolik në letërsi që duhej goditur dhe anatemuar, ishte ajo e Gjergj Fishtës. Nga Komiteti Qendror jepen udhëzime se kushdo që do të referonte për Fishtën, edhe pse para vitit 1924 i njihej ndonjë meritë, ajo nuk duhej shtruar në referatin që do të mbahej në konferencë.¹⁰⁶ Formulimi që duhej të merrej për bazë për sa i përket veprës së Fishtës ishte si më poshtë:

“Pavarësisht nga çka mund të ketë merituar Fishta, gjë që do të shihet nga kritika e ardhshme, ai vuri kapacitetin dhe talentin e tij në shërbim të lodrave imperialiste në vendin tonë. Ai luftën e popullit shqiptar që duhej të drejtohej kundër Turqisë

¹⁰¹ Po aty, fl. 11. Për Mark Ndojën: “Si është e mundur që një njeri me koncepte klerikale raciste, fashiste, një njeri që arrin të thotë gjithë këto marrëzira për Fishtën, një njeri që e ka bërë poet ideal Fishtën, si është e mundur këtij njeriu t’i besohet redaktimi i së parës Histori Kritike të Literaturës Shqiptare?”

¹⁰² AQSH, F. 14/OU. V. 1948, D. 99, fl. 8. Mbi punën që duhet bërë kundër elementëve reaksionarë brenda e jashtë vendit, format që duhen përdorur si dhe dërgimi i shtypit në kolonitë shqiptare.

¹⁰³ AQSH, F. 14/Str. V. 1949, D. 548, fl. 1. Mbi historinë e literaturës shqipe dhe shkrimtarët katolikë të Shkodrës.

¹⁰⁴ Po aty.

¹⁰⁵ Po aty, fl. 18.

¹⁰⁶ Po aty, fl. 26.

kryesisht e devijon kundër fqinjëve; shovinizmi i tij te *Lahuta e Malcis* ka arritur në kanibalizëm, duke falsifikuar edhe ndjenjat e popullit tonë.”¹⁰⁷

Shkolla e klerit katolik në Shkodër ishte e padiskutueshme në ndikimin kulturor të vendit edhe nëpërmjet dy revistave *Hylli i Dritës* dhe *Leka*.¹⁰⁸ Por vepra që do të anatemohej e ndalohej deri në fund të jetës së regjimit komunist në Shqipëri ishte pa dyshim *Lahuta e Malcis*. Regjimi komunist e quajti një vepër shoviniste që drejtohej kundër fqinjëve të Shqipërisë.¹⁰⁹ Sipas nomenklaturës komuniste, *Lahuta* nuk qëndroi vetëm në shovinizëm, por e çoi shovinizmin në një urrejtje të vërtetë raciale, karakteristike të fashizmit dhe të imperializmit.¹¹⁰

Sipas komunistëve shqiptarë, shkolla katolike e Shkodrës kishte bërë edhe një dëm tjetër shumë të madh në pengimin dhe zhvillimin e gjuhës shqipe duke bërë të mundur triumfin e gegërishtes apo të shkodranishtes.¹¹¹ Me këtë akt, fillon nga komunistët shqiptarë edhe përçarja krahinore ndërmjet shqiptarëve.¹¹²

7. Përpjekjet e Sigurimit të Shtetit për të përpunuar klerin katolik

Sigurimi i Shtetit, si organi që kishte goditur më shumë dhe më fort klerin katolik shqiptar, bënte të gjitha përpjekjet për ta shkatërruar armikun nr. 1 të popullit. Nëse nuk ia dilte mbanë, atëherë të bënte të gjitha përpjekjet që ta përpunonte dhe ta kishte tërësisht vegël në duart e veta. Përveç viteve të para të vështira të gjysmës së dytë të viteve '40, në vitin 1950, nën një trysni shumë të madhe klerikët katolikë shqiptarë, ata që ishin ende gjallë, bënë një veprim të paprecedent. Më 5 tetor 1950, sipas njoftimit të Zenel Islamit nga Komiteti i Partisë i rrethit të Pukës,¹¹³ tre klerikë katolikë, Dom Engjëll Kovaçi, padër Leonard Shajaku dhe Dom Jak Gazulli, i kishin dërguar një letër kryetarit të Këshillit të Sigurimit në Nju-Jork kundër agresionit anglo-amerikan në Kore.¹¹⁴ Letra e tre klerikëve katolikë të

¹⁰⁷ Po aty.

¹⁰⁸ Po aty, fl. 28.

¹⁰⁹ Po aty.

¹¹⁰ Po aty.

¹¹¹ Po aty.

¹¹² Po aty. Gegërishtja ose, më mirë, shkodranishtja e Fishtës me shokë u zhvillua në luftë kundër toskërishtes së Naimit dhe Samiut me qëllim që ta mposhtë këtë.

¹¹³ AQSH, F. 14/Str. V. 1950, D. 437, fl. 1. Bashkëngjitur ju dërgojmë një letër për kryetarin e Këshillit të Sigurimit, firmuem nga 3 klerikë të rrethit t'onë. Sekretari I, Zenel Islami. Pukë, 5. 10. 1950.

¹¹⁴ Po aty, fl. 2. Pjesë nga letra e klerikëve katolikë: “Agresioni anglo-amerikan asht kundra parimit t'onë fetar, prandaj ne bashkohemi me zanin e miliona e milionave njerëzve që dojnë paqen, dhe kërkojnë që Këshilli i Sigurimit të marrin vendim të drejtë për zgjidhjen në mënyrë paqësore, dhe t'u jepet fund luftimeve tue tërhejë trupat amerikane nga Korea, njëherit dënojmë të gjithë bashkëpunëtorët që marrin pjesë në këtë vepër kriminale kundër popullit korean.”

Pukës u shoqërua nga tri letra të tjera kësaj radhe nga Shkodra të klerit katolik në atë qytet, siç njofton Tonin Jakova më 25 nëntor 1950.¹¹⁵ Por, në dallim nga klerikët e Pukës, katër klerikë katolikë, At David Pepa, At Konrad Gjollaj, Dom Nikoll Bushati dhe Dom Pjetër Tusha, nuk e kishin firmosur letrën për Këshillin e Sigurimit ndaj luftës në Kore.¹¹⁶ Veçanërisht ndaj Dom Pjetër Tushës, për shkak të refuzimit të tij, rekomandohej që të demaskohej në shtyp.¹¹⁷ Ndërkaq pjesa tjetër e klerit katolik shkodran, duke filluar me ipeshkvin Bernardin Shllaku i ndjekur nga firmat e 22 klerikëve të tjerë, e kishin firmosur peticionin.¹¹⁸ Interesant është fakti se letra/peticioni ishte i njëjlojtë si ajo e tetorit që e kishin firmosur klerikët e Pukës. Nuk kishte asnjë fije dyshimi se kjo letër ishte përgatitur ose në Komitetin e Partisë ose në zyrat e degës së punëve të brendshme. E njëjta letër po kësaj radhe pa datë, ishte nënshkruar edhe nga klerikët katolikë të Tiranës Dom Mark Dushi, Dom Zef Bici etj.¹¹⁹ Edhe abacia katolike e Mirditës kishte vepruar po njëjloj,¹²⁰ po ashtu edhe ajo e Zadrimës¹²¹, Lezhës¹²² dhe e Durrësit¹²³.

Në një raport të vitit 1951 theksohej se puna e aktivistëve të Partisë krahasuar me punën e klerit katolik ishte shumë e dobët dhe se kuadrot e Partisë nuk kishin arsimimin përkatës për t’iu kundërvënë doktrinës së katolicizmit.¹²⁴ Vetë Enver Hoxha në këtë raport kaq pesimist ka lënë shënimet e tij. Me shkrim dore në fletën 7 të këtij raporti ka shkruar: “Kjo s’është mirë.”¹²⁵

Sigurimi i Shtetit nuk mund të kishte sukses me klerin katolik pa e implikuar atë për çdo akt “tradhtie” që ndodhte në kampin e socializmit. Kështu, pas prishjes së marrëdhënieve të Shqipërisë me Jugosllavinë, klerit katolik i atribuohet “tradhtia” e të qenit në shërbim të titistëve jugosllavë.¹²⁶ Sigurimi, me anë presionesh, ia kishte dalë mbanë të rekrutonte edhe katolikë në çetat ilegale të Pal Bib Mirakës, Kol

¹¹⁵ Po aty, fl. 3.

¹¹⁶ Po aty.

¹¹⁷ Po aty.

¹¹⁸ Po aty, fl. 4.

¹¹⁹ Po aty, fl. 7.

¹²⁰ Po aty, fl. 8.

¹²¹ Po aty, fl. 9.

¹²² Po aty, fl. 10.

¹²³ Po aty, fl. 11.

¹²⁴ AQSH, F. 14/Str. V. 1951, D. 683, fl. 1. Mbi studimin e punës armiqësore të klerit katolik në rininë e Shkodrës.

¹²⁵ Po aty, fl. 7.

¹²⁶ AMPB/AIDSSH, Drejtoria e Parë, Dega Shkodër, Kutia 8, Dosje (pa numër dhe pa vit) për ish-klirin reaksionar, Volumi 1, dokument i vitit 1979 (janar), fl. 150.

Çunit dhe Zef Pjetër Marashit.¹²⁷ Një ish-klerik katolik, emri i të cilit nuk bëhet i ditur, merr përsipër “fajin” se ishte agjent i zbulimit italian duke pohuar gjithçka në gjyqin kundër tij.¹²⁸ Nga hulumtimi i qindra faqeve të dokumenteve për klerin katolik, të bie në sy fakti se çdo prifti katolik që është ekzekutuar apo burgosur dhe që nuk ka pranuar “fajet” i vishen attribute agjenturore fantastiko-shkencore.¹²⁹

Vetë zëvendësministri i Punëve të Brendshme, “i famshmi” Mihallaq Ziçishti, me një urdhër tepër sekret të datës 17/XI/1958, urdhëron planin e masave për vazhdimin e marrjes së masave aktive kundër klerit katolik.¹³⁰ Ai prift që nuk pranonte të bashkëpunonte me organet e Sigurimit të Shtetit fillimisht internohej.¹³¹ Udhëzimet e tij janë një fakt i rëndësishëm se ku e kishte përqendruar punën Sigurimi për të rekrutuar agjentë në radhët e kryesisë së kishës katolike të Shqipërisë. Xhakojtë ishin një element i mirë për t’u pranuar si agjentë nga Sigurimi, madje u premtuhej edhe karrierë në sferën kishtare nëse pranonin.¹³²

Nga statistikat që kam hulumtuar nga arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme, rezulton se deri në fundin e vitit 1958 në rrethin e Shkodrës gjendeshin të lirë 42 klerikë katolikë nga të cilët 9 ishin në përpunim 2-A, 1 në përpunim B. P., 17 në kontroll operativ 2-B dhe 15 ishin kontingjent i Sigurimit.¹³³ Po ashtu edhe për sa u përket murgeshave katolike, numri i të cilave ishte 39, 17 ishin në kontroll operativ 2-B. Nga 132 anëtarë të këshillave të kishës prej të cilave vetëm 2 ishin në 2-A dhe 9 në kontroll operativ 2-B. Në radhët e këtij kontingjenti vepronin 3 agjente, 22 informatore dhe 2 strehuese.¹³⁴

Me mbylljen e kishave shumë priftërinj katolikë riarrestohen, ndërsa objektet e kultit i kthyen në terrene sportive për çlodhje e argëtim për masat punonjëse.¹³⁵ Edhe pse pësoi goditjen e “mbrame” për çudinë e Sigurimit, fjala e imzot Ernest Çobës ishte tronditëse: “Nuk heqim dorë nga feja deri në vdekje.”¹³⁶

Në vitin 1973 në Shkodër arrestohet kleriku Mikel Gjergj Gjoni, i cili dënohet me

¹²⁷ Po aty, fl. 146.

¹²⁸ Po aty, fl. 149-150.

¹²⁹ Po aty, fl. 152.

¹³⁰ Po aty, fl. 44. Plani i masave agjenturore kundër klerit katolik.

¹³¹ Po aty.

¹³² Po aty.

¹³³ Po aty, 163.

¹³⁴ Po aty.

¹³⁵ Po aty, fl. 166.

¹³⁶ Po aty.

vdekje. Ekzekutimi i tij u bë në vitin 1974.¹³⁷ Në periudhën 1974-1975 arrestohen klerikët Ndrek Krroqi dhe Martin Tushi me akuzën se ndiqeshin si agjentë të mundshëm në shërbim të zbulimeve të huaja. Edhe pse në gjyq, sipas raportit të vetë Sigurimit, nuk iu provua asgjë, u dënuan me nga 10 vjet heqje lirie për agjitacion e propagandë.¹³⁸

Në vitin 1976 arrestohet ipeshkvi Ernest Çoba me ish-kolegët tij Zef Hardhija, Kolec Toni, Lec Balto Sahatçia, Ndoc Ndoja, Gaspër Jubani.¹³⁹ Arrestimi i tyre u bë sepse “dihej” që ishin armiq të betuar të atdheut dhe popullit dhe kishin bashkëpunuar me reaksionin e brendshëm dhe të jashtëm në dëm të interesa të lirisë së popullit dhe atdheut.¹⁴⁰ Interesant është fakti se në çdo akuzë përsëritej se kleri katolik gjatë gjithë periudhave historike të vendit kishte qenë në shërbim të zbulimeve të huaja imperialiste dhe Vatikanit.¹⁴¹ Tek arrestimet e klerikëve të bie në sy fabrikimi i akuzave ku klasifikoheshin si bashkëpunëtorë edhe të “tradhtarëve” të Partisë, duke filluar nga Tuk Jakova e deri te Beqir Balluku e komplotistët e tjerë në ushtri, ekonomi, art e kulturë etj.¹⁴²

Në vitin 1978 në rrethin e Shkodrës ishin në gjendje të lirë 33 klerikë, nga të cilët 29 me arsim të lartë teologjik, ndërsa 5 të tjerë kishin kryer shkollën françeskane.¹⁴³ Nga radhët e tyre, 7 klerikë ishin në përpunim 2-A, prej të cilëve 4 ndiqeshin si agjentë të zbulimeve të huaja dhe 3 për veprimtari kundër revolucionare në formën e agjitacionit dhe propagandës. 21 ishin në kontroll operativ dhe 3 prej tyre ishin kontingjent i Sigurimit.¹⁴⁴ Po ashtu Sigurimi kishte evidentuar 224 persona të tjerë që kishin lidhje me klerikët katolikë, prej të cilëve 7 i kishte në përpunime 2-A, 37 në kontroll operativ 2-B dhe 111 kontingjent i Sigurimit.¹⁴⁵ Përveç shifrave të lartpërmendura, nga këto kontingjente, 21 klerikë ishin arrestuar dhe vuanin dënimet në kampe e burgje.¹⁴⁶ Në radhët e përpunimeve të klerit katolik, Sigurimi kishte 6 agjentë dhe 12 informatorë, prej të cilëve 3 ishin me arsim të lartë teologjik, pa përmendur sipas raportit ata bashkëpunëtorë që ishin për llogari të drejtimeve të tjera, por që jepnin të dhëna edhe për përpunimet e kontingjentet e këtij drejtimi.¹⁴⁷

¹³⁷ Po aty, pa datë ekzekutimi.

¹³⁸ Po aty.

¹³⁹ Po aty, fl. 177.

¹⁴⁰ Po aty.

¹⁴¹ Po aty.

¹⁴² Po aty, fl. 181.

¹⁴³ Po aty, fl. 185.

¹⁴⁴ Po aty.

¹⁴⁵ Po aty.

¹⁴⁶ Po aty.

¹⁴⁷ Po aty, fl. 186.

8. Përfundime

Beteja e gjatë e sistemit komunist në Shqipëri kundër klerit katolik dhe katolikëve shqiptarë në përgjithësi përfundoi kur më 11 nëntor 1990 në qytetin e Shkodrës Dom Simon Jubani celebroi meshën e parë pas 23 vjetësh në Shqipëri.¹⁴⁸ Informacionet që vinin nga Shkodra mbi hapjen si kërpuhat pas shiut të kulteve fetare ishin fakti më domethënës për dështimin e regjimit komunist në luftën ndaj fesë në Shqipëri e klerit katolik në veçanti. Ishte një betejë e gjatë 45-vjeçare që nisi në vitin 1945 për të përfunduar në vitin 1990. Vetë Enver Hoxha në fjalimin e tij para “zgjedhjeve” të vitit 1982 kishte deklaruar se besimi fetar dhe praktikimi i tij lihej në gjykimin e secilit person.¹⁴⁹ Në gjysmën e dytë të viteve '80 presioni nga shtetet perëndimore ndaj qeverisë komuniste të Shqipërisë ishte në rritje dhe vizitat e lejuara të disa klerikëve shqiptarë që ishin arratisur nga vendi po bëheshin gjithnjë e më të shpeshta. Vizita kulmore e një kleriku shqiptar ishte ajo e Nënë Terezës në gusht të vitit 1989. Nënë Terezën e takoi gjatë vizitës së saj edhe vetë e veja e Enver Hoxhës, Nexhmija.¹⁵⁰

Në çdo raport që kam hulumtuar nga dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit lidhur me veprimtarinë “armiqësore” kundër atdheut dhe popullit të klerit katolik, thujse në çdo fund të raporteve përsëritej shprehja: “Nuk kanë hequr dorë nga lufta kundër pushtetit popullor dhe diktaturës së proletariatit.”

Ishte qesharake injoranca masive e komunistëve shqiptarë! Me gjithë këto sulme fizike, psikologjike e propagandistike, përsëri ata nuk kuptonin një gjë shumë të thjeshtë. Katolicizmi është e vetmja Fe-Shtet në botë. Katolicizmi jo vetëm në Shqipëri, por kudo në botë, nuk është thjesht një simbol, as një flamur, as një monedhë, as një person; është një sistem që jeton prej 20 shekujsh me një emblemë, Kryqin e Krishtit, dhe me një autoritet në tokë të kësaj embleme,

¹⁴⁸ AMPB/AIDSSH, Fashikull për ish-klerin reaksionar, volumni II, nr. 283, pa vit, fl. 337. Mbi informacionin nxjerrë nga fjala e dom Simon Jubanit në meshën e datës 11.11.1990 në qytetin e Shkodrës. Raport dërguar Ministrisë Punëve të Brendshme në Tiranë, më 7 dhjetor 1990.

¹⁴⁹ Markus W.E. Peters, *Përballjet e kishës katolike...*, f. 248.

¹⁵⁰ Po aty, vepër e përmendur, fl. 249.

Papën e Romës. Komunistët shqiptarë kishin marrë “flamurin” e antifesë dhe antikaticizmit në veçanti pa kuptuar se po bënin thjesht një krim më shumë ndaj popullit dhe shoqërisë shqiptare. Si përfundim, është shumë kuptimplotë debati i At Zef Pllumit me vëllain e Ramiz Alisë në javën e fundit të lirisë së besimit fetar në vitin 1967, kur ky i fundit përpiqet “t’i shpjegojë” mosekzistencën e Zotit:

“At Zef Pllumi: *Tash po nisem nga ajo teza jote materialiste që thotë se truri përfton idetë duke qenë truri materie – idetë nuk mund të dalin jashtë materies apo formave të mundshme të saj reale. Duke u bazuar mbi këtë teori materialiste që ti e mbron me kaq fanatizëm, unë të pyes: Zoti, që thu ti se u krijue nga truri i njeriut, a mund të jetë një krijesë e pabazuar në realitet? A mund të krijojë mendja e njeriut një gjë që nuk ekziston? Këto po ti pyes duke u bazue në tezat e filozofisë sate.*

Vëllai i Ramiz Alisë: *I poshtër! I poshtër! Unë kam dëgjuar se kleri katolik është shumë i poshtër, por që t’arrijë deri këtu që të provojë ekzistencën e Zotit përmes doktrinës materialiste, këtë s’e kisha dëgjuar as menduar kurrë! Paskeni qenë me të vërtetë të poshtër.*”¹⁵¹

¹⁵¹ At Zef Pllumi, *Rrno vetëm...*, vol. II, f. 239.

Thoma Shkira

Student doktoreture në Fakultetin e Historisë dhe të Filologjisë,
Universiteti i Tiranës

Lindur në Korçë, më 15 prill 1984. Aktualisht është pedagog në Fakultetin e Shkencave Humane në Kolegjin Universitar “Logos”, Departamenti i Teologjisë dhe Kulturës. Ka marrë dëftesën e lirimit në vitin 2002 në Shkollën e Mesme Unike Kishtare “Kryqi i Nderuar”, Gjirokastër, e më pas është diplomuar në Akademinë Teologjike “Ngjallja e Krishtit” në Shën Vlash, Durrës, në vitin 2005. Në vitin 2009 është diplomuar në Universitetin Kombëtar Kapodistria të Athinës në degën teologji sociale. Në vitin 2010-2011 ka plotësuar kreditet e masterit shkencor në Universitetin e Tiranës në Fakultetin e Historisë dhe të Filologjisë në degën histori, në të cilin vijon në ciklin e tretë të studimeve universitare. Që prej vitit 2009 e në vazhdim është angazhuar me mësimdhënie në Akademinë Teologjike. Pjesëmarrës dhe referues në mjaft takime ndërfaqetare dhe konferenca shkencore brenda dhe jashtë vendit dhe njëkohësisht pjesëmarrës aktiv në aktivitete të ndryshme të KOASH-it.

Tipologjia e “armikut të popullit” dhe sjelljes së regjimit ndaj klerit ortodoks në Shqipëri (1944-1990)

Abstrakt: Ky referat shqyrton disidencën e klerit ortodoks, përmes hulumtimit të biografive, kontributit shoqëror dhe aktivitetit fetar të klerit të bashkësisë ortodokse para dhe pas periudhës së ndalimit me ligj nga regjimi të praktikave dhe ceremonive fetare në Shqipëri. Studimi në fjalë nxjerr në pah tipologjinë e “armikut të popullit” në kurriz të klerit ortodoks dhe tiparet klasifikuese të disidencës së tyre, të cilat varen nga ndërhyrjet kufizuese dhe masat shtrënguese të regjimit ndaj klasës së luftuar të klerikëve.

Gjithashtu, referati paraqet rolin disident të klerikëve përmes mosbashkëpunimit të tyre me të, kundërshtimit të ndërhyrjeve të shtetit komunist në çështje të brendshme të kishës dhe kryerjes së praktikave dhe riteve fetare në fshehtësi, në kohë të ndaluar. Për më tepër, referati përmban format e sjelljes së regjimit ndaj klerit ortodoks, me qëllim kontrollin dhe nënshtrimin e tyre dhe të komunitetit që ata përfaqësonin. Ndër format e sjelljes përmenden: akuza dhe cilësime të sajura e të pavërtetuara ndonjëherë, internime, burgosje dhe ekzekutime.

Hyrje

Studimi me temë *Tipologjia e “armikut të popullit” dhe sjelljes së regjimit ndaj klerit ortodoks në Shqipëri (1944–1990)*, nga njëra anë, kërkon të nxjerrë në pah shpërfytyrimet e dhunshme të pushtetit komunist gjatë viteve të lëvizjes komuniste dhe instalimit të pushtetit, të ushtruara ndaj klerit ortodoks disident të vendit tonë, nëpërmjet formave të “kryqit të rëndë” që politika e pushtetit ua ngarkoi mbi supe klerikëve orthodhoksë jobashkëpunues dhe kundërshtues të pushtetit e ideologjisë së re. Nga ana tjetër, do të tregojë format e vuajtjeve të kalvarit që pësuan klerikët në fjalë në “Golgothanë e tyre”,¹ deri në përndjekjen dhe kryqëzimin e tyre.

Kjo më sipër ka si qëllim të tregojë tipologjinë e të etiketuarve “armiq të popullit” dhe dënimet e padrejta ndaj tyre si klerikë disidentë ndaj regjimit komunist. Ndër ta, klerikët At Aleks Lipe, Episkop Irine Banushi, At Kozma Qirjo, janë përzgjedhur si shembuj studimorë, sepse janë shembuj përfaqësues të tipologjisë së klerit gjatë gjithë periudhës së vështirë të mbijetesës së bashkësisë së institucionit të Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë para dhe pas shpalljes ndaj saj të luftës kundër fesë nga vetë regjimi komunist. Patjetër që studimi nuk kufizohet vetëm te ta.

Deri në ardhjen e komunistëve në pushtet në Shqipëri, kleri, në rastin tonë ai ortodoks, pati ndikim të madh në mbarë bashkësinë shoqërore. Përvoja e klerikëve dhe popullit, shërbimi shpirtëror i tyre në enoritë e krishtera ortodokse dhe mbajtja e ngarkesës së problemeve të të gjithë bashkësisë shoqërore, i tregoi ata klerikë të pranuar nga populli dhe mbarës të vlerave qytetare. Ndër ta, në shekullin XX u dalluan mjaft klerikë, të cilët kontribuan dhe rezistuan për të mirën e përbashkët të popullit ndaj çështjeve dhe problemeve kishtarë dhe shoqërore, si: pavarësia e vendit, autoqefalia e kishës ortodokse, reforma agrare, lëvizja unite, pushtimi

¹ Golgotha thërritet kodra e Jerusalemit ku kryqëzuan Krishtin.

italian, Lufta e Dytë Botërore dhe u shquan në qëndrimin kundër komunizmit si lëvizje dhe kundër pushtetit komunist në vend.

Ndaj mjaft klerikë ortodoksë, intelektualë ose jo, që kishin ndikim në popull, pasi nuk bashkëpunuan me komunistët dhe shpërfaqën disidencë të hapur ose të fshehur, ndjekësit e ideologjisë komuniste që gjatë viteve të Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj i cilësuan “armiqtë të popullit”. Kjo do të thoshte shënjestrim dhe përndjekje e këtyre klerikëve nga organet e Pushteti i Ri, me ngritjen e akuzave të rreme ndaj tyre, me qëllim likuidimin me çdo kusht nga njerëzit e pushtetit nëpërmjet dënimeve të pamerituara me gjyq ose jo, që nga kërcënimet, arrestimet, torturimet, burgosjet dhe deri te dënimet kapitale.

Mbështetur në rezultatet e këtij studimi, kleri i përndjekur i KOASH-it nga shteti komunist shqiptar ndahet në tri kategori klerikësh: të pushkatuar, të burgosur dhe të internuar e të përndjekur në kohën e ndalimit të fesë, 1967-1990.

At Aleks Lipe

Klerikët e ekzekutuar ishin njohur për kontributin dhe aktivitetin e tyre, nuk bënë kompromis për parimet e besimit të tyre dhe luftonin për të mirën e përbashkët të të gjithë popullit. Këto ishin arsyet që regjimi, gjoja në emër të popullit, i cilësoi “armiqtë të popullit”. Ata klerikë të cilët shërbyen si barinj të grigjës së popullit, u konsideruan “delja e zezë”.

Mes disa klerikëve ortodoksë që u ekzekutuan gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe gjatë viteve të marrjes së pushtetit komunist dallohet At Aleks Lipe.

Ai u lind në Kaludh të Përmetit, më 12 janar 1895. U arsimua për prift-mësues në Shkollën Teologjike të Vellasë në Janinë. Në qytetin e Përmetit hapi shkollë fetare për djem dhe vajza dhe u mësonte mësimet të përgjithshme dhe fenë. Gjithashtu, në fshatin Kalludh hapi shkollën e parë shqipe dhe rregullisht fëmijëve të fshatit e fshatrave përreth u mësonte gjuhën shqipe, para se qeveria mbretërore të hapë shkolla të rregullta. Më pas u dallua si klerik dhe mësues në qytetin e Beratit në shkollën e të rinjve kandidatë për klerikë, të hapur nga Kisha Orthodhokse Autoqefale Shqiptare.

At Aleksi ishte një antikomunist i bindur. Ky fakt është nxjerrë në dritë nga hulumtuesi Lekë Tasi. Ky i fundit, pasi konsultoi periodikun *Predikimi*, organ i Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare, vëren artikullin me temë *Për ata që adhurojnë materien*,² me vit botimi 1938, që për autor shënon Papa Aleks Lipen.

² At Aleks Lipe, *Për ata që adhurojnë materien*, në periodikun “Predikimi” (Tiranë: Bot. Kisha Orthodhokse Autoqefale Shqiptare, mars-prill 1938).

I njëjti hulumtues për këtë artikull të At Aleksit, ndër të tjera, shkruan: “Me një argumentim të bazuar në paravolitë e Zotit Krisht mbi pasurinë dhe pasanikët, At Aleks demonstroi falsitetin e kësaj teze dhe zbulon se, përtej ngjashmërive sipërfaqësore, një humnerë e tërë ndan Krishtin nga ideologët ateistë.”³

Pushtimi italian e gjen klerik në qytetin e Përmetit, ku si organizator i revoltave popullore antifashiste arrestohet dhe bashkë me të tjerë internohet në Itali. Në emër të të gjithë të internuarve, i bëri kërkesë për lirim papës, ku i shpjegoi se të internuarit vuanin padrejtësisht, vetëm e vetëm se kërkonin lirinë e njerëzve dhe të vendit të tyre. U lanë të lirë pas 11 muajve internimi.⁴

Pas kthimit në atdhe, At Aleks ushtronte ndikim të madh në popullin e Përmetit. Mbështetur në dëshmitë e bashkëfshatarëve të tij, mësojmë se At Aleks shpesh herë paralajmëroi në popull të keqen që pritej nga komunistët, në raste të përsëritura nuk pranoi bashkëpunimin me komunistët, i kritikoi dhe me guxim përballoi kërcënimet e tyre. P.sh., në librin *Papa-Aleksi, Aleksandër Lipe (Kalludhi)*, botuar në vitin 2018 në Athinë nga Kosta Lipe, shkruhet se Mustafa Matohiti, me disa komunistë të tjerë, i njohur për organizimin e lëvizjes komuniste dhe Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare, vjen dy herë në fshat dhe pasi u flet për situatën e Luftës dhe për programin “premtues” të Partisë, kërkon bashkëpunimin e At Aleksit, të cilin në mbledhje e kishte ftuar personalisht, dhe të bashkëfshatarëve të tij për pjesëmarrjen në Luftë.

Në këto mbledhje At Aleks, një zë i fortë për të gjithë bashkëfshatarët dhe fshatarët e fshatrave përreth pjesëmarrës në mbledhje, kritikon hapur Mustafain dhe komunistët e tjerë duke u thënë se të gjitha premtimet sa ju zotoheni në popull, me marrjen e pushtetit do të rezultojnë gënjeshtra.⁵

Një rast tjetër përcaktues dhe domethënës për të kuptuar “fytyrën e armikut” dhe luftën që do të pasonte ndaj këtij kleriku, besimit dhe popullit që ai përfaqësonte, është kur vetë Enver Hoxha në fillimet e majit të vitit 1944 e fton At Aleksin për takim në qytetin e Përmetit për të biseduar dhe për të qenë në anën e tij dhe të merrte pjesë në Kongresin e Përmetit, ditën e 24 majit 1944.

Enveri ndër të tjera i thotë: “Ne si Parti kemi menduar për të krijuar qeverinë e re dhe vendosëm të mblidhemi në Përmet, që sot është i lirë e i qetë, dhe të bëjmë

³ Lekë Tasi, *70 vjet më parë At Aleks Lipe, i ekzekutuar nga diktatura*, në: revista periodike *Kërkim*, nr. 15 (Tiranë: Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë, 2017), f. 67.

⁴ Kosta Lipe, *Papa-Aleksi, Aleksandër Lipe (Kalludhi)* (Athinë: Shtëpia Botuese Elikranon, 2018), f. 87-88.

⁵ Ibid, f. 90-96.

Kongresin. Të kemi një qeveri, ku t'i japë përparësi vendit, që populli të jetë i lirë, i lumtur dhe i gëzuar në vendin e tij. Unë dhe shokët menduam dhe të ftuam, iu drejtua papa Aleksit, që të marrësh pjesë në këtë kongres, të jesh përfaqësues i popullit tënd."

At Aleks i ndër të tjera Enverit i thotë: "Unë nuk të premtoj për të marrë pjesë në Kongres, unë s'përpiqem për karrierë; për mua ka rëndësi të bëhen ato që thoni, se populli shpreson në premtimet tuaja, prandaj e keni me vete.

Ato premtime janë mishërimi i dëshirave tona, sepse kemi jetuar nën shfrytëzimin e të pasurve që ishin bërë pronarë të të gjitha pasurive natyrore, që janë krijesë e Zotit për të gjithë njerëzit.

Premtimet tuaja janë sot për një jetë të lirë për popullin, për një shtet demokratik, për një shtet që do të dalë me votën e lirë të popullit, që të gëzojë frytin e djersës së tij, duke pasur ndihmën e shtetit. Jo, Enver, nuk do të bëhen ato që premtoni sot. Ju si parti keni programe të reja, të marra nga teori të reja.

Ju do të jeni në qeveri dhe do të ndërtoni një jetë kolektive, ku njeriu s'do të jetë zot i vetes, se nuk do të ketë asgjë të tijën. Njerëzit duan të jetojnë me shpresë që të kenë një ekonomi të tyren.

Popullit duhet t'i jepet e drejta, të jetë pronar i pasurive të tij që ka dhe atë që punon, të mos shfrytëzohet siç është shfrytëzuar gjër më sot nga pasanikët, që djersën e tij ta gëzojë me familjen e tij. Në qeverinë tuaj populli do të jetë nën urdhrat e saj, s'do të ketë të drejtë të bëjë atë që i duhet secilit, për atë që do t'i thuhet. Njerëzit s'do të jenë të lirë, s'do të kenë të drejtë të venë në asnjë vend të botës.

Kjo nuk është demokraci, as liri. Edhe unë, në bisedat që bëjmë me njerëzit kam folur për një jetë më të mirë, për të drejtat e çdo njeriu, për një qeveri që ta drejtojë popullin në marrëveshje të përbashkët, të mos ketë përçarje, të kemi dashuri me njëri-tjetrin. Ato biseda e premtime që i bëhen popullit sot, të bëhen realitet në të ardhmen, të ndryshojë jeta e këtij vendi, të jemi në marrëdhënie me vendet e përparuara të botës, me shtetet që jemi gjithënjë të kemi lidhje vëllazërore. Populli duhet të dijë të vërtetën, se dalim gënjeshtarë nesër dhe unë s'e bëj dot atë."

Enveri: "Ne do të bëjmë atë që duhet dhe atë që do populli."

"Dhe unë do të uroj, - i tha papa Aleks, - por le t'ia lëmë kohës".⁶

⁶ Ibid, f. 100-103.

Që pas këtyre ngjarjeve, komunistët iu qepën dhe prisnin rastin e arrestimit dhe të eliminimit fizik të tij. Në disa prita dhe raste të rrezikshme të ngritura ndaj tij prej komunistëve shpëtoi nga respekti i bashkëfshatarëve dhe i ndonjë personi në radhët e kartisë komuniste, i cili, për rrezikun që i kanosej, i sugjeronte të largohej jashtë vendit.⁷

Më në fund, pas zgjedhjeve të 2 dhjetorit 1945, ku përmetarët votuan tërësisht “kundër” diktaturës, më 9 shkurt 1946 papa Aleksi arrestohet së bashku me të tjerë përmetarë dhe e çojnë në burgun e Gjirokastrës.⁸

Përtej vuajtjeve dhe torturave, vlen të përmendet se dilnin të lidhur së bashku me zinxhirë dhe shkonin nga burgu i kalasë deri në Gjykatë në Qafën e Pazarit në qytet. Në kthim, pas akuzave të çdo seance, njerëz të vendosur nga regjimi kishin mbushur kova me ujëra të pista dhe kur i nxirrnin të burgosurit, bërtisnin duke thënë: “Poshtë armiqtë e popullit! Tradhtarët në litar!” e të tjera dhe u hidhnin kovat me ujë në kokë. Për këtë gjest të ulët në një prej seancave At Aleksi u drejtohet gjyqtarëve dhe u thotë: “Zotërinj, kot lodheni me ne dhe kështu do të lodheni gjithë jetën tuaj. Po ç’kujtoni ju se keni përpara, njerëz si veten tuaj, të pashpirt, pa edukatë, duke na hedhur këllira mbi trupin tonë? Po ta dini mirë se mali që ka dëborë, nuk fëlliqet me këllirë.”⁹

Gjyqi me 8 persona të arrestuar të Përmetit i dënon për tradhti të lartë, At Aleksin me vdekje dhe të tjerët me burgime të gjata. Ekzekutohet gjatë natës së 4 korrikut 1946 dhe trupi i tij nuk u gjet kurrë. Populli përmetar dhe gjithë bashkësia ortodokse ruajnë të gjallë kujtimin e tij.

Episkop Irine Banushi

Pas vendosjes së pushtetit popullor, qëllimi strategjik ishte ndërtimi i socializmit, i cili arrihet veçse nëpërmjet premisë së zhdukjes së mbeturinave të fashizmit dhe pasojave politike e ideologjike të pushtimit të tij. “Meqë pretendohej se partia komuniste ishte forca e vetme drejtuese dhe detyrimisht të gjithë të tjerët (duke përfshirë edhe klerin – sh. im) u shpallën dhe u luftuan si armiq të revolucionit”.¹⁰

Kushtetuta e vitit 1946 përcaktonte ndarjen e shtetit nga kisha. Përderisa feja nga

⁷ Ibid, f. 104-124.

⁸ Lekë Tasi, *70 vjet më parë At Aleks Lipe, i ekzekutuar nga diktatura*, në: revista periodike *Kërkim*, nr. 15 (Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 2017), f. 68.

⁹ Kosta Lipe, *Papa-Aleksi, Aleksandër Lipe (Kalludhi)* (Athinë: Shtëpia Botuese Elikranon, 2018), f. 155-156.

¹⁰ Historia e Shqipërisë IV, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Vëll. IV (Tiranë: 8 Nentori, 1983), f. 12-13.

komunistët u konsiderua si mjet përçarës i përdorur nga pushtuesi,¹¹ rrjedhimisht, pa një arsim “të lirë nga paragjykimet dhe besimet e kota” nuk mund të arrihej revolucioni kulturor socialist.

Kështu: “Pas çlirimit, pas zbatimit të reformës arsimore në vitin 1946-1947, përfundimisht u hoqën si të panevojshme disa lëndë, ndër të cilat gjuhët “e vdekura” greqishtja e vjetër, latinishtja etj. dhe lënda e fesë, me qëllim laicizimin dhe unifikimin e shkollës shtetërore.”¹²

Deri në këtë periudhë komuniteti orthodhoks kishte traditë të hershme të mësimit të fesë, e cila zhvillohej përgjatë shekujve otomanë në hajatin e kishave orthodhokse dhe në shkollat fetare të mbarë bashkësisë orthodhokse; përgjatë Pavarësisë së Shqipërisë deri në fund të Luftës së Dytë Botërore e zhvilluar në shkollat e komunitetit ortodoks para dhe pas Zogut deri në nivelin e arsimit kishtar të një Seminarit Teologjik Orthodhoks Apostull Pavli, në të cilin jepte mësim edhe Irine Banushi.

Episkop Irine Banushi, i lindur në Shkodër më 18.8.1906, mbante emrin Ilia (emri para dorëzimit klerikal). “Shkollën fillore dhe një klasë qytetëse i kreu në Shkollën Popullore. Katër klasë gjimnazi klasik i mbaroi më 1925 pranë gjimnazit ‘Ilirikum’ të françeskanëve, po në Shkodër. Duke ndier një ‘thirrje’ të brendshme për degën e meshtarisë, vazhdoi mësimet për këtë degë pranë Seminarit Ortodoks të Cetinjës, të cilat i mbaroi më 1931. Prej andej, për t’u pajisur më thellë me shkencën teologjike, ndoqi Fakultetin e Teologjisë pranë Universitetit të Beogradit, ku u diplomua në qershor të vitit 1938”.¹³

Formimi dhe influenca e tij ndër orthodhoksët dhe patriotët e vendit, si duket, konsiderohej si pengesë për qëllimet e okupatorit italian dhe pasi burgoset në korrik të vitit 1939 për tre muaj në vendin tonë, internohet prej tij në Itali.¹⁴ Lirohet në fillim të qershorit 1940 bashkë me orthodhoksë të tjerë të internuar si të rrezikshëm pas ndërhyrjes së kryepeshkopit Kristofor Kissi të mëkëmbësi i përgjithshëm i mbretit-perandor në Shqipëri, gjeneral Pariani.

¹¹ Kongresi I i Partisë Komuniste të Shqipërisë, 8-22 nëntor 1948 (Tiranë: Botim i Partisë Punës së Shqipërisë, Mihal Duri, 1950), f. 65.

¹² Kongresi I i Partisë Komuniste të Shqipërisë, 8-22 nëntor 1948 (Tiranë: Botim i Partisë Punës së Shqipërisë, Mihal Duri, 1950), f. 175-181; shih edhe: Enriketa Kambo, *Zhvillimi i Revolucionit Kulturor në Shqipëri gjatë viteve 1944-1948*, Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: Kombinati Poligrafik – Shtypshkronja e Re, 1982), f. 4.

¹³ Kristofor Beduli, *Episkop Irine Banushi, Martir i Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë* (Tiranë: Botim i Kishës Ortodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2000), f. 10.

¹⁴ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Nr. Regj., Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017 nga AIDSSH, f. 27.

Gjithashtu, kontributi i tij gjatë Luftës së Dytë Botërore për njeriun në nevojë ishte i konsiderueshëm.¹⁵ “Irine Banushi ka mundun me u shpëtue jetën shumë luftëtarëve të liris shqiptar dhe jugosllavë”.¹⁶

Për të ruajtur strukturën kanonike të kishës nga ndërhyrjet e jashtme gjatë tri ditëve rresht, deri më 1 shkurt 1942, dorëzohet jerodhiakon, jeromonak dhe së fundi episkop në Manastirin e Shën Naumit.

Qëndroi si ndihmësepiiskop i Kryesisë deri më 12 korrik 1945, datë në të cilën u emërua prej sinodit të kishës Episkop i Gjirokastrës, por për shkak se pushteti e ndaloi të shkonte qëndroi në Tiranë si titullar i saj deri në datën e arrestimit të tij, më 28 tetor 1946.¹⁷

Akuzat ndaj Irineut

Siç vërehet në procesverbal, pushteti i ri akuzonte Irineun si armik të pushtetit ose bashkëpunëtor, për miqësinë dhe njohjet e tij dhjetërvjeçare familjare apo personale në shërbim të institucionit të KOASH-it që ai kishte me miq dhe me klerikë të vendit të tij të lindjes. Pushteti këta të fundit i damkosi si persona të dyshuar ose i dënoi si armiq të tij, ndërsa miqësinë ose njohjen Irineut e cilësoi bashkëpunim me armikun, duke pretenduar se me ta kishte zhvilluar biseda politike dhe armiqësore ndaj tij.¹⁸

Edhe pse i internuar nga fashistët, ai u akuzua si bashkëpunues reaksionar me ta, me armiq të e popullit, Gjergj Kokoshin, me klerin katolik, si dhe me famullitarin e Tiranës Dom Shtjefen Kurtin dhe me të tjerë priftërinj katolikë të cilët i kishte profesorë në seminarin katolik të Shkodrës etj.¹⁹ Megjithëkëtë, Irineu si

¹⁵ Irine Banushi, edhe pse u titullua nga sinodi i shenjtë peshkop i Strugës, pas bashkimit të trojeve shqiptare në kohën e pushtimit italian, siç pohon edhe vetë, nuk shkoi, sepse ishte skeptik ndaj politikave të pushtuesit. Për shkak të njohjeve personale, Irineu u ka lehtësuar jetën mjaft njerëzve, sidomos muhaxhirëve vendas dhe të huaj që lëviznin për shkak të luftës, dhe u ka shpëtuar jetën shumë personave të arrestuar nga fashistët. Ai gëzonte mirënjohjet e shumë vetave, mori falënderime edhe nga qeveria jugosllave e pasluftës, sepse u kishte shpëtuar jetën shumë malazezëve dhe serbëve, të internuar dhe të burgosur në vendin tonë. Shih: Kristofor Beduli, *Episkop Irine Banushi, Martir i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2000), fq. 5-16.

¹⁶ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017 nga AIDSSH, f. 27.

¹⁷ Kristofor Beduli, *Episkop Irine Banushi, Martir i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2000), f. 17.

¹⁸ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017, nga AIDSSH, f. 9.

¹⁹ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017, nga AIDSSH, f. 7.

i pandehur pohon: “Nuk jam marrë asnjëherë me politikë, porse gjithmonë kam shikuar detyrën t’ime fetare.”²⁰

Me forcimin e pushtetit të tyre në kuadrin kundër fesë, klerikët të cilët nuk ishin bashkëpunues dhe kundër ideologjisë dhe pushtetit të tyre, i konsideruan dhe i luftuan si “armi të popullit”.

Një nga masat që u morën në fillim të ushtrimit të regjimit komunist ishte kufizimi dhe heqja e mësimi të fesë nga shkollat shtetërore për arsye të laicizimit të shkollës shtetërore në vend. Irineu u jepte rëndësi mësimëve fetare në komunitet dhe në predikimet e tij përmendte se fëmijët duhet t’i vazhdonin ato në orët e katekizmit pranë kishave dhe përmes predikimeve të shpeshta. Njerëzit e regjimit i ngritën edhe këtë akuzë, të cilën e cilësuan si veprim kundër pushtetit popullor. Kur u pyet Irineu ndaj saj, u përgjigj: “*Është e vërtetë që unë u kam thënë popullit në kishë që shteti ka hapur shumë shkolla, por ka ndaluar mësimet e fesë ndër to; prandaj u kam thënë, u bëj thirrje që t’i bini fëmijën t’uaj në kishë të marrin edokatë fetare në orë të caktuara.*”²¹

Një tjetër fazë e jetës së Irineut ishte pakënaqësia dhe përballjet e tij me pushtetin e ri, i cili dënonte miqtë e tij intelektualë dhe kufizonte dhe ndërhynte politikisht ndaj dhe kundër fesë dhe autoqefalisë së Institucionit të KOASH-it. Edhe pse më datën 12 korrik 1945 u emërua prej sinodit Episkop i Gjirokastrës, pushteti i ri e ndaloi të shkonte derisa e arrestoi më 28 tetor 1946, datë në të cilën u privua nga çdo shërbim kishtar. Pasi më 17.4.1947 dënohet nga gjykata e Tiranës me 5 vjet heqje lirie, e kryen atë në burgun e Tiranës derisa përfitoi nga një amnisti më 28.4.1949.

Pas gjendjes së tij të rënduar shëndetësore, izolohet në Manastirin e Shën Vlashit në Durrës. Pushteti Komunist i ndaloi të drejtën e detyrës së episkopit, edhe pse e kërkonte ta përdorte për ndryshimet që donte të kryente në radhët e kishës. Këto ndërhyrje krijuan pakënaqësi tek Irineu, pasi ato binin ndesh me kanonet e saj.

Për këtë situatë Kristofor Beduli shkruan: “Irineu ndihmoi edhe në bërjen e statutit të ri të kishës, duke kundërshtuar disa nga format e organizimit që servireshin nga pushtetarët ateistë. Ai nuk pranoi kurrësi të shkeleshin kanonet

²⁰ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017, nga AIDSSH, f. 5.

²¹ Shih: Dosja Formulare Nr. 4180 “Irine Banushi”, Ministria e Brendshme, Seksioni i Sigurimit të Shtetit, Kategoria IIB, TEPËR SEKRET, deklasifikuar me vendimin nr. 2, dt. 16.06.2017, nga AIDSSH, f. 11.

e kishës ortodokse, nuk pranoi kompromise në kurriz të dinjitetit të tij. Vlen për t'u theksuar se pushtetarët mendimet ia merrnin, por pastaj vepronin si të donin.”²² P.sh., nga njëra anë, Irineu kontribuoi për materialet e Kongresit III të KOASH-it me qëllim për të dhënë më të mirën për kishën në kohët e saj më të vështira. Por Irineu as nuk u ftua dhe emri i tij si kontribuues nuk u përmend në Kongres. Nga ana tjetër, ai nuk pranoi të dorëzonte episkopë të rinj në shërbim të pushtetit të ri, sepse shkeleshin kanonet e kishës atëherë kur qeveria me ndryshimet dhe ndërhyrjet politike në çështje të brendshme të sinodit të kishës i shkeli ato me të dyja këmbët. Disidenca e tij u bë shkak që “pushteti i errësirës” ta arrestonte një ditë para kremtimit të emrit të tij (22 gusht 1952) dhe ta dënonte përsëri me 5 vjet heqje lirie nëpërmjet vendimit datë 9.4.1953, sepse “imzot Irineu tashmë u burgos përsëdyti për mosbindje ndaj pushtetit komunist dhe se nuk kishte pranuar me të drejtë të luante kartat e lojës politike komuniste, në kurriz të fesë, të besimit ortodoks”.

Pas kryerjes së kohës së plotë të dënimit në Tiranë, lirohet më 25.8.1957. Internohet në Manastirin e Ardenicës në Lushnjë.

Gjatë 10 vjetëve që qëndroi në manastir ushtroi shërbesat fetare si prift i thjeshtë dhe jo si episkop. Për lëvizjet jashtë manastirit merrte lejë më parë (nëse ia jepnin) nga dega e PB në Lushnjë.

Në fillimet e fushatës së ndalimit të fesë ishte Episkop Irineu që ndikoi te nxënësit dhe mësuesit e tyre që erdhën nga Fieri në aksionin e ndërmarrë për ta prishur Manastirin e Ardenicës dhe po me këmbënguljen e tij u arrit që të mos vihet dorë mbi atë manastir, pasi u tha se në këtë monument ka vendosur kurorën e martesës Heroi ynë Kombëtar Gjergj Kastrioti.²³

Ja një histori tjetër e kësaj periudhe:

“Ndodhi në prill, më 1967, kur erdhi në Tiranë, pikërisht në kulmin e fushatës së egër kundër fesë, i veshur klerik (në ato ditë s’dukej më gjurmë e veshjeje kleriku). Gjatë ardhjes me tren nga Lushnja kishte hequr shumë, kishte duruar ofendime nga rinia ateiste e eksituar, e cila ato ditë nuk linte pa ngacmuar asnjë njeri fetar. Durimi i tij do të ketë qenë i papërshtatshëm deri në kohën që arriti të hyjë në Kryepeshkopatë, e cila ishte në bulevardin kryesor në Tiranë, disi afër stacionit të trenit. Shkoi menjëherë te kryepeshkopi ku mbasi iu shkreh për atë që ndodhi

²² Kristofor Beduli, *Episkop Irine Banushi, Martir i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2000), f. 18.

²³ Gazeta *Ngjallja*, *Si e shpëtoi Manastirin e Ardenicës peshkopi Irine Banushi* (Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, nëntor 2001), f. 5.

e ai lejoi, në fund tha: 'Për këtë kishë jam veshur e këtu në qendrën e saj do të zhvishem.' Hoqi rasën dhe kamillafin, i la aty dhe doli i veshur me pallto dhe kasketë të zezë.²⁴

"...e lejuan të banonte në qytetin e Lushnjës. Për të jetuar arriti të punësohej në ndërmarrjen e ndërtimit të hekurudhës (1967-1969), në fillim punëtor në magazinë, pastaj magazinier e më pas arkëtar. Më vonë punoi llogaritar i parë në Parkun e Automjeteve, po në Lushnjë. ... I përkeqësohet shëndeti disa herë radhazi. Më 18 nëntor 1973 e sjellin urgjent nga Lushnja në spitalin e Tiranës, të sëmurë rëndë..."²⁵ Ndërroi jetë më 25.11.1973 në shtëpinë e mbesës së tij Vitoria në Tiranë.

At Kozma Qirio

Për pushtetin "ideologjia socialiste bëhet ideologji sunduese, por ajo nuk është ideologjia e vetme. Krahas saj mbeten për një kohë të gjatë mbeturinat e ideologjisë së vjetër, ...në të cilat bënte pjesë feja, psikologjia mikroborgjeze dhe forca e zakonit. Ndërtimi socialist ndeshet drejtpërdrejt me to; ato bëhen pengesë serioze e tij".²⁶ Në këtë periudhë vepronte dhe përndiqej At Kozma Qirio, i cili u dorëzua prift në vitin 1945 në një kohë kur horizonti kishtar tashmë ishte vrenjtur.

Atëherë kur propaganda e ideologjisë marksiste-leniniste vijoi ndikimin e saj në çdo fushë të jetës, në fushën e kulturës, por tashmë duke synuar luftën frontale ndaj fesë, mbetej veçse asgjësimi përfundimtar i saj. Pas asfiksimit gradual me reformat e ndërtimit të socializmit dhe ndërhyrjen politike të shtetit, u godit në shumë forma jeta e brendshme e institucionit të KOASH-it dhe u pengua ecuria e tij.

Ndërsa pas vitit 1967 feja dhe institucioni i KOASH-it u godit frontalisht dhe u likuidua. Në këtë periudhë klerikë dhe besimtarë të saj u radhitën në grupin e kriptobesimtarëve ortodoksë të kësaj periudhe, të cilët në kohë të ndalimit të fesë dhe të çdo praktike të saj u dalluan si disidentë, duke praktikuar në fshehtësi praktikatat fetare. Ndër klerikët që u zhveshën nga petku dhe funksioni i tyre fetar ishte At Kozma Qirio nga Bestrova e Vlorës. Disa prej tyre nuk dolën nga shtëpia deri në momentin e vdekjes, meqenëse iu pengua funksioni i shërbimit fetar dhe si shenjë e mosdakortësisë së veprimeve të pushtetit popullor ndaj besimit; disa të tjerë vijuan shërbesat fetare në fshehtësi të plotë, në një rreth të besuar besimtarësh,

²⁴ Kristofor Beduli, *Episkop Irine Banushi, Martir i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë* (Tiranë: 2000, Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë), f. 55-56.

²⁵ Ibid, f. 19.

²⁶ Raqi Madhi, *Lufta e klasave në frontin ideologjik në shoqërinë socialiste* (Tiranë: Shtëpia Botuese "8 Nëntori", 1980), f. 6.

ose kundërshtuan hapur duke marrë parasysh pasojat. Ndër klerikët më të dalluar nga aktiviteti i shumtë kishtar i kryer prej tij në fshehtësi për periudhën 1967-1990 është At Kozma Qirjo, më vonë Episkop Kozmai.

At Kozmai u lind më 13 tetor 1921 në fshatin Bestrovë të Vlorës. Familja e tij shquhej për traditat orthodhokse. “Shkollën fillore e kreu në fshatin Nartë të Vlorës gjatë viteve 1930-1934”.²⁷ Lexonte vazhdimisht ungjillin, aq sa e mësoi përmendsh. Në vitin e dorëzimit të tij prift shkolla teologjike “Apostull Pavli” në Tiranë tashmë ishte mbyllur nga shteti dhe ai nuk pati mundësinë të shkollohej si klerikët e mëparshëm.

“Me bekimin e Episkop Visarionit, Kozmai shkon në manastirin ‘Fjetja e Hyjlindëses’ në Zvërnec të Vlorës, ku ndenji 45 ditë në kujdesin e At Vasil Sulit, nga Lekli i Gjirokastrës, i cili shërbente aty. U hierotonis prift më 29 prill 1945 në qytetin e Vlorës”.²⁸

At Kozmai nuk ishte vetëm prift i fshatit Bestrovë, por ishte edhe mësuesi i cili luajti rol të madh në luftën kundër analfabetizmit. Të moshuarit e fshatit Bestrovë deri vonë thonë: “At Kozmanë nuk e kemi pasur vetëm prift, por edhe mësuesin tonë të parë, dhe fakti që ne sot dimë shkrim dhe këndim ia dedikojmë këmbënguljes dhe mirësisë së tij.”²⁹

Në vitin 1967 e detyruan të dalë nga shtëpia pa uniformën e tij kishtarë.³⁰ Një nga masat e marra nga regjimi i atëhershëm ishte moslejimi i shitjes së ushqimeve në fshat nga familjarët e tij deri në momentin që At Kozmai përfundimisht do të hiqte rasën dhe do të dilte në publik. Gjatë 10 muajve që qëndronte i mbyllur në shtëpi, i vinte keq për fëmijët të cilëve deri atëherë u ishte privuar e drejta e studimit për shkollë të lartë për arsyen se babai i tyre ishte prift, ndërsa tani do të duhej të përballeshin edhe me urinë. “Situata u bë e padurueshme. Nëpër fletërrufetë që i ngjisnin mureve i shkruanin që të hiqte rrobën e turpit, se dukej si ‘korb i zi’. Ai i qetë u kthente përgjigje: ‘Nuk është rroba e turpit, por rroba e nderit, rroba që më ka dhënë Perëndia, dhe se do të vijë prapë koha që do të kthehet ‘korbi i zi’”.³¹

²⁷ At Spiro Bulika, *Bariu i mirë (Episkop Kozmai)* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2005), f. 7-8.

²⁸ Ibid, f. 13.

²⁹ Ibid, f. 15.

³⁰ Dhimitër Beduli, gazeta *Ngjallja*, *Stavrofor At Kozma Qirjo dhe një poezi e vitit 1954*, (Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Qershor, 1994), f. 8.

³¹ At Spiro Bulika, *Bariu i mirë (Episkop Kozmai)* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2005), f. 21.

Megjithatë, ai ishte kleriku më i devotshëm i cili një dhomë në shtëpinë e vet e përdori vetëm për funksione kishtare, ku në fshehtësi kryente Liturgjinë Hyjnore me psalt bashkëfshatarin e tij Thoma Kuretën, ndërsa në bodrumet e shtëpisë kryente në fshehtësi pagëzimet. Vazhdimisht me një trastë në sup, ku mbante gjithmonë kryqin, uratoren, petrahilin³² dhe ndonjëherë edhe Kungatën e Shenjtë.

"Dikush ishte ankuar në polici se At Kozmai dikur i kishte dhënë Ungjillin për ta lexuar dhe këtë Ungjill ai e dorëzon te kryetari i DPB. Menjëherë e thërrasin At Kozmanë për ta pyetur për këtë problem. Ai shkon në zyrën e kryetarit, pa e ditur përse e kishin thirrur. Ulet në karrigen përballë tij dhe menjëherë u befasua, kur mbi tavolinë pa Ungjillin që dikur kishte dhuruar. Kryetari e kuptoi dhe në këtë çast e merr në dorë dhe i drejtohet At Kozmait: 'A është juaji ky libër?' Ai fliste i sigurt se At Kozmai do ta mohonte një gjë të tillë.

'Po, - i përgjigjet At Kozmai, - ky libër është imi'. Kryetari u habit me pohimin e At Kozmait dhe menjëherë i tha: 'Atëherë, ç'do ky libër në duart e mia?' Përsëri i qetë, At Kozmai i përgjigjet: 'Personi që jua ka dhënë këtë libër duhej të ma jepte mua, pasi kur bëra dorëzimet e kishës ky libër më mbeti pa dorëzuar, pasi nuk e mbaja mend mirë personin të cilit ia kisha dhënë. Dhe juve ju lutem të ma jepni që ta dorëzoj.'

Kryetari u habit me përgjigjen dhe guximin e këtij plaku dhe i thotë: 'Ikni tani, këtë libër do ta mbaj unë, por kini kujdes kur të dhuroni herë tjetër ndonjë libër.' At Kozmai u largua".³³

Edhe pse e dinte rrezikun që i kanosej, At Kozmai në kohën më të egër të ndalimit të fesë takohej me shumë persona dhe dashamirës të cilët i qëndruan besnik atij dhe veprimtarisë së tij fetare. Të shumtë ishin njerëzit të cilëve ai u besonte dhe që shumë rrezikuan për ta shpëtuar At Kozmanin nga bashkëpunëtorët e Sigurimit. "Shpesh jam gjendur përpara rreziqeve, - thoshte At Kozmai, - por besimtarët dinin ta ruanin bariun e tyre, herë-herë ata rrezikonin veten e tyre për të më shpëtuar mua".³⁴

Komuniteti kriptokristian përbëhej nga besimtarë të fshehtë në qytete dhe fshatra, si Korça, Tirana, Durrësi, Vlora, Himara etj., të cilët mezi prisnin At Kozmain,

³² Uratore është libri i uratave dhe shërbesave të shenjta të kishës orthodhokse. Ndërsa Petrahili është një veshje priftërore pa të cilin prifti nuk mund të celebrtojë misteret e kishës orthodhokse, si meshimet, pagëzimet, rrëfimet etj.

³³ At Spiro Bulika, *Bariu i mirë (Episkop Kozmai)* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2005), f. 33.

³⁴ Ibid, f. 24.

klerikun e devotshëm dhe besnik, i cili gjente momente të përshtatshme dhe shpeshherë, për të mos rënë në sy, përshkonte me këmbë rrugë të gjata në terrene malore (disa herë e morën për diversant), shkante te besimtarët dhe i kungonte, i pagëzonte, u rrëfente dhe e këshillonte morinë e besimtarëve të fshehtë duke u ndërlidhur me kriptokristianët e devotshëm, si Theofan Popa, Petro Xhuveli, Petro Zheji, Joan Pelushi, motrat Marika dhe Berta Cico, Vangjel Plepi... dhe nëpërmjet tyre edhe me shumë klerikë dhe besimtarë të tjerë të devotshëm të cilët vijonin praktikat dhe shërbesat fetare në fshehtësi.³⁵ Këtë disidencë me motive tërësisht fetare At Kozmai e kreu me guxim për 24 vjet me radhë. Njerëzit e Sigurimit e merrnin për të çmendur dhe mjaft të tjerë e konsideronin po ashtu, me qëllim për ta shpëtuar atë nga kthetrat e Sigurimit. Përgjatë veprimtarisë së tij gjatë ndalimit të fesë në vendin tonë, mbështetur në regjistrin e pagëzimeve dhe shënimet e tij, At Kozmai pagëzoi rreth 3000 persona.³⁶

Përtej vështirësive, kleriku i kishës së nëndheshme, At Kozmai, asnjëherë nuk iu përkul regjimit të egër ateist dhe asnjëherë nuk akuzoi askënd për shkatërrimin e kishave dhe ndalimin e së drejtës së besimit, as edhe Enver Hoxhën. “Kur mësuesi dhe i krishteri i fshehtë, Petro Xhuveli, ankohej se regjimi shpalli përndjekje ndaj kishës, prifti e qortonte: ‘Petro, mos akuzo qeverinë. Perëndia i dërgoi për shkak të mëkatet tona!’.”³⁷ Megjithatë, në çdo vështirësi ai nuk u përkul, por me durim dhe me besim punoi me shpresën se liria e besimit do të vinte përsëri në Shqipëri.

Pas lirimit të fesë në Shqipëri në vitin 1990 shërbeu rregullisht si prift dhe u bë ndihmësepiskop i sinodit të parë të Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, pas regjimit komunist, pasi u dorëzua më 23 korrik të vitit 1998 në gradën e episkopit të Apollonisë prej kryepeshkopit të Tiranës dhe të gjithë Shqipërisë, Anastasit, dhe episkopëve të tjerë, mitropolitit të Beratit Ignatit dhe mitropolitit e Korçës Joanit. Për të, një nga gëzimet e të kësaj dite të shënuar ishte se në dorëzimin e At Kozmaimit si episkop vuri duart Joani, mitropoliti i Korçës, të cilin vetë ai e kishte pagëzuar në kohën e ndalimit të fesë. Ndërroi jetë më 11 gusht të vitit 2000 dhe u varros me nderime kishtare në Kishën e Pesë Martirëve në fshatin Bestrovë të Vlorës.³⁸

³⁵ Basiliu Kaskadami, Theofanis Popas, enas singronos ierapostolos, (Athina: I Elafos, 2000), f. 300.

³⁶ At Spiro Bulika, Bariu i mirë (Episkop Kozmai), (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2005), f.25-26.

³⁷ Vasiliu Kaskadami, *O Enklistos tis Alvanias p. Kosmas*, Koivonia, Tefkos 1, (Athina: Deltio tis Paneliniu Enoseos Theologon, Januorios – Martios, 2001), f. 37-38.

³⁸ At Spiro Bulika, *Bariu i mirë (Episkop Kozmai)* (Tiranë: Botim i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë, 2005), f. 57. Shih dhe Vasiliu Kaskadami, *O Enklistos tis Alvanias p. Kosmas*, Koivonia, Tefkos 1, (Athina: Deltio tis Paneliniu Enoseos Theologon, Januorios – Martios, 2001), f. 41.

Lorenc Agalliu

Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave

Ka përfunduar studimet e larta në degën histori pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, në Universitetin e Tiranës. Në vitin 2016 ka mbrojtur gradën “Doktor i Shkencave” në fushën e historisë në Universitetin e Tiranës. Që nga viti 2001 punon në Drejtorinë e Përgjithshme të Arkivave. Gjatë kësaj periudhe ka punuar në sektorë të ndryshëm: në Arkivin Shtetëror Vendor Durrës dhe në Sektorin e Përpunimit të Dokumentacionit 1912-1944 në AQSH Tiranë. Ka kryer disa trajnime në fushën e arkivistikës, të organizuara nga DPA Tiranë dhe arkivat e vendeve të ndryshme të Europës. Ka kryer Stazhin 3-mujor Teknik Ndërkombëtar të Arkivave në Arkivin Nacional të Parisit, Francë. Ka marrë pjesë në projekte të ndryshme që lidhen me fushën arkivore. Pjesëmarrës në zbatimin e projektit STAR I, Document Management System, Protocol and Archives Inventory (rasti: Njësia Administrative Vendore Rrashbull, Durrës) dhe trajnues në projektin STAR-2, “Për trajnimin e punonjësve të Arkivit dhe Protokollit të Njësive të Qeverisjes Vendore”. Është referues dhe organizues i disa seminareve kualifikuese në fushën arkivore për trajnimin dhe kualifikimin e punonjësve të sekretari-arkivave të organeve të pushtetit vendor dhe institucioneve qendrore të organizuara nga Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave Tiranë dhe Drejtoria Rajonale e Arkivit Shtetëror Durrës.

“ARMIKU I DJESHËM”, “KUNDËRSHTAR I SOTËM”.

Metodat e përndjekjes ndaj klerit dhe çrrënjosja e fesë në Shqipëri gjatë viteve 1945-1967

Abstrakt: Një nga armiqtë klasikë të komunizmit në Shqipëri ishte kleri fetar. Sipas ideologjisë komuniste, feja përligjte skllavërinë antike, lartësonte bujkrobërinë mesjetare dhe mbronte shtypjen e proletariatit. Për regjimin komunist feja ishte pengesë për ndërtimin e shoqërisë së re dhe për këtë arsye lufta ndaj saj duhej bërë me çdo çmim. Lufta ndaj fesë dhe klerit në Shqipëri ishte një luftë klasore, e cila vendoste përballë njëra-tjetrës dy botë krejt të kundërta në përmbajtje dhe ide. Kjo luftë duhej të zhvillohej në kuadrin e thellimit të mëtejshëm të revolucionit ideologjik. Ajo duhej të konsiderohej si një luftë klasore midis dy botëkuptimeve, të ndryshme, me qëllim çrrënjosjen e fesë si bazë e ideologjisë reaksionare. Nga ana tjetër, masat e gjera popullore duhej të mbarteshin dhe të frymëzoheshin me idetë marksiste-leniniste për formimin e njeriut të ri socialist, larg frymës së shenjtë.

Materiali studimor ka për qëllim të përcjellë një panoramë të luftës ideologjike të regjimit komunist në Shqipëri gjatë viteve 1945-1967 kundër fesë dhe klerit të saj. Punimi hedh dritë mbi metodat klasike të regjimit komunist në luftën kundër fesë, i cili e shihte fenë si një botëkuptim të vjetruar e që pengonte ecjen përpara të shoqërisë dhe njeriut të ri socialist. Rezultatet e kësaj lufte ishin tragjike për jetën e shumë klerikëve shqiptarë, të cilët u ekzekutuan, u burgosën dhe u internuan si armiq të pushtetit dhe popullit. Në vitin 1967, me mburrje u deklarua se Shqipëria ishte i vetmi vend ateist në botë.

Kleri si armik i djeshëm dhe kundërshtar politik

Edhe pse Kushtetuta e Republikës Popullore të Shqipërisë e vitit 1946 sanksiononte lirinë e besimit fetar, propaganda dhe lufta kundër fesë mori përmasa ekstreme që në vitet e para të vendosjes së regjimit komunist në Shqipëri. Goditja ndaj klerit fetar do të bëhej në mënyrë të selektuar, duke eliminuar në fillim krerët kryesorë, kundërshtarë të regjimit komunist, e më pas ata që kundërshtonin masat e marra nga pushteti për eliminimin e fesë në Shqipëri. Për të legjitimuar luftën ndaj individëve të veçantë, regjimi komunist propagandonte se ata i kishin shërbyer armikut të jashtëm gjatë pushtimit të Shqipërisë dhe se përbënin rrezik për vendosjen e pushtetit popullor. Në luftën ndaj klerit Partia porosiste të bëhej kujdes i veçantë ndaj atyre klerikëve, të cilët kishin filluar të bashkëpunonin me organet e pushtetit dhe të Sigurimit.

Gjykimet masive popullore që u zhvilluan në vitet 1945-1947 ndaj klerit në Shqipëri ishin dëshmi e gjallë e kundërvënies së regjimit komunist kundër tyre. Gjyqet e para u organizuan kundër të etiketuarëve “bashkëpunëtor i fashizmit” apo “kriminel lufte”. Nën këto akuza, shumë klerikë u ekzekutuan me dhe pa gjyq. Një pjesë e tyre u internuan, u burgosën, u dënuan me punë të rënda dhe u bënë shembull i persekutimit.

Sigurimi i Shtetit, i ngritur si një strukturë e posaçme, kontrollonte çdo aspekt të jetës shoqërore dhe të individit në Shqipëri. Në shtator të vitit 1946, Komiteti Qendror i PKSH porosiste komitetet e Partisë në vend dhe organizatat e Frontit për marrjen e masave kundër të arratisurve të luftës dhe armiqve të popullit. Sipas këtij dokumenti të firmosur nga Koçi Xoxe, drejtimin e propagandës duhet ta merrte në dorë Fronti, ndërsa Partia dhe Sigurimi do të ishin në krye të punës.¹ Organet e Sigurimit të Shtetit mbledhnin dëshmi që kishin për qëllim të “vërtetonin” veprimtarinë armiqësore të klerit fetar. Ata klerikë që u munduan më kot të kundërshtonin masat drastike, u ekzekutuan pa gjyqe dhe në rastet më të buta u burgosën për vite të tëra si armiq të pushtetit.

Vetëm në vitet 1945-1946 në qytetin e Shkodrës u ekzekutuan dhjetëra klerikë katolikë me akuzën për “bashkëpunim me pushtuesin” dhe “pjesëmarrje në grupet armiqësore”.² Ndëshkimit nuk i shpëtuan as krerët e besimeve të tjera fetare në Shqipëri. Mbi 20 drejtues të lartë të besimit islam u burgosën dhe disa prej tyre

¹ Arkivi Shtetëror Vendor Durrës (ASHV), F.2/AP, V. 1946, D. 11, fl. 1, 2. Qarkore e KQPKSH për Komitetet e Partisë, organizatat dhe Ushtrisë në vend, Tiranë, 13 shtator 1946. Dokumenti është firmosur nga Koçi Xoxe.

² Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), F. 14/AP, V. 1947, D. 308/5, fl. 6. Raport mbi politikën e Vatikanit në Shqipëri.

vdiqën nga torturat apo kushtet e rënda në burgjet komuniste, ndërsa rreth 50 klerikë bektashianë u ekzekutuan nga regjimi, një pjesë e tyre u vetëvranë si pasojë e torturave çnjerëzore në burgjet famëkeqe, të tjerët u burgosën dhe u internuan me akuzat se kishin mbështetur organizatat tradhtare gjatë luftës dhe se ishin kundër vendosjes së pushtetit të ri.³

Mjaft e kujdesshme u tregua qeveria shqiptare ndaj klerit ortodoks. Komunistët u përpoqën të vinin nën kontroll drejtimin e Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare (KOASH) nëpërmjet infiltrimit të agentëve të Sigurimit në radhët e klerit ortodoks. Megjithatë, ekzekutimit dhe dënimeve nuk i shpëtuan as klerikët ortodoksë, prej të cilëve u dënuan apo u pushkatuan 14 klerikë.⁴ Përpjekja e disa klerikëve për të penguar kapjen e fesë nga pushteti komunist, e nxiti akoma më shumë armiqësinë midis tyre. Shumë prej klerikëve që shprehën hapur pikëpamjet ndaj statutit të enteve fetare në vitin 1949 u konsideruan “armiq të pushtetit” dhe u dënuan me burgime të gjata.⁵

Akuzat ndaj klerit ishin nga më të çuditshmet, nga ato për “tradhti”, “armik i popullit dhe Partisë” e deri në akuza të rëndomta si ato për përvetësimin e disa kilogramë groshë apo dhe një kovë teneqeje me djathë etj.⁶

Implikimi i disa klerikëve gjatë Luftës së Dytë Botërore përkrah pushtuesit i dha mundësinë Enver Hoxhës dhe komunistëve shqiptarë që pas shpalljes së fitores t’i etiketonte këta individë si armiq të cilët i kishin shërbyer pushtuesit.⁷ Gjatë luftës, në mënyrë të veçantë, kleri katolik kishte shfaqur hapur kundërshtitë ndaj instalimit të komunizmit në Shqipëri, duke e parë atë si një degëzim të sllavizmit dhe regjimit stalinist.⁸ Ky qëndrim nuk mund të anashkalohej lehtë nga komunistët, të cilët shihnin te kleri një kundërshtar potencial për marrjen e pushtetit dhe vendosjen e diktaturës. Regjimi komunist e akuzonte klerin katolik se që nga viti 1912 e në vazhdim politika e tij kishte ndjekur vijën e bashkëpunimit me pushtuesit e huaj, duke e vënë veten në shërbim të Perandorisë Austro-Hungareze, Princ Vidit, Zogut, pushtuesit italian dhe atij gjerman.⁹

³ Kujtim Boriçi, Syrja Xhelaj, *Baba Shefqet Gllava, martir i demokracisë* (Tiranë: Urtësia, 2016), f. 21, 22.

⁴ Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme (më tej: AMPB), Dega 2, viti 1958, d. 61, fl. 90.

⁵ AMPB, V. 1950, D. 5, fl. 7.

⁶ Andrea Llukani, *Krishterimi* në Shqipëri (Tiranë: Botimet “Trifon Xhagjika”, 2014), f. 149-150.

⁷ At Anton Harapi dhe Dom Lazër Shantoja ishin dy nga figurat e klerit katolik shqiptar të ekzekutuar menjëherë pas vendosjes së regjimit komunist në Shqipëri me akuzën e bashkëpunimit me pushtuesit italianë e gjermanë.

⁸ Dokumente të institucioneve gjermane për historinë shqiptare 1941-1944 (Prishtinë: Artini, 2017), dok. nr. 122, f. 174-175. Përgatitur për botim nga Hakif Bajrami,

⁹ AQSH, F. 14/AP (STR), V. 1947, D. 308/5, fl. 1. Raport mbi politikën e Vatikanit në Shqipëri.

Lidhja e kishës katolike me Perëndimin, veçanërisht me Vatikanin, shiheshin si të rrezikshme për vetë ekzistencën e regjimit komunist në Shqipëri. Si rezultat i presionit në rritje, kisha katolike shqiptare në vitin 1951 u detyrua t’u japë fund marrëdhënieve të saj me qendrën katolike të papatit në Romë. Statusi i ri, ai i një kishe kombëtare, kishte për qëllim shkëputjen përfundimtare të saj nga ndikimi i Vatikanit dhe vënia tërësisht nën kontrollin e shtetit.

Duke i konsideruar hierarkët e lartë të kishës katolike si njerëz të shkolluar dhe me një disiplinë të fortë, regjimi komunist e shihte organizimin e piramidës kishtarë katolike si një rrezik për pushtetin popullor.¹⁰ Sipas raporteve që vinin nga organet e Partisë dhe të Sigurimit të Shtetit, “veprimtaria armiqësore” e klerit fetar gjendej kudo, në kisha, xhami, teqe dhe në shtëpitë e tyre. Njerëz të Sigurimit inskenonin fakte të cilat “implikonin” klerin në akte kundër atdheut. Shpesh ndodhte që gjatë kontrolleve që zhvilloheshin në kisha, xhami e teqe të gjendeshin armë, të cilat gjoja do të përdoreshin nga bandat e armatosura për të përmbysur regjimin komunist në Shqipëri. Gjatë kontrolleve në çdo shtëpi njerëzit e devotshëm të regjimit arrinin të “zbulonin” fotografi, flamurë të huaj, literaturë me përmbajtje armiqësore apo simbole fetare që mund të ishin të dëmshme për shëndetin shpirtëror të shqiptarëve.¹¹

Klerikët ndiheshin të pasigurt jo vetëm përballë Sigurimit të Shtetit, por edhe ndaj shoqërisë. Shpesh klerikët akuzoheshin në publik dhe në institucionet e drejtësisë për marrje ryshfetesh gjatë shërbesave fetare, për pranim dhuratash etj.¹² Skena të tilla shihje kudo, madje deri në veprime që nxisnin njerëz të ndryshëm, “nismëtarë” të devotshëm që qëllonin me gurë apo rruanin mjekrat në publik të klerikëve. Klerikët talleshin, ofendoheshin nga fëmijët, të rinjtë dhe anëtarë të Partisë. Në shumë raste edhe organet e rendit qëndronin në rolin e schirxhiut dhe nuk merrnin asnjë masë mbrojtëse ndaj këtyre veprimeve.¹³

Për ta pasur më të lehtë rrugën për eliminimin e fesë dhe klerit të saj, regjimi komunist zhvilloi metoda të ndryshme. Një nga metodat më klasike ishte ajo “përça e sundo”. Kjo politikë synonte kundërvënien e klerikëve të ndryshëm dhe dogmave fetare kundër njëra-tjetrës. Sigurimi i Shtetit u mundua të fuste në radhët e klerit njerëzit e vet të besuar, me qëllim mbledhjen e informacioneve të nevojshme për të ngritur më pas akuzat për “armiqësi” dhe “akte tradhtie” ndaj

¹⁰ Enver Hoxha, *Kur hidheshin themelet e Shqipërisë së re* (Tiranë: 8 Nëntori, 1984), f. 28.

¹¹ ASHV Durrës, F. 2/AP, V. 1967, D. 95, fl. 3 Raport informativ mbi luftën ndaj fesë dhe dogmave fetare.

¹² AQSH, F. 14/AP (STR), V. 1957, D. 924, fl. 1-2.

¹³ AQSH, F. 490, V. 1959, D. 1272, fl. 8.

atdheut dhe pushtetit popullor. Klerikët që më parë kishin shfaqur pikëpamjet e tyre kundër vendosjes së regjimit komunist mbaheshin nën vëzhgim nga njerëz të Sigurimit. Penetrimi i njerëzve të Partisë në nivelet më të larta drejtuese të enteve fetare ishte mënyra më e mirë për t'i marrë në zotërim ato. Shumë të rinj, anëtarë të Partisë, u futën në radhët e klerit, duke u përpjekur të ndryshonin dogmat fetare dhe të afronin fenë më afër parimeve të komunizmit.¹⁴ Përpjekjet e regjimit komunist për të kapur drejtimin e enteve fetare çoi rrjedhimisht në përplasjen midis krerëve fetarë dhe besimtarëve të devotshëm. Vrasja nga ana e kryegjyshit Dede Abazi e dy klerikëve bektashianë me ndikim të theksuar komunist, baba Faja Martaneshi dhe baba Fejzo, të cilët kërkonin të “reformonin” sektin Bektashi, i vuri në vështirësi udhëheqësit komunistë. Regjimi u munduan ta justifikojë vrasjen si një “çmenduri” dhe jo si përplasje të brendshme midis klerikëve bektashianë. Madje, qeveria shqiptare u mundua të heqë çdo dyshim lidhur me rolin që ajo kishte pasur në ndryshimin e dogmave fetare të sektit bektashi, e duke ia faturuar këtë akt reaksionit të jashtëm.¹⁵

Në vitin 1949, kreu i Kishës Ortodokse, Kristofor Kisi, që u kishte rezistuar regjimeve të ndryshme që nga Zogu, italianëve dhe gjermanëve, nuk mundi t'u rezistojë dot komunistëve. Akuzat ndaj tij ishin qesharake, deri në “hedhjen e vështirimit tej detit”, “bashkim definitiv dhe zyrtarisht me papën”, “i mbrujtur me llumin e shovinizmit”, “renegat i kishës dhe popullit”.¹⁶ Po atë vit ai u zëvendësua me një prift, përkrahës dhe mbështetës i regjimit komunist, duke tjetërsuar tërësisht dogmat fetare ortodokse.¹⁷

Mbyllja e institucioneve arsimore fetare

Ndarja e fesë nga shteti, nga shkolla dhe kufizimi i vazhdueshëm i ushtrimit të së drejtës të veprimtarisë së institucioneve fetare ishin masat e para që ndërmori shteti shqiptar pas çlirimit të vendit. Në fillim të vitit 1945 qeveria shqiptare vendosi mbylljen e instituteve, kurseve dhe shkollave fetare ku përgatitej kleri vendas. Fëmijët që mësonin në shkollat fetare duhet të regjistroheshin në shkollat shtetërore dhe të merrnin vetëm mësim ateiste.¹⁸ Në mars të vitit 1946 qeveria komuniste vendosi mbylljen e instituteve shkollore, të Urdhrit Françeskan dhe

¹⁴ AMPB, V. 1952, D. 14, fl. 8.

¹⁵ ASHV, Durrës, F. 2/AP, V. 1947, D. 63, fl. 1, 2. Njoftim i Komitetit Qarkor të PKSH Durrës për KQ PKSH Tiranë, datë 1 prill 1947.

¹⁶ AQSH, F. Kisha Ortodokse Autoqefale, V. 1950, D. 290, fl. 44-49.

¹⁷ AQSH, F. 14/AP, V. 1948, D. 798, fl. 13-14. Telegram i Paisi Vodicës dërguar Enver Hoxhës me rastin e zgjedhjes së tij në krye të Kishës Ortodokse Autoqefale Shqiptare.

¹⁸ ASHV, F. 1, V. 1945, D. 21, fl. 4. Qarkore e Komitetit Ekzekutiv të Këshillit Nacionalçlirimtar të n/prefekturës së Shijakut drejtuar n/Myftinisë Shijak lidhur me mbylljen e shkollave dhe kurseve fetare.

Jezuit.¹⁹ Gjithashtu, u bë ndalimi i botimeve, i shpërndarjes dhe leximi i literaturës fetare, si dhe konfiskimi i pasurisë së luajtshme të Urdhrit Jezuit. Mbyllja e tyre u bë me arsyetimin se këto institute dhe qendra të formimit të klerit konsideroheshin si vatra të përhapjes së propagandës subversive e antipopullore, mbi të gjitha ato ndihmonin në ndërhyrjen e imperializmit të huaj në vend.²⁰ Sipas propagandës komuniste, rreth këtyre instituteve e shoqatave ishte grumbulluar pjesa më e degjeneruar e rinisë, sidomos në qytetin e Shkodrës dhe Tiranës. Klerikët që u vunë nën akuzë për përhapjen e ideve reaksionare ishin Patër Gjon Shllaku, Patër Fausti, Gjon Mikel Koliqi etj., si dhe shoqëritë e drejtuara prej klerit katolik të tilla si: “Don Bosko” e jezuitëve, “Bija e Zojës” dhe “Antoniano” të françeskanëve etj.²¹

Për gati një dekadë, reagimi i enteve fetare në Shqipëri përballë revanshit komunist ishte i dobët. Mungesa e kuadrit të arsimuar i detyroi entet fetare që në vitin 1955 t’i kërkonin qeverisë shqiptare mundësinë për të riparë vendimin për çeljen e seminareve apo dërgimin e klerikëve të rinj për t’u arsimuar në shkollat fetare jashtë vendit, kryesisht në vendet komuniste të Lindjes. Këto kërkesa nxitën një reagim negativ të qeverisë shqiptare, organeve arsimore dhe të Agjitacionit e Propagandës. Një kërkesë e tillë ishte në kundërshtim të hapur me politikën e regjimit komunist ndaj fesë dhe përgatitjes së klerit fetar në Shqipëri. Kërkesa u kundërshtua me argumentin se arsimimi i klerikëve shqiptarë mund të rregullohej përmes hapjes së seminareve vjetore nëpër lokalitete të ndryshme në Shqipëri në të cilat kleri, përveç njohurive teologjike, duhet të thellohej dhe në ato politike.²² Si rezultat i kësaj politike, në vitin 1967 nuk kishte mbetur asnjë shkollë e klerit për të nxjerrë kuadro të rinj dhe për t’u dhënë klerikëve një edukatë të rregullt për interpretimin e doktrinë fetare.

Nxijtja e masave popullore dhe organizatave të Frontit kundër fesë

Lufta ideologjike midis komunizmit dhe fesë i kishte rrënjët në filozofinë marksiste. Për të fituar përkrahjen e masave popullore, regjimi komunist i dha luftës ndaj fesë karakter kombëtar. Sipas doktrinë komuniste, “ndjenjat patriotike të popullit shqiptar dhe lufta e tij për t’u çliruar nga zgjedha e huaj, në mos drejtpërsëdrejti, gjatë shekujve është ndeshur edhe me ideologjinë fetare të pushtuesve dhe me ata klerikë reaksionarë të çdo besimi që u shërbenin atyre”.²³ Për komunistët, feja katolike dhe ajo ortodokse nuk përfaqësonte asgjë tjetër në Shqipëri, përveçse përcillte

¹⁹ Vendim i Këshillit të Ministrave nr.14, datë 6 mars 1946.

²⁰ Po aty.

²¹ AQSH, F. 14/AP, V. 1947, D. 308/5, fl. 20. Roli tradhtar dhe reaksionar i kishës katolike në Shqipëri.

²² AQSH, F. 14/AP (OU), V. 1955, D. 56, fl. 87-88.

²³ ASHV Durrës, F. 2/AP, V. 1967, D. 84, fl. 11. Fjalim i Enver Hoxhës në shkurt të vitit 1967.

mesazhet e pushtuesve të huaj italianë, grekë, jugosllavë etj. Ndërsa feja myslimane sipas tyre ruante raportet e vjetra me pushtuesit 500-vjeçar turq.²⁴ “Ne, - thuhej në propagandën komuniste, - duhet t’u shpjegojmë atyre (masave popullore) origjinën dhe qëllimin e tyre (klerit fetar), t’u vërtetojmë se si nën petkun e perëndisë fshihej ligji i imperialistëve otomanë, i pushtuesve turq dhe i shërbëtorëve të tyre... Asgjë nuk na lidh ne me fenë, as si ateistë e as si patriotë shqiptar”.²⁵

Një tjetër tipar i luftës kundër fesë ishte ai kulturor. Kjo lëvizje kishte në brendësinë e saj të gjitha tiparet e një lëvizjeje të gjerë kulturore me karakter të theksuar ideologjik. Nga regjimi komunist i mëshohej me forcë faktit se kleri fetar përdorte në liturgjinë dhe literaturën fetare gjuhën e huaj, atë të armikut, dhe jo gjuhën shqipe.

Propaganda komuniste u përpoq së tepërmi të mbante larg fesë shoqërinë shqiptare nëpërmjet paralizimit të veprimtarisë së klerit jashtë mureve të enteve fetare. Në vitin 1965, me vendim të Këshillit të Ministrave, u hoq përkatësia fetare nga dokumentet e identifikimit të shqiptarëve.²⁶ Për të zhdukur çdo shenjë fetarizmi ndër masat popullore, u ndryshuan emrat e vendeve me origjinë fetare dhe të huaja, si Shën Vlasi (Vrin) në rrethin e Durrësit, Shën Koll, Shën Mëria, Shën Vasil etj. U ndalua vendosja e emrave të fëmijëve me përmbajtje fetare apo të ndikuar nga ideologjia e huaj. U ndalua përdorimi i simboleve fetare të kryqit dhe të gjysmëhënës, të cilat vendoseshin në ftesat e dasmave, të lajmërimeve në raste vdekjeje etj. Gjithashtu, u ndalua përdorimi i termave *zonjë* dhe *zotëri*, të cilat u zëvendësuan me *shogë* dhe *shokë*. U ndalua pjesëmarrja e klerit fetar në ceremonitë e vdekjeve, dasmave, gëzimeve familjare etj. Partia porosiste popullin, punonjësit dhe intelektualët se, krahas këtyre masave ekstreme, lufta ndaj fesë duhej shoqëruar edhe me punë intensive ateiste-shkencore. Çdo ditë punohej me grupet edukative për rolin që duhej të kishte rinia në luftën kundër shfaqjeve të huaja dhe besëtytnive fetare. Në datat e shënuara fetare rinia organizonte aktivitete kulturore, festa dhe ditëlindje, si masa këto që shkëpusnin vëmendjen e rinisë dhe popullit nga ngjarjet e rëndësishme fetare. Për të eklipsuar festat fetare, rëndësi të veçantë iu kushtua festave kombëtare, si Dita e Çlirimit, e Pavarësisë, 1 Maji etj., festimi i të cilave duhej të bëhej në mënyrë madhështore.

Një rol të madh në luftën kundër fesë dhe institucioneve të saj luajtën mjetet e propagandës. Organet e agjitropit, të vendosura si vegla në duart e udhëheqësve të Partisë, mbështetën dhe ushqyen më së miri masat e gjera popullore me frymën e re revolucionare. Mjetet e shtypit qendror dhe atij lokal, radioja, gazetatat, teatrot

²⁴ ASHV Durrës, F. 2/AP, V. 1967, D. 95, fl. 17. Raport mbi luftën ndaj fesë.

²⁵ Po aty.

²⁶ AQSH, F. 490, V. 1965, D. 986, fl. 1-7.

dhe institucionet kulturore u bënë pararoja e kësaj lëvizjeje antifetare. Çështjet fetare që ngrinte shtypi i përditshëm bëheshin objekt diskutimesh në çdo front pune. Radio Tirana në këtë periudhë ndryshoi tërësisht formatin e emisioneve të saj nga ana ideo-politike. Më shumë vëmendje u kushtohej emisioneve mbi jetën, punën prodhuese, ndërtimit të socializmit dhe njeriut të ri. Në radio “buçiste” zëri i masave dhe i klasës punëtore, të cilat krenoheshin me rezultatet e arritura deri tani në ndërtimin e socializmit dhe luftën kundër fesë e dogmave të saj. Në çdo qendër pune, në kooperativa, ndërmarrje, lagje e kudo viheshin në skenë pjesë të shkurtra teatrale, të punuara aty-këtu, që vinin në lojë klerikët dhe zhvillonin propagandë antifetare.

Lufta kundër fesë nxori në skenë edhe një tjetër problem social për shoqërinë shqiptare. Paralel me këtë luftë eci edhe lëvizja për emancipimin e gruas socialiste. Sipas detyrave që shtronte Plenumi i Dytë i KQ të PPSH, lufta ndaj paragjytimeve fetare duhet të ecte krahë për krahë me emancipimin e gruas shqiptare. Në propagandën komuniste feja shihej si armike e përbetuar e gruas.²⁷ Kjo s’ishte gjë tjetër veçse një përpjekje për të nxjerrë nga muret e shtëpisë gruan shqiptare dhe për të siguruar forca të reja pune në kantieret e ndërtimit.

Direktivat e dhëna nga regjimi komunist mbi drejtimin e luftës kundër fesë karakterizoheshin nga disa faktorë kryesorë, të cilët kishin të bënin me luftën në një front të gjerë dhe në të gjitha drejtimet, në fshat, qytet e kudo. Për mbështetësit e regjimit komunist, lufta ndaj fesë duhej të fillonte me aksione direkte, duke goditur njëkohësisht jo vetëm fenë si botëkuptim reaksionar, por edhe bazat që e ruanin atë të paprekshme. Për këtë rekomandohej një pjesëmarrje sa më e gjerë e masave popullore kundër fesë dhe botëkuptimeve ideologjike fetare.

Në kuadër të luftës ndaj fesë u aktivizua gjerësisht inteligjencia komuniste e kohës, u ngritën komisione dhe grupeve pune për studimin e problemeve të veçanta, për përgatitjen e leksioneve, bisedave, botimin e materialeve propagandistike dhe buletineve të ndryshme e forma të tjera pune. Me porosi të Partisë, institucione të ndryshme, si ai i folklorit, i historisë e gjuhësisë, morën përsipër të bënin një seri studimesh me karakter shkencor, ku të shpjegonin rolin reaksionar të fesë dhe ndikimin e saj në të gjitha fushat e jetës. U përkthyen dhe u botuan në shqip literatura të Marksit, Engelsit dhe filozofëve komunistë me famë botërore mbi fenë dhe rolin e saj “negativ” në shoqëri.²⁸ Kinostudioja “Shqipëria e Re”, me porosi të Komitetit Qendror të PPSH, filloi prodhimin e një sërë filmave, ku figura e klerit

²⁷ Po aty.

²⁸ Karl Marks, Frederik Engels, *Mbi fenë* (Tiranë: N. Frashëri, 1970). Në parathënien e këtij botimi thuhet se “për herë të parë i jepet lexuesit një përmbledhje e këtyre autorëve mbi prejardhjen e fesë dhe rolin reaksionar të saj në luftën e klasave”.

dilte në çdo moment si bashkëpunëtor i pushtuesit apo mbështetës i bandave diversante që synonin rrëzimin e pushtetit popullor. Në propagandën komuniste, figura e klerit shfaqej përkrah pushtuesit, obskurantizmit mesjetar, kundër emancipimit të gruas, kundër shkencës dhe zhvillimit të saj, pro gjakmarrjes etj.²⁹

Mbyllja e institucioneve fetare dhe konfiskimi i pasurive të klerit 1961-1967

Edhe pse lufta ndaj fesë kishte filluar që në vitin 1945, udhëheqësit komunistë ishin të ndërgjegjshëm se ajo do të ishte e gjatë dhe e vështirë. Prishja e marrëdhënieve me Bashkimin Sovjetik dhe fillimi i miqësisë me Kinën në fillim të viteve '60 shënoi edhe fundin e marrëdhënieve midis regjimit komunist dhe institucioneve fetare në Shqipëri. Në Kongresin IV të PPSH në vitin 1961, Enver Hoxha në fjalimin e tij do të theksonte se çrrënjosja e paragjytimeve fetare, e besimeve të kota dhe e zakoneve të dëmshme është një punë e vështirë dhe delikate. Sipas tij, “çrrënjosja e fesë dhe e ideologjisë fetare nuk zhduken menjëherë, as me dekrete e as me mitingje, por me punë që kërkon durim, zgjuarsia dhe takt”.³⁰

Metoda që kishte ndjekur regjimi komunist për ndalimin e përgatitjes dhe arsimimit të klerit kishte bërë që mjaft institucione fetare të mbeteshin pa drejtues dhe shërbyes. Kjo kishte sjellë mbylljen e parakohshme të mjaft kishave, xhamive e teqeve. Prej kohësh, qeveria komuniste kishte ndaluar zëvendësimin e klerikëve të vdekur me të rinj, apo edhe rindërtimin e faltoreve të rrënuara me të reja.³¹ Megjithatë, shumë besimtarë vazhdonin të vizitonin kishat, xhamitë dhe teqetë në raste festash fetare apo ditë të shënuara. Qeveria komuniste shqiptare prej kohësh kishte ulur shpenzimet në buxhetin e shtetit për subvencionimin e enteve fetare. Situata e krijuar i dha mundësi regjimit komunist të përgatiste goditjen përfundimtare ndaj fesë dhe institucioneve fetare në vend.

Në pranverë të vitit 1964 Këshilli i Ministrave propozoi marrjen e masave për kufizimin e pronave të institucioneve fetare, si një mënyrë për të shenjuar fundin e tyre. Mbështetur në parimin se “toka i takon atij që e punon”, enteve fetare iu kufizohej mbajtja dhe përdorimi i pronës. Gjithashtu, institucioneve fetare iu ndalohej mbledhja e fondeve nga besimtarët dhe puna angari, e cila tashmë konsiderohej skllavëruese.³²

²⁹ ASHV Durrës, F. 2, V. 1967, D. 95, fl. 1-12. Raport informativ i KQ të PPSH për luftën kundër fesë dhe disa masa për thellimin e mëtejshëm të saj.

³⁰ Enver Hoxha, Çështje të revolucionit dhe të ndërtimit socialist, Vëll. I (1942-1961) – Vëll. II (1961-1970), (Tiranë: 8 Nëntori, 1978), f. 738.

³¹ AQSH, F. 14/AP (OU), V. 1962, D. 19, f. 247.

³² AQSH, F. 490, V. 1964, D. 1255, fl. 10-11.

Me dekret nr. 4263 të Kuvendit Popullor, në vitin 1967 të gjitha pasuritë e luajtshme dhe të paluajtshme të institucioneve fetare kaluan në pronë të shtetit ose iu dorëzuan kooperativave bujqësore. Të gjitha kishat, xhamitë, teqetë dhe vakëfet në qytete kaluan në administrim të komiteteve ekzekutive, ndërsa në fshatra u kaluan në përdorim të këshillave popullorë dhe kooperativave bujqësore. Shumë prej ndërtesave fetare u shkatërruan nga themelet për të mos lënë asnjë gjurmë të ekzistencës së tyre. Nga ana arkitekturore, shumë kisha dhe xhami pësuan ndryshime rrënjësore. Prej shkatërrimit shpëtuan vetëm pak institucione fetare të cilat u shpallën monumente kulture të mbrojtura nga shteti. Institucionet fetare në Shqipëri, krahas pasurive të paluajtshme, dispononin edhe vlera të mëdha dokumentare, përfshi këtu regjistra të regjistrimit të popullsisë, regjistra të pasurive të tyre, ikona, vepra arti, ditarë, dorëshkrime, libra të rrallë etj. Pothuajse të gjitha këto pasuri që i shpëtuan shkatërrimit dhe djegies u bënë pronë e shtetit.

Deri në fund të vitit 1967 u mbyllën rreth 2169 institucione fetare, nga këto 740 xhami, 608 kisha ortodokse e manastire, 157 kisha katolike, 530 teqe, tyrbe dhe mekame të sektit bektashi.³³ Me mbylljen e gjithë institucionet fetare në vend, u liruan nga detyra rreth 950 klerikë profesionistë, nga të cilët 550 ishin hoxhallarë, afro 400 ishin priftërinj, dervishë dhe shehlerë. Po të llogarisim këtu edhe numrin e këshilltarëve të kishave, xhamive dhe teqeve, rezulton se numri total i tyre shkonte gati 3000 veta. Të gjithë këtyre individëve iu sigurua menjëherë punë pranë kooperativave apo ndërmarrjeve bujqësore, ndërsa klerikët e moshuar u kthyen pranë familjeve, duke shkëputur çdo lidhje me të kaluarën e tyre. Prishja e këshillave fetarë të krishterë dhe myslimanë u konsiderua si një fitore politike ndaj reaksionit dhe armikut të jashtëm. Sipas politikës zyrtare partiake, këta këshilla ishin çerdhe për strehimin e të deklasuarve, që nën petkun fetar ushtronin aty aktivitete armiqësore ndaj pushtetit popullor dhe Partisë.³⁴

Lufta ndaj fesë dhe rrënimi i saj në vitin 1967 ishte rezultat i një beteje midis dy ideologjive. Suksesi i luftës ndaj institucioneve fetare në Shqipëri gjatë viteve 1945-1967 lidhet kryesisht me disa faktorë. Së pari, rol vendimtar luajti izolimi i Shqipërisë në arenën ndërkombëtare dhe shkëputja e marrëdhënieve të enteve fetare në Shqipëri me qendrat e tyre në Perëndim e Lindje. Së dyti, një tjetër rol luajti ekzistenca e shumë feve në Shqipëri. Duke pasur në konsideratë faktin se popullsia shqiptare ishte e ndarë në katër besime fetare, regjimi komunist e pati më të lehtë eliminimin e tyre, si dhe largimin e masave popullore nga praktikat fetare.

³³ ASHV Durrës, F. 2, V. 1967, D. 95, fl. 4. Raport informativ i KQ të PPSH për luftën kundër fesë dhe disa masa për thellimin e mëtejshëm të saj.

³⁴ Po aty.

Bibliografia:

Burime arkivore:

AQSH – Arkivi Qendror Shtetëror

ASHV Durrës – Arkivi Shtetëror Vendor Durrës

AMPB – Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme

Literatura:

Bajrami, Hakif, *Dokumente* të institucioneve gjermane për historinë e shqiptare 1941-1944 (Prishtinë: Artini, 2017).

Boriçi Kujtim, Syrja Xhelaj, *Baba Shefqet Gllava, martir i demokracisë* (Tiranë: Urtësia, 2016).

Hoxha, Enver, *Kur hidheshin themelet e Shqipërisë së re* (Tiranë, 8 Nëntori, 1984).

Hoxha, Enver, Çështje të revolucionit dhe të ndërtimit socialist, Vëll. I-II (Tiranë: shtëpia botuese “8 Nëntori”, 1978).

Llukani, Andrea, *Krishterimi në Shqipëri* (Tiranë: Botimet “Trifon Xhagjika”, 2014).

Marks, Karl; Engels, Frederik, *Mbi fenë* (Tiranë: N. Frashëri, 1970).

Leonora Laçi

Studiuese

Leonora Laçi merret me studime historike. Fokusi saj është periudha komuniste dhe çështje të emigracionit politik shqiptar pas Luftës së Dytë Botërore. Mjaft shkrime janë botuar në gazeta dhe në revista të ndryshme me karakter historik, fetar e kulturor. Ka marrë pjesë në konferenca të ndryshme shkencore brenda dhe jashtë vendit. Ka bërë parathënie dhe redaktime librash. Është Sekretare e Përgjithshme në Shoqatën “Trojet e Arbrit” me qendër në Kosovë nga viti 2014 deri tani dhe bashkëpunëtore e jashtme e ISKK. Libra të botuar: *Emigracioni politik shqiptar në vitet 1944-1955* (Rozafat, Shkodër: 2015); *Veprimtaria e Kol. Xhemal Laçit përmes dokumenteve dhe kujtimeve (1912-1994)*, (Durrës: 2MPrinting, 2016); *Abati i Mirditës - imzot Frano Gjini, Martiri i kishës katolike*, bashkautorë Leonora Laçi, Tomë Mrijaj, Shkodër: 2018.

Dy “armiqtë e popullit” përmes dokumenteve të manipuluar, mons. Frano Gjini dhe mons. dr. Zef Oroshi

Abstrakt: Po të merresh me analizimin e dokumenteve komuniste, do të arrish të kuptosh se sa të pavërteta ka, do të njohësh fytyrën e vërtetë të atij sistemi, falsifikimin e historisë, sa pushkatime janë bërë pa fakte konkrete e me gjyqe të inskenuara, sa njerëz kanë vuajtur në burgjet komuniste e sa të tjerë janë internuar për hir të babait, xhaxhait, vëllait, kushëririt etj. Pra, përmes këtyre dokumenteve del zbathur e vërteta që komunistët nuk do të donin ta rrëfenin.

Në këtë studim do të përqendrohemi te dy figura të klerit katolik, njëri i pushkatuar dhe i shpallur martir, ndërsa tjetri i arratisur. Arsyeja kryesore pse janë paraqitur së bashku është sepse mons. Zef Oroshi ka qenë sekretar dhe famullitar në zonën e Mirditës ku Abat Gjini ishte ipeshkëv dhe të dy së bashku janë pjesë e librit tim të fundit të realizuar në bashkautorësi me studiuesin nga SHBA, Tomë Mrijaj-n.

Mons. Frano Gjini – i pushkatuar më 11 mars 1948; dhe mons. Zef Oroshi – i arratisur në fillim të viteve '50.

Në dosjen e mons. Gjinit vëmë re:

1. Arrestimi i tij me akuzën “dobësim i mbrojtjes”;
2. Arrestime në kohë të ndryshme të një grupi klerikësh (pati dhe jo klerikë) me akuza të njëjta e dënimi në të njëjtën një ditë;
3. Akuzat e njëjta;
4. Dëshmia mons. Gjinit dhënë më 15 nëntor 1946 kuptohet që është dhënë nën torturë;
5. Etja e gjelatëve për dënime maksimale e pushkatime;
6. Vendimi final;

Dy "armiqtë e popullit" përmes dokumenteve të manipuluar, mons. Frano gjini dhe mons. Dr. Zef oroshi

7. Sekuestrim të pasurisë materiale të mons. Gjinit përpara se atij t'i bëhej "gjyqi";
8. Letra që mons. Gjini i dërgon Gjyqit të Naltë Ushtarak Shkodër, kërkesë për ndryshim vendimi dhe mohimi i akuzave.

Në këto dokumente vihet re propaganda komuniste që ka gënjeshtren si emërues të përbashkët të luftës ndaj klerit katolik, etjen e gjelatëve për t'i dënuar e për t'i pushkatuar, dokumente që sillen mbi akuza të njëjta, detyrimi i klerit për t'iu nënshtruar pushtetit, dokumente që janë të shkruara keq, sekuestrim të pasurisë materiale të mons. Gjinit përpara se atij t'i bëhej "gjyqi", denigrimin me çdo kusht të prelatëve katolikë.

Dokumentet për mons. Zef Oroshin kanë këto elemente:

9. Përfshirjen e klerit katolik në kërkesat për kapjen e tij dhe përpjekjet për ta bindur të dorëzohet;
10. Në dokumentet e referuara vihen re qëndrime të ndryshme lidhur me çështjen e tij;
 - ❖ Qëndrimi i parë; Ka rënë në ndeshkim kanonik.
 - ❖ Qëndrimi i dytë; Veprime të tilla si arratisja sjellin dam si personave të tyre ashtu edhe mbarë Kishes;
 - ❖ Qëndrimi i tretë; Nuk ka kryer vepër anti-pushtetit;
 - ❖ Qëndrimi katërt; Konsiderimin si viktim të reaksjonit dhe shpetimin e tij
 - ❖ Qëndrimi i pestë: Dëshira e Klerit që ta shoh në gjirin e tij.
11. Konsiderimin e tij si bandit.
12. Kthimin e nderit të "klerit".

Ky studim do të jetë i mbështetur tërësisht në dokumentet arkivore të marra nga arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe Arkivi Qendror Shtetëror. Referimi të këto dokumente ka synim të sjellë një tablo sa më të plotë të fytyrës së regjimit komunist.

Ky studim është si një reflektim mbi të shkuarën.

Në dosjen e mons. Gjinit vëmë re:

1. Arrestimi i tij me akuzën “dobësim i mbrojtjes”

Imzot Gjini do të jetë në qendër të vëmendjes së regjimit të sapoinstaluar në Shqipëri. Kjo vëmendje do të fillojë që në fund të vitit 1945. “Në zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945 Frano Gjini Abati mori guximin dhe i tha prerë komisionit të votimit në Orosh se unë nuk votoj për një pushtet që në strategjinë e tij në plan të parë ka zhdukjen e çdo feje... Jam klerik në shërbim të popullit dhe të fesë së krishterë, për të cilën nuk më dhimbset jeta, ashtu si dhe për Atdheun”¹, - shkruan Ndue Dedaj, më 15 shtator 1994.

Qëndrimi kundërshtues i mons. Frano Gjinit u vu re dhe në rastin kur delegati apostolik Leon Nigris, që ishte i detyruar të largohej nga Shqipëria (1945), i transferon funksionin e tij imzot Gjinit si zëvendësdelegat apostolik.

Gjini do të thirret në Tiranë nga Enver Hoxha, ku i kërkohet të ndërpresë kontaktet direkte me Selinë e Shenjë në Vatikan dhe ndikimin e tij ta vendosë në shërbim të regjimit komunist të Enver Hoxhës, por me burrëri dhe trimëri imzot Gjini e refuzon hapur dhe pa frikë.

Për këtë ngjarje me rëndësi historike, është shkruar në veprën e albanologut, dr. Markus Peters, *Përballja e historisë së kishës katolike në Shqipëri 1919–1996*, veprat e dr. Pjetër Pepës kushtuar klerit katolik në dy vëllime dhe Dosjet e Diktaturës. Që nga ajo që quhet si Lëvizja e Posttribës më 9 shtator 1946 u arrestuan dhe një grup meshtarësh pa marrë pjesë fare në këtë lëvizje. U arrestuan imzot Frano Gjini, imzot Gjergj Volaj, imzot Nikollë Deda, dom Tomë Laca etj.

Në letrën e ndalimit të përhershëm shkruhet se mons. Frano Gjini: “*pandehet për deliktin e dobësimit të mbrojtjes*”. Dhe vazhdon më tej: “*Urdhëron ndalimin e tij për një kohë të pa caktuar dhe mbylljen e tij në burgun e Shkodrës. Çdo fuqi e armatosur ngarkohet me ekzekutimin e këtij urdhëni.*” Shkodër më 18 të muajit XI të vjetit 1946. *Prokurori Publik Hys Zaja*.² Se çfarë do të thotë akuza “dobësim i mbrojtjes” (!) këtë nuk mund ta shpjegojmë. Porë në vija të trasha, del se mons. Gjini paska dobësuar mbrojtjen e vendit, kundër kujt?! Pra, akuzohet për mosveprim! Mos kanë pretenduar që prifti të marrë armën e të vrasë popullin e pafajshëm, që të “forcojë mbrojtjen”?!

¹ Dedaj, Ndue, *Koha jonë*, 15 shtator 1994.

² Dosja e gënjyt të Frano Gjinit, marrë nga AMPB, Arkivi i Ministrisë së Rendit (sot MPB), d. 326.

Dy "armiqtë e popullit" përmes dokumenteve të manipuluar, mons. Frano gjini
dhe mons. Dr. Zef oroshi

2. Arrestimi në kohë të ndryshme, akuza të njëjta

Ajo çfarë kuptohet nga dokumentet, del se arrestimi i tyre është bërë në kohë të ndryshme gjatë vitit 1946, ndërsa gjykimi i klerikëve katolikë është bërë i përbashkët, sikurse del nga *procesverbalet e gjyqit, i cili i tregon vitin e arrestimit të secilit*:

Mons. Frano Gjini u arrestua më 15 nëntor 1946;
Dom Nikoll Deda u arrestua më 13 dhjetor 1946;
Pater Mati Prendushi u arrestua më 15 nëntor 1946;
Dom Tom Laca u arrestua më 14 dhjetor 1946;
Zef Haxhija u arrestua më 20 nëntor 1946;
Dom Ndoc Sahatçija u arrestua më 26 qershor 1946;
Pader Gjon Karma u arrestua më 10 nëntor 1946;
Dom Nikoll Shelqeti u arrestua më 20 dhjetor 1946;
Pader Mhill Miraj u arrestua më 20 dhjetor 1946;
Pader Zef Pllumi u arrestua më 15 dhjetor 1946.

3. Akuzat e njëjta, 2 janar 1948

Ndërsa thuajse dy vjet më vonë kemi aktakuzën nr. 2 të Prokurorit Ushtarak të ZUSH, kapiten Namik Qemali, Shkodër më 2/I/1948, i drejtohet Gjykatës Ushtarake.³

Siç rrezulton dhe nga aktet që bashkangjitur po u paraqesim, të pandehurit:

Monsinjon Gjini,
Dom Nikoll Deda,
Pader Mati Prendushi,
Dom Tom Laca,
Zef Haxhija,
Dom Ndoc Sahatçija,
Pader Gjon Karma,
Pader Mhill Miri,
Xhakojt; Zef Pllumbi, Dom Nikoll Shelqeti,

³ Dokumente nga dosja e gjyqit të Frano Gjinit, marrë nga Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme.

Akuzohen se:

- Kane punuar për ardhjen e fashizmit dhe për okupacionin e vendit t'one nga imperializmi Italian.
- Qysh para okupacionit kane qene agjenta politike dhe spiunazhi t'imperializmit Italian. Gjat okupacionit kanë punuar për fashizimin e vendit.
- Kane punuar për të legalizuar okupacionin armik.
- Me anë të agjitacionit e të propogandës fashiste janë përpjekur të shuajnë ndjesit patriotike dhe nationale të popullit.
- Kane qene penges serioze e L.N.Ç.
- Kanë punuar per eliminimin e kësaj lëvizje.
- Kane ndihmuar dhe kane bashkëpunuar me gjith organizatat kriminale gjat okupacioneve.
- Kane përkrahur dhe ndihmuar tere qeverit kuislinge te kohes okupacionieve si dhe politiken e tyre renegate.
- Kane praktikuar te gjitha mjetet e mundshme dhe ç'do lloj metode per te shuar ose penguar deri ne fund rezistencen e popullit.
- Gjatë okupacionit Gjerman jane bere agjente te Gestapos duke denoncuar ne zyrtar sekrete te saj militantet e L.N.Ç.
- Kane ndihmuar repartet dhe formacionet armike e bashibozuk kur shkonin nder krahina per te luftuar partizanet.
- Mbas çlirimit te Shqiperis te tmeruar nga Pushteti ne dore te popullit, hidhen me egërsi dhe ma me terbim kunder popullit dhe Pushtetit.
- Me qellim qe ta godasin Pushtetin ma me force ja fillojne organizmit te tyre permbrinda klerit katolik nen kryesin e MonsinJOR Gjinit, Dom Nikoll Dedes, Pader Mati Prendushi te MonsinJOR Volaj? etj krere klerikal.
- Organizimin e tyre e fillojne duke e transformuar gjith kleri katolik ne nje organizat fashiste te quajtur Demokristjan.
- Zgjedhin Komitetin Qendror me elementat e siper permendun si MonsinJOR Gjini, MonsinJOR Volaj, Dom Nikoll Deda, Pader Mati Prendushi etj si dhe civilat Zef Haxhija me shoke. Ne vendimet e Komitetit Qendror kane specifikuar formimin e Komiteteve e N/Komiteteve te kësaj organizate nder famullia te ndryshme nder krahina. Lidhjen me t'arratisur brenda dhe jasht shtetit si dhe me ç'do organizate teroriste brenda shtetit. Lidhjen me imperjalistat e huaj dhe me ç'do armik te vendit t'one.

Dy "armiqtë e popullit" përmes dokumenteve të manipuluar, mons. Frano Gjini dhe mons. Dr. Zef oroshi

- Kordinimin e luftes kunder Pushtetit me ç'do kundërshtar te Pushtetit. Pregatitjen e nje kryengritje imediate t'armatosur per kunder Pushtetit. Te gjith keto vendime te
- pandehurit bashk me shoket e tyre, kane vene ne zbatim duke u lidhur me t'arratisurit, duke derguar memorandume imperjalistave te huaj.
- Formuan Komitetin e Perbashket t'organizates teroriste per Shkodren duke u perfaqsuar ne kete organizate teroriste per shkodran duke u perfaqsuar ne kete organizate nga Dom Nikoll Deda.
- Kane zhvilluar propagande te gjere per formimin e kryengritjes kunder Pushtetit (karakteristik) përpjekja e 9 Shtatorit 46.
- Nga te pandehurit Zef Haxhija ka qene antar i Komitetit Qendror te Demokristjanes. Ka tradhtuar besimin e popullit, si perfaqsuar i popullit ne Kuvendin Popullor duke u lidhur me organizatat teroriste fashiste e profashiste te cilat ishin per rrezimin me dhune te Pushtetit Popullor. Faje keto qe parashikonin prej nenit 2, 3, pikes 1, 2, 4, 6, 7, 8 e 14 dhe nenit 4 te Ligjes Nr. 372, mbi fajet penale kundra "Shtetit dhe Popullit".

4. Dëshmia e mons. Gjinit dhënë më 15 nëntor 1946 kuptohet që është shkruar nën torturë

Në procesverbalin e mëposhtëm prej 6 faqesh, si dhe në shumë dokumente të tjera të Sigurimit mbi mons. Gjinit dhe të tjerëve që u dënuan më të, duhen marrë me rezerva vërtetësia e tyre, edhe shumë prej dëshmive janë dhënë nën tortura dhe të shtrënguar nga Sigurimi, për të pranuar gjëra që nuk i kanë bërë. Theksojmë se i gjithë synimi i shtetit komunist shqiptar ishte denigrimi dhe përbaltja pa të drejtë e mbarë prelatëve dhe klerit katolik. Këtë e tregoi koha absurde, kur Shqipëria me Kushtetutë të vitit 1976, u bë vendi i parë ateist në botë.

Fillimisht, pas arrestimit bëhet marrja në pyetje e mons. Gjinit. Për këtë na vjen në ndihmë procesverbali 6 faqesh i datë 15 nëntor 1946, ku marrja në pyetje bëhet në zyrën e Drejtorisë së Punëve të Brendshme për Qarkun e Shkodrës, para kapiten Halil Zenelit dhe Neki Ahmetit, sekretar i seksionit Sigurimit Shtetit.

Procesverbali, mes të tjerash, përmban:

"P.P. Frano Gjini vjeç gjashtdhjet e një: me arsim thelogji, profesjon ipeshkv (Abat) në Mirditë dhe mbarshtrues i Dioçezit të Lezhës dhe regjent i delegacionit apostolik në Shqipëri për klerin katolik në vendin t'onë. I pa martuem: i biri Pjetër Gjinit (vdek) dhe i Drandes (vdek), ka një moter të quajtur Tina (gjallë).

P.P. Jam arrestue me pesmedhet nentor njimij e nentqind e dyzet e gjasht në Shkoder nga ana e Sigurimit të Shtetit. Arrestimi asht krye per aktivitet politik kundra regjimit popullor: Për nxitje të (prish njaq) një pune t'organizuar të gjithë klerikëve që ka patur nen mvarsinë e tij: për organizimin e tyre që të leftojshin pushtetin popullor: per tu lidhë me kriminelin Gjon Mark Gjonin e shoket e tij: dhe pregaditjen e e çetave ilegale?

P.P. Nuk esht e vertete te kem patur lidhje me pader Faustin dhe pader Dajanin, te kemi qene antar i Bashkimit Shqiptar ose demokristianes per te cillat nuk ma ka përmend kush. Gjithashtu edhe per lëvizjen e 9 shtatorit. Ne rast se me del njeri ne ballafaqim se une kam ba pjese ne organizatat e siperme per te rezue pushtetin populllore pranoj pushkatimin tim me kenaqesine ma te madhe. *Per sa thashe ma larte jane te gjitha thanjet e mija te vërteta, dhe pasi mu kendue me za te nalt e vërtetoj me firmen time pa asnjë shtrëngim.* I pandehuri: MonsinJOR Frano Gjini. Oficer pytes (Kap. Halil Zeneli). Sekretari (Neki Ahmeti) Kështu mbyllet ky proces verbal i marrjes në pyetje.

Proces-Verbal⁴

Prokurorija Ushtarake e Zonës Ushtarake të Shkodres, me akt-akuzën e saj me Nr.2 datë 2/I/1948, i solli kësaj gjykate aktet hetimore të rrjedhura kundra të pandehurve:

Keto akte, mbasi u rregjistruan nen Nr.17 te Radhorit Themelor per dite gjyqi u caktua data 6 Janar 1948, ditën e Marte, ora 10 para dreke, Shkoder, me 2/I/ 1948.

Diten dhe oren e mesiperme trupi gjykues u formua si vijon:

Kryetar Kapiten I-rë Misto Bllaca, Antar

N/Toger Anastas Koroveshi,

Antar N/Toger Xhemal Bejtja.

Duke qene gadi

Prokurori Kapiten Namik Qemali

Sekretari i Gjykates Shaban Qamil Dautaj.

Ju kenduan thenjet qe ka bere ne Seksjon dhe i vërtetoi;

U pyet i pandehuri MonsinJOR Frano Gjini dhe tha: Akuza ka disa teprime por ka dhe disa qe i kena ba. S'e kam marre para esht e vertete, se kam pro..... per fashizmin jo.

⁴ Dokumente, procesverbale nga dosja e gjyqit të Frano Gjinit, marrë nga Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme. Dokumentet janë shkruar tekstualisht siç janë marrë pa riparime të gabimeve drejtshkrimore.

Para çlirimit nuk kam punuar per pregatitjen e terenit per ardhjen e fashizmit. Universitetin e Theollogjis e kam mbaruar ne Shkoder.

Sot 20 vjet dhe kam qene me sherbim ne Kurbin, Derven, Durres, Shene-premte, Perlat dhe qysh prej 1930 jam Ispeshkvi i Mirdites. Regjentit Delegatit Apostolik jam emeruar ne Nentor te vjetit 1945. Miqesi personale me Zogun nuk kam pase, por kam vatur dhe jam njohur per te ndihmuar popullin e Mirdites dhe me ka dhen 150.000 kuintal bereqet. Subvencion nga Austria kemi marr pastaj u shkeputem mbasi humbi luften dhe u lidhem e Italin. Per ardhjen e Italis nuk kam dijte gja as qe kam punuar. Kur kam qene ne Orosh ne vjetin 1936 kan ardhe turista Gjerman dhe kur i kam pyetur ne se ishin nazista ato me thane se po dhe une kisha inat kundra tyre. Ardhjen e fashizmit e kam marre vesh me 5 prill 1939 por me pare nuk e dinja. Me daten 6 prill ne kish u kam thane se kush tradhton Atdheun tradhton vedin. Diten qe erdhi Italia isha ne Shkoder. Melonin e kam njohur gjith'ashtu dhe Rrokun dhe Jakomonin. Me Melonin jam njohur qysh ne vjetin 1920 ne Durres por nuk kam pas lidhje politike me te. Enciklika e Papes ka ardhe ne 1936 dhe Ispeshkev ka qene Thaçi. Une varesha nga delegati Apostolik Sinjor Donati dhe ma dergoj per t'a punuar ne mase Encikliken por une nuk urdhërova t'a punonin se atje nuk njihesh fare komunismi. Marksizmi, nuk njeh gja tjeter perveç çar shef e prek me dore zot e fe nuk njef. Ne luftojme ateizmin. Kur kam qene ne Tirane jam takuar me një Minister Amerikan me te cilin isha njohur nga Mosinjur Thaçi dhe kjo ka ngja ne kohen e Zogut. Nuk asht e vertete qe te kem qene agjent i Zogut dhe i Jukes. Une merrnja 10.000 lireta per vedi e 18.6000 per famullitar dhe i ndanja si mbas rendesis famullis. Keto pare m'i jepnin per te simpatizuar per te por i urreja. Klerik si Dom Lazer Shantoja, dhe Bernardin Palaj kan simpatizuar Italiane. Klerikal Italjane kan ardhe per seminare dhe dikush fliste per Italine e dikush jo por un s'dij me hollesi mbasi kam qene jasht Shkodres. Enciklika ne Mirdite nuk esht punuar. Organizata fetare ketu jane formuar rrethi Kathedrat, Dombosho, Antoniane, por keto u kthyen ne organizata politike. Si pergjegjes ka qene Monsinjor Thaçi dhe gjate kohes fashizmit nuk kam dhene asnjë kontribut ne favor te tyre. Dhe popullit i kam treguar se s'jam i kënaqur dhe s'kam punuar per fashizmin as per Ball as per Legalitet. Nuk kam pasur lidhje me Mark Gjon Markun dhe as me njeri tjeter. Gjat okupacionit Italjan kemi bere mbledhje ne Arqipeshkvi dhe Thaçi tha te benim telegram dhe e derguam dhe një delegacion ne Tirane per t'i çfaqur urimet Luogotences dhe ne kete komision ishe dhe une. Kjo ka ngjare mbas 22 ditesh qe kish hyre Italia. Ne Komision kan qene personat qe shenohen ne procesin hetimor. Kemi bere edhe mbledhje te tjera por vendime politike nuk kemi marre. Pader Fausti tha te dorëzohem Administraten shqiptareve te Seminarit dhe e muerri Pader Karma. Kur kam qene ne Orosh kan ardhe oficera Italjan por nuk u kam dhene informata por i kam mbajt per bujtje

e per me ngrene dhe ata me kan folur mbi pasurit e Mirdites mbi tok e nentoke. Une shpirtërisht i urrenja Italin fashite. Italia me ka dhene dekoraten e urdhrit te Skenderbeut dhe kete u ja jepja atyre qe donte te bente per vehte, dhe kete radhe u dekorue dhe Thaci dhe Volaj. Kapitullimin e Italis nuk e pritem me keqardhje por ardhjen e Italis e Gjermanis e pritem keq. Kleri si mbas mendimit t'em s'ka punuar me Gjermanet. Pader Andoni bashkëpunonte me okupatore gjith'ashtu edhe Shestani e te tjere. Pader Andoni emeroi Thaçin regjent se ai ja dha pëlqimin dhe ne kete mbledhje kemi qen dhe neve Provinçialet dhe Delegati Apostolik, por une kam kundërshtue. Me 6 gusht 44 kemi bere nje mbledhje ne Ipeshkvi por jo per pune politike. Une s'kam qen i lidhur me Gjermanet as me Englezet. Nji Kolonel Inglez i varruem ne dore ka pas ardhe ne qele dhe e kish prit prifti se une isha ne Lezhe dhe i kish thene per zbarkimin e Anglo-Amerikanve ne France por jo per ne Shqiperi. Kur u dogj shtepija e Gjon Marka Gjonit ika gjasht dit dhe pastaj u ktheva. Levizjen N.Ç per nxjerrjen e okupacionit jasht me pëlqeu por e dija se brenda kish edhe komuniste dhe si doktrine e urreja komunizmin si atheist. Ne Orosh kam qëndruar deri ne dhjetor te 1945 kur athere u bera Regjent delegat apostolik. Thaçi vdiq me 26/5/1946 dhe une athere isha Regjent delegat apostolik. Organizaten Demokristjane e kam ndier me ane te Radios, por une nuk kam be as kam bere mbledhje per demokristjanen mbasi une s'dij gja fare. Nuk kam krijuar Komitete e N/Komitete te Demokristjanes. Ne Rubik kam shkuar 3 here. Ne mbarim te Frorit 1946 dhe me 29 Maj 1946, dhe me 27 Gusht 1946, ka qene dhe Bernardin Palaj dhe Gurashi por bisedime politike nuk kemi bere. Zef Haxhin nuk e njohe. Ne lidhje me çeshtje politike kam biseduar me Gurashin tue e than une fjalën dhe i kam thene per disa fshatar e punëtor qe pse punojne ditën e djele dhe ai me tha se jane fukara. Per zbarkim te Anglo Amerikanve kemi fol mbasi me ka pyetur por me Kriminela jo. Ballafaqim kam bere por s'jan te vërteta. Preng Lezajn e kam pas ne Famulli dhe mbas këtij kam pas Gjon Hotin. Ato qe thote Preng Lezaj nuk jane te vërteta dhe ky esht kundërshtar i yni. Mbledhje nuk kemi bere kundra Pushtetit. Ne 1946 kam kërkuar zevendesimin t'em nga Vatikani se s'isha per kete pune se nuk me ka pranuar. Pushteti, kete kerkes i'a kam paraqitur vetem Vatikanit dhe jo Anglo Amerikanve. U kam shkruar famulltarve qe te mos përzihen ne politik. Ne Kallmet ka ardhur Dulo Rrjollli dhe kane qene famullitar dhe u kam thene te mos marrin pjese ne pune te Pushtetit pa lejen t'eme. Per Bashkimin Shqiptar s'kam dijeni. Nuk di gje per Komitetet e Demokristjanes as per Komitetin e Perbashket. Une kam mallkuar nje katundar se kish zabtuar token e kishes. Preng Lezaj ka qëndruar 15 dit dhe takim me t'arratisurit nuk kam pas. Nuk kam punuar per kundra Pushtetit as kam përmend zbarkimin e Anglo Amerikanve. Per votimet e 2 Dhjetorit kam thene atje ku esht populli e jam edhe une po vet nuk kam votuar. Ngjarjen e 9 Shtatorit nuk di gje."

5. Etja e xhelatëve për dënime maksimale e pushkatime

Pretenca e Prokurorit mbanë datën 8 janar 1948, dhe kërkoi që të pandehurit të cilësohen fajtor si mbas nenit 2, 3 pikës 1, 2, 7, 8, 14 të Ligjes Nr. 372 dhe në bazë të nenit 4 po të kësaj Ligje kërkoj dënimin e te pandehurve si vijon:

Për Monsinor Frano Gjini, Dom Nikoll Deden, Pader Mati Prendushin, Dom Tom Lacen me vdekje.

Per Pader Gjon Karmen me 20 vjet privim lirie e pune e detyruar.

Per dom Ndoc Sahatçin me 15 vjet privim lirie e pune te detyruar.

Per Pader Mhill Miraj me 10 vjet privim lirie e pune e detyruar.

Per te pandehurin Zef Haxhin dhe Dom Nikoll Shelqetin me nga 5 vjet privim lirie e pune te detyruar.

Per te pandehurin Zef Pllumbin me 3 vjet privim lirie e pune të detyruar.

6. Vendimi

Në procesverbal ripërseritet aktakuza e prokurorisë e datës 2 janar 1948, në fund të saj shkruhet se: "Këto akte mbasi u regjistruan nën nr. 17 të Radhorit Themelor për dit gjyqi u caktua data 6 janar 1948, ditë e Marte, ora 10 paradreke dhe pjesë e trupit gjykues ishin Kryetar, Kapiten I-rë Misto Bllaca, Antar N/Toger Anastas Koroveshi, Antar N/Toger Xhemal Bejtja si dhe prokuror Kapiten Namik Qemali dhe sekretar i gjykatës Shaban Qamil Dautaj."

Edhe *vendimi u shpall me 8 janar*, ku shprehimisht shkruhet se: "Gykata mbasi shikoj të kaluaren, t'ardhshmen dhe rezikshmerin që i paraqesin shoqërisë, me vota të perbashketa, njezërisht *në kundërshtim me kërkesën e Prokurorit, vendosi dënimin e tyre si vijon:*

Per te pandehurit: Monsinor Frano Gjini, Pader Mati Prendushi, dhe Dom Nikoll Deden nga Shkodra me Vdekje dhe me humbjen e te drejtave politike dhe civile pergjithmone, dhe me konfiskimin e pasuris tundshme dhe te patundshme.

Per te pandehurin: Dom Tom Lacen nga Shkodra me privim lirie e pune te detyruar per jete, dhe me humbjen e te drejtave politike dhe civile pergjithmone dhe me konfiskimin e pasuris tundeshme dhe te patundshme.

Per te pandehurit: Pader Gjon Karmen, dhe Dom Ndoc Sahatçin me nga 15 vjet privim lirie e pune te detyruar, dhe me humbjen e te drejtave politike dhe civile per 5 vjet kohe, dhe me konfiskimin e pasurise tundshme dhe te pa tundshme.

Per te pandehurin: Pader Mhill Miraj me 7 vjet privim lirie e pune te detyruar, dhe

me humbjen e te drejtave politike dhe civile per 5 vjet kohe, dhe me konfiskimin e pasuris tundshme dhe te patundshme.

Per te pandehurin Zef Haxhin nga Shkodra me 5 vjet privim lirie e pune te detyruar.

Per te pandehurit: Dom Nikoll Shelqeti dhe Zef Gjeto Pllumbi nga 3 vjet privim lirie e pune te detyruar.

Te denumve u ngarkohen 162 lek shpenzime gjyqi. Ky vendim i referohet Gjykates Nalt Ushtarake per aprovim per sa u perket te denumve me vdekje, kurse per te tjeret mundet te behet ankim po ne Gjykatën e Nalt Ushtarake brenda tet ditve nga data 8/I/1948, qe u shpall vendim.

7. Sekuestrim të pasurisë materiale të mons. Gjinit përpara se atij t'i bëhej "gjyqi"

Ajo çfarë bie në sy është se sekuestrimi i pasurisë së tundshme dhe të patundshme e mons. Gjinit është bërë pak kohë pas arrestimit dhe jo pas gjyqit.

Për këtë na jep detaje procesverbali i datës 23 prill 1947, pra pa u bërë gjyqi në Shkodër dhe pa u bërë gjyqi tjetër i cili mori vendimin e formës së prerë. Më 19 nëntor 1947 atij i sekuestrohen edhe lugë e pirunë.

Proces Verbal⁵

I mbajtur mbi dorëzimin e bagëtive të Ispeshkvit Frano Gjini, të qujtunit Nikoll Marka Gjinit nga Katundi Blinisht e njikohsisht tagermbledhesi i kësaj Nënprefekturë.

Me datën 23/IV/1947, neve të nenshkruemit Komisioni i Pasunis te kriminelet te Luftes te denuem e te paragjikuem i perbam prej shokvet Pal Gjoka, Llesh Doda e Bardhok Ndue Prendi dorzuen shokut Nikoll Marka Gjinit me qellim ruajtje e sigurimi keto bakti:

1) Dele kren 23. Kingja 20. Desh 1, Dhi 1, Kedha 1, shuma e te gjithave kren 46, te cillat marresi ne dorëzim duhet t'i ruajn mire qe te mos i damtojne ose te humbasin, perkundrazi ç'do munges ne to do te detyrohet per pagimin e tyne ose zavendesimin nga baletit e tija siç ka me u pa e arsyeshme prej Komisionit ne fjale.

Ky proces-verbal u redaktue nder dy kopje një e merr marresi i bagtive ne dorzim dhe e dyta ruhet ne dosjen e pasunis kriminelit te luftes.

⁵ Dokument i marrë nga familja Gjini, nxjerrë nga arkivi i Rrethit të Mirditës.

Marresi ne dorzim

Nikoll Marka Gjini

Komisoni i pasunis krim. Te luftes Mirdites

Llesh Doda (Pal Gjoka)

(Bardhok Ndue Prendi)

Pervec gjese se gjallë u sekuestruan deri dhe lugë e pirunj, rroba trupi, orendi shtëpijake etj. Në fund të proces verbalit shkruhet:- "vertetohet marrja ne dorezim Sh'Pal me 19/ 11/ 1947. Per Komisionin e Sekuestrimit, Sekretar Pal Gjoka, Kryetar Xhafer Mehmeti, dhe përgjegjësi i sekretaris Kolë Brunga.

8. Letra që mons. Gjini i dërgon Gjyqit të Nalt Ushtarak Shkodër, kërkesë për ndryshim vendimi dhe mohimi i akuzës

Ankimimi do të bëhet nga mons. Gjini (me shkrim dore) ndaj vendimit me datë 10 janar 1948 duke i shkruar Gjyqit të Nalt Ushtarak Tiranë, siç vijon: "Une i nënshkruari Mons. Frano Gjini Regjent i Delegacionit Apostolik në Shqipni. Kam nderën të njoftoj atë P. Gjykatë të Naltë se e ndiej per detyrë të shejt të kundërshtoj vendimin e Gjyqit Ushtarak të Shkodres dhanë me 8.I.1948 me kene se ky vendim asht dhane ne bazë fakt akuzes lshue prej Prokururorit Ushtarak të K.U.Shkodres me 2. I. 1948 e cila si asht formulue nuk asht konform me te verteten per sa i perket personit t'im;

- Se nuk kam punue per ardhjen e fashizmit italian në Shqipni.
- Se nuk kam kene spiju i imperializmit nazi-fashist.
- Se s'kam punue per fashizimin e vendit.
- Se nuk ia kam pranue kurr aderimin tem okupacionit italian me përjashtim te një telegrami dergue mbas 22 ditesh nga okupacioni italianë bashke me Koleget te tjere te Episkopatit i cili telegram nuk ka tjetër kuptim veç të një formaliteti konvence të detyruem nga fataliteti historik të ngjarjeve të kohës të përgatituna prej tjerëve pra si kanë veprue të gjithë përfaqësuesit e enteve civile, ushtarake e fetare të vendit t'onë.
- Se nuk kam shue ndjesit patriotike natyrale të popullit.
- Se nuk kam vue kurr një pengese serioze per eliminimin e Levizjes N.Çl.
- Se nuk kam ndihmue ne asnjë menyre Qeverit Kuislinge.
- Se nuk kam ndihmue kurrkend per te pengue rezistencen e popullit kundra okupatorit por as formacionin e bashibozukve kundra N.Çl.

- Se mbas çlirimit nuk kam organizue e marrë pjesë apo kryesue ndonje grup politik antipopullor me qellim per perngutë Pushtetin me vjolençë as nuk kam ngarkue ndonje person klerik a civil per të më përfaqshue nën grupe të tilla, nese kane ekzistue.
- Se nuk kam drejtu kurr memorandume te karakterit fetar imperijalistave te huaj.
- Se nuk kam pas kurrnji përpjekje as me ilegal as me reaksjonar te mrenshem e të jashtem.

Prandej në lidhje me sa më sipër e ndiej për detyrë ndergjegjije Kombetare shoqnore profesionale te kërkoj në bazë të drejtësis prej asaj të Ndertës Gjykatë rishikimin e gjyqit, prishjen e vendimit të tij e njoftjen e pafajsis sime. N'uzdaj se kerkesa ime ka me u pranue, nenshkruhem me nderime. Shkoder 10.I.1948. Firmos Frano Gjini⁶

Dokumentet për mons. Zef Oroshin kanë këto elemente thelbësore:

1. Përfshirjen e klerit katolik në kërkesat për kapjen e tij dhe përpjekjet për ta bindur të dorëzohet;
2. Në dokumentet e referuara vihen re qëndrime të ndryshme lidhur me çështjen e tij;
 - ❖ Qendrimi i parë; Ka rënë në ndeshkim kanonik.
 - ❖ Qendrimi i dytë; Veprime te tilla si arratisja sjellin dam si personave te tyne ashtu edhe mbarë Kishes;
 - ❖ Qendrimi i tretë; Nuk ka kryer vepër anti-pushtetit;
 - ❖ Qendrimi katërt; Konsiderimin si viktim të reaksjonit dhe shpetimin e tij;
 - ❖ Qendrimi i pestë: Dëshira e Klerit që ta shoh në gjirin e tij.
3. Konsiderimin bandit;
4. Kthimin e nderit të “klerit”.

⁶ Dosja e gjyqit të Frano Gjinit, marrë nga AMPB, i shkruar me shkrim dore nga Frano Gjini, në krye të fletës është shkruar: “Te bashkohet me akt ne rast te kundert te njoftohet se eshte marr jashte afatit.” (Kërkesa e imzot Franoi Gjinit për pafajësi, arkivi i Ministrisë së Rendit (sot MPB), d. 3260, fl. 30.)

1. Përfshirjen e klerit katolik në kërkesat për kapjen e tij dhe përpjekjet për ta bindur të dorëzohet

Kryetar i Kishes Katolike të Shqipërisë, Ordinari i Arqipeshkvis Metropolitane, Dom Bernardin Shllaku në një shkresë të datës 15 mars 1952 mes të tjerash shkruan: "Po si ky veprim dhe D. Nikollë Kimza, para ca kohe, tue e lane famullinë në fatin e vet. *Nji veprim i tillë asht jo vetem i damshem për prestigjin e mbare klerit Katolik, por edhe kundra ligjeve kishtarë që e detyrojnë famullitarin të jete besnik i popullit e gjithmone gadi me i sherbye popullit që asht lane nën kujdesin e tij fetar edhe atehere kur i paraqiten vështiresina.*

2. Në dokumentet e referuara vihen re qendrimi të ndryshme lidhur me çështjen e tij

- Qendrimi i pare; Ka rënë në ndeshkim kanonik

Kryetar i Kishes Katolike të Shqipërisë, Ordinari i Arqipeshkvis Metropolitane, Dom Bernardin Shllaku në një shkresë të datës 15 mars 1952 mes të tjerash shkruan: "Po si ky veprim dhe D. Nikollë Kimza, para ca kohe, tue e lane famullinë në fatin e vet. Nji veprim i tillë asht jo vetem i damshem për prestigjin e mbare klerit Katolik, por edhe kundra ligjeve kishtarë që e detyrojnë famullitarin të jete besnik i popullit e gjithmone gadi me i sherbye popullit që asht lane nën kujdesin e tij fetar edhe atehere kur i paraqiten vështiresina.

Largimi i nji famullitarit nga detyra pa lejen e ordinarit të vet shkakton përgjegjësi të rand para popullit e para Zotit, kur nji famullitar shkelë ligjin e detyrën ndaj popullit a arratiset tue e lanë popullin pa sherbim, vetvetiu ai bjen në ndeshkim kanonik.

- Qendrimi i dytë; Veprime të tilla sjellin dam si personave të tyne ashtu edhe mbare Kishes

Prandej ju njoftojmë se;

- I) Do t'i hiqet çdo juridiksion kishtar ati Kleriku që largohet nga famullija me qëllim arratisjeje;
- II) Se për çdo friksia që meshtari mund të ketë prej ndoj personit apo për çdo fjalë alarmuese që mund të ndigjojnë mbi personin e tij të na referohet çështja menjëherë, tue sigurue se Na kena për të këne gadi me e ndjeke çështjen para Organeve Shtetnore ose me e rregullue pa këne nevoja të bajnë si të naltpermundunit, pasi veprime të tilla sjellin dam si personave të tyne ashtu edhe mbare Kishes.⁷

⁷ AQSH, F.132/A, v.1952, D.22, fl 1-2.

❖ **Qendrimi i tretë; Nuk ka kryer veper anti-pushtetit**

Kryesia e Kishes Katolike te Shqiperise, Episkopati Katolik Shqiptar, në shkresen e datës 20/IV/ 1952: *“Nga ana e kësaj Kryesi janë ba hapa, tue pasë perhere perkrahjen e organeve shtetnore, dhe asht ba cmos, tue dergue edhe nierz per te mujtë m’u takue me te dhe me e bindë që të dorëzohet, mbasi edhe prei organeve shtetnore nuk rezulton të ket kry ndonji veper anti-pushtet.” (...)*

❖ **Qendrimi i katërt; Konsiderimin si viktim të reaksjonit dhe shpetimin e tij**

Na tue interpreteue edhe mendimin tuej e deklarojmë jashtë rrallve tona per deri sa ai të vazhdojë me qendruë në mal i arratisun. *Prandej u sillemi Ju të gjithëve, që ju direkt ase me anen e famullitarëve të bani cmos m’u takue me te dhe t’a bindeni m’u dorëzue, tue kenë të sigurtë se kushdo që të mundohet në këtë drejttim ka me pas perkrahjen e organeve shtetnore; kushdo prei jush a prei famullitarëve asht i lirë, dhe e ka per detyrë të bajë hapa m’u takue me te per kete qellim pse ky asht dhe dishiri i Pushtetit.* Perpiquini pra nga te gjitha anët dhe beni cdo sakrific per te shpetue kete meshtar viktim te reakejonit. P. Kryesinë Kishes Katolike Shqip. Kryetar Bernardin Shllaku ip.

❖ **Qendrimi i pestë: Dëshira e Klerit që ta shoh në gjirin e tij**

Relacion⁸ Mbi tentativen e fundit rreth dorëzimit t’arratisunit Don Zef Oroshit. Njoftue nga Kryesia e Kishës Katolike të Shqipërisë me shkresë Nr.1/7 dt.15/ III/ 1952, aratisja e Don Zef Oroshit, ish- famullitar n’Ungrej (Mirditë), *Vikari Kapitullar i Djoçezit të Lezhës Don Ndoc Sabatçija tentoi një takim as së pakut çfaqjen e dishirit të Klerit qi ai të dorëzohej, per me mujtë qi t’i shkote në vesh kjo fjalë. Per këtë qellim Don Ndoc Sabatçija shkoi me dt 24/III/ 1952 n’Ungrej, ku u takue me Vikar Kapitullarin e Abacisë së Mirditës Dom Lec Sabatçija, me nanen dhe motren e t’aratisunit me dhe tjerë pa mujtë me hetue se ku gjindej. Shtye prei dishirit me e pa në gjë të klerit t’aratisunin Don Zef Oroshin, peshtetë në shkresen e Kryesisë së Kishës Katolike të Shqipnisë Nr.1/37 dt 20/VI/52.*

3. Konsiderimin bandit

Me dt.27/XI/52 e enjte, nder dy meshët qi thamë tu Kisha n’ungrej, popullit qi erdh me shumicë, i foli Don Mark Dushi, i cili nder të tjera tha: *“Na vimë nder këto anë t’auktorizuem me qellim me ba një tentativë të fundit per dorëzimin e t’arratisunit don Zef Oroshi, i cili tash sa muej asht largue prei famullisë së vet e ka dalë në mal. Kjo punë ka ba pershtypje si nder ne qi e kam pasë shok veprimi fetar, si nder qarqe qeveritare, si edhe në mbarë popullin. Bariu i mirë i don delet e veta e ep jeten*

⁸ AQSH, F.132/A, v.1952, D.22, fl. 5-6.

Dy "armiqtë e popullit" përmes dokumenteve të manipuluar, mons. Frano gjini
dhe mons. Dr. Zef oroshi

per to. Krejt perkundra veproi Don. Zef Oroshi. Meshtari katolik do të gjindet në krye të detyrës tue i sherbye popullit besnikërisht, do të mbajë në dorë ungjillin e jo pushken në dam të popullit. Nji klerik i tillë, persa të qendrojë në mal nuk i perket klerit ai asht i perjashtuem prej nesh. (...) Nder fjalime tona e nder takime me popull, pose tentativës per dorëzimin t'arratisunit Don Zef Oroshi, i u ba edhe një demaskim i rrebtë mbi atë qi la famullinë, delet e e veta pështetë kujdesit shpirnuer të tij, e me pushkë në krah, meshtari shetitë malit si bandit.

4. Kthimin e nderit të "klerit"

Marrim lirinë me Ju kerkue sa ma poshtë:

Tue shikjue e interesin e Kishës Katolike të Shqipërisë, e këthimin e nderit të Klerit denigrue me aratisjen e Don Zef Oroshit, ndodhë qyshë në kallndorin e k.v. e interesin privat të ti, morem inisjativën me ba edhe një tentativë të fundit, si antarë të këti klerit, për të kërkuë mjetin e një takimit me personin në fjalë me ia mbushë mendën të dorzohet(...)Më dt.20/XI/1952 e ejte u takuem me Kryetarin e Kishës Katolike Imz. Bernardin Shllaku në Qelen Famullitare të Tiranës, dhe morem aprovimin e Tij. Simbas fjalës së dhanun të Kryetarit të Kishës, kemi nderin me kerkue zyrtarisht:

I. Aprovimin zyrtar e urgjent të kësaj inisjative.

II. Ndihmen dhe perkrahejen morale dhe materjale t'asaj Kryesi. Për sa i përket pikës së dytë prap marrim lirinë me kerkue; ma shprehimisht:

- a) mjetet e komunikacionit;*
- b) porosinë, madje ngarkimin me detyrë të personave fetarë qi do të shenjohen per ket qellim.*
- c) pajisjen me urdhen-sherbimi të personave fetarë qi do të shenjohen per ket qellim.*

Dom Mark Dushi

Famullitar e Dekan i Tiranës⁹

⁹ AQSH, F.132/A, v. 1952, D.38. fl.1

Bibliografia:

Arkivi i Ministrisë së Rendit (sot MPB), d. 3260, dosja e gjyqit të Mons. Frano Gjinit.

Arkivi i Rrethit të Mirditës, dokument i marrë nga familja Gjini.

Arkivi i Ministrisë së Rendit (sot AMPB), d. 3260, fl 30.

Arkivi Qendror Shtetëror (më tej AQSH), F.132/A, v.1952, D.22, fl. 1-2.

AQSH, F.132/A, v. 1952, D. 22, fl. 5-6.

AQSH, F.132/A, v. 1952, D. 38. fl.1

Dedaj, Ndue, *Koha jonë*, 15 shtator 1994.

Abati i Mirditës Imzot Frano Gjini – Tomë Mrijaj dhe Leonora Laçi, Shkodër, 2018.

Erjon Papagjoni

Instituti i Historisë, Tiranë

Erjon Papagjoni ka ndjekur studimet në Fakultetin e Drejtësisë të Universitetit të Tiranës dhe pranë Universitetit Katolik të Milanos. Ka punuar si jurist dhe avokat. I apasionuar që i ri pas letërsisë, ka botuar katër romane dhe një dramë vënë në skenë nga Teatri Kombëtar i Prishtinës. Pasi mbaroi studimet doktorale në Institutin e Historisë, prej qershorit 2020 punon si studiues pranë këtij Instituti.

Kleri shqiptar – “armiku i popullit”. Formë e mprehtë e disidencës antikomuniste

Abstrakt: Është e padyshimtë se format e disidencës politike, në trajtën e organizimeve të shumëfarta institucionale e juridike, në një shtet totalitar si Shqipëria e viteve 1945-1990 rezultojnë përnjëmend të pamundura, madje edhe në rastin e institucioneve të kultit, që në rrafshin e kundërshtisë së mendësisë apo ideologjisë që aplikonin qenë në thelb antikomuniste. Nga pikëpamja juridike, pra i raportit të shtetit me fenë dhe veshjen juridike që e mbulonte atë, kundërshtia u bë gjithnjë e më e hapur duke nxjerrë në syprinë, posaçërisht gjatë dhe pas vitit 1967, sjelljen e hapur armiqësore e suprimuese të shtetit, derisa 9 vjet më vonë, në Kushtetutën e re të vitit 1976, regjimi komunist do ta shpallte Shqipërinë ateiste, i pari dhe i vetmi vend e shtet i këtij lloji në botë, gjë që nuk e kishte bërë as Rusia sovjetike nën pushtetin absolut të Stalinit, babait shpirtëror e jo vetëm, të të gjithë udhëheqjes komuniste të Europës Lindore.

Është e padyshimtë se format e disidencës politike, në trajtën e orga-nizimeve të shumëfarta institucionale e juridike, në një shtet totalitar si Shqipëria e viteve 1945-1990 rezultojnë përnjëmend të pamundura, madje edhe në rastin e institucioneve të kultit, që në rrafshin e kundërshtisë së mendësisë apo ideologjisë që aplikonin qenë në thelb antikomuniste. Nga pikëpamja juridike, pra i raportit të shtetit me fenë dhe veshjen juridike që e mbulonte atë, kundërshtia u bë gjithnjë e më e hapur duke nxjerrë në syprinë, posaçërisht gjatë dhe pas vitit 1967, sjelljen e hapur armiqësore e suprimuese të shtetit, derisa 9 vjet më vonë, në Kushtetutën e re të vitit 1976, regjimi komunist do ta shpallte Shqipërinë ateiste, i pari dhe i vetmi vend e shtet i këtij lloji në botë, gjë që nuk e kishte bërë as Rusia sovjetike nën pushtetin absolut të Stalinit, babait shpirtëror e jo vetëm, të të gjithë udhëheqjes komuniste të Europës Lindore. Madje, ndërsa sulmi i Gjermanisë naziste e gjeti Rusinë sovjetike me vetëm 500 kisha ortodokse, në kohën që Hrushovi mori pushtetin në Rusi funksionin mbi 22 mijë të tilla. Pragmatizmi proverbial i Stalinit kishte lejuar në funksion të luftës, për t’i dhënë asaj trajta kryesisht patriotike, por edhe fetare, një ringjallje domethënëse të aktivitetit të kishës ortodokse. Historia nuk mund të shkruhet më dhe ne nuk mund ta dimë ç’do të bënte Stalini sikur të mos ndodhej në ato kushte nevojë. Mbetet fakti se as Stalini dhe as ndonjë nga vendet e tjera satelite të Bashkimit Sovjetik nuk shkuan aq larg në marrëdhëniet juridike të shtetit me fenë, sa Shqipëria nën regjimin komunist të Hoxhës, i cili guxoi ta shpallte të drejtën e besimit, një ndër të drejtat themelore të njeriut, një veprimtari penalisht të dënueshme.

Nga pikëpamja e raportit juridik të shtetit shqiptar me fenë dhe institucionet e saj, një ndër skemat studimore është ajo dykrerëshe, d.m.th. e ndarë në dy faza, sikundër e përcakton edhe profesor Hamit Kaba në librin e tij *Shqipëria dhe të mëdhenjtë. Nga Lufta e Dytë Botërore në Luftën e Ftohtë*.¹ Pra:

Faza e parë, 1944-1948, ku shteti komunist, ndonëse e ruajti ligjin monarkik të Zogut rreth komuniteteve fetare, u përpoq të shkatërronte organizimin dhe qenësinë e besimeve fetare, duke e shpallur fenë “opium për popullin”.

¹ *Tension within Soviet Captive Countries, Albania, Legislative Reference Service of the Library of Congress, Washington, 1945.* Cituar sipas: Kaba, Hamit. *Shqipëria dhe të mëdhenjtë. Nga Lufta e Dytë Botërore në Luftën e Ftohtë*, Klean, Tiranë, 2015, f. 303.

Faza e dytë, 1949-1967, përmes ligjeve dhe ndryshimeve statutoe shteti komunist e cenoj rëndë pavarësinë e besimeve fetare, deri në likuidimin e tyre përfundimtar, duke aplikuar masa drakoniane ndaj shumë prej klerikëve konsekuentë e këmbëngulës në idetë e tyre.

Skema sa i përket “persekutimit fetar” dhe shpalljes “armik të popullit” të fesë dhe të klerit mund të identifikohet edhe në një model periodizimi në tri etapa (më të hapura, që e konfigurojnë këtë marrëdhënie juridike). Pra, periudhat: 1945-1950, 1950-1963 dhe 1963-1968.

Etapa e parë është periudha kur mbi forumet fetare dhe klerin e saj nisin diferencimet politike me akuza dhe denoncime që shtriheshin së paku në katër rrafsh:

- a) Akuza dhe denoncime për bashkëpunim me pushtuesit, me qeverinë fashiste, por edhe me qeverinë kuislinge progjermane. Kjo e çonte vetiu akuzën në penalizimin e klerit të lartë, por edhe të klerikëve të shkallëve të ulëta, si “tradhti të lartë” ndaj interesave të vendit dhe popullit.
- b) Akuza dhe denoncime për rolin negativ në njohjen e së vërtetës së gjësendeve, posaçërisht të realiteteve të reja politike që ishin krijuar, raportet klasore dhe qëndrimet politike të tyre, raportet ekonomike dhe ato ideologjike, dhe vlerësimi i tyre tashmë përballë doktrinë së re, komunizmit, i cili imponohej si botëkuptimi sundues dhe i vetmi.
- c) Akuza dhe denoncime për kundërshtimin dhe sabotimin e linjës politike të PPSH-së dhe regjimit komunist në përgjithësi, për shkak edhe të ndërhyrjes së tij gjer në ashtin teologjik dhe përcaktueshmërinë e religjionit në raport me vetveten dhe besimtarët, duke kërkuar lutje, bekime e përhirime për regjimin, shtetin, ushtrinë, koncepte këto me brendi mirëfilli politike.
- d) Akuza dhe denoncime për mosbashkëpunim me organet e shtetit në hartimin e statuteve të forumeve fetare sipas një skeme të rekomanduar prej tyre, veçanërisht ndaj klerit katolik, gjë e cila pasqyrore papajtueshmërinë ndaj bazës së re ligjore moniste që ofrohej, posaçërisht në masat dhe nenet me karakter vendimmarrës, ku përfundimisht goditej rëndë integriteti juridik i komuniteteve fetare.

Ndërhyrja rrekej të zëvendësonte dogmat e shenjta dhe Zotin me koncepte ideologjike e politike, duke imponuar kështu mite të reja, kulte të reja adhurimi, të propaganduara si shpëtimtarë të kombit dhe kujdestarët e rinj të “grigjës” sociale. Kjo sigurisht që deformonte, bjerrte dhe e kthente praktikisht kokëposhtë funksionin dhe qëllimin përse ekzistonin entet fetare.

Një ngjashmëri të largët me këtë periudhë të historisë sonë, të paktën për nga brutaliteti, ndoshta paraqet revolucionin francez i 230 vjetëve më parë, me 30 mijë priftërinjtë e tij të dëbuar dhe me qindra të tjerë të ekzekutuar nën gijotinën e revolucionareve, sidomos në kohët kur politika qeveritare ndikohej nga zelli i zjarrtë antifetar i jakobinëve dhe Robespierit që në qershorin e vitit 1794, disa javë përpara se të ekzekutohej edhe vetë, organizoi festivalin e qenies supreme, madje nuk ngurroi edhe të vishej në një mënyrë që sipas tij duhet të ngjasonte me këtë perëndi të re të arsyes revolucionare.

Goditja e klerit që ishte shpallur hapur kundër Partisë Komuniste dhe regjimit të instaluar fill pas Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri u kthye në një kalvar të pafund dënimesh, internimesh, burgosjesh, pushkatimesh të njerëzve të shquar e të devotshëm, në veçanti të kishës katolike. Libri i Atë Zef Pllumit *Rrno vetëm për me tregue* është një kronikë martirizimi, vuajtjesh, torturash çnjerëzore dhe qëndrese të pashembullt të anëtarëve të klerit katolik dhe të tjerëve në një burg prej 700 vetash.²

Sakaq, vitet '45-'50 shënojnë edhe periudhën e represionit ekonomik ndaj hipotekave të trashëguara të komuniteteve fetare. Reforma agrare dhe përvetësimet e mijëra hektarëve tokë dha një goditje me pasoja shumë të rënda në fuqinë ekonomike dhe kufizimin e skajshëm të resurseve pasurore e monetare të tyre. Kjo pamundësoi kryerjen e funksioneve që ato kishin, ndër të tjera, shkollimin e klerikëve të rinj, botimet dhe ndihmat ndaj të vobektëve.

Një tjetër veçori e kësaj periudhe është anatema ndaj fesë si doktrinë dhe botëkuptim, të quajtura të dyja si “idealiste”, që krijojnë përfytyrime të gabuara të njerëzit për shpjegimin e botës dhe “zbutjen e luftës së klasave”. Në programet shkollore dhe tekstet mësimore u futën koncepte materialiste antifetare, jo si alternativë mendimi, por si përjashtim kategorik i doktrinës fetare, faljes dhe mëshirës që predikonte me krijimin e bashkësive vëllazërore, çka shkonte përkundrazi diferencimit politik dhe “luftës klasore”.

Etapa e dytë është periudha kur shteti gjithnjë e më shumë i kufizon mundësitë e komuniteteve fetare për të kryer funksionet e tyre jetike. Është gjithashtu periudha e intensifikimit të propagandës komuniste në një rrjet të gjerë institucionesh, botimesh, mediash dhe sidomos tekstesh shkollore, ku tanimë feja merr atributet e pushtetit të së “keqes”, të së “ligës”, të “destruktives”. Hapësira e ateizmit në brezin e ri zë gjithnjë e më shumë vend dhe raportet sociale ndryshojnë rrënjësisht. Kufizimi drastik i pronës private e shndërroi njeriun pak nga pak në një skllav të modelit të ri ndaj pronarit të madh shtet, i cili shfaqej edhe si sundimtari i vetëm i mendjes përmes një morie instrumentesh që dispononte, si dhe një propagande

² Nga libri i At Zef Pllumit.

kapilare, falë një makine gjigante të manipulimit shpirtëror dhe shpëlarjes së trurit. Më kohë ateizmi fillon të zërë vend dhe të shndërrohet në botëkuptim te besimtarët si shtetas që “njëjtësohen”, në trajtën e një përpunimi ideologjik gjithnjë e më aktiv. Kështu fillon dhe ndryshon raporti shtetas-besimtar, shtet-fe, institucione shtetërore-institucione fetare, ku balanca anon gjithnjë e më shumë nga të parat, duke i lënë të dytat gjithnjë e më inferiore, gjithnjë e më në hije, dhe kjo bëhej nën një slogan: “Feja, opium për popullin”, ndërsa institucionet fetare anatemohehin si infrastruktura të regjimeve feudo-borgjeze. Këto lëvizje të brendshme e si të “padukshme” shpesh nuk demonstroheshin haptazi, por ndërkohë krijonin premisat për ndryshimet radikale që do të ndodhin më pas, në vitin 1967, kur shteti e heq maskën e demagogjisë dhe respektimit formal të koniunkturave të disfavorshme dhe lahen duart përfundimisht me institucionet fetare edhe në rrafshin e raporteve juridike.

Në këtë periudhë krijohet një situatë asfiksie ndaj komuniteteve fetare, një mpakje dhe rrudhje e ngadalshme, duke e defaktorizuar fenë përherë e më shumë. Ato humbasin vitalitetin e dikurshëm, po ashtu identitetin si institucione mirëfilli religjioze, duke ndërkallur në misionin e tyre edhe brendi politike me përkrahjen dhe deklaratimet e hapura pro shtetit dhe udhëheqjes, pro liderit të saj, përmes komunikimesh dhe shërbimesh të shumëllojshme. Ato humbasin gradualisht fizionominë institucionale dhe sikur bëhen “shtojca të shtetit”, ashtu si organizatat e tjera të masave. Impaktet e tyre të “grigja” e besimtarëve zvogëlohen në mënyrë dramatike. Brezi i ri i shqiptarëve mësohet me kohën e re dhe regjimin, me transformimet e vrullshme, dhe shumë syresh e përqafojnë politikën qeveritare dhe bëhen ithtarë të saj. Vihet re një çarje në mesin e besimtarëve, që reflekton edhe një çarje midis brezave, çka mbërrin edhe në qarqet e klerit, ku një pjesë merr madje përsipër edhe shërbime ndaj organeve të pushtetit në dëm të komunitetit fetar, fenomen që u bë i dukshëm dhe i mprehtë në vitet 1960-1963.

Në etapën e tretë, vitet 1963-1967, institucionet fetare dobësohen edhe më shumë. Nga pikëpamja e disponimeve pronësore u vërejt fenomeni i vjetërimit të mjaft objekteve të kultit, pamundësia e restaurimeve, rrënimi i tyre, çka ofroi shansin e qeverisë për t’i shtetëzuar edhe më lehtësisht ato. Në vitin 1963 doli dekretligji “Mbi ndryshimet në ligjin mbi komunitetet fetare”, i cili i jepte pushtet absolut qeverisë në njohjen ose jo të statusit të këtyre komuniteteve, përkatësisht vlerësimeve dhe qëndrimit që ajo kishte ndaj këtij apo atij komuniteti.

Përfundimisht, ishte lëvizja anarkike që frymëzoi PPSH-në në radhët e rinisë në nëntorin e vitit 1966, në Kongresin e Pestë të saj, nën shembullin e revolucionit kulturor të Kinës maoiste, për t’i demaskuar si reaksionare dhe për t’i sulmuar

frontalisht institucionet fetare, që u pasua me veprime të dhunshme ndaj klerit dhe me shkatërrime të kishave, xhamive e teqeve, manastireve e dioqezave, me ndërrimin e destinacionit të tyre, duke i kthyer në magazina, shtëpi kulture, kënde sportive etj. Shkatërrimi i ngrehinave të kultit në gjithë territorin e Shqipërisë, edhe pse feja u ndalua me Kushtetutën e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë thuhet se një dekadë më vonë, pra gjithçka e kryer në mënyrë vandale e “rrugaçërore”, përtej edhe ligjit të kohës, në thelb, dëshmon se si ata që shpallen “armiq të socializmit dhe të ideologjisë marksiste-leniniste”, pra të popullit, ndër kryesoret edhe religjioni si doktrinë dhe praktikë rituale, nuk meritojnë as mbrojtjen ligjore qoftë edhe brenda sistemit juridik të një regjimi totalitar që përpara “armiqtë” nuk denjon as të aplikojë ligjet që miraton vetë, tepër represive edhe ato, por jo mjaftueshëm kur përpara ke “armiq të egër” si pjesëtarët e klerit. Në nëntor 1967 veshja juridike e institucioneve fetare u suprimua dhe ato e humbën statusin e subjektit juridik. Ndonëse në ligjin themeltar të shtetit ende përmendej e drejta e besimit, tanimë ky ishte thjesht një slogan rudimentar, ngase struktura mbështetëse institucionale ishte anuluar. E gjithë periudha në fjalë u karakterizua nga një egërsi ndaj enteve fetare dhe klerikëve të saj, të cilët pësuan mbi kurriz vuajtje dhe poshtërime të shumta. Shembujt e kësaj egërsie me siguri janë të shumtë, por ai që besoj se tregon më qartë armiqtësinë e regjimit ndaj fesë, rast i bërë ndërkombëtarisht i njohur dhe ndër të paktit deri më sot, fatkeqësisht, ku disa prej zyrtarëve pjesëmarrës në këto procese të montuara kanë kërkuar ndjesë, ndonëse shumë vjet me vonesë, është pushkatimi i Dom Shjefen Kurtit në shkurt 1972, vetëm sepse ai guxoi të pagëzonte një fëmijë, pra t’i qëndronte deri në fund besnik vetes dhe betimit që kishte bërë ndaj Zotit. Në shekullin XX, një dhune si ajo e regjimit komunist shqiptar mund të gjeje ndoshta një krahasim edhe te Spanja e luftës civile 1936-1939, ku u masakruan rreth 4500 priftërinj dhe murgësia katolike dhe mbi 2500 klerikë të tjerë, u dogjën e u shkatërruan me mijëra kisha, por me ndryshimin thelbësor se, ndryshe nga rasti shqiptar, ato masakra u kryen nga fraksione të ndryshme, kryesisht republikane, palë në një luftë civile të ashpër në zhvillim e sipër, pa pasur a pa pretenduar ndërkohë asnjë autoritet të ligjshëm shtetëror që t’i udhëhiqte apo të ligjëronte aktet kriminale që ata ekzekutonin. Pra, për shkak të kontekstit kur ndodhi, d.m.th. një Europë që duke lëpirë plagët e pasluftës po reflektonte seriozisht mbi gabimet e së shkuarës dhe po angazhohej maksimalisht për të ngritur mekanizma kombëtarë e ndërkombëtarë për mbrojtjen e të drejtave të njeriut, nga të cilat e drejta e besimit është pa dyshim ndër ato më thelbësoret, dhe mënyrës se si ndodhi, pra me pjesëmarrjen dhe udhëheqjen direkte të Partisë-shtet, rasti i Shqipërisë është ndoshta unikal. Është pikërisht për shkak të kësaj dhune të organizuar shtetërore ndaj fesë, këtij “armiku të popullit”, e shtyrë si në metoda dhe në mjete, në nivele të padëgjueshme më parë në botën e civilizuar të shekullit XX, që besoj se kjo periudhë meriton të studiohet edhe për shumë kohë, me shpresën se ajo nuk do të përsëritet më kurrë.

Vizatim nga Lek Pervizi,
ish i internuar në kampin e Tepelenës, 1948-1954

NGJASHMËRI DHE DALLIME
NË VIZATIMIN E “ARMIKUT TË POPULLIT”

Hamit Kaba

Akademia e Studimeve Albanologjike – ASA, Instituti i Historisë

Hamit Kaba është profesor i historisë bashkëkohore në Institutin e Historisë të Akademisë së Studimeve Albanologjike në Tiranë. Studimet e tij fokusohen kryesisht te marrëdhëniet ndërkombëtare të Shqipërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe Luftës së Ftohtë. Ai mori gradën “Doktor i Shkencave” pranë Universitetit të Tiranës në vitin 1997. Profesor Kaba është autor dhe bashkautor i disa librave, si: *Shqipëria dhe të Mëdhenjtë, nga Lufta e Dytë Botërore në Luftën e Ftohtë*, Tiranë: KLEAN, 2015; *1981: Demonstratat e Kosovës në Arkivin Kombëtar të Londrës* (me bashkautor), Prishtinë: Instituti “Ali Hadri”, 2017; *Shqipëria dhe Kosova në Arkivat Ruse, 1946-1962*, (me bashkautor), Prishtinë: Brezi 81, 2011 (ribotim, Tiranë: 2017); *Shqipëria në dokumentet austro-hungareze 1912*, Vëllimi III, (me bashkautor), Tiranë: Botimet Albanologjike, 2012; *Shqipëria në rrjedhën e Luftës së Ftohtë* (studime dhe dokumente), Tiranë: BOTIMPEX, 2007 (ribotim: 2017); *UNRRA (Administrata e Kombeve të Bashkuara për Ndihmë dhe Rimëkëmbje) në Shqipëri, 1944-1947*, Tiranë: Shkenca, 2000; “CSCE: Albania the Outsider in European Political Life”, in: *The CSCE and the End of the Cold War, Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972-1990*, ed. by Nicolas Badalassi and Sarah B. Snyder, New York: Berghahn Books-Oxford, 2018. Prof. Kaba ka kryer kërkime arkivore në SHBA, Britaninë e Madhe, Rusi dhe Itali dhe ka botuar një numër artikujsh shkencorë brenda dhe jashtë vendit. Ai është specializuar pranë Woodrow Wilson International Center për Luftën e Ftohtë në Washington D. C në vitin 2004. Tashmë po punon për përfundimin e librit: *Shqipëria dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës: ndërmjet aleancës dhe armiqësisë, 1939-1991*.

Imperializmi amerikan, “armik i përherëshëm” i regjimit komunist në Shqipëri

Abstrakt: Regjimi komunist në Shqipëri i shihte SHBA si “armikun” më të madh të njerëzimit dhe në veçanti të Shqipërisë socialiste, si burimin e shumë të këqijave për popujt e botës, si “zjarrfikës” të revolucioneve, si “xhandarin ndërkombëtar” etj. Këtë artikulum e ndeshnim kudo, veçanërisht në veprat e Enver Hoxhës dhe udhëheqësve të tjerë komunistë, në tekstet e shkollave, në universitete dhe në çdo ligjërime tjetër zyrtar e jozyrtar.

Përpjekjet për denigrimin e SHBA kishin filluar që me ardhjen në pushtet të komunistëve dhe vazhduan pa ndërprerë deri në rënien e tij në vitin 1991. Pas largimit të misionit amerikan nga Shqipëria në vitin 1946 asnjë zyrtar amerikan nuk shkeli në tokën shqiptare. Udhëheqja komuniste e Shqipërisë në vitet '70 e ndaloi me ligj vendosjen e marrëdhënieve diplomatike me dy superfuqitë – SHBA dhe Bashkimin Sovjetik. Fryma e luftës kundër “imperializmit amerikan” përshkonte gjithë propagandën shqiptare, aq sa edhe në tabelat e qitjes vendoseshin figurat e presidentëve të këtij vendi. Regjimi komunist u mundua që të fshinte çfarëdolloj kujtese pozitive të shqiptarëve për këtë vend, për mbështetjen që i ishte dhënë Shqipërisë në momentet më të arta të historisë sonë, duke e zëvendësuar të shkuarën me një frymë tejet armiqësore.

Me gjithë propagandën antiamerikane, me gjithë përndjekjen dhe dënimin e shumë shqiptarëve që e donin dhe e simpatizonin demokracinë dhe lirinë, regjimi komunist nuk arriti që ta shuante respektin dhe mirënjohjen e popullit shqiptar për këtë vend të madh. Shqiptarët në vitin 1945 (shih raportin e Joseph Jacobs-it drejtuar Departamentit të Shtetit nga Shqipëria më 16 gusht 1945) konsideroheshin me të drejtë si populli më proamerikan në Ballkan, prirje që duket se nuk ndryshoi as më vonë, përkundrazi u forcua më tej. Kumtesa do të mbështetet në dokumentacionin e gjerë shqiptar e amerikan që disponon autori, por edhe në kujtesën e tij si bashkëkohës i asaj periudhe.

* * *

Regjimi komunist kishte përfshirë në listën e “armiqve të popullit” dhe kundërshtarëve të tij jo vetëm klasa shoqërore, grupe sociale e individë, por edhe shtete të caktuara. Shtetet e Bashkuara të Amerikës [SHBA] përfaqësojnë një nga këto raste, kur kundërshtari politik dhe ideologjik i regjimit komunist paraqitej si armik i popullit shqiptar dhe interesave kombëtare të tij. Ky vështrim ndeshet gjithandej në veprat e shkruara nga kreu i komunizmit shqiptar Enver Hoxha. Vështirë të gjesësh ndonjë libër të shkruar prej tij, jo thjesht për marrëdhëniet me jashtë, por edhe për zhvillimet e brendshme të vendit, që të mos bëhet objekt i drejtpërdrejtë dhe të fajësohen SHBA, duke përdorur epitete nga më të ndryshmet, si “imperialist”, “xhandar ndërkombëtar”, “zjarrvënës”, “armik i revolucioneve proletare dhe popujve të botës” etj. Në një shtet totalitar si Shqipëria vizioni i “njëshit” përçohet në të gjitha poret e shoqërisë, jo thjesht në politikën e jashtme, por edhe në atë të brendshme, duke përfshirë kulturën dhe aspektet shpirtërore. Me qindra të dënuar në Shqipëri u akuzuan si armiq dhe sabotatorë të lidhur me SHBA, si jashtë radhëve të Partisë së Punës ashtu edhe brenda saj. Ky proces filloi që në vitet 1945-1946 dhe vazhdoi deri në rënien e regjimit komunist, në fund të viteve '80. Le të sjellim në mendje tablonë sinoptike të përgatitur nga Enver Hoxha për dënimin e kryeministrit më jetëgjatë të Shqipërisë komuniste – Mehmet Shehut. Në ligjëratën time unë do të fokusohem kryesisht te SHBA si figurë qendrore e armikut të jashtëm dhe te tjetërsimi i së shkuarës historike të dy popujve. Figura e armikut u shtri kudo, edhe tek emigracioni shqiptar në SHBA dhe te figurat kryesore të tij.

Libra të tillë të shkruar nga Enver Hoxha, si *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë – kujtime; Superfuqitë; Imperializmi dhe Revolucioni; Ditar për çështje ndërkombëtare*; raportet e mbajtura në kongreset e Partisë së Punës së Shqipërisë [PPSH] dhe fjalimet e tij të shumta, nuk lënë pa përmendur e pa stigmatizuar SHBA dhe politikën e tyre. Breza të tërë në Shqipëri u rritën me frymën e armiqësisë së përhershme ndaj “armikut më të madh” të popullit shqiptar – SHBA. Fryma e armiqësisë ndaj imperializmit amerikan përshkonte gjithçka dhe të gjitha fushat e jetës. Nuk mungonin edhe banalitete të tilla, si vendosja e figurave të presidentëve amerikanë në tabelat e qitjes, gjatë zboreve ushtarake kur ishim studentë. Nga leximi i veprave të Enver Hoxhës të krijohej ideja se fundi i imperializmit amerikan ishte i afërt, ndërsa jetëgjatësia e sistemi diktatorial e padiskutueshme. Pothuajse të gjithë librat e udhëheqësit më të lartë komunist në Shqipëri u shkruan në periudhën e fundit të jetës së tij, atëherë kur Enver Hoxhës i duhej të linte si testament papajtueshmërinë dhe armiqësinë e shqiptarëve me SHBA dhe botën perëndimore.

Figura e armikut permanent shihej kudo dhe në çdo kohë, duke përfshirë edhe periudhën e Luftës së Dytë Botërore, pavarësisht aleancës dhe ndihmës së dhënë nga SHBA gjatë asaj kohe dhe në vitet e para të pasluftës, përmes Ndërlidhjes Ushtarake [Military Liaison] dhe UNRRA-s [United Nations Relief and Rehabilitation Administration-Administrata e Kombeve të Bashkuara për Ndihmë e Rimëkëmbje], të cilat u quajtën “lecka, bathë e çiqibune të krimbura”.

Konsiderimi i SHBA si armiku më i madh i popullit shqiptar gjatë periudhës së komunizmit nuk ishte proces lehtësisht i arritshëm për regjimin komunist, sepse brezat që e kishin jetuar periudhën e paraluftës e të luftës ruanin në kujtesën e tyre një tjetër imazh nga ai që do t’u injektonte propaganda e regjimit komunist në Shqipëri. SHBA nuk hynin në listën e atyre vendeve që kishin penguar krijimin dhe konsolidimin e shtetit shqiptar. Ato kanë qenë mbështetëse të shtetit të pavarur shqiptar dhe të tërësisë së tij territoriale. Referencat për qëndrimin e SHBA ndaj Shqipërisë mund të kërkojnë lehtësisht te Konferenca e Paqes e Parisit e vitit 1919 e në vazhdim. SHBA ishin ndër të paktat vende që refuzuan të njihnin pushtimin italian të Shqipërisë dhe “regjimin e ri” që u vendos pas 7 prillit të vitit 1939. Por Enver Hoxha në botimet e veta është përpjekur që t’i konsiderojë SHBA jo thjesht si armiq të regjimit komunist dhe të socializmit, por edhe si armiq të popullit shqiptar. Në jo pak raste historia e marrëdhënieve ndërmjet dy vendeve është modifikuar dhe janë lënë në harresë ngjarje të caktuara. Libri me kujtime *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë*, i botuar në vitin 1982, është treguesi më i mirë i kësaj psikologjie, kur imperializmi amerikan shihej si “armik” i popullit shqiptar, jo vetëm gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë, por edhe gjatë Luftës së Dytë Botërore. Por njohja dhe studimi i dokumenteve arkivore të dy vendeve nuk shkon në favor të interpretimit të udhëheqësit komunist të Shqipërisë. Ai të çon në konkluzione të tjera. Ngjarjet janë modifikuar e interpretuar nga këndvështrimi final dhe jo ashtu siç ka ndodhur në të vërtetë. Pavarësisht nga rezervat dhe dyshimet, në përgjithësi marrëdhëniet me misionin civil jozyrtar amerikan në dy vitet e para të pasluftës, deri në janar 1946, janë zhvilluar brenda kufijve të normalitetit, pavarësisht nga disa mosmarrëveshje. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për marrëdhëniet me Thomas Stefanin, ish-drejtuës i misionit të OSS [Office of Strategic Services – Zyra e Shërbimeve Strategjike] në Shqipëri gjatë periudhës së luftës, apo me shefin e tij në Bari, Harry T. Fultz. Injorimi dhe denigrimi që Enver Hoxha i bënte Thomas Stefanit në librin e lartpërmendur ka një mospërputhje të dukshme me atë çka shkruhet në dokumentet shqiptare e amerikane të kohës. Marrëdhëniet e Enver Hoxhës me Tom Stefanin kanë qenë të mira, madje aq sa në disa raste i kanë bërë xhelozë edhe misionet britanike në Shqipëri. Tom Stefani, për shkak të origjinës shqiptare, psikologjisë së tij,

por edhe së shkuarës së mirë në marrëdhëniet ndërmjet dy vendeve, ishte “më i preferuari” ndërmjet përfaqësuesve të misioneve të aleatëve perëndimorë në Shqipëri. Por libri me kujtime i diktatorit shqiptar nuk ka lënë pa anatemuar e pa denigruar edhe Tom Stefanin, me sa duket, për arsye të përfundimit jo të mirë të jetës së tij dhe armiqësisë me shtetin të cilin ai përfaqësonte. Mosmarrëveshjet e Enver Hoxhës me misionin ushtarak amerikan dhe Tom Stefanin si kryesues i tij u bënë evidente për shkaqe të ndryshme, por në veçanti për rezervat e dy aleatëve perëndimorë për karakterin e regjimit që po projektohej të vendosej në Shqipërinë e pasluftës, i cili dukej totalitar dhe përjashtues për atë pjesë të popullit shqiptar që aspironte modelin demokratik të zhvillimit të vendit. Tom Stefani ia përcolli qendrës dyshimet e veta. Dy aleatët perëndimorë të luftës – SHBA dhe Britania e Madhe – dëshironin një qeveri më përfaqësuese dhe më të qëndrueshme, të aftë për të përballuar sfidat e pasluftës. Por kjo nuk ndodhi. Për këtë dhe arsye të tjera asnjëri prej tyre nuk i njohu qeveritë e Frontit Nacionalçlirimtar [FNÇ], të dala nga Kongresi i Përmetit apo mbledhja e Beratit. Enver Hoxha i refuzoi kërkesat e dy aleatëve perëndimorë të luftës për të zgjeruar bazën mbështetëse të këtyre qeverive, duke përfshirë në radhët e tyre disa elementë më të shkuar patriotikë dhe të papërlyer në bashkëpunimin me armikun italian e gjerman.

Marrëdhëniet me misionin civil jozyrtar të SHBA në Shqipëri, të kryesuara nga Joseph Earle Jacobs, gjatë vitit 1945 ishin relativisht të mira. Në raportin apo studimin gati 300 faqe që Jacobs i përcolli Departamentit të Shtetit [DSH] më 16 gusht 1945, ai rekomandonte njohjen e qeverisë shqiptare, sepse në të kundërt ajo mund të shkonte drejt Jugosllavisë dhe Bashkimit Sovjetik. Marrëdhëniet ndryshuan pas njohjes së kushtëzuar të qeverisë shqiptare nga ana e qeverisë amerikane. Kushti i saj për të njohur të gjitha marrëveshjet që kishin qenë në fuqi ndërmjet dy vendeve deri më 7 prill 1939 nuk u prit mirë nga Enver Hoxha. Veçanërisht e papranueshme u konsiderua pranimi i marrëveshjes për të njohur SHBA edhe më tej, si komb i favorizuar në marrëdhëniet me Shqipërinë. Pavarësisht se në sytë e popullit shqiptar refuzimi u paraqit si çështje “parimore”, që rridhte nga vendimet e Kongresit të Përmetit, duhet të kujtojmë se vetëm tre vjet më pas, në vitin 1949, në bisedimet zyrtare që Behar Shtylla zhvilloi me disa përfaqësues të DSH në Paris e në Nju-Jork, ai u udhëzua nga Manush Myftiu (me dijeninë e Enver Hoxhës) që t’i pranonte të gjitha marrëveshjet që kishin qenë në fuqi deri në prill 1939, duke përfshirë këtu edhe marrëveshjen e anatemuar “të kombit të favorizuar”, në këmbim të njohjes së qeverisë shqiptare nga qeveria amerikane. Por, pas refuzimit të qeverisë amerikane dhe acarimit të marrëdhënieve Lindje-Perëndim, qeveria shqiptare u tërhoq nga ky pozicion dhe qëndrimi i saj u bë edhe më i ashpër dhe pa kompromis.

Pas largimit të misionit amerikan nga Shqipëria marrëdhëniet vazhduan të mbeten armiqësore dhe të ngrira. Sidoqoftë, qeveria shqiptare ishte pala më e interesuar për t'u afruar me qeverinë amerikane. Ajo dha disa sinjale për rivendosjen e marrëdhënieve diplomatike, duke shfrytëzuar në disa raste disa ngjarje të rastësishme, siç ishte ulja e detyruar e aeroplanit amerikan në Shqipëri në fund të viteve '50 apo riatdhësimi i eshtrave të ushtarakëve italianëve të rënë në Shqipëri gjatë Luftës së Dytë Botërore [LDB] etj. Në vitin 1960-1961 qeveria komuniste bëri disa sondazhe për t'u afruar me SHBA, në rrethanat e frikës nga ndonjë sulm i mundshëm i BS apo i Jugosllavisë, por, pas ankorimit të saj me Kinën, çdo përpjekje u braktis. Sinjalet e DSH për t'u afruar me Shqipërinë dhe për të rivendosur marrëdhëniet diplomatike në vitet 1971-1973 ndeshën në refuzimin e fortë të Enver Hoxhës. Afrimi me SHBA u ndalua me ligj në kushtetutën e vitit 1976. Ky qëndrim nuk ndryshoi edhe pas prishjes së marrëdhënieve të Shqipërisë me Kinën.

Ndokush mund të përmendë operacionet e fshehta anglo-amerikane për rrëzimin e regjimit komunist në Shqipëri në vitet 1949-1953, të njohura si operacionet "Rollback", të cilat paraqesin një rast të diskutueshëm nga pikëpamja e së drejtës ndërkombëtare. Por qëllimi i tyre në Shqipëri, siç dëshmohet në dokumentacionin e njohur, apo më të riun e deklasifikuar së fundi, nuk ishte copëtimi i shtetit shqiptar dhe zhdukja e pavarësisë së tij, por rrëzimi i regjimit komunist në Shqipëri, i cili u gjend në rrethana të vështira pas ndarjes së Jugosllavisë me Bashkimin Sovjetik në vitin 1948. Por Lufta e Ftohtë kishte edhe goditje "poshtë brezit".

I përmenda të gjithë këta shembuj për të treguar se SHBA dhe politika e qeverive amerikane ka qenë e pandryshuar dhe konstante për ruajtjen e pavarësisë së shtetit shqiptar dhe të tërësisë së saj territoriale, por nuk është pajtuar asnjëherë me regjimin komunist të vendosur në Shqipëri. Lufta e Ftohtë dhe ndarja e madhe pati ndikimet e veta në politikën ndërkombëtare. SHBA e refuzuan pranimin e Shqipërisë në Kombet e Bashkuara, në Këshillin e UNRRA-s, pranuan në parim që të shtroheshin e të diskutoheshin pretendimet territoriale të qeverisë greke ndaj Shqipërisë në Konferencën e Paqes të Parisit të vitit 1946, por asnjëherë nuk hoqën dorë nga ekzistenca e shtetit të pavarur shqiptar dhe kufijve të tij.

Kjo politikë parimore nuk ndryshoi as në periudhën e Luftës së Ftohtë, kur Shqipëria u gjend matanë "perdes së hekurt" në bllokun e vendeve komuniste. Edhe në ato raste kur Shqipërisë dhe shqiptarëve iu kanë "rreshqitur këmbët", politika amerikane për ruajtjen e shtetit të pavarur shqiptar dhe tërësisë së tij territoriale nuk ka ndryshuar. Për ta konkretizuar këtë ide më duhet që t'i referohem konfliktit shqiptaro-sovjetik të vitit 1960-1961. Ndarja me Bashkimin

Sovjetik e dobësoi pozitën ndërkombëtare të Shqipërisë dhe e rrezikoi atë nga “miku-armik”, por edhe nga rreziqet direkte apo indirekte të qeverive e rretheve nacionaliste ballkanike, të prira për të përfituar nga situata dhe për të realizuar pretendimet e tyre të vjetra e të reja kundër Shqipërisë. Qeveria amerikane gjatë periudhës së çarjes shqiptaro-sovjetike ndoqi një politikë të kujdesshme ndaj Shqipërisë, të materializuar me parullën “larg duart nga Shqipëria” (hands off policy), duke i paralajmëruar vendet fqinje që të mos ngatërroheshin me problemet e brendshme të Shqipërisë dhe ta shfrytëzonin situatën e krijuar për të realizuar pretendimet e vjetra të tyre në kurriz të saj. Ndarja e Shqipërisë nga BS dhe blloku komunist u pa me simpati nga Perëndimi, sepse e dobësonte më tej grupin e vendeve komuniste të rreshtuar përkrah BS. Largimi i sovjetikëve nga Baza e Vlorës ishte një hap që shkonte në favor të Perëndimit. Sigurisht, do të kishte qenë më mirë për SHBA dhe për Perëndimin që ta shihnin Shqipërinë më afër vendeve të botës perëndimore dhe me një qeveri demokratike. Por një gjë e tillë nuk mund të arrihej për dy arsye. *Së pari*, sepse në rrethanat e Luftës së Ftohtë ishte tejet e vështirë që të “kapërceje gardhin”. “Provat” e Hungarisë apo Polonisë në vitet ’50 kishin qenë të dështuara. Ndryshimet e mëdha mund të çonin në konflikt botëror. Së dyti, për shkak të natyrës ortodokse staliniste të udhëheqjes komuniste dhe të Enver Hoxhës, të cilët nuk reflektuan asgjë serioze nga ndryshimet që përfshinë e vendet e Bllokut Komunist pas Kongresit XX të PKBS.

2. Emigracioni shqiptar në SHBA – dyshime dhe politika përçarëse

Në Amerikë jetonte e punonte një komunitet i madh shqiptarësh, me kontribute e ndikim në historinë e re të shqiptarëve. “Vatra” në mënyrë të veçantë, por edhe organizata “Shqipëria e lirë” e themeluar nga Kostandin Çekrezi në vitin 1941, kishin shërbyer si ura lidhëse të botës së përtej Atlantikut me Shqipërinë dhe shqiptarët brenda vendit. Nga ky vend i madh i demokracisë dhe lirisë kishin mbërritur në Shqipëri ide përparimtare për zhvillimin dhe progresin e shoqërisë shqiptare. Në historinë e shqiptarëve me pak ose aspak aleatë e miq të mëdhenj, SHBA spikatnin.

Përveç emigracionit të vjetër, në SHBA emigruan me qindra emigrantë të rinj në periudhën e pas-Luftës së Dytë Botërore, me profil të qartë antikomunist dhe me larmi krahinore e fetare, të cilët do të ndikonin dhe do t’i ndryshonin raportet me regjimin komunist. Komiteti kombëtar “Shqipëria e lirë”, i drejtuar dhe ideuar nga Mid’hat Frashëri, ishte produkt i këtij emigracioni dhe i politikës amerikane e perëndimore kundër regjimit komunist në Shqipëri. Këtij procesi

nuk do t'i shpëtonte as "Vatra", e cila do të pranonte në fundin e viteve '50 në radhët e saj këtë kategori të veçantë të emigracionit shqiptar. Emigracioni shqiptar do të pasurohej më tej me të ardhur të shumtë nga Kosova dhe viset e tjera shqiptare në vitet '60-'70. Shumica e organizatave të reja dhe sidomos ato që u krijuan nga emigrantë me bindje të Ballit Kombëtar dhe nga të Legalitetit ishin në kundërshti të hapur me regjimin komunist në Shqipëri. Armiqësia e regjimit komunist me këtë pjesë të emigracionit politik ishte gjithashtu e hapur. Ata nuk u lejuan të vizitonin vendin e tyre të lindjes dhe familjen apo të afërmit e tyre në Shqipëri për arsye të njohura. Antikomunizmi i emigracionit politik paraqitej nga regjimi komunist si antishqiptarizëm dhe si tradhti ndaj atdheut. Por realiteti nuk ishte i tillë. Më duhet të sjell në kujtesën tuaj vizitën e Mehmet Shehut në vitin 1960 në Kombet e Bashkuara, me rastin e 15-vjetorit të krijimit të kësaj organizate, intervistën e tij irrituese të dhënë para gazetarëve amerikanë sapo arriti në aeroport, si dhe protestat e emigracionit politik shqiptar para selisë së misionit shqiptar në Nju-Jork. Ndërkohë që emigrantët politikë shqiptarë protestonin kundër politikës së regjimit komunist dhe kryeministrit Mehmet Shehu, emigrantë grekë e vorio-epirotë nga ana tjetër protestonin dhe hidhnin parulla për bashkimin e Shqipërisë së Jugut me Greqinë. Protestuesit shqiptarë e lanë Mehmet Shehun dhe u përleshën me nacionalistët grek. Pas kësaj ngjarjeje policia e Nju-Jorkut u detyrua t'u caktojë orare të ndryshme protestuesve shqiptarë e grekë, për të mos pasur më përplasje midis tyre.

Në vitet '60-'80 as organizata "Vatra" nuk u shpëtoi cilësimeve si "reaksionare", balliste e legaliste. Misioni shqiptar pranë Kombeve të Bashkuara në Nju-Jork, në zbatim të urdhrave të Ministrisë së Jashtme, zhvillonte veprimtari diferencuese, madje përçarëse, brenda radhëve të mërgatës shqiptare. Kjo frymë reflektohej gjatë kremtimit të festave kombëtare, refuzimit për t'u takuar e për të komunikuar me këtë pjesë të emigrantëve dhe duke vënë embargon për hyrjen e tyre në Shqipëri. Kriteret biografike dhe afria e emigrantëve me regjimin komunist, apo qëndrimi i familjeve të tyre në Shqipëri, ishin kushte për të pranuar e për të rekomanduar vizitat e tyre në vendin e lindjes. Ndonjë tentativë e bërë nga persona me reputacion nga komuniteti shqiptar në Amerikë për të ndikuar sadopak apo për të shërbyer si ndërmjetës në afrimin e Shqipërisë me SHBA nuk ka qenë e mirëpritur as nga qeveria shqiptare dhe as nga misioni i saj pranë Kombeve të Bashkuara. Vizita e historianit të njohur shqiptar në Amerikë, Nikolla Kosta, në misionin shqiptar në Nju-Jork, për të përcjellë mesazhin e afrimit ndërmjet dy vendeve në emër të DSH, përfundoi pa sukses, ndërsa vetë ai u denigrua e fye pa të drejtë. Të tjerë persona me bindje jokomuniste, por personalitete të botës shqiptare në Amerikë, si historiani i mirënjohur Nikolla Pano, do të aplikonin disa herë për të fituar të drejtën e vizitës në vendin e lindjes, pavarësisht nga patriotizmi i tij i njohur.

Ndërsa disa shqiptarë që kishin fituar të drejtën të vizitonin Shqipërinë, sapo shkelnin në tokën e të parëve ndiqeshin eurvejoheshin nga Sigurimi i Shtetit. Ndonjëri që shkelte rregullat dhe sillte ndonjë plaçkë për familjet “e armiqve” nga Amerika, kthehej menjëherë pas, pa ceremoni. Ata ndaloheshin të sillnin sende për të afërmit e emigrantëve me biografi të keqe. Disave prej tyre u kushtëzohej hyrja në Shqipëri me detyrimin për të shkruar e për të folur mirë kur të ktheheshin në Amerikë. Duhet të përmend se Shqipëria bënte pjesë në ato vende të Lindjes, sigurisht jo si Hungaria, Polonia e Çekosllovakia, ndaj së cilës shteti amerikan njohu të drejtën për të vizituar vendin e lindjes. Kjo e drejtë iu njoh shqiptarëve të Amerikës disa vjet përpara se t’ua njihje atë emigrantëve kinezë.

3. Veçoritë e marrëdhënieve shqiptaro-amerikane

Armiqësia e regjimit komunist në Shqipëri me SHBA nuk është fenomen vetëm shqiptar, por pjesë e përplasjeve të mëdha Lindje-Perëndim gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë.

Por cilat qenë veçoritë kryesore të armiqësisë së gjatë dhe pa kthim të regjimit komunist në Shqipëri me SHBA? Së pari, ndarja e Shqipërisë me SHBA, si në asnjë vend tjetër të bllokut komunist, ndodhi shumë herët. Në nëntor 1946 misioni civil amerikan u largua nga Shqipëria pa arritur qëllimin e tij final – rivendosjen e marrëdhënieve diplomatike me Shqipërinë – i anatemuar e akuzuar nga qeveria komuniste. Vendet e tjera komuniste të Europës arritën të vendosnin marrëdhëniet diplomatike me SHBA, duke përfshirë edhe vende të tilla si Hungaria, Bullgaria e Rumania, që kishin qenë pjesë e bllokut të vendeve fashiste, por jo Shqipëria e cila gjatë Luftës së Dytë Botërore kishte kontribuar e bashkëpunuar me SHBA dhe vendet e tjera të koalicionit antifashist për një kauzë të përbashkët. I vetmi vend komunist në Europë, me sa di unë, ishte Bullgaria, e cila i shkëputi përkohësisht marrëdhëniet diplomatike me SHBA, por i rivendosi ato sërish në fund të viteve ’50.

Pa u ndalur në shkaqet e mosvendosjes së relacioneve diplomatike ndërmjet dy vendeve, dua të theksoj se largimi i misionit amerikan nga Shqipëria u bë në mënyrën më të keqe të mundshme, në një ditë të ftohtë të 14 nëntorit të vitit 1946, kur anëtarët e misionit amerikan dhe familjarët e tyre u detyruan të shkonin me barka deri tek anija që do t’i transportonte, pasi ajo nuk u lejua që të hynte në portin e Durrësit. Le të kujtojmë këtu se vetëm një vit e gjysmë më parë, në 8 maj 1945, misioni amerikan [me numrin më të madh se çdo mision tjetër që nga vendosja e marrëdhënieve diplomatike në vitin 1922], i drejtuar nga diplomati Joseph Earle Jacobs, u pritën në Rinas nga drejtues të lartë të shtetit shqiptar, të tillë

si Medar Shtylla, Hysni Kapo, Koço Tashko etj. Në lidhje me këtë ngjarje Jacobs shkruante në ditarin e tij: “U nisëm për në ndërtesën e legatës amerikane me makinën e Enver Hoxhës, e cila ishte dërguar në aeroport posaçërisht për ne.”¹ Kryetari i misionit civil jozyrtar të SHBA në Shqipëri kujton më tej se ai ishte udhëzuar nga qendra e vet që të udhëtonte me mjetet e veta, por siç shkruan ai, “ishte e pamundur ta refuzoja këtë gjest, pa i fyera ata”.² Qeveria amerikane u ndie e fyer nga sjellja jo e qytetëruar e qeverisë komuniste. Në takimin që ambasadori jugosllav, Sava Kosanoviç, zhvilloi në Departamentin e Shtetit më 13 shkurt 1947, do të interesohet edhe për të ardhmen e marrëdhënieve shqiptaro-amerikane, por ai ndeshi në një refuzim të prerë të ndihmëssekretarit amerikan të Shtetit, zotit Acheson, i cili u shpreh se: “Nuk ishte i autorizuar të bisedonte në lidhje me Shqipërinë, sepse shqiptarët kishin vepruar si të pacipë kundër nesh dhe kundër misionit që kishim dërguar në Tiranë, se ata e dinë shumë mirë se duhet të sillen në mënyrë të civilizuar dhe të përmbushin detyrimet e tyre.”³ Sjellje të tilla jo të qytetëruara dhe joprofesionale do të ndodhnin edhe në vitet e mëvonshme, kur diplomatët shqiptarë nuk pranonin t’u jepnin as dorën diplomatëve amerikanë, sovjetikë etj.

Së dyti, në dallim nga marrëdhëniet relative që SHBA patën me BS dhe vendet e tjera komuniste të Europës Lindore e Qendrore, armiqësia e regjimit komunist ndaj SHBA ishte e vazhdueshme dhe e përhershme. Qeveritë komuniste nuk dhanë asnjë shenjë zbutjeje në qëndrimin e tyre ndaj SHBA, pavarësisht nga disa sinjale pozitive të qeverisë amerikane apo të përpjekjeve për shtensionimin e tensioneve Lindje-Perëndim. Udhëheqja shqiptare nuk u pajtua as me “Detantën e vogël”, siç njihet periudha e krijuar në vitet ’50 në marrëdhëniet Lindje-Perëndim, as me “Detantën” e njohur të viteve ’70. Duhet të përmend këtu se iniciativën për vendosjen e marrëdhënieve diplomatike ndërmjet dy vendeve deri në mesin e viteve ’60 e kishte qeveria shqiptare, ndërsa pas kësaj periudhe e deri në mesin e viteve ’80 e kishte qeveria amerikane. Politika amerikane ka njohur edhe “oscilacione” e zbutje toni në marrëdhëniet me Shqipërinë, të cilat janë reflektuar në sjelljen e tyre ndaj misionin shqiptar pranë Kombeve të Bashkuara në Nju-Jork, në raportet e Departamentit të Shtetit me emigracionin politik shqiptar në Amerikë, te matura e spikerëve të *Zërit të Amerikës*, te heqja e kufizimeve për të lejuar qytetarët shqiptaro-amerikanë që të vizitonin Shqipërinë, te ngritja e grupeve të studiuesve që merreshin me Shqipërinë etj. Por kjo politikë zbutëse

¹ The National Archives and Record Administration (NARA), Roll 2, Record of the U.S. Department of State relating to the Internal Affairs of Albania, 1945-1949, 875.01/5-1945, Ditar i Joseph Jacobs* (prill-maj 1945) dërguar Departamentit të Shtetit, më 19 maj 1945, f. 1-17.

² Po aty.

³ Foreign Relations of the United States [FRUS], 1947, Volume IV, Eastern Europe; The Soviet Union, Washington: United States Government Printing Office, 1972, f. 760-761.

nuk gjeti ndonjë përgjigje proporcionale nga ana e qeverisë shqiptare, e cila ruajti të pandryshuar frymën e armiqësisë.

Natyrshëm vjen pyetja: Pse ndodhte kështu? Cilat ishin shkaqet e këtij fenomeni: pragmatizmi dhe ruajtja e pushtetit apo arsyet ideologjike? Paraprakisht, sipas gjykimit tim, pragmatizmi dhe ruajtja e pushtetit kishin përparësi ndaj ideologjisë. Çdo afrim i superfuqive shihej me frikë nga udhëheqja komuniste e Shqipërisë, për shkak të pasojave që mund të kishte mbi pushtetin e saj në vend. Afrimi sovjetiko-amerikan do të shoqërohej me rritjen e presionit ndaj regjimit komunist në Shqipëri, si nga ana e BRSS ashtu edhe nga Perëndimi e SHBA. Shembull mbetet periudha e gjysmës së dytë të viteve '80, kur Shqipëria u gjend nën trysni të dyfishtë si nga SHBA ashtu edhe nga BS i ndryshuar pas ardhjes në pushtet të Gorbacovit. Në të kundërt, një Europë e ndarë dhe armiqësore krijonte më shumë siguri për regjimin komunist në Shqipëri, për të vazhduar sikurse më parë i pashqetësuar në rrugën e vet staliniste. Ndarja me BS dhe largimi i forcave ushtarake sovjetike nga Baza e Vlorës u pa me të drejtë si fitore e Perëndimit, ndërsa Shqipëria u la në fatin e vet “të sherrxhiut”, “të ferrës”, si faktor disuniteti në botën komuniste, apo si “pykë” brenda bllokut komunist. Shqipëria u bë objekt shqetësimi për politikën amerikane e perëndimore në përgjithësi në tri raste: në vitin 1961 kur u prish me BS, në vitin 1978 kur u nda nga Kina dhe në vitin 1985 kur vdiq Enver Hoxha. Në të tria rastet udhëheqja shqiptare zgjodhi të ruante neutralitetin pa u afruar me njërin apo me tjetrin grupim. SHBA dhe politika e vendeve perëndimore nuk kishte ndonjë iluzion se Shqipëria do t'u bashkohej vendeve perëndimore, por ajo përpigjej që Shqipëria të mos i bashkohej sërish bllokut të vendeve komuniste, sepse do të prisheshin balancat e krijuara. Në këto rrethana regjimi komunist në Shqipëri vazhdoi të sundonte me dorë të hekurt mbi popullin e vet, deri në rënien e tij përfundimtare.

Udhëheqja komuniste e Shqipërisë e përdori ideologjinë jo aq se ishte besnike ndaj dogmës komuniste, por sepse ajo i shërbente si truall mbështetës për të ruajtur pushtetin dhe për të qeverisur me metoda staliniste. Vështirë të besosh se një vend i vogël, me tradita të kufizuara të komunizmit dhe me ndikim të parëndësishëm në botë, kishte si qëllim të parë mbrojtjen dhe ruajtjen e pastërtisë të ideologjisë komuniste. Marksizëm-leninizmi tradicional dhe stalinist u përdor për të qëndruar gjatë në pushtet, për t'u mbrojtur nga gabimet e bëra dhe për të kundërshtuar çdo ndryshim brenda bllokut komunist që i cenonte pushtetin. Në qoftë se i referohemi historisë së periudhës komuniste, mund të themi se periudhat më pozitive të marrëdhënieve të Shqipërisë me Jugosllavinë, Bashkimin Sovjetik dhe Republikën Popullore të Kinës kanë përkuar me vitet kur këto tri vende ishin në pikun e stalinizmit të tyre.

Gjergj Sinani

Universiteti i Tiranës,
Fakulteti i Shkencave Sociale

Mirela Sinani

Lektore pranë Universitetit të Tiranës

Gjergj Sinani ka filluar punën si pedagog në Fakultetin e Shkencave Politiko-Juridike që në vitin 1982. Ka lindur në qytetin e Elbasanit. Studimet universitare i ka kryer në Universitetin e Tiranës, në Fakultetin e Shkencave Politiko-Juridike, në periudhën 1977-1981. Ka kryer studimet doktorale në Universitetin e Tiranës, 1989, dhe më pas ka kryer studime të thelluara pasuniversitare (DEA) në Universitetin “Paul Valery”, Montpellier III, në Francë, 1993. Ai për dy mandate (2004-2008 dhe 2010-2014) ka qenë ekspert i pavarur i Komitetit Konsultativ për mbrojtjen e minoriteteve nacionale në Këshillin e Europës në Strasburg. Është titullar i disa lëndëve në Departamentin e Filozofisë, autor i disa teksteve për shkollat e mesme dhe autor botimesh dhe përkthimesh të ndryshme. Gjithashtu, ka një aktivitet të dendur kërkimor dhe botues në një varg konferencash kombëtare dhe ndërkombëtare.

Mirela Sinani ka mbaruar studimet në Universitetin e Tiranës më 1986, Fakulteti i Shkencave Politiko-Juridike, dega filozofi (diplomë e integruar) me mesatare 10 në 4 vitet e studimit dhe është dekoruar me Medalje të Artë. Ka kryer studime të dyta në Universitetin e Tiranës, Fakulteti i Drejtësisë (diplomë e integruar). Ndoqi studimet Master te Qendra për Studime Europiane e Universitetit të Tiranës si dhe mjaft trajnime jashtë në fushën e psikologjisë, të ndërmjetësimit dhe zgjidhjes së konflikteve, të të drejtave të njeriut, për Konventën Europiane të të Drejtave të Fëmijëve, për metodikat e të mësuarit, etj. Ka dhënë ndihmesën për trajtimin psikologjik të refugjatëve kosovarë në kampin e Mulletit dhe në shkollat verore me fëmijë dhe ka bashkëpunuar për të studiuar periferinë e Tiranës për fëmijët që kishin braktisur shkollën me impakt evidentimin dhe ngritjen e klasave të veçanta për ta. Është lektore e lëndëve bazë të filozofisë në Universitetin e Tiranës prej 30 vjetësh dhe në mjaft universitete të tjera ku ka dhënë rreth 15 lëndë në nivel Master dhe Bachelor. Që në vitin 1994 ka punuar skenarin e operës së parë moderne shqiptare “Dhoma” bazuar te filozofia e Sartrit (fituese e Çmimit të Parë). Një varg tematikash filozofike i ka trajtuar në mbi 20 konferenca ndërkombëtare. Si autore dhe bashkautore ka botuar disa tekste shkollore për shkollat e mesme. Ka redaktuar nga pikëpamja shkencore dhe ka përgatitur për botim një pjesë të veprës së filozofit shqiptar Isuf Luzaj dhe vepra të autorëve të tjerë. Ka zbuluar në terren dëshmi të lashta zakonesh të popullit shqiptar dhe ka bashkëpunuar në disa projekte për mbledhjen e për botimin e fakteve dhe dëshmime të personave të dënuar apo të persekutuar nga regjimi komunist.

Projektimi i “armikut të popullit” dhe ideologjia e tjetërsimit të individit

Abstrakt: Një nga shtyllat kryesore të përpunimit të ideologjisë zyrtare komuniste ka qenë projektimi i armikut të brendshëm dhe atij të jashtëm në funksion të legjitimitetit të regjimit shtypës dhe represiv. Në këtë aspekt, zbulimi i mekanizmave si ideologjikë dhe organizativë në shkeljen e të drejtave të njeriut dhe depersonalizimit të individëve merr një rëndësi të veçantë në kuptimin e këtij regjimi.

Nisur nga ky këndvështrim i përgjithshëm, punimi synon që të përqendrohet, në një perspektivë historike, në evolucionin e këtij mekanizmi ideologjik dhe institucional si dhe përshtatshmërinë e tij me rrethanat historike që lidheshin me raportet e brendshme dhe të jashtme të regjimit komunist. Sigurisht, punimi synon të nxjerrë në pah ideologjinë e tjetërsimit të individit me qëllim krijimin e “njeriut të ri”, i cili nënkuptonte jo një qytetar aktiv vigjëlues për lirinë e tij dhe që lufton për këtë liri, por njerëz të bindur dhe të nënshtruar ndaj pushtetit, si dhe një degradim shpirtëror të individit. Në këtë kontekst, do të shikohet edhe egërsia e regjimit ndaj njerëzve të mendjes, duke filluar me dënimet dhe keqtrajtimet e intelektualëve të ashtuquajtur borgjezë e deri tek ata që ishin prodhuar nga vetë shkollat komuniste në vendet e ish-demokracive popullore.

Duke u njohur me këtë mekanizëm represiv, kuptohet edhe rëndësia aktuale e domosdoshmërisë për t'u ndalur në njohjen e së kaluarës në funksion të një ripërtëritje shpirtërore të shoqërisë shqiptare pas rënies së regjimit komunist. Jo thjesht njohja e fakteve, por reflektimi ndaj kësaj të kaluarë bëhet një imperativ i shoqërive posttotalitare në funksion të ndërtimit të një shoqërie të lirë, demokratike dhe ku dinjiteti i njeriut qëndron mbi gjithçka.

Vështirësi dhe probleme konceptuale e metodike

Trajtimi i problemeve të së shkuarës diktatoriale nuk është aq i lehtë sa duket. Edhe pas 30 vjetësh që Shqipëria ka pranuar sistemin demokratik, institucionet tona shtetërore që pretendojnë se janë demokratike vijnë me një mungesë të theksuar vëmendjeje, kujdesi apo mbështetjeje për studime shkencore për të zbuluar të vërtetën historike të krimit komunist mbi popullin shqiptar.

Vërejmë se, sapo dalin fakte për krimin komunist dhe sapo çelet një diskutim nga më normalët për të kuptuar situatën përkatëse, mobilizohet një arsenal i tërë propagandistik në emër gjoja të kritikës objektive. Sigurisht, kjo është një mënyrë tradicionale e përdorur gjatë diktaturës për t'i shkurajuar studiuesit dinjitozë të motivuar për kërkim shkencor dhe është një nga arsyet përse pak studiues qëndrojnë në këtë fushë kërkimi.

Është fakt se mungon zëri intelektual, mungon mendimi filozofik dhe mungon një *elitë intelektuale që të diskutojë lirshëm* çështjet e diktaturës dhe të krimit komunist. Këto përbëjnë dëshmi të qarta për shkallën e demokracisë në vendin tonë, ku, si kaherë, mendimin për këto çështje e japin vetëm politikanët, partitë politike dhe përfaqësues të tjerë të pushteteve.

Ka një pjesë të konsiderueshme studiuesish historianë që u janë qasur këtyre problemeve, por përgjithësisht ata *vijnë të përsërisin klishetë e ndërtuara gjatë diktaturës*, të strukturuar po ashtu dhe të bazuara në dokumente njësoj si në diktaturë. Në universitet, në degën e historisë, mbrohen doktoratura e merren tituj profesorë me po atë metodë studimi e arsyetimi të njëanshme, aspak shkencore e të ideologjizuar për aktorët dhe ngjarjet e ndodhura në vendin tonë gjatë Luftës së Dytë Botërore.

Vijnë të përdoren po ato përcaktime dhe konkluzione ideore me të cilat është strukturuar logjika e mashtrimit 45-vjeçar diktatorial. Arsyetimi fillon nga konkluzionet të cilat përdoren si premisa. Shpeshherë, ajo që ka ndodhur në përfundim të luftës përdoret si argument për të justifikuar veprimet e organizatës komuniste që në fillim të krijimit të saj. Duke përmbysur çdo rend epistemologjik, pretendohet se analizohet objektivisht historia gjatë viteve të luftës e pas saj dhe vijohet të mbrohen “shkençërisht” në linjë zyrtare po ato qëndrime të shpallura e propaganduara nga diktatura komuniste.

Kjo lloj historie mbetet pjesë e propagandës. “Një histori e frymëzuar nga idealet liberale, socialiste, nuk është gjë tjetër veçse histori partizane”, - thoshte Kroce. - “Funksioni i saj është të shprehë simpatitë dhe antipatitë e historianit, prandaj

nuk mund të quhet histori shkencore. Qëllimi i një historie të tillë nuk është zbulimi i së vërtetës rreth së kaluarës, por të shprehë ndjenjat e autorit rreth së kaluarës”.

Vërejmë se *nuk ka interes shtetëror për të dëgjuar dhe për të kuptuar faktet e zbuluara*, aq më pak *për t'i bërë të ditura në opinionin publik*. Kjo gjë duhet të ishte situatë normale për çdo vend që pretendon se distancohet nga diktatura dhe dhuna diktatoriale, që pretendon se ka një Kushtetutë demokratike bazuar te liritë dhe të drejtat e njeriut dhe ku transparenca është ndër parimet e saj themelore.

Vështirësitë në trajtimin e çështjeve të tilla shfaqen, pra, jo vetëm në rrafshin e njohjes, por edhe në rrafshin politik.

Në rrafshin e njohjes ka vështirësi dokumentimi të krimit qoftë për faktin se shumë veprime janë kryer fare arbitrarisht, me urdhra gojorë, pa respektuar asnjë veprim procedural institucional dhe ligjor, qoftë për faktin se gjatë periudhës sonë demokratike 30-vjeçare janë zhdukur qëllimisht shumë dokumente e dosje.

Në rrafshin e njohjes, gjithashtu, ka vështirësi edhe për faktin se studiuesit në shumicë janë po ata që me studime mbështetën diktaturën duke e lartësuar atë si shtet përparimtar të bazuar te shkenca. Kjo është dhe një nga arsytet që nuk kanë ndryshuar qasjet ndaj dukurisë, janë të pakta këndvështrimet e reja, ka mangësi metodologjike në trajtimin e problemeve e për rrjedhojë, shumë studiues përsërisin për shumë ngjarje historike të njëjtat përfundime që dëshiroi diktatura, që i ndërtoi dhe i propagandoi për gjysmë shekulli rresht.

Një grup studiuesish me fanatizëm nuk kanë lejuar të diskutohet dhe të ndryshohet qëndrim për disa ngjarje tepër të rëndësishme historike dhe *i kanë kthyer në tabu*. Arbitrarisht, edhe sot, u atribuohen *vlera të jashtëzakonshme komunistëve në historinë tonë kombëtare* (!!).

Në rrafshin politik, aktorët kryesorë të saj – partitë politike, si majtas edhe djathtas – janë shprehur për distancim nga diktatura dhe e kanë pranuar atë periudhë si periudhë sundimi komunist dhe si periudhë diktature, por, përtej fjalimeve politike të derdhura lumë apo ndonjë farse gjyqësore ndaj ndonjë përfaqësuesi të lartë të diktaturës, ka munguar çdo veprim i iniciuar politikisht për të qartësuar shkencërisht *një sërë problemesh* të tilla si:

- Si u krijua dhe si funksionoi diktatura?
- Përse mori formën e diktaturës së proletariatit dhe çfarë do të thotë kjo?

- A pati mbështetje ndërkombëtare dhe cilat ishin institucionet apo vendet që e mbështetën diktaturën e proletariatit në Shqipëri?
- A kishte vende posaçërisht të interesuara për ndërtimin e një diktature në Shqipëri?
- Si u bë e mundur jetëgjatësia 45-vjeçare e saj?
- Cili ishte qëllimi i ndërtimit në Shqipëri të një diktature të tipit të majtë, të llojit diktaturë e proletariatit?
- Çfarë metodash dhe mjetesh u përdorën për ta fshehur karakterin diktatorial të shtetit?
- Si u fsheh krimi komunist dhe si u bë ai i pranueshëm për një masë të gjerë të popullit?
- Çfarë rruge u ndoq për racionalizimin e krimit komunist dhe motivimin etik të tij?

Gjatë këtyre 30 vjetëve këto pyetje duhet të ishin trajtuar, zgjidhur dhe ofruar publikut në formën e duhur studimore shkencore.

Fakte dhe qëndrime historike për proceset komuniste në Shqipëri

Në këtë grup temash, por *me një këndvështrim filozofik*, është edhe tema e kësaj kumtese: mbulesa ideologjike, projektimi i “armikut të popullit” dhe tjetërsimi i individit, me synim zbrëthimin e mekanizmit ideologjik që u përdor për të krijuar iluzionin e një shoqërie model – përparimtare, në zhvillim dhe në përputhje me ligjet shkencore për natyrën dhe shoqërinë.

E kaluara komuniste ka dy faza, atë të Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj.

- I. Kur flitet për historinë e Luftës së Dytë Botërore, është pranuar me forcë se *PKSH organizoi dhe udhëhoqi lëvizjen antifashiste nacionalçlirimtare*. Theksojmë me forcë, jo me logjikë dhe analizë shkencore të fakteve.
- II. Gjithashtu, edhe *zyrtarisht është pranuar se ka pasur një sistem të diktaturës së proletariatit në Shqipëri, sistem që duhej përmbysur dhe u përmbys përmes lëvizjeve që shpërthyen, duke nisur nga lëvizjet studentore në vitet 1990*.

Mirëpo gjer më sot asnjë nga mbështetësit e Tezës II nuk ka provuar me fakte sesi nga momenti i parë, që pohohet si jashtëzakonisht i ndriçuar, "çlirimtar", u prodhuan një moment historik aq i errët, aq regresiv sa ishte diktatura e proletarietit në Shqipëri, me pasoja qindra herë më të rënda se pasojat që solli vetë pushtuesi kundër të cilit u desh të luftohej për çlirim.

Pyetja është e thjeshtë: A mundet që njerëz me ideale të larta çlirimtare, të gatshëm të japin edhe jetën në zjarrin e luftës për çlirimin e atdheut, sepse u dhimbset populli dhe atdheu e nuk durojnë dot ta shohin të robëruar nga pushtuesi, sapo çlirohet atdheu nga pushtuesi të kryejnë krime edhe më të mëdha sesa pushtuesi? Logjikisht, jo. Nëse nuk mundet, si u bë e mundur realisht, pra, si ndodhi që çlirimtari kundër pushtuesit drejtoi armët kundër njerëzve të popullit të vet, dhe jo kundër një, dy, disave, por masivisht? A ka një evoluim nga çlirimtarë në diktatorialë, apo duhet parë më me vëmendje analiza e procesit qysh një hallkë më përpara, pra, ndoshta gabohemi dhe në fakt, nuk ka pasur fare çlirimtarë? Nëse që në gjenezë nuk ka pasur çlirimtarë, çfarë fshihej pas emrit "çlirimtarë"? Si u masivizua krahu "çlirimtar"? Këto pyetje është e domosdoshme të sqarohen për hallkën e parë, me qëllim që të mundësohet kalimi për te hallka e dytë: Si u ndërtua diktatura dhe u krye krimi komunist?

Ose do të pranohet se këta njerëz kurrë nuk ishin çlirimtarë, ose do të pranohet që kurrë nuk ka pasur diktaturë të proletarietit dhe krime të komunizmit në Shqipëri, por një regjim përparimtar që ka zhvilluar dhe lulëzuar vendin. E keqja komuniste nuk mund të rrjedhë kurrë nga një pohim çlirimtar në historinë njerëzore. Akti i lirisë dhe i çlirimit nuk kanë pasojë dhunën diktatoriale, as lidhen me të, ngase idetë e lirisë dhe të çlirimit përjashtojnë idenë e diktatit. Ideja e lirisë nuk mund të jetë pjesë e ndërgjegjes së dhunuesve.

Pavarësisht mënyrës si u emërtua zyrtarisht, Republikë Popullore (shpallja e Republikës më 11 janar 1946), regjimi i vendosur në Shqipëri pas Luftës së Dytë Botërore, ishte regjim komunist.

Është e nevojshme të kujtohen *disa fakte të rëndësishme*:

- Më 8 nëntor 1941, me *iniciativën e PKJ-së* dhe nën drejtimin e njerëzve të saj, në Tiranë u krijua një organizatë e quajtur parti komuniste shqiptare, si *seksion* dhe *nën varësi të PKJ-së*.
- Në çdo moment, gjatë luftës dhe pas saj, kjo organizatë (PKSH) u shfaq *si organizatë që mbështetej tek ideologjia m-l*. Themi u shfaq, sepse nga faktet historike ka dyshime të arsyeshme me të cilat kjo organizatë mund të fytyrohet ndryshe, përtej shfaqjes si m-l.

- *Emërtimi (parti komuniste), simbolet dhe parullat ishin internacionale: lidheshin me organizata ndërkombëtare si Internacionalja Komuniste (Kominterni), me PK jugosllave dhe Bashkimin Sovjetik.*
- *Përvoja komuniste e realizuar në shtetin e parë proletar në botë, BRSS, përmes një lufte të ashpër civile me parullat populiste “gjithë pushtetin sovjetëve”, u aplikua edhe në Shqipëri me luftën për pushtetin e “këshillave” (sovjetët shqiptarë).*

Në kushtet e mësipërme është e qartë se ky regjim komunist nga pikëpamja praktike të gjitha veprimet praktike i kryente me mbështetje ndërkombëtare dhe në funksion të organizatave nga të cilat varej (PKJ, Kominterni); nga pikëpamja teorike të gjitha veprimet justifikoheshin duke i mbuluar teorikisht me një ideologji po ndërkombëtare: ideologjia marksiste-leniniste.

Mbulesa teorike marksiste-leniniste, problemi i doxa-s, koncepti “armik i popullit” dhe evoluimi i tij

Gjer më sot askush nuk ka pyetur: Cilat ishin qëllimet e komunistëve?

Kjo pyetje është themelore. Studiuesit historianë automatikisht u kanë veshur komunistëve qëllime që nuk i përkasin as partisë komuniste, as ideologjisë komuniste dhe pasi i kanë ngatërruar këto, e kanë shpallur si vetvetiu të kuptueshme veprimtarinë atdeshdashëse të tyre.

Po citojmë një analizë të vitit 1918 nga Roza Luksemburgu për çështjen e sovjetëve dhe të mbyttjes së opinionit publik pas Revolucionit proletar të Tetorit në Rusi, të cilin ajo e cilësoi si vendosje të një diktature nga një grusht revolucionarësh profesionistë. Sipas saj, dekretet, terrori nuk të shpjen në demokracinë popullore. E vetmja rrugë që të shpie në një rilindje është vetë shkolla e jetës publike, një demokraci e gjerë, pa kufizimin më të vogël të opinionit publik. Sipas saj, terrori demoralizon. “Në qoftë se gjithçka ndalohej, çfarë mbetet në fakt?” - pyet ajo. Në vend të institucioneve përfaqësuese të dala nga zgjedhjet popullore të përgjithshme, Lenini dhe Trocki kanë imponuar sovjetët si përfaqësuesit e vërtetë të vetëm të masave punonjëse. Por, në qoftë se i zihet fryma jetës publike në të gjitha vendet, paraliza pushton detyrimisht jetën e sovjetëve. Pa zgjedhje të përgjithshme, pa lirinë e pakufizuar të shtypit dhe mbledhjeve, pa një luftë opinionesh të lira, jeta shuhet në të gjitha institucionet publike, vegjeton dhe burokracia mbetet i vetmi element aktiv. Jeta publike përgjumbet progresivisht; disa duzina shëfash partie,

të gjallëruar nga një energji e pashtershme dhe një idealizëm pa kufij, drejtojnë dhe qeverisin; pushteti real ndodhet në duart e një duzine prej tyre të pajisur nga njëfarë inteligjence; elita punëtore thërritet kohë pas kohe për të marrë pjesë në mbledhje për të duartrokitur diskutimet e drejtuesve dhe për të votuar unanimisht rezolutat e propozuara; pra, në thelb, një qeverisje grupi – sigurisht një diktaturë, jo diktaturë e proletariatit, por diktatura e një grushti politikanësh, domethënë një diktaturë në sensin borgjez, në sensin e hegjemonisë jakobine... Dhe ka akoma, *një gjendje e tillë e gjërave përmban domosdoshmërisht një rritje të egërsisë në jetën publike, atentatet, ekzekutimet e pengjeve etj.*¹ Tabloja që paraqet Roza Luksemburgu u realizua plotësisht, për të mos thënë se u tejkalua në praktikë nga egërsia e revolucionarëve jo vetëm në Rusi, por edhe në Shqipëri e gjetkë.

Qëllimet e partisë komuniste parashtrohen në "Manifestin e Partisë Komuniste" të hartuar dhe të shpallur nga Marks si më 1848, gati 100 vjet përpara sesa komunistët shqiptarë të merrnin pushtetin në Shqipëri.

Në procesin e realizimit të qëllimeve të tyre, PKSH-së i duhej të mpinte vëmendjen dhe arsyen popullore, shpirtin luftarak atdhedashës të shprehur në qëndresa qindravjeçare me të cilat populli shqiptar kishte bërë emër në historinë europiane, qëndresë përmes së cilës kishte profiluar një traditë dhe kulturë thellësisht identitare shqiptare, dhe ta kthente vrullin dhe vigjilencën për liri *nga një rrjedhë kundërshtarë e komunizmit në rrjedhë që kryen punët e komunizmit kundër vetes së vet.*

Sikurse gjithë partitë komuniste, PKSH-së i nevojitej fuqia e *opinionit*, e kësaj forme sipërfaqësore të njohjes, jo të saktë, mashtruese, e cila nga kohët antike përcaktohej me emrin *doxa*. Mjeti për të ndërtuar *doxa*-n ishte propaganda komuniste. Me të gjitha organizatat e veta, PKSH përdori *gjerësisht* dhe *intensivisht* premtime dhe mashtrime propagandistike: *Njerëzit duhej të shihnin dhe të dëgjonin atë që ata donin!*

Situata shumë e vështirë ekonomike pas luftës, niveli i ulët arsimor i popullit, mungesa e çdo mjeti tjetër informimi dhe verifikimi ia lehtësuan punën regjimit komunist.

Ishte shpallur çlirimi i vendit dhe u festua triumfi i komunistëve mbi pushtuesit, mirëpo objektivat komuniste nuk kishin përfunduar. Duhej të eliminonin gjithë kundërshtarët politikë dhe ideologjikë dhe, njëkohësisht, duhej të justifikonin vijimin e luftës edhe pasi pushtuesit gjermanë ishin larguar. Ushtria partizane

¹ Rosa Luxemburg, *Cŕuvres II*, FM/Petite collection Maspero, Paris, 1969, f. 84-85.

“çlirimtare” po përdorej për luftë në Veri të vendit, për arrestime, burgosje, tortura, vrasje pa gjyq, internim-dëbime masive të popullsisë dhe mbylljet në kampe të posacme si ai i Tepelenës, veprime ushtarake me përmasa të jashtëzakonshme, që përfshinin krahina të tëra të njohura për atdhedashurinë dhe qëndresën kundër armiqve në mbrojtje të trojeve shqiptare. Ky aktivitet i hapur antipopullor dhe antikombëtar duhej mbuluar. Populli duhej të mbahej nën trysni dhe në rresht pas Partisë.

Nëse gjatë luftës narrativa komuniste e kishte të lehtë piketimin e armikut përmes logjikës së të kundërtave përjashtuese, në përputhje me ligjin dialektik të luftës së të kundërtave, – armiku evidentohet lehtë, ishte përballë, tjetri i huaj: shkak i të këqijave ishin pushtuesit italianë dhe gjermanë, – pasi vendi “u çlirua”, narrativa duhej modifikuar: kishin mbetur ende veglat e pushtuesve.

Komunistët formuluan idenë e një “armiku” tjetër, këtë radhë jo i ardhur nga larg, pushtues, jo tjetri i huaj, por i gjendur aty, vendas, bashkëkombës: *bashkëpunëtor i pushtuesit* të huaj, *vegël e tij* kundër popullit, me karakteristikë kryesore bashkëpunimin me pushtuesit dhe kundërshtimin e pushtetit të ashtuquajtur popullor, pushtet i dalë nga lufta e ashtuquajtur antifashiste nacionalçlirimtare. Vijimi i luftës, maskuar me këtë propagandë, dhe masat që u morën në mbështetje të saj patën pasoja fatale në jetën e individëve, klasave apo shtresave mbi të cilat u zbatuan, por edhe për jetën e të gjithë popullit shqiptar.

Me shumë egërsi dhe për një kohë shumë të shkurtër komunistët asgjësuan njerëzit e përcaktuar si bashkëpunëtorë të pushtuesve. Dhjetëra gjyqe u kryen të hapura në godinat që më pas u quajtën kinema “17 Nëntori” dhe “Teatri Popullor”, si gjyqi kundër grupit të deputetëve, gjyqi kundër inxhinierëve të kënetës së Maliqit, te arrestimet e ish studentëve të shkollës politeknike “Hari Fulc” e të plot intelektualëve e patriotëve të shkolluar në universitete europiane të cilat brenda një kohe fare të shkurtër i hoqën Shqipërisë një numër të konsiderueshëm intelektualësh duke rrafshuar elitën krijuese të saj. Ndaj familjarëve të tyre, të afërmeve dhe rrethit miqësor u ndoqën politika të shpronësimit krejtësisht, të dëbimit dhe të internimit, apo të veçimit dhe të mbajtjes nën mbikëqyrje.

Bashkërendimi i propagandës dhe i terrorit që çuan në përligjjen e dhunës shprehet qartë në këtë letër dërguar Gjykatës së Lartë Ushtarake nga Këshilli i Degës Sindikale të Ministrisë së Punëve të jashtme, njëra nga dhjetëra letra të tjera të tilla që kërkonin me forcë dënimin e armiqve të popullit. Këtu duket sesi zhbëhet edhe koncepti dhe praktika e drejtësisë si çështje të gjykimit të pavarur bazuar në të drejtën dhe zëvendësohet me një çështje të opinionit të shumicës:

“Ndërsa në hekurudhë, në Maliq, në Kuçovë, e në qendrat e tjera të mëdha të ndërtimit, me mijëra të rinj e të reja, me mijëra punëtorë po ngrinin përmes sakrificave jetën e re e të lumtur, këta tradhtarë nga ana e tyre sabotonin, prishnin veglat e punës me qëllim, bënë mbledhje me të arratisurit, merrnin udhëzime prej imperialistëve anglo-amerikanë, me të vetmin qëllim që të shkatërronin atë ç’ka populli po e ngrinte me duar e me thonj.

Në emër të degës sonë, ne i kërkojmë asaj gjykate që të mos ketë asnjë mëshirë për këta krimba të shoqërisë së re dhe t’u japë dënimin kapital këtyre armiqve të betuar të popullit”².

Të rinjtë e Brigadës VIII të Vlorës në ndërtimin e hekurudhës Durrës -Elbasan në letrën e tyre shkruanin:

“Me urrejtjen më të madhe kundër këtyre të poshtërve ngremë zërin dhe kërkojmë që shpata e drejtësisë të bjerë pa mëshirë mbi ta”³.

Nuk kishte më bashkëpunëtorë të pushtuesve dhe vegla të tyre, por emërtimi “armik” nuk doli nga qarkullimi. Përkundrazi, përmbajtja e tij u zgjerua.

Nëse nuk kishte bukë e ujë, nëse reformat nuk kishin sukses, nëse ekonomia nuk përparonte me ritmet e përcaktuara nga Partia, fajin pa dyshim e kishte armiku. Komunistët krijuan një tipologji të re armiku. Propaganda komuniste e përcaktoi atë si “armik i brendshëm i Partisë dhe i popullit”, “armik i klasës”.

Kjo tipologji armiku e përcaktonte terrenin që pillte të keqen *brenda* vendit: brenda Partisë, brenda vetë popullit, brenda klasës. Në këtë mënyrë, i gjithë populli, klasa punëtore e fshatare, apo edhe njerëzit idealistë që përqaftuan komunizmin dhe ishin anëtarësuar në partinë komuniste, të gjithë pa përjashtim ishin subjekt i degjenerimit dhe në çdo moment mund të ktheheshin në armiq.

Filloi si një luftë kundër pushtuesve dhe pas pak vitesh u kthye masivisht në luftë kundër vetë shqiptarëve. Këtë situatë në mënyrë gjeniale e paraqet poezia e poetit të madh Ali Asllani:

Mora pushkën dola malit/ Të luftoja për Atdhe/

Ku ta dija unë i varfëri/ Se armiku ishim ne.

Mora pushkën dola malit/ Të luftoja për liri/

² “Deputetët për deputetët”. Përmbledhje dokumentesh rreth “grupit të deputetëve”, Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit, Prof. Dr. Gjergj Sinani, Tiranë, 2018, fq. 80.

³ Dokumenti i cituar, fq. 78.

Ku ta dija unë i shkreti/ Se armiku ishe ti/

Mora pushkën dola malit/ Të luftoja në furtunë/

Ku ta dija unë i varfëri /Se armiku isha unë.

Kush e përcaktonte nëse dikush kishte vepruar si armik? Përgjigjja ishte: Vija e Partisë. Cilido që shkelte vijën e Partisë, ishte armik i Partisë dhe automatikisht armik i popullit. Ndonëse Partia ishte komuniste dhe përfaqësonte vetëm interesat e komunistëve, ajo paraqitej sikur përfaqësonte interesat e mbarë popullit, pasi konsiderohej se vija e Partisë mishëronte idealet më të larta të progresit e të lirisë për popullin.

Nga gjithë kjo gjerësi shtrirjeje e tipologjisë së armikut të brendshëm, nënkuptohej se vetëm drejtuesit më të lartë të Partisë ishin të pagabueshëm.

Pikërisht, drejtuesit e lartë që ishin caktuar në krye të Partisë nga të huajt ishin të pagabueshëm (Dushan Mugosha e Miladin Popoviçi zgjodhën drejtuesit e PKSH-së; drejtuesit e Partisë vepronin në çdo çast sipas direktivave nga Beogradi, Moska, Kominterni etj.). Fakti i lidhjes së drejtuesve të Partisë me qendra jashtë vendit dhe i komandimit të aktivitetit të tyre nga jashtë mbahej në heshtje. Drejtuesve të Partisë u atribuoheshin veti të jashtëzakonshme intelektuale dhe paraqiteshin si vullnetplotë e vetëvendosës në aktet që kryenin. Kjo përputhej me pikëpamjen marksiste mbi të *ashtuquajturin rol i individëve të shquar në histori.*

Pasi PKSH mori gjithë pushtetin politik në duart e saj, *ideologjia m-l* filloi të shtrihej në të gjitha fushat e jetës, e shpallur si mënyra e vetme, më e drejtë dhe më shkencore e vështirimit të realitetit dhe e transformimit të tij. Pozicioni ndaj m-l shprehej me parullën politike: “Teoria marksiste-leniniste nuk është një dogmë, por një udhëheqje për veprim.”

Koncepti për doktrinën e Marksit si trashëgim legjitim i më së mirës që kishte realizuar njerëzimi, si një doktrinë unitare që integronte filozofinë gjermane (ateizmin e Ludvig Fojerbahut), ekonominë politike angleze (doktrinat e Adam Smith dhe David Rikardo) dhe socializmin francez (utopitë e Sen-Simonit, Furiesë dhe Ouenit) vinte nga Lenini.

Në kushtet kur mungonte njohja e gjerë për këtë ideologji, kur u asgjësuan masivisht intelektualët e shkolluar në Europë, që mund të kryenin analizat e nevojshme të asaj ideologjie, në kushtet e pamundësisë së marrjes së informacionit të saktë për atë çka ndodhte realisht në BRSS si rezultat i zbatimit të kësaj ideologjie, prezantimi i PKSH-së përpara popullit shqiptar me një pretendim të tillë krijoi

iluzionin se ishte gjetur *teoria e dubur* për të udhëhequr ndryshimet shoqërore në *kahun e dubur* dhe se njerëzit që e propagandonin atë ishin *njerëzit e dubur*.

Filozofia marksiste përshkonte gjithë didaktikën komuniste si metodë dhe si konception i botës. Si një konception për botën do të thotë që ajo shprehet për realitetin, ka mendim, ofron zgjidhje. Me pretendimin si trashëguese e mendimit më të mirë filozofik botëror që nga antikiteti, ajo pozicionohej si mendim materialist për botën, kundrejt atij idealist fetar që zgjidhjen e priste nga Zoti në ditën e gjyqit të madh.

Materializmi dialektik paraqitej si një konception "shkencor" dhe "progresiv" i jetës përkundër konceptionit "reaksonar" dhe sidomos atij fetar për botën.

Si materializëm dialektik justifikonte nevojën e vet krahas shkencave të cilat studionin aspekte të veçanta, të ngushta të realitetit, por dhe krijonin koncepte që, përtej fushës së studimit, mund të kishin pasoja të dëmshme në jetën shoqërore. Filozofia marksiste pretendonte se dilte mbi shkencat e veçanta me një rol sintetizues të njohjes shkencore, por dhe si limituese e fushës së shtrirjes së koncepteve të veçanta shkencore, pa lejuar kalimin e tyre në fushat shoqërore, kalim me pasoja shumë të rrezikshme.

Në ato kushte të pasluftës dhe të vijimit të asgjësimit të kundërshtarëve nën maskën e etiketimit si bashkëpunëtor i pushtuesit, *askush nuk kishte kohë të pyeste*: A nuk po konkurronte m-l vetë shkencën? A nuk po asimilohej e gjithë shkenca brenda një teorie të vetme? A nuk pretendonte se po ofronte zgjidhjen shkencore të të gjitha problemeve, pra, të vërtetat përfundimtare? Në këtë mënyrë, a nuk po konkurronte ideologjia m-l vetë fenë, kurse krijuesit e saj vetë Zotin?

Nga pikëpamja e ideologjisë zyrtare, lindja e filozofisë marksiste vlerësohej si një kthesë revolucionare në evolucionin e mendimit filozofik të njerëzimit. Vetë termi revolucion nënkupton ndryshime të vullshme rrënjësore, hope cilësore që hapin epoka të reja. Propaganda komuniste i referohej filozofisë marksiste si e vetmja filozofi që nuk merrej me teorizime boshe, por lidhte idetë me materien, teorinë me praktikën, duke zbritur në realitetin konkret.

Në *Teza mbi Fojebabun*, teza e 11-të e Marksit theksonte: "Filozofët e ndryshëm e kanë interpretuar botën, çështja është se si të transformohet ajo." Praktika, për marksizmin, nënkuptonte aktivitetin prodhues material dhe luftën revolucionare të proletariatit për çlirim, prandaj pretendonte se ashtu si njohja e ligjeve të natyrës i jep njeriut mundësinë për ta dominuar natyrën, edhe njohja e ligjeve të zhvillimit shoqëror do të bënte të mundur rregullimin e ndërgjegjshëm të marrëdhënieve shoqërore.

Kuptimi materialist i historisë i parashtruar prej Marksit te *Manifesti i partisë komuniste* vendoste në qendër të zhvillimit historik interesat e proletariatit si klasa së cilës i përkiste e ardhmja e shoqërisë. Zhvillimi i proceseve historike sipas interesave subjektive të proletariatit përputhej me atë që quhej zhvillim objektiv i historisë. Një studiues filozof mund të qëndronte tek e vërteta shkencore vetëm nëse ai lidhej me interesat e proletariatit. *Kushdo që i përkiste një shtrese apo klase të ndryshme nga proletariati dhe me ide të ndryshme nga filozofia marksiste* për zgjidhjet praktike të problemit, konsiderohej automatikisht se mbante qëndrime në kundërshtim me të vërtetën shkencore, në kundërshtim me zhvillimin progresiv dhe objektiv të historisë. Për këtë arsye ishte i destinuar të përfundonte si armik dhe të vuante fatin e armikut.

Nga ana tjetër, partia komuniste vendosi *parimin e partishmërisë proletare* si parimin themelor që duhej të udhëhiqte të gjithë aktivitetin në të gjitha fushat e jetës. Ky parim ishte formuluar nga Lenini në *Organizata e Partisë dhe letërsia e Partisë*, por premisat logjike të tij i gjejmë në kuptimin materialist të historisë, të formuluar nga Marksi.

PKSH i kushtoi rëndësi edukimit m-l të funksionarëve të shtetit. Një numër i madh prej tyre u trajnuan teorikisht nga komunistë të PK të BRSS-së dhe të vendeve të tjera lindore të përfshira në të ashtuquajturin kamp socialist. Përgatitja e një armate të tërë njerëzish me ideologji proletare rriste *shkallën e politizimit të jetës shoqërore dhe agresivitetin ndaj kujtdo që dëshironte të jetonte e të sillej sadopak ndryshe nga ajo që kërkonte me detyrim Partia*.

Intelektualët, për shkak të nivelit më të lartë arsimor, kishin edhe kërkesa më të larta për mënyrën e jetesës. Ata jepnin kontributet më të mëdha në fushat kërkimore-shkencore dhe të krijimit në art, letërsi etj. Nga pikëpamja shoqërore përfaqësonin një pakicë në raport me klasën fshatare që ishte pothuaj 80% e popullsisë dhe me klasën punëtore që po rritej si rezultat i zhvillimit të industrisë. Nisur nga numri i tyre dhe jo nga cilësia që përfaqësonin në raport me pjesën tjetër të popullit, Partia i cilësonite intelektualët vetëm si shtresë, madje një shtresë që duhej të ishte gjithnjë nën kontrollin e klasës punëtore dhe në mënyrë periodike duhej të kryente punë prodhuese në frontet e punës për t'u edukuar vazhdimisht në gjirin e klasës punëtore.

Ky ishte një presion psikologjik mbi *shtresën më të arsimuar të popullit*. Të mendosh që rreth 2400 vjet më parë, në Republikën e Platonit, njerëzit më të ditur, nëse kështu mund ta quajmë shtresën e intelektualëve, përfaqësojnë një klasë, pra, jo shtresë, por klasë, sepse Platoni ndarjen e njerëzve në klasa nuk e kryen sipas

numrit të tyre, as sipas pronësisë materiale, por sipas arsimimit të tyre, duke vlerësuar nivelin e dijeve që zotërojnë.

Gjithashtu, Platoni i konsideron ata si klasa që qëndron në majë të hierarkisë shoqërore – klasë drejtuese. Vlerësimi platonian për intelektualët si klasë drejtuese lidhet me cilësinë që ata mishërojnë, si njerëz të lidhur me nivelet më të larta të dijes, të cilët pikërisht për këtë arsye mund dhe duhet të drejtojnë organizimin e jetës shoqërore. Pamja që Platoni na ofron nga 2400 vjet më parë është pamja e një shoqërie me fytyrë nga dija.

Përkundrajt këtij ideali shoqëror, komunizmi ofroi një shoqëri krejtësisht të përmbysur, ku ndarjet në klasa apo shtresa përcaktoheshin: *së pari*, nga sasia, numri, pra, nga masa, masiviteti (kujtojmë fenomenin e bolshevizmit, që sot shfaqet gjerësisht si bolshevizim i jetës shoqërore-politike); *së dyti*, nga raporti me mjetet e prodhimit: sa më i zhveshur nga mjetet e prodhimit, sa më i varfër materialisht, aq më lart duhej të qëndronte ajo klasë. Marksizmi e përcakton proletariatin si klasën kryesore për zhvillimin revolucionar të shoqërisë. Proletarët janë të zhveshur nga të gjitha mjetet e punës e të prodhimit. Ata janë aq të varfër sa nuk kanë çfarë të humbasin, prandaj ata bëhen forca kryesore e revolucionit, që për këtë arsye quhet revolucion proletar, kurse me triumfin e revolucionit proletarët kthehen në klasë sunduese të shoqërisë socialiste.

Në emër të një doktrine materialiste dialektike, njerëzit më pak të arsimuar, më të paafte, vendoseshin në krye të shoqërisë si klasa kryesore drejtuese e saj. Ky përfundim marksist na kujton premtimin e krishterë në Bibël, ku njerëz të varfër, të paarsimuar, peshkatarë, u bënë dishepuj të Krishtit dhe përhapës të patundur të fjalës së Zotit. Është e kuptueshme se kjo pikëpamje m-l ishte vetëm një farsë. Drejtimi i shoqërisë kurrë nuk mbeti në duart e klasës punëtore. Klasa punëtore propagandohej si klasë drejtuese, me qëllim që të nxitej të sillej si komanduese në raport me njerëzit e talentuar, të cilëve u takonte të drejtonin shoqërinë për shkak të aftësive, njohurive shkencore, artistike dhe që për këtë arsye gëzonin simpati dhe emër të mirë në opinionin publik.

Partia komuniste që me kalimin e kohës, pasi u kalua në fazën e dytë ekonomike – ndërtimi i shoqërisë socialiste – u emërtua parti e punës në përputhje me stadin e zhvillimit të shoqërisë, kujdesej që në plenumet e saj të stigmatizonte intelektualët dhe të vinte në dukje rrezikun që mund të vinte prej tyre për shkak të mënyrës së tyre të jetesës e cilësuar "borgjez". Këto etiketime kishin rezultat të menjëhershëm në klasën punëtore me reagime zilie, indifferencë apo edhe urrejtjeje ndaj fateve të intelektualëve të ndryshëm, sepse përfytyroheshin si njerëz me jetë "borgjez", me

pretendime e naze, pa shpirt revolucionar, që nuk pranonin sakrifica, sepse nuk njihnin as kazmën, as lopatën.

Trysnia e pandërprerë psikologjike mbi masat e njerëzve *ushqente psikologjinë e turmës, urrejtjen ndaj tjetrit të ndryshëm*, që jetonte më mirë, që ishte më i aftë etj. Në vijimësi, intelektualët ishin nën goditje qoftë si armiq të popullit, që sabotonin zhvillimin ekonomik, qoftë për shkaqe më pak të dënueshme, p.sh., si burokratë që u jepnin vlerë shkresave në vend të zgjidhjeve të shpejta, si njerëz nën ndikimin e jetës borgjeze liberale, të sentimentalizmit etj.

Gjyqe të hapura publike dhe dënime me vdekje në rastet kur shpalleshin armiq, pushkatim apo varje dhe trupat e tyre të demonstruar përpara popullit – ishte fati i sa e sa intelektualëve nga më të shkëlqyerit që mund të dëshirojë çdo komb, mes tyre edhe me Medalje të Arta të universiteteve europiane; poshtërimi publik me fletërrufe e me kritika nga kolektivat e punëtorëve në ndërmarrjet e mëdha industriale, depersonalizimi; detyrimi për autokritikë dhe pendesë përpara klasës punëtorë; largim nga qyteti dhe dënime me riedukim duke punuar si punëtorë të thjeshtë krahu në gjirin e klasës punëtorë, sepse sipas doktrinës marksiste vetëm kur njeriu zbret në nivelin e proletarit, mund ta njohë realitetin ashtu siç është – ky ishte fati i intelektualëve që “shkelnin” vijën e Partisë. Pretendohej se niveli më i ulët i arsimimit i jep njeriut mundësinë të njohë më saktë e më plotë realitetin, ta njohë atë ashtu siç ai është.

Propaganda komuniste *u strumbullua rreth disa tezave* që synonin trulllosjen popullore, mpirjen e mendimit dhe veprimin, kalimin në pasivitet dhe paafësi reagimi.

1. Teza *Socializmi ndërtohet* në kushtet e një rrethimi të egër imperialist-revizionist. Fillimisht armiku i jashtëm ishte shteti fqinjë jugor, Greqia shoviniste, me pretendimet për ndarjen e Shqipërisë si këmbim për sulmin që kishte pësuar prej Italisë fashiste që kishte shpallur bashkimin me mbretërinë shqiptare. Pas vitit 1948 u shtua si armik edhe Jugosllavia titiste. Më pas SHBA si shtet imperialist. Pas viteve 1960, Bashkimi Sovjetik revizionist dhe pas vitit 1976, edhe Kina revizioniste.
2. Teza e luftës *kundër barazimtarizmit mikroborgjez* kishte për qëllim justifikimin e privilegjeve të një grupi të vogël të liderëve të Partisë, jetën e tyre luksoze, si dhe fuqizimin e këtyre privilegjeve.
3. Teza më e rëndësishme ishte ajo e luftës së *klasave, si motori lëvizës i historisë, luftë që mbetet e ashpër gjatë gjithë periudhës së socializmit*.

Propaganda e shtrinte këtë luftë edhe në ndërgjegjen e njeriut, deri edhe në marrëdhëniet familjare. Lufta e klasave që ulej e ngrihej, zhvillohej me zigzage, herë ashpërsohej e herë zbutej, po kurrë nuk shuhej – përcaktime këto të kryera në analizat e plenumeve të Partisë – i shërbente Partisë për të hapur fushatat e ndryshimit të drejtuesve komunistë dhe zëvendësimit me njerëz të tjerë të rinj, besnikë për t’i shërbyer Partisë.

4. Ndërtimi i kultit të individit dhe miti i diktatorit si figura kryesore e luftës për liri, arkitekt i Shqipërisë së re, simbol i drejtësisë popullore që shpartallonte armiqtë e brendshëm, ndërsa pas vitit 1978, edhe si marksist-leninisti më i madh i epokës.
5. Vendosja e Partisë dhe e “udhëheqësit” mbi gjithçka sipas parullës populiste “Ç’thotë Partia bën populli, ç’do populli, bën Partia”, krijonte iluzionin se populli dhe Partia ishin të lidhur pazgjidhshmërisht me njëri-tjetrin, fatet e njërit ishin dhe fatet e tjetrit, prandaj sa më shumë të jetonte udhëheqësi, aq më me fat ishte populli.

Tjetërsimi i individit, krijimi i “njeriut të ri”

Në kushtet e mbijetesës ku regjimi komunist diktatorial e katandisi gjithë shoqërinë shqiptare, si dhe nën trysinë e pandërprerë të luftës së klasave kundër armikut të klasës, nuk ishte e vështirë të ndodhte *tjetërsimi i njeriut*, zhveshja nga dinjiteti dhe nënshtrimi ndaj vijës së Partisë kudo e në çdo gjë, domethënë edhe deri brenda familjes, edhe në jetën private. Njerëzit *humbën kuptimin dhe domethënësin e identitetit vetjak*, madje emërtimi “identitet vetjak” u zhduk edhe nga qarkullimi. Pavarësisht se flitej për zhvillim, përparim apo dukej sikur stimuloheshin më të mirët, faktikisht jo vetëm nuk nixtej, por pengohej me çdo mënyrë lulëzimi i individit, formimi i identitetit dhe zhvillimi i personalitetit. Kundrejt vlerave individuale, talentit, meritave, progresit vetjak, personalitetit shoqëror propagandoheshin vlerat kolektive: rritja në gjirin e kolektivit; njësimi me kolektivin; nënshtrimi i individit përpara kolektivit, sepse kolektivi gjithnjë kishte të drejtë; vetëm kolektivi ishte rrethi shoqëror ku njeriu edukohej.

Paul Tillich kishte shumë të drejtë kur shkruante, që më 1956, se komunistët, pavarësisht sfondit profetik dhe produktivitetit teknik, kishin mbërritur vetëm në stadin e kolektivizmit tribal. Pse? Sepse esenca e komunizmit është kurajua për të qenë pjesë, e cila u jepte masave popullore, që jetojnë nën kërcënimin në rritje të mosqenies, një ndjenjë në rritje ankthi. “Komunizmi u jep atyre që kanë humbur ose janë duke e humbur vetafirmimin kolektivist të vjetër një kolektivizëm të ri

dhe, me të, edhe një kurajë të re për të qenë pjesë. Nëse shikojmë pjesëmarrësit e lëvizjes komuniste, ne gjejmë vullnetin për *të sakrifikuar çdo plotësim individual ndaj vetëpohimit të grupit dhe qëllimit të lëvizjes*”.⁴

Kolektivi vendoste për fatin e individit: nëse nuk e bënte për vete kolektivin, individi dështonte. Nëse individi dëshironte medoemos të rritej në përgjegjësi, ai duhej të nënshtrohej përpara kolektivit, pra, të praktikonte artin e servilizmit dhe të poshtërsisë. Intelktualët si njerëz me identitet të formuar dhe dinjitet personal dështonin me sukses të bënin servilin dhe të pranonin poshtërimin. Emrat e intelektualëve të njohur me merita erdhën duke u pakësuar. Ata u zëvendësuan me emrat që propozonte Partia.

Duke i bombarduar njerëzit me propagandën për diktaturën e proletariatit, luftën e klasave, rrethimin imperialist-revizionist, terrorin dhe propagandën e urrejtjes për çdo gjë që nuk përputhej me ideologjinë zyrtare, u krijua një gjendje ku vlerësoheshin veprimet e vrasjes, të dhunës, egërsisë, të grabitjes, spiunimit, mashtrimit dhe shkatërrimit. Regjimi diktatorial e konfiskoi edhe lirinë në favor të një “lirie” që do të vinte një ditë. Totalitarizmi nuk do qytetarë që mendojnë nga vetvetja, por subjekte të nënshttruara, prandaj çdo shkëndijë e mendimit të lirë përbënte rrezik për pushtetin.

Ky ishte transformimi i madh, *tjetërsimi i njerëzve në luftën për mbijetesë dhe fillimi i krijimit të njeriut të ri*, pa asnjë koncept për liritë dhe të drejtat e njeriut, që nuk e kuptonte se e drejta për mendim ishte e drejtë themelore e çdo qenieje njerëzore, që nuk e kuptonte se kishte të drejtë të mendonte ndryshe, madje edhe në të kundërt me të tjerët, që nuk e kuptonte se kishte të drejtë për jetë private, sikurse edhe për pronë private, njeriu që masë drejtësie kishte Partinë, prandaj priste e priste e priste për çdo veprim vetëm urdhra prej Partisë dhe vlerësime prej Partisë.

Kjo ishte tragjedia që përjetoi populli shqiptar për shkak të një partie komuniste të instaluar që në vitin 1941, që me mbështetje ndërkombëtare dhe sipas doktrinave teorike të qendrave të mëdha politike u kthye në Parti-shtet që gjenocidoi për gjysmë shekulli popullin shqiptar.

⁴ Paul Tillich, *Main Works*, V. 5, De Gruyter, Berlin-New York, 1988, p. 185.

Etleva Smaçi

Lektore në Akademinë e Forcave të Armatosura
Departamenti i Strategjisë dhe Historisë Ushtarake

Etleva Smaçi është aktualisht zëvendësdekane e Fakultetit të Mbrojtjes dhe Sigurisë pranë Akademisë së Forcave të Armatosura Tiranë. Ajo mban gradën “Doktor në Shkencat Historike”. Fokusi i kërkimeve dhe artikujve të saj janë studimet në fushën e Historisë Ushtarake. Në këtë fushë ajo ka botuar një sërë artikujsh në revistat historike kombëtare dhe ndërkombëtare. Me një përvojë të gjatë në mësimdhënie në arsimin para universitar dhe më pas në IAL, ajo ka botuar monografinë *Zhvillimet në arsimin parauniversitar në Shqipëri në periudhën postkomuniste* (1992-2009). Gjithashtu, është aktive në veprimtaritë me qendrat studimore dhe kërkimore brenda dhe jashtë vendit si QSA, Marshall Center etj.

Metamorfoza e “armikut të klasës” në radhët e ushtrisë popullore. Nga “oficeri i deklasuar” tek “oficeri puçist dhe oficeri poliagjent” (1954-1983)

Abstrakt: Ky punim synon të analizojë metamorfozën e “armikut të klasës” në radhët e Ushtrisë Popullore në periudhën kohore 1954-1983. Për të realizuar këtë analizë krahasuese do t’u referohemi tri momenteve të rëndësishme kur Ushtria u bë target për zbulimin dhe eliminimin profesional e deri në atë fizik të “armikut”.

Ushtria Popullore ka qenë gjatë periudhës së diktaturës komuniste një ndër mjetet më të rëndësishme ideologjike në luftë kundër “armikut të klasës”. E megjithatë, ajo nuk mundi t’i shpëtonte këtij “virusi”, por, përkundrazi, prodhoi modelin e vetë të “armikut të klasës”, që u pa si kërcënim kryesor për jetëgjatësinë e pushtetit popullor dhe diktaturës së proletariatit.

Periudha e parë, që u përket viteve 1954-1956, lidhet me spastrimet që ndodhën në Ushtrinë Popullore nën ndikimin e udhëzimeve të marra nga Bashkimi Sovjetik, për të larguar nga radhët e Ushtrisë oficerët me përbërje jo të mirë klasore. Në këtë grupim futeshin oficerët që vinin nga familje që konsideroheshin borgjezë, tregtarë apo bejlerë.

Periudha e dytë kulmon në vitet 1970-1974, kur armiqtë e klasës në radhët e Ushtrisë u konsideruan drejtuesit më të lartë të saj dhe u trajtuan si “grup puçist”, që synonin të dobësonin mbrojtjen e vendit përmes teorive reaksionare të luftës.

Periudha e tretë analizon grupimin e fundit të armiqve në radhët e Ushtrisë, të etiketuarit “poliagjentë”, që synonin të përmbysnin regjimin komunist në bashkëpunim me agjenturat e huaja në vitet '80, si dhe me ish-kryeministrin e kohës Mehmet Shehu.

Si në të gjitha fushat e tjera, edhe në radhët e Ushtrisë qëndrimi ndaj “armikut të klasës” pati efekte shumë të rënda psikologjike, duke çuar në tjetërsimin e individit, deformimin e realitetit e deri në krijimin e një rrethi vicioz që prodhoi absurditet dhe viktima. Dallimi mes periudhës së parë dhe dy periudhave të tjera është se armiku u gjend te “xhelatët” që përfunduan në viktima.

Hyrje

Koncepti “armik i popullit”, i huazuar nga gjyqet “show” të Stalinit kundër kastës ushtarake në fundin e viteve '30 në BS, u adoptua mjeshhtërisht nga regjimi komunist shqiptar dhe ihtarët e stalinizmit dhe gjeti zbatim drakonian në radhët e Ushtrisë Kombëtare fillimisht e më pas në radhët e Ushtrisë Popullore. Me përfundimin e luftës dhe vendosjen e regjimit komunist në vend, Ushtria haptas u pa si “ushtri politike” dhe përmes saj zbatohet “parimi i vënies së politikës proletare në komandë, që do të thotë se faktori ideopolitik kishte epërsi mbi atë ushtarak”.¹ Nëse politika e zbatuar në ushtri nuk shihej nën prizmin e marksizëm-leninizmit, e kuptuar ndryshe do të thoshte se politika e zbatuar në ushtri “ishte gabim”.² Shikimi i problemeve në prizmin politik dhe ideologjik nuk mund të bëhej me dy qëndrime: “një për ushtrinë dhe një tjetër për masat e gjera të popullit”.³

Në këtë punim do të sillen fakte dhe do të hidhet dritë mbi dokumentet që kanë përcaktuar rrugëtimin e etiketimit “armik i popullit” në radhët e Ushtrisë. Rrugëtim që ka njohur një metamorfozë të frikshme edhe brenda asaj që konsiderohet si arma më e fuqishme e diktaturës së proletariatit. Punimi ndalet në tri periudha spastrimesh të Ushtrisë nga “armiqtë e popullit”, që përkojnë me egërsimin e shtetit totalitar në tërësi dhe përpjekjet e mbajtjes së pushtetit përmes eliminimit të grupeve armike edhe në ushtri si në çdo fushë tjetër të jetës.

¹ Enver Hoxha, *Për Ushtrinë Popullore*, Përmbledhje Veprash, Tiranë, 1984, vëll. II, fq. 371.

² Po aty.

³ Po aty.

Platforma e spastrimit të ushtrisë nga “elementët e padëshiruar”, 1953

Periudha e parë që merret në shqyrtim është 10-vjeçari i parë i pasluftës, duke u ndalur në shqyrtimin e dokumenteve arkivore të MMP-së mbi spastrimet e bëra në radhët e Ushtrisë nga elementët e padëshirueshëm.⁴ Kësaj periudhe i përket hartimi i platformës së spastrimeve që fillimisht u trajtuan në mënyrë të zbutur si “të padëshiruar”, por që në thelb kultivoi konceptin e armikut dhe përcaktoi eliminimet e njëpasnjëshme të atyre që në rrethana të caktuara u konsideruan “armiqtë të Partisë dhe të popullit”.

Në dhjetëvjeçarin e parë theksi u vu në origjinën shoqërore të efektivëve të Ushtrisë Popullore (fshatarë të pasur, qytetarë të pasur, tregtarë) që përbënte edhe boshtin e luftës së klasave. Ky kriter do të shërbente si një vijë ndarëse deri në fund të regjimit komunist. I vendosur në platformë në vitin 1953, ai do të rishfaqej egërsisht sa herë që regjimi do të kishte nevojë për eliminimet e radhës.

Katër vjet pas eliminimit të grupit puçist të ’74-s, më 10 korrik 1978, në fjalimin e mbajtur me studentë dhe kuadro ushtarakë Enver Hoxha do t’i rikthehej edhe një herë idesë se përfaqësuesit e shtresave të pasura ishin të papranueshëm në radhët e UP. “As më i vogli pasanik nuk duhet të vërtetohet në gjirin e Ushtrisë edhe të populli tonë dhe jam i bindur se një gjë e tillë nuk do të ngjasë për arsye të edukimit politik dhe ideologjik të mbarë popullit tonë ushtar”.⁵ Ata ishin pjesë e armatës së armiqve, të cilët për liderin komunist nuk ishin hipotetikë. “Ata jetojnë, janë në këmbë, janë agresorë. Ata mund të na sulmojnë me arnë, mund të zhvillojnë edhe diversion, mund dhe bëjnë përpjekje që të na kalbin nga brenda”.⁶ Po cilat ishin konkretisht pikat e platformës spastruese të vitit 1953?

Kriteri i parë përfshinte oficerët që kishin marrë pjesë në organizatat kundërshtarë të regjimit, si Legaliteti e Balli Kombëtar, ose oficerët që kishin shërbyer në kohën e Zogut dhe të okupacionit në radhët e xhandarmërisë, karabinierisë, policisë, rojës së financës, milicisë fashiste me gradën e oficerit ose pa grada dhe referuar platformës së Drejtorisë Politike të MMP-së, “kanë luftuar kundër popullit tonë dhe popujve të tjerë për interes të okupatorëve”.⁷ Këtu nuk bënin përjashtim

⁴ Arkivi Qendror i Shtetit (më tej AQSH) F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 10, fleta 9, Vendim nr. 34/1, datë 16.2.1953, “Mbi miratimin e platformës së Drejtorisë Politike të MMP-së në lidhje me spastrimin e Ushtrisë nga elementët e padëshirueshëm”.

⁵ Enver Hoxha, *Për Ushtrinë Popullore*, Përmbledhje Veprash, Tiranë: 1984, vëll. II, fq. 371.

⁶ Po aty.

⁷ AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 10, fleta 10.

oficerët, të cilët “kanë pasur t’afërmit e tyre eksponenta të organizatave reaksionar, funksionarë të shtetit ose oficerë të lartë të ushtrisë së Zogut dhe t’okupatorëve që kanë njerëzit e tyre eksponenta të organizatave dhe grupeve reaksionare të zbuluara mbas çlirimit dhe që kanë njerëzit e tyre të dënuar nga gjyqet si armiq të popullit, ata që familjet e tyre janë cilësuar si kulakë dhe mbajnë qëndrim të keq politik”⁸, pavarësisht qëndrimit të tyre të pastër.

Kësaj platforme nuk kishte si t’i mungonte elita e vjetër, pa parti, e shkolluar në Perëndim (sipas pikës tre të platformës kuadri oficer që ka studiuar në shkollat civile dhe ushtarake në vendet imperialiste, që kanë kryer kurse të ndryshme perfeksionimi në këto vende, që kanë mbaruar kurse për polici, kuesturë, karabinieri ose roje finance), por të njëjtën rrezikshmëri mbartin edhe kuadrot e ushtrisë që kishin kryer studime fetare ose kanë shërbyer si fetarë, si dhe ata që kanë studiuar në shkollat amerikane, si teknike, në shkollën bujqësore të Kavajës dhe në gjimnazin e priftërinjve në Shkodër para Luftës së Dytë Botërore⁹.

Të dyshuar ishin gjithashtu edhe ata që ishin martuar me gra me kombësi të huaja dhe mbanin lidhje me familjet e tyre (kriter që do të përdorej për spastrimin nga Ushtria të ushtarakëve me gra ruse pas prishjes me BS në vitin ’60) si dhe “ata që kanë punuar si përkthyes me funksione zyrtare, gjermane, italiane, amerikane, engleze, greke, jugosllave etj., si brenda dhe jashtë vendit atdheut. Që kanë qenë kafaza, roje, guxhinier, kamarier në legatë dhe përfaqësitë e huaja në Shqipëri Që kanë shërbyer si përkthyesa dhe ndërmjetësa pranë misionëve dhe oorganizatave të huaj si amerikane, engleze, italiane e të tjera ushtarake ose civile, si M. L UNRA)”¹⁰.

Meqë kjo platformë vinte pas prishjes me Jugosllavinë, në klimën e tensionuar armiqësore mes dy vendeve ishte e kuptueshme që brenda saj të vendosej një pikë e veçantë për “oficerët që kanë studiuar në shkollat e ndryshme ushtarake politike ose civile në Jugosllavi, ata që para Kongresit I të PKSH-së kanë pasur lidhje të ngushta me të dërguarit jugosllavë pranë UP ose me personelin tjetër jugosllav në Shqipëri dhe që më vonë u janë shfaqur shenja sado të vogla të mungesës së vigjilencës dhe besnikërisë ndaj Partisë, popullit dhe BS-së”¹¹ (i njëjti argument do të përdorej gjatë vitit ’74 për gjeneralët e lartë që kishin pasur lidhje me përfaqësuesit e Traktatit të Varshavës dhe BS).

⁸ Po aty, fq. 10-11.

⁹ Po aty, fq. 11, pika 3 e platformës.

¹⁰ Po aty, fq. 11, pika 4.

¹¹ Po aty, fq. 12, pika 6.

Së fundmi, por jo më pak e rëndësishme për nga pesha për t’u etiketuar armik i popullit, platforma vendoste “në rreth të kuq” përmes pikës 6, “ata oficera që kanë qenë të internuar në kampet e përqëndrimit në Gjermani, Itali, Greqi e gjetkë që kanë rënë në duart e amerikanëve, engelzëve, grekërve dhe kanë bashkëpunuar me ta qoftë edhe për një kohë të shkurtër, si dhe janë riatdhesuar nga fundi i luftës ose mbas çlirimit dhe që për shumë kohë kanë jetuar në vende imperialiste, por që besnikëria e tyre nuk është provuar dot”.¹²

Drejtoria Politike e MMP-së propozonte në mbyllje të këtij dokumenti që “oficerat e kategorive të përmendura, edhe nëse do të plotësonin kondidat për të qëndruar në ushtri, nuk do të lejoheshin të punon në Drejtorinë Operative, Organizim Mobilizim, Zbulim, tanke në marinë, aviacion e depo, n’organet politike dhe të kuadrit”.¹³

Bazuar në këtë dokument, Drejtoria e Kuadrit të MMP-së hartoi pa humbur kohë listën emërore të 17 oficerëve që sipas kriterëve të platformës nuk kishin garanci politike.¹⁴ Sipas këtij informacioni, “këta ishin oficera me qëndrim të keq politik dhe që është e nevojshme marrja e masave urgjente”.¹⁵ Krahës listës për të 17 oficerët e propozuar për lirim, gjendet në dosjen arkivore edhe karakteristika e secilit. Vlen të theksohet fakti se disa nga anëtarët e komisionit, si p.sh. Petrit Dume apo kryetari Sadik Bekteshi, do të ishin viktimat të platformës së hartuar dhe miratuar nga vetë ata, në spastrimin e dytë e më të madh të Ushtrisë, në vitin ’74.

¹² Po aty.

¹³ Po aty.

¹⁴ AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 16, fleta 5. Drejtoria e Kuadrit/ MMP (Tepër Sekret) nr. 32, Informacion i n/kolonel Dilaver Poçit për Haxhi Kroin me listën emërore t’oficerëve që Komisioni i formuar për pastrimin e kuadrit oficer t’ushtrisë nga elementa që nuk kanë garanci, propozon t’qiten në lirim.

N/kolonel Filip Cin Geci

Major Ndoc Sham Luli

Kapiten I Teki Hasan Luarasi

Kapiten I Qazim Faslli Zylaj

Kapiten II Raqi Spiro Pergjika

Kapiten II Ali Shuaip Bendo

Kapiten II Dragush Hiqmet Delvina

Kapiten II Vangjel Mihal Masha

Toger Anastas Dhimitër Dhimitri

N/toger Hetem Habil Sulo

N/toger Bektash Arif Muhameti

N/toger Selman Abaz Karoshi

N/toger Sabah Xhemal Meçe

N/toger Mahmut Vehap Përlaku

N/toger Dhorë Naun Shore

Aspirant Ramiz Asllan Fejzullaj

Civil Thoma Plasa

¹⁵ Po aty, fq. 11.

Mendojmë se lista e 17 oficerëve të liruuar nga ushtria, jo vetëm paraqet interes për ndërthurjen e emrave sipas kriterëve të ndryshme, por edhe për faktin se pjesa dërmues ishin pranuar dhe mbajtur në ushtri deri në vitin 1953 jo nga mirëbesimi, por nga të qenët të pazëvendësueshëm, gjë që anëtarët e komisionit nuk hezitojnë ta pranojnë, madje edhe vetë Enver Hoxha i mëshon këtij fakti në mbledhjen e Byrosë Politike më datë 16 shkurt 1953.¹⁶

Ai shprehet se platforma është e mirë dhe zbatimi i saj do të bëjë që të pastrohet ushtria nga elementët jo të mirë: “Për sa u përket elementëve, do të kemi mundësinë t’i shohim një e nga një kur të na paraqiten për aprovim.” Porosia tjetër lidhej me faktin që shqyrtimi të bëhet me shumë kujdes dhe në mënyrë sekrete. Ai i drejtohet Sadik Bekteshit që “kur të mbledhë komisionin, t’u thotë se “këtë çështje e dimë vetëm ne dhe udhëheqja që e ka vendosur”.¹⁷ Duket se fletanketat që figuronin në shënimet biografike të 17 oficerëve të propozuar nga komisioni nuk ishin element bindës për BP-në, ndaj iu rekomandohet “të merrej eksperiencë nga ata të MPB-së, d.m.th. të mos rrinë me letra, por të hetojnë jashtë fletanketave që figurojnë në biografitë e këtyre njerëzve”. Duket se spastrimet u bënë jetike, sidomos pas bisedimeve që Enver Hoxha pati në Moskë në qershorin e vitit ’53, kur Beria mes akuzave të shumta për qeverinë e Tiranës lëshoi bombën se “në ushtri 30-35% të oficerëve janë në mbështetje të armikut”.¹⁸

Edhe pse nuk ka dokumente arkivore që të tregojnë lidhjen mes kësaj platforme dhe kriterëve që ndoqi Stalini për pastrimin e Ushtrisë së Kuqe nga elementi “armik” me gjyqet e mëdha të viteve ’37-’38, disa ngjashmëri janë shumë të dukshme. Le të rendisim disa prej tyre.

Së pari, në radhët e Ushtrisë së Kuqe bënë pjesë një numër oficerësh që kishin shërbyer në regjimin carist dhe ishin bërë pjesë e Armatës së Kuqe gjatë luftës civile më 1920 për shkak të të qenit ekspert. Por ata konsideroheshin si “armiqtë brendshëm”.

Së dyti, ish-gardistët e bardhë të cilët kishin luftuar kundër bolshevikëve.

Së treti, “ushtarakët në shërbim të agjenturave të huaja”, që kishin lidhje me gjermanët, britanikët, japonezët, polakët etj.

¹⁶ Po aty, fq. 53.

¹⁷ Po aty, fq. 54.

¹⁸ AQSH, F.14 AP/ OU, viti 1953, Dosja 23, fl.1. Vendim nr. 227 dhe protokoll i mbledhjes së Byrosë Politike të KQ të PPSH më datë 20 dhe 22 qershor 1953, ku raportohet verbalisht nga Sekretari i Përgjithshëm i PPSH, shoku Enver Hoxha, mbi bisedimet që ka bërë në Moskë me udhëheqësit e PKBS dhe të qeverisë së BS në gjysmën e parë të muajit qershor 1953.

Metamorfoza e “armikut të klasës” në radhët e ushtrisë popullore.
Nga “oficeri i deklasuar” tek “oficeri puçist dhe oficeri poliagjent” (1954-1983)

Së katërti, ushtarakët që vinin nga shtresat e pasura fshatare. Besnikëria e tyre ndaj regjimit ngelej gjithmonë e dyshimtë.

Duket se këto kritere ishin tepër të përshtatshme për të krijuar tipologjinë e armiqve në radhët e Ushtrisë Shqiptare.

Tipologjia e 17 oficerëve armiq

Për emrat e listës emërore mund të bëjmë një klasifikim si më poshtë:

Të domosdoshmit. Në këtë grup bënin pjesë nënkolonel Filip Geci, major Ndoc Luli dhe kapiten Qazim Zylaj, ku theksohej se “këta do të përjashtoheshin nga ushtria si elementë të padëshirueshëm në rast se zëvendësoheshin”.¹⁹ Të tre ushtarakët ishin pjesë e seksionit të Gjeodezisë, në MMP, me profesionin topograf. Që të tre ishin thirrur në radhët e Ushtrisë Popullore pas vitit '45 dhe ishin ngarkuar të kryenin vetëm punë teknike, në mungesë të njerëzve të besuar. Lirimi i tyre kërkohej pasi “tani ushtria jonë ka kuadro me garanci politike dhe të përgatitura në shkollat e BS për topografi ushtarake, kështu që zëvendësimi i tij është i mundshëm. Komisioni për të propozon qitjen në lirim”.²⁰

Bazuar në kriteret e platformës, ata përmbushnin disa pika, si: shkollimi në shkollat ushtarake jashtë vendit, kishin shërbyer si oficerë në ushtrinë e Zogut, në ushtritë okupatore. Që të tre, sipas karakteristikës së përgatitur nga komisioni, nuk e donin UP dhe më shumë e pengonin punën, e dëmtonin atë dhe nuk jepnin asnjë garanci për të punuar në ushtri.²¹ Në karakteristikën e N. Lulit theksohet fakti se ai “edhe që shpreson ndryshimin e situatës”, kurse për Qazim Zylajn shënimet biografike janë dhe më të zeza.

Dyshimet për të ishin edhe më të mëdha, sepse shumë të afërt të familjes së tij ishin dënuar me burgim të përjetshëm (kushëri i tij Rasim Zylene). E njëjta gjë thuhet edhe për rrethin familjar të së shoqes, ku ishin disa të dënuar me burgim të përjetshëm ose që kishin vdekur në burg (Isuf Hysen Bengasi, Faik Hysen Bengasi etj.). Ai përshkruhet si një oficer i vjetër i cili e urren pushtetin dhe ushtrinë popullore dhe i prekur nga reformat si ai dhe e shoqja. Por puna e tij klasifikohet si shumë e keqe, “nuk punon, nuk përgatitet. I pakënaqur, pëshpërit dhe shoqërohet me elementë armiq”.

¹⁹ AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 16, fleta 23.

²⁰ Po aty, fleta 7.

²¹ Po aty, fleta 6, 7, 9. Karakteristikat e Filip Gecit, Ndoc Lulit, Qazim Zylajt.

Këta tre emra u bënë objekt diskutimi në mbledhjen e Byrosë Politike më datë 20 prill 1953. Në fjalën e tij Mehmet Shehu shprehet se “për sa i përket tre oficerëve topografë, ata do të mbaheshin në qoftë se nuk gjendeshin kuadro zëvendësues”, duke shtuar se “ne e dimë cilët janë”. Madje ai parashikon edhe të ardhmen e tyre: “Në rast se kemi kuadro dhe mund t’i zëvendësojmë, atëherë t’i dërgojmë në ndërtim.”

Zgjon interes ndërhyrja e Enver Hoxhës, i cili zbulon edhe thelbin përse këta oficerë u kishin shpëtuar spastrimeve klasore. “Unë jam dakord me Mehmetin në rast se janë të pazëvendësueshëm. Pastaj të kihet parasysh që këta njerëz mos t’i fushim në burg pas dy muajsh por të futen në punë, të punojnë se janë njerëz me eksperiencë”.²²

Mjekët ushtarakë të deklaruar. Tre mjekët ushtarakë që janë në listën e spastrimeve, janë pa dyshim përfaqësues të klasave të pasura të shoqërisë shqiptare të periudhës së paraluftës. Ata janë Ali Shuaip Bendo, Dragush Hiqmet Delvina dhe Vangjel Mihal Masha. Të tre mjekët karakterizohen si qytetarë të pasur, ose me origjinë bejlerësh. Gjithashtu, ata janë përfaqësues të klasave reaksione që u janë shtetëzuar pasuritë, pasardhës nëpunësi të lartë, siç ishte rasti i Dragush Delvinës, i biri i ministrit të Drejtësisë, Hiqmet Delvina, apo me lidhje familjare me emigracionin, siç thuhet për mjekun Vangjel Mihal Masha (mban korrespondencë të rregullt me vëllain në Australi).²³

Të tre janë përshkruar se punojnë pak dhe nga frika “ka mundësi të na dëmtojë dhe luftojë në çdo çast”. Si mjek reparti, “ay në çdo kohë mund t’i shërbejë armikut me çdo lloj informacioni mbi gjendjen shëndetësore dhe moralo-politike, luftarake dhe materiale të repartit”.

Nga të dhënat e dokumentit del se Ali Shuaip Bendo ishte i vetmi që kishte guxuar të kërkonte largimin nga Ushtria, madje kishte bërë 8 lutje. Ndërsa Dragush Delvina ishte marrë si mjek ushtarak me gradën toger më 1947. Ai u burgos në periudhën 1947-1949, i akuzuar për punë armiqësore, por u lirua si i pafajshëm. Për të thuhet në karakteristikë që e urren pushtetin. Mban lidhje me elementët armiq. Në punën ushtarako-politike që bëhet në repart paraqitet dobët. Nga ana ushtarake është shumë dobët.

Përbri emrit të mjekut Vangjel Masha, në fletën e karakteristikës së tij gjendet shënimi “kur u fut nga kush u fut në ushtri?”. Origjina e tij (kombësia greke/

²² Po aty, fleta 38. Protokoll nr. 11, datë 20.04.1953, i mbledhje së BP të KQ të PPSH.

²³ Po aty, fletët 11, 12, 13.

minoritar) ishte një tjetër element për ta shpallur “të papërshtatshëm”. Edhe mjekët, ashtu si topografët, ishin parë si të nevojshëm në kushtet e mungesës së kuadrove të besuar. Po i njëjti argument u përdor për lirimimin e tyre. Tashmë Ushtria kishte kuadro të besuar të përgatitur në BS. Mjekët ushtarakë “të padëshiruar” viheshin në dispozicion të MSH-së dhe në vend të tyre do të silleshin mjekë që kishin garanci politike.²⁴

Simpatizuesit e Ballit, kulakët dhe fshehja e së kaluarës. Për pjesën e mbetur të oficerëve të listës emërore arsyeja kryesore e të konsideruarit të tyre si “të papërshtatshëm” është fshehja e së kaluarës, në veçanti lidhjet me Ballin. Disa prej këtyre oficerëve kanë qenë për një periudhë anëtarë ose kandidatë partie, por janë përjashtuar prej saj me daljen në dritë të këtyre lidhjeve. Raste të tilla janë ata të nëntogerëve Anastas Dhimitrit, Selman Abas Karoshi dhe n/toger Sabah Xhemal Meçe. Shënimi për këta dy të fundit në fletën e karakteristikës është “jashtë”²⁵, që nënkupton largimin e tyre të menjëhershëm nga radhët e Ushtrisë.

Spastrimi i Ushtrisë në ’53-shin, në fakt, nuk ishte i shkëputur nga periudha e mëparshme, ku Ushtria vazhdimisht kishte “prodhuar armiq”. Ai ishte zyrtarizimi me një platformë konkrete i luftës së klasave në Ushtri për t’u shndërruar në luftën brenda llojit, jo më larg se në harkun e dy dekadave pasardhëse.

Gjeneralët “puçistë”, armiq të Partisë dhe popullit

Goditja e bërë në vitin 1974 nuk ishte një goditje e “të papërshtatshmëve”. Goditja ishte e tërë kastës ushtarake shqiptare ose, siç njihet ndryshe, “spastrimi i gjeneralëve”, të cilët e kishin zhvilluar veprimtarinë e tyre armiqësore antiparti dhe antishtetërore duke shfrytëzuar postet e larta që kishin në Parti dhe në Ushtri.

Figurat e goditura në vitin ’74 ishin të gjithë ithtarë të regjimit komunist, madje pa frikë mund të thuhet se ata kishin çimentuar diktaturën e proletariatit duke i mëshuar luftës së klasave dhe demaskimit të armikut në radhët e Ushtrisë. Ndaj dhe të quajturit “puçistë” (pa kryer asnjë veprim që mund të konsiderohej i tillë) përbëjnë metamorfozën e portretit të armikut të popullit, pasi ata jo vetëm ishin kuadro ushtarakë që kishin dalë nga njësitë partizane, por deri në ditën e fundit të jetës së tyre provuan të ishin besnikë të Partisë dhe u pushkatuan me fjalën e fundit: “Të rrojë Partia.”

Duke shfletuar dosjet voluminoze, që prej aktivitetit të MMP-së të mbajtur në korrik 1974 në Durrës dhe deri në dënimin me vendim të Presidiumit të Kuvendit Popullor për dënimin me vdekje të Beqir Ballukut, Petrit Dumes e Hito Çakos,

²⁴ AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 16, fleta 23, pika 3 e Vendimit nr. 151, datë 20.4.1953, “Mbi përjashtim të oficerëve të papërshtatshëm nga Ushtria”.

²⁵ Po aty, fletët 14, 15, 16, 17.

është e qartë se nuk ka asnjë moment që këta ushtarakë të lartë të kenë kryer ndonjë veprimtari armiqësore kundër Partisë dhe Ushtrisë, aq më tepër të pranohet pretendimi për puç ushtarak. Përkundrazi, ata ishin idealistë dhe besnikë, që e pasqyron qartë autokritika e tyre. Për më tepër, ata e ndienin veten pjesë e pandarë e strukturave politike ushtarake të shtetit komunist.²⁶

Materialet e dosjeve hetimore të Sigurimit të Shtetit janë të mbushura me qindra shënime që nxjerrin qartazi modelin e ri “të armikut të popullit”. Armiku që lindi si pasojë e intrigave të brendshme, përplasjeve mes kastës drejtuese ushtarake²⁷, armiku që u zbulua mbi bazën e denoncimeve dhe demaskimit popullor dhe që më pas u fabrikua në organet e Sigurimit²⁸. Një fakt të tillë e pranon në një intervistë të dhënë për gazetën *Panorama* ish-Prokurori i Përgjithshëm, Rrapi Mino.²⁹

Dosja që u paraqit në gjyqin e gjeneralëve puçistë dhe që do të shërbente si lëndë e parë akuzash, ishte e mbushur me denoncime nga terreni. Në detyrën e ndihmësit të Hysni Kapos për të ndjekur verifikimet e ankesave dhe të dhënave komprometuese për ministrin e Mbrojtjes Beqir Balluku apo figurat e tjera madhore të MMP-së, por edhe për zyrtarët e tjerë apo anëtarë të KQ, prokurorë e madje gjyqtarë, ai hedh dritë mbi “linjën speciale” që i shërbente regjimit komunist për verifikimin e pastërtisë së figurës së funksionarëve të regjimit të lartë komunist.

Megjithëse akuza kryesore ishte ajo e tradhtisë, nga ish-Prokurori pranohet se kjo akuzë ishte formuluar “në terma të përgjithshëm”, pasi denoncimet më të mëdha lidheshin me degjenerimin moral të figurave qendrore të Ushtrisë dhe abuzime me pasurinë e popullit.³⁰ Në fakt, letrat e ndryshme në adresë të veprimtarisë armiqësore të Beqir Ballukut dhe grupit të tij paraqesin interes studimi për të kuptuar se mbi cilat kritere ata etiketoheshin “armiq të Partisë dhe popullit”. Nga ana tjetër, zinxhiri denoncues përfshiu një rreth të gjerë. Në përfundim të procesit ata që nisën denoncimet dhe demaskimet përfunduan të etiketuar “armiq”.

²⁶ AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 106, Aktivi i Kuadrove Kryesore të Aparatit të MMP-së.

²⁷ AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 755, fleta 4. Letër dërguar E. Hoxhës nga Aktivi Kryesor i Kuadrove Kryesore të UP që zhvilloi punimet në Durrës nga 11-30 korrik. Letra është shkruar nga Hito Çako dhe akuzon hapur Beqir Ballukun për veprimtari armiqësore, antiparti, kapitullantë e likuidatorë, borgjezo-revizionistë, si dhe “renegat që kërkonte të ç’koqte Ushtrinë Popullore dhe mbrojtjen e vendit”. Sipas akuzave të H. Çakos, Balluku kërkonte të fuste pyka në unitetin monolit të udhëheqjes së Partisë dhe për këtë kishte përdorur për të realizuar qëllimet e tij metodat trockiste, puçiste e komplotiste, herë haptazi e herë fshehtazi.

²⁸ AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 107, Shënime të Detar Avdisë, 22.11.1974. Dosja përmban shënime nga mbledhja e mbajtur në Akademinë Ushtarake.

²⁹ “Ekskluzive”, *Panorama*, shtator 2018.

³⁰ AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 265. Letër e Tonin Jakovës drejtuar Manush Myftiut si Sekretar i Parë i KP të Tiranës, ku shpjegon marrëdhëniet me armikun dhe tradhtarin Beqir Balluku dhe të vëllain Ernest Jakova, datë 5.12.1974.

Shumë interesante paraqitet letra e Tonin Jakovës për marrëdhëniet e tij me Ballakun. Ai shpjegon se vizitat e tij në shtëpinë e B.B. kanë filluar pas vitit 1966, duke e konsideruar si "komshi". Por ai mohon të ketë pasur shoqëri e afërsi të ngushtë familjare. Duke analizuar bisedat e bëra gjatë vizitave, T. Jakova shprehet se B.B. "nuk ka shprehur mendime në kundërshtim me vijën dhe qëndrimin e Partisë, nuk më ka tërhequr vëmendje ndonjë shprehje e tij. Tani pas demaskimit të tij si armik i Partisë, kam menduar për të kujtuar ndonjë çfaqje të tij armiqësore, por nuk më kujtohet gjë³¹.

T. Jakova bën autokritikë përmes letrës se "nën dritën e mësimave të Partisë dhe shokut Enver e shof se duhej të kisha qenë vigjilent, çfaqjet dhe dobësitë e tij duhej t'i kisha parë me sy kritik dhe të kisha reaguar sado pak. Unë e kuptoj se kjo është një dobësi për mua, dobësi mikroborgjeze. Kjo do të thotë se unë nuk i kam patur mirë parasysh mësimet e Partisë dhe shokut Enver në rastin e marrëdhënieve të mia me Beqir Ballukun...

Unë Beqir Ballukun e kam dënue me urrejtje si armik i Partisë dhe i popullit, si komplotist me një veprimtari jashtëzakonisht të rrezikshme për Partinë dhe vendin tonë".

Por, me sa duket, rrëfimi i Tonin Jakovës nuk ishte i mjaftueshëm, ndaj atij iu kërkuar të thellohet në autokritikë. Hysni Kapo informon Enver Hoxhën në lidhje me letrën e Tonin Jakovës. Letra nis me një paradoks: "Tonini e pranon se ka zier raki me kazanin e Beqir Ballukut. I thashë që duhet të kishte folur me kohë për gjithçka dinte për B.B., se nuk duhet të kishte pritur t'ia ngrinin të tjerët. Ai duhet të vinte vetë t'i thoshte edhe KQ, gjë që nuk e bëri."³²

Në datën 6 dhjetor Tonin Jakova do të bënte një shtesë autokritike, ku do ta plotësonte portretin prej armiku të Beqir Ballukut me të dhëna të reja.

"Kur kam marrë televizorin, më ka dhënë një antenë që e kishte të tepërt, më ka dhënë disa shtyll për hardhitë, një vozë të vogël. Një herë më ka dërguar mish derri të egër dhe peshk. Unë duhet të kisha thënë në hollësi aq sa dijsa mbi karakterin e tij prej borgjezi, i degjeneruar, që shkelte e merrte nëpër këmbë normat e Partisë".³³

³¹ Po aty, fleta 17. Duke iu referuar sjelljeve të B.B. si kapadai, njeri që donte rehatin, që merrte në gojë të tjerët (flisnin për të shoqen e Myslym Pezës, se ajo ishte shumë e shëndoshë, e re dhe baba ishte plak), kanë folur për Dilaver Poçin kur ai u martua pas vdekjes së gruas së parë, mbante shumë personel në dispozicion si shofer, shoqërues, infermierin dhe i mbante deri vonë.

³² Po aty, fleta 22.

³³ Po aty, fleta 25.

“Në këtë qëndrim ka influencuar mendimi i gabuar që kisha se të tilla gjëra që dijshe unë mbi karakterin e B.B., për ato që ay bënte diheshin e njiheshin nga shumë të tjerë dhe ishte demaskuar në këtë drejtim. Unë tani reflektoj se këto mendime që kam pasur nuk janë të drejta e kam gabuar, sepse Beqir Balluku ishte armik dhe si i tillë ay duhet të demaskohet deri në fund jo vetëm për veprimtarinë e tij armiqësore në fushën politike e ushtarake por edhe si një njeri i degjeneruar plotësisht nga ana morale, sepse degjenerimi politik dhe degjenerimi moral janë të lidhur njëri me tjetrin”.³⁴

Letra të ngjashme denoncuese në adresë të të ashtuquajturve puçistë gjenden në arkiva dhe leximi i tyre të krijon përshtypjen se “gjuetia e shtrigave” ishte e frymëzuar jo nga frika e një puçi të mundshëm ushtarak (që kishte pak gjasa të ndodhte nga njerëz që zbatonin me përpikëri direktivat e regjimit), por nga rivaliteti mes vetë figurave madhore të Ushtrisë, që krijuan mjedis perfekt të një tragjedie të “lancimit armiq të diktaturës së proletarietit, minues të artit ushtarak popullor, disfatistë e kapitullantë përballë artit ushtarak imperialist dhe revizionistë”.

Në fjalimin e 10 korrikut 1978 Enver Hoxha do ta portretizonte armikun Beqir Balluku si “tradhtarin” që mbështeste një art ushtarak kapitullues që bazohej në teoritë e artit ushtarak pro amerikanë të Çu En Lait (ishte koha kur Shqipëria shpalli mbrojtjen dhe ndërtimin e socializmit me forcat e veta) dhe Titos “që synonte ti hapte portat Natos”³⁵. Mes “mëkateve të tjera”, treshes Balluku, Çako dhe Dume do t’u vishej edhe ajo e poliagjentëve, “agjentë të sovjetikëve, jugosllavëve dhe kinezëve”³⁶.

Spastrimi nga poliagjentët, 1983-1986

Në vitet 1981-1982 ndodhi vrasja e Mehmet Shehut dhe pushkatimi i Kadri Hazbiut. I pari kishte qenë edhe ministër Mbrojtje, i dyti nga ministër i Brendshëm, ministër Mbrojtje. Vetëvrasja e Mehmet Shehut ishte një alibi shumë e mirë për spastrimet e radhës brenda Ushtrisë, për të cilën Enver Hoxha kishte dyshime të forta se kishte qenë nën kontrollin e këtyre dy figurave të eliminuara si “armiq të popullit dhe poliagjentë”.

Ashtu si dhe herë tjetër, në të tilla situata, Sigurimi i Shtetit dhe ai i Ushtrisë u sulën mbi ushtrinë dhe kuadrot e saj. Skema e zbulimit të grupit armiqësor ishte pothuajse e ngjashme me atë të ndjekur në vitin 1974 me grupin puçist, duke organizuar mbledhje me Komitetin e Partisë, denoncime dhe demaskime nga

³⁴ Po aty, fleta 27.

³⁵ Enver Hoxha, *Për Ushtrinë Popullore*, Përmbledhje Veprash, Tiranë 1984, vëll. II, f. 371.

³⁶ Po aty.

masat. Por tashmë objekt ishte vetë arma e Sigurimit të Shtetit, duke përfshirë këtu edhe degën e Sigurimit të Ushtrisë.

Në informacionet mbi gjendjen morale dhe politike të Ushtrisë gjatë kësaj periudhe theksohet se "Ushtria ngelet një objekt i rëndësishëm i veprimtarisë së armikut. Më i përhapur është agjitacioni dhe propaganda. Ajo ka synuar të godasë vijën e Partisë në politikën e jashtme, por edhe në fushën e ekonomisë, të ulë besimin për aftësinë e mbrojtjes të vendit, mundohet të ngjallë dyshime për veprimtarinë armiqësore të M. Shehut dhe pasuesve të tij".³⁷ Një ndër arsytet që Ushtria u godit këtë periudhë ishte edhe frika nga reagimi i atyre që sistemi i konsideronte "nostalgjikë" të M. Shehut dhe K. Hazbiut.

Në një material të përgatitur nga Drejtoria I e MPB-së, që Hekuran Isai i dërgonte Sekretarit të KQ të PPSH-së, Ramiz Alia në lidhje me veprimtarinë armiqësore të zhvilluar në ushtri gjatë vitit 1982 jepte të dhënat e mëposhtme statistikore: "Për vitin 1982 janë ndjekur për veprimtari armiqësore 38 oficerë dhe 70 ushtarë. 56% e personave të ndjekur për veprimtari armiqësore në radhët e Ushtrisë janë ndjekur nën nenin e agjitacion propagandës."³⁸

Po ashtu brenda materialit dëshmohet se "elementi armik në radhët e Ushtrisë u është kundërvënë materialeve të KQ të Partisë e vendimeve të tij, duke marrë në mbrojtje armiqtë M. Shehu, K. Hazbiu, F. Shehu etj. Biseda me karakter armiqësor të kësaj forme janë zhvilluar në rrethe të ngushta në shumicën e rasteve vetëm me bashkëpunëtorë. Kështu që nuk ka pasur gjerësi në shtrirjen e personave".³⁹

Pra, armiku i viteve '80 ishte një armik shumë i sofistikuar. Ai njihte mirë Ushtrinë dhe armën e Sigurimit dhe kishte vendosur lidhje me agjenturat jashtë vendit. Sipas informacionit, kjo përbënte edhe një nga shqetësimet më të mëdha pasi në Ushtri "ka qenë tendenca e spiunazhit për të cilën janë ndjekur 15 persona. Fakti që kemi evidentuar interesime të përfaqësive diplomatike për të grumbulluar të dhëna sekrete për Ushtrinë, shoqërime të ushtarakëve me persona me përbërje të keqe politike e deri biseda të pakontrolluara, diktojnë nevojën që këto probleme t'i ndjekim më mirë se deri tani në funksion të zbulimit të veprimtarisë së spiunazhit".⁴⁰ Ata që zhvillojnë këtë veprimtari

³⁷ AQSH, 14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1983, Dosja 21, "Mbi gjendjen moralo-politiko të Ushtrisë", fleta 3.

³⁸ AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1983, Dosja 17, "Për veprimtarinë armiqësore të zhvilluar në Ushtri gjatë vitit 1982", fleta 27.

³⁹ Po aty.

⁴⁰ Po aty, fleta 29.

armiqësore janë kryesisht të moshave të reja dhe kuadro të rangjeve të ulëta (komandant batalioni e poshtë). Midis tyre ka pasur dhe komunistë⁴¹.

Kulmi i arrestimeve arriti në vitin 1985-1986, ku u arrestuan mbi 20 kuadro dhe nënoficerë të Ushtrisë. Sigurimi i Shtetit, në bashkëpunim me organet e Hetuesisë e të Prokurorisë të asaj kohe, me shpifje, me intriga dhe me burime të sajua, nga më të turpshmet, arrestuan e dënuan një masë kuadrosh, pa asnjë fakt e argument juridik⁴².

Një prej të dënuarve të kësaj periudhe, kolonel Naim Muho, dëshmon se “dy muaj para se të më arrestonin, mua më dhanë një dekoratë për Veprimtari të Shquar në Fushën e Mbrojtjes”. Vetëm dy muaj pas dekorimit ndaj tij nisi procesi gjyqësor. Në stilin e Sigurimit të Shtetit dhoma ku N. Muho jetonte në Shtëpinë e Oficerëve Lushnjë ishte vënë në përgjim. Shkarkimi i tij nga detyra e komandantit të Divizionit të Lushnjës ndodhi në zyrën e ministrit të Mbrojtjes, Simon Stefani, në praninë e 4 anëtarëve të Byrosë Politike.

Shkarkimi nga detyra u pasua me arrestimin dhe me një periudhë njëvjeçare hetimesh që përfundoi me një gjyq “me dëshmitarë të rremë e të sjellë për krah, oficerë Sigurimi”. Muho u dënua me 13 vjet heqje lirie. Por përndjekja e Sigurimit të Shteti vazhdoi me familjen e tij që, siç e pohon, përbëhej “nga 6 femra, 4 vajza të padala në jetë, gruaja e sëmurë dhe një nënë në prag të vdekjes”. E gjithë familja u vu nën hetim ose, siç ai shprehet, “gjithë familja, me spiunë prapa”.

Për të kuptuar se deri në çfarë mase Ushtria ishte objekt i Sigurimit në këtë periudhë (por jo vetëm), flet qartë e në mënyrë tronditëse dëshmia e ish-presidentit të Republikës, Alfred Moisiu, që ishte një ndër “elementët armiq” në vitet ’83-’86. Në një rrëfim të dhënë për gazetën *Shekulli* në vitin 2008 ai thotë: “Në vitin 1982, në një mbledhje të Komitetit të Partisë të Ministrisë së Mbrojtjes (ku unë isha anëtar; ende nuk ishte marrë masa ndaj meje, pra ende nuk isha spostuar), ku u diskutua problemi i Shefit të Sigurimit të Ushtrisë të asaj kohe, i cili kish qenë mik i Feçor Shehut dhe u dënua, siç ishte zakoni, filluan ta ngacmonin ‘thellohu, thellohu’ dhe midis të tjerave, ai tha se Feçori, shefat e Sigurimit të Ushtrisë i mblidhte një herë në muaj, ku u kërkonte llogari se përse nuk realizonin planin e arrestimeve. Kur kam dëgjuar këtë, të them të drejtën jam tronditur shumë. I bëja pyetjen vetes: Si ka mundësi të bëhen këto me jetën, me dinjitetin dhe me nderin e njerëzve?! E dija që ka plan për grurin, për patatet etj., por plan për të arrestuar e për të shkatërruar jetën e njerëzve, këtë nuk e perceptoja!”⁴³

⁴¹ Po aty.

⁴² Intervistë me kolonel (R) Neim Muho, i arrestuar në vitin 1986.

⁴³ Alfred Moisiu, “Si e përdorte Enveri Sigurimin e Shtetit për të dënuar gjeneralët e Ushtrisë!”, *Shekulli*, 22 janar 2008.

Përfundime

Për të dhënë një konkluzion mbi metamorfozën e “armikut të popullit” në radhët e Ushtrisë Popullore do të citojmë një fragment nga një deklaratë e dhënë në TVSH nga Pjetër Arbnori: “Në qelitë e burgut të Burrelit ishte pothuaj i gjithë Shtabi i Përgjithshëm i Ushtrisë Partizane, ishin komandantët e brigadave, ndërsa jashtë kishin mbetur vetëm disa mumie, të cilëve ende nuk u kishte ardhur radha për t’u izoluar.”⁴⁴ Pra, armiku i popullit ishin ata që kishin kontribuar në vendosjen e regjimit komunist, e kishin mbështetur atë për të forcuar themelet, që kishin bërë kurban në këto themele “të deklasuarit” me platformën e vitit 1953. Por që me miopinë politike nuk arritën të kuptonin se mekanizmi i ndërtuar do t’i kthente nga xhelatë në viktima, pasi paranoja e diktatorit komunist që shihte kudo “armiç”, nuk mund t’i shpëtonte ushtarakët e rangut të lartë dhe Ushtrinë.

Gjithashtu, “armiqtë” e shpallur në dy fushatat radikale të spastrimeve ishin armiç të sajuar. Shumica e dëshmimeve kundër tyre kishin dalë nga kritikata, autokritikat e sforcuara apo nga rrëfimet e shtrënguara të të arrestuarve nën efektin e torturave çnjerëzore. Ata janë dëshmi e depersonalizimit të ushtarakëve të lartë, të cilët nën akuzat e planifikimit të puçeve ushtarake apo përmbysjes së qeverisë ishin alibia regjimit komunist për të krijuar në popull imazhin se në vendin tonë vepronin armiç të fshehur që pengonin ecjen përpara të socializmit dhe diktaturës së proletariatit.

Në këtë mënyrë, spastrimi ushtarak nuk ishte një largim i qëllimshëm i sfiduesve potencialë ndaj fuqisë së diktatorit Enver Hoxha, por një manifestim i botëkuptimit dhe tendencës së tij për të nxjerrë në shesh armiqtë e imagjinuar. Dhe goditja e tyre bëhej në emër të popullit. Mesazhi i përcjellë në popullatë pa dyshim ishte me efekt të dyfishtë. Terror, por dhe tjetërsim i individit. Frika se armiku nesër do të ishte ti, çoi në denoncime deri brenda familjes, edhe pse fundi ishte i njëjtë për të denoncuarin dhe denoncuesin.

⁴⁴Po aty.

Literatura:

Hoxha, Enver, *Për Ushtrinë Popullore*, Përmbledhje Veprash, Tiranë, 1984, vëll. II, fq. 371.

AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 10, fleta 9.

AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 10, fleta 10.

AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 16, fleta 5.

AQSH, F.14 AP/ OU, viti 1953, Dosja 23, fl.1.

AQSH, F14APOU, Komiteti Qendror, Arkivi i Partisë, viti 1953, Dosja 16, fleta 23.

AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 106, Aktiv i Kuadrove Kryesore të Aparatit të MMP-së.

AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 755, fleta 4.

“Ekskluzive”, *Panorama*, shtator 2018.

AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1974, Dosja 265.

Alfred Moisiu, “Si e përdorte Enveri Sigurimin e Shtetit për të dënuar gjeneralët e Ushtrisë”, *Shekulli*, 22 janar 2008.

AQSH, F.14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1983, Dosja 17, fleta 27.

AQSH, 14APSTR, Komiteti Qendror, viti 1983, Dosja 21, fleta 3.

Intervistë me kolonel (R) Neim Muho, mars 2019.

Julian Bejko

Departamenti i Sociologjisë, Universiteti i Tiranës

Profesor pranë Departamentit të Sociologjisë, Universiteti i Tiranës. Mbrojti doktoraturën në Universitetin Paris 8 mbi Teorinë e Qytetarizimit dhe Holokaustin. Autor i studimit origjinal *Shoqëria e Kinemasë I, II*.

Imazhe, armiq dhe vese në shoqërinë komuniste

Abstrakt: Çfarë e bën shqiptarin që t'i besojë rendit të ri pa klasa dhe pa shfrytëzim? T'i bashkëngjitet idealit “të gjithë bashkë dhe njësoj”? Çfarë e detyron që t'i përvishet punës në rindërtimin e përbashkët të vendit? Dhuna, ideali, morali apo propaganda? Edhe pse këto kanë peshën e tyre manipuluese, bashkë me idenë e përdorimit të forcës për ta rreshtuar popullin në projektin e rindërtimit, në të vërtetë, nuk na japin asnjë pohim të sigurt faktik apo sociopolitik. Teoria e manipulimit ka rolin e saj në shpjegimin e instalimit të diktaturave, por s'mund të jetë faktor unik. Duhet që shoqëria të ketë njëfarë predispozite.

1. *Populli si vetimazh* – Mes gjurmëve të kalvarit komunist kinemaja shqiptare është korja fertile e një toke të keqkuptuar, në trupin e saj është qepur fjala, zakoni dhe besëtytnia dhe me ngut ushqehemi prej tyre. Nëpër lumenjtë e imazheve shihemi herë me bezdi dhe herë me pasionin e trishtë të nostalgjisë, imazhe që rrëfejnë përvojën e rrugëtimit tonë. Aty flitet për një *Si* dhe *Çfarë* ka mbetur gjatë procesit të ndryshimit. Herakliti i nënqeshur do të thoshte se shqiptarët janë ende anës lumenjve dhe ngurojnë të lahen.

2. *Veshë të vërtetë* – Për të dëgjuar zërin e shoqërisë¹ duhen veshë të hapur ndaj çdo tingulli që vjen prej shtresave të imazheve, me qëllim që të kuptohet diçka. Në shkallë të ndryshme njerëzit mësojnë sipas asaj që janë, sipas asaj që grumbullojnë vetë dhe së treti, sipas asaj që i kanë mësuar të tjerët, kryesisht opinione dhe gjykime. Por kush kërkon të kuptojë ndonjë gjë në fushëbetejën e jetës, duhet të shkundet nga opinionet, gjuha dhe zakonet që nuk i shërbejnë më së ardhmes.

3. *Para zhytjes* – Ashtu si njerëzit i bien shkurt për të arritur me një frymë në përfundime të papjekura, shpesh edhe kërkuesit vuajnë nga të njëjtat paragjykime dhe klaustrofobi kronike. Dhe në përfundim të veprës ka mbijetuar vetëm era mbytëse e *objektivitetit*, ndërsa rreth kërkuesit s'ka gjurmë. Në të gjitha udhëtimet e panjohura, lipset frymëmarrje e fortë dhe e thellë për t'u zhytur në shtresat e kohës.

4. *Nëntokë* – Njeriut i janë dashur mijëvjeçarë për të nxjerrë majën e këmbës nga çorba e fjalëve dhe gjërave, pirgje në të cilat pengohemi e rrëzohemi qysh herët. Por me të hyrë në shpellën e mitit kërkuesi takon të shkuarën plot frikë dhe pasiguri. Do të jenë shoqëruesit e tij, ndaj duhet të kuptojë tokën në të cilën kanë jetuar të mbijetuarit.

5. *Shkallë dhe shndërrime* – Në kontaktin me të shkuarën – e cila mund të jetë fosilizuar në trajtën e dokumenteve, letërsisë, muzikës, filmit etj., – në këtë mozaik pikasen mjekime të shpirtit dhe veshje për trupin e ftohur. Ato imazhe janë endur e gdhendur nga shumë duar anonime dhe duhen konsideruar faktet e vetme për t'u prekur me dorezat e etikës. Përfaqësuesit e opinionit dhe zbatuesit e moralit do të kërkojnë përherë përgjegjës dhe fajë sipas perspektivës së viktimës. Gjuha bëhet dramatike se kështu kërkon të rifitojë autoritetin e cunguar, pa kuptuar që s'është veç një zë në pentagramin e pafundmë të jetës.

Imazhe

6. *Qepje kostumesh* – Me gjasë pararendësit tanë dikur i *besonin* më lehtë nga ne asaj që shihnin te njerëzit, ndjenjat dhe përfytyrimet. Ata njiheshin brenda një komuniteti në të cilin gjendjet psiko-afektive ishin të thjeshtuara sipas ekonomisë së mbijetesës, diçka që e paguante individi, ndërsa zakonet shërbenin si një sy publik i quajtur Nder, nga mosrespektimi i të cilit shfaqej humb-ndera e turpfit. Garancitë shoqërore, pra, buronin nga mulliri komunitar që bluante individë qysh në fëmijëri e shpesh përpara lindjes. Uniformiteti i gjendjeve, veprimet, fjalët,

¹ Bejko, Julian. *Shoqëria e Kinemasë, I, II*. (Tiranë: Edlora, 2012, 2013).

veshja, ndjenjat dhe zakonet ishin njëherazi siguria dhe kurthi i individit. Në këtë traditë shekullore ndodhen origjinat, kostumet dhe premiset e asaj që më pas do të merrej në ngarkim nga rrobaqepës të tjerë monistë, disi më modernë. Prej këtej mund të thuhet se regjimi nuk ra aspak nga ndonjë qiell despotik, por u gjend në tokën pjellore që kërkon një shef² të fortë për të gjithë, dje dhe sot.

Në kohë të kohëve gërshetimi i komuniteteve, dialekteve dhe veçorive të ndryshme është shoqëruar me përplasje dhe përshtatje që e tejkalojnë jetën e dy-tre brezave, deri në sheshimin dhe pastrimin qytetarizues. Për ne të pamësuarit me kostumin e individit virtuoz, shteti komunist u bë udhërrëfyesi, mjeku, edukatori dhe shpëtimtari i vetëm. Aq sa zotat u rivizatuan në portretin e një njeriu të sëmure pas pavdekësisë.

Në kryqëzimin e shijeve tradicionale me ato moderne, e ashtuquajtura kulturë shqiptare ishte shprehur gjysmë e egër që duhej harmonizuar dhe qytetëruar. Rruga e shpejtë kalonte nga gjymtimi i disa kornizave tradicionale, falë mbikëqyrjes socio-burokratike të një aparati moralo-politik mbi trupin, fjalët dhe mendimet e njerëzve. Në fakt, një proces i ngjashëm modernizues kish nisur me epokën e monarkisë për të cilën flet filmi *Gjeneral Gramafoni* (V. Gjika, 1978).

Aty trajtohen dy çështje, ku e dyta i fshihet së parës: përshtatja e një populli tradicional në pikëprerjet tronditëse të rendit kapitalist, prezantim me botën e mallit, tregut dhe prodhimit industrial, njëfarë kronike mbi situatën e klasës punëtore përgjatë monarkisë shqiptare. Çrrënjësia e tradicionales fillon nga një raport i ri me punën, shndërrimi gradual i veprimtarisë artizanale në favor të mekanikës. Ndaj tyre, vlerat kulturore, zakonet dhe ndjeshmëritë detyrohen të *emancipohen* për t'iu përshtatur gjendjes së re shoqërore, një ndryshim i vullshëm që shkund strukturën e vjetër dhe na jep një mishmash tiparësh.

Regjistrimi i muzikës tradicionale nëpër pllaka gramafoni është shprehje e një hegjemonie të re kulturore që shpërfill vlerën tradicionale. Janë elitat e reja ato që përqafojnë risitë e prodhimit, qarkullimit, stilit të jetesës dhe kulturës, në kontrast me shtresat popullore që i shërbejnë si krah force dhe mbeten të lidhura me vlerat e tyre. Në film lartësohet e vjetra artizanale dhe viriliteti i popullit teksa kritikohet klasa sunduese. Por kjo qasje ndaj armikut borgjez bashkëpunëtor i kulturës fashiste, nuk përputhet mirë me realitetin komunist. Kështu vijmë në çështjen e dytë, shprehur me fjalët e W. Benjamin: "...nuk mund të kapim domethënien

2 "Pasoja logjike e fashizmit është një estetizim i jetës politike. Ndaj kësaj dhune kundrejt masave e ku fashizmi i detyron për t'i gjuhëzuar në kultin e një shefi, korrespondon dhuna e pësuar prej një aparati të vënë në shërbim të prodhimit të vlerave kulturore". Benjamin, Walter. *L'œuvre de l'art à l'époque de sa reproductibilité technique*, 51 (Paris: Folio Plus, 2010).

shoqërore të kinemasë nëse neglizhojmë aspektin e saj shkatërrimtar, aspektin e saj katartik: likuidimi i vlerës tradicionale të trashëgimisë kulturore”.³

Në kuptimin e hegjemonisë kulturore, d.m.th. të një aparati dhe një rrjete opinionesh, praktikash, fjalësh, ndjeshmërisë, i gatitur për të qeverisur veten dhe të tjerët nën të, *Gjeneral Gramafoni* është një film që i kundërvihet kulturës fashiste teksa prezanton veten si mbrojtës i vlerës tradicionale. Por mjetet dhe qëllimet janë po ato, zhvendosje e popullit në imazh për t’u konsumuar në sallë kinemaje dhe ekran.

Në betejë ndaj shtrirjes së kulturave të huaja industriale, ideologjia komuniste e ka të pamundur mbrojtjen e kështjellës së zakoneve vetjake për aq kohë sa⁴ industrializimi dhe urbanizimi janë bërë prioritete globale. E kështu traditës nuk i mbetet veç t’i vendoset një tabelë në qafë dhe të deklarohet “Monument Kulture mbrojtur nga shteti” – një vepër muzeale që jeton në karantinë. Kjo vendosje në këmbësorë e forcës burokratike dhe gjuhës së propagandës duket sikur i shërben mirëmbajtjes dhe përhapjes së shpirtit tradicional vetjak, por në rrafshin konkret bota artizanale tkurret për t’ia lënë vendin prodhimit industrial, klasës proletare dhe muzikës së lehtë disi partiake. Metamorfoza e shijeve, mendësive dhe ndjeshmërive shpreh parabolën e një metamorfoze të dytë, ristrukturimin e organizimit të autoritetit shtetëror modern. Këtij të fundit i duhet e vjetra po njësoj siç i duhet kabaja përmetare gramafonistit italian, si mall për t’u tregtuar, si mall i shkëputur nga subjekti krijues. Gjymtimi i një tradite fillon me krijimin e një realiteti virtual ku depozitohen elementë që klonojnë subjektin dhe objektin deri në përtharjen e plotë të tij, për t’u bërë në përfundim një realitet, ndërsa i vjetri që i dha jetë duhet të fshihet në muze, letërsi dhe kinematografi.

Nëse mendja jonë e kap me vështirësi këtë metamorfozë, mjafton të kthejmë vështrimin te Tirana dhe procesi i transformimit të një qyteti të qeverisur nga një ekip me interesa të reja. Bulevarde, sheshe, ndërtesa, parqe, rrafshim shtëpish tradicionale të zëvendësuara me lartësi betoniane etj. Banorët që dikur jetonin në lagje të vjetra largohen dhe përshtaten me rroba të tjera, kujtimet dhe marrëdhëniet e tyre komunitare nuk i përkojnë më realitetit të ri triumfues. Mbase njerëzit përdorin ende emërtimet e vjetra të vendeve, por edhe për to është çështje kohe.

³ Benjamin, Walter. *L'œuvre de l'art à l'époque de sa reproductibilité technique*, 15 (Paris: Folio Plus, 2010).

⁴ “...sendet janë bërë mallra në jetën e përbashkët me të huajin, për kundërveprim ato bëhen gjithashtu të tilla në jetën e brendshme të përbashkët”. Marx, Karl. *Le Capital. Livre I*, 79 (Paris: Flammarion, 1985).

Nga ana tjetër, ajo që mban peng popujt e varfër në rrugën e pastrimit shpirtëror, mendor dhe fizik, është kurthi i së ashtuquajturës traditë shekullore, të lartësuar prej vetë tyre si tipare origjinaliteti, vazhdueshmërie dhe qëndrese.

7. *Erozion shpirtëror* – Ajri i së resë dëmton të shkuarën sapo hyn në shpellën e vjetër. Kjo vlen edhe për artin, shijen dhe shpirtin, fryma e modernes avullon tradicionalen dhe klasiken.

Meqë ishte anës lumit, por nuk deshi të lahej, shqiptari i nxjerrë lakuriq nisi rrëshqitjen drejt ultësirave industriale dhe ndodhive bregdetare: “Ne nuk ishim larë ndonjëherë në dush të ngrohtë. Kjo ishte një gjë e mrekullushme”, – vetërrëfheh një nga vajzat në filmin *Përse bie kjo dauille?* (P. Milkani, 1969). Këtu jemi në fillesat e modernes industriale shqiptare ku për herë të parë shfaqet treni dhe kinemaja që filmon progresin emancipues.

Rreth njëqind vjet më parë shqiptarët sikur filluan të dilnin nga shpella krahinore ku ishin mbrojtur e vjetruar për shumë kohë. Kjo zhvendosje graduale *gjeografike* i detyrohet paqimit relativ të vendit, lëvizjeve migratore dhe hyrjes tepër të vonuar në botën e qytetërimit europian. Por shtimi demografik urban dhe zbritja nëpër fusha i detyrohet sidomos regjimit komunist dhe synimeve të tij industriale: lindja dhe kultivimi i një varieteti të ri njerëzor që më pas do të quhej shqiptari i ri, kusuret nuk po i shlyejmë dot as sot. Ndryshe nga sa thuhet, që regjimi u mbështet në marksizëm-leninizëm, teoricienët e ndryshimit u nisën nga diçka e kuptueshme dhe e natyrshme: reformimi i disa praktikave dhe zakoneve, si veshja, sjellja, jetesa dhe mendësia. Si zhvlerësohet një zakon? Si një bluzë që vishet nga shumë njerëz derisa shpëlahet nga ngjyrat. Duke çrrënjësuar kostumin e vjetruar të traditës, trupi bëhej gati për një bluzë tjetër, gati për t’u hedhur në një tjetër realitet i përbërë nga mësimet dhe profesione, bashkëjetesë me të ndryshmin, pamje, gjuhë dhe muzikë e re.

Trupi ishte çështja e parë, e dytë dhe e tretë. Sa për ndjenjën, mendimin dhe shpirtin, këto supozohet të rridhnin natyrshëm me përmirësimin e realitetit të jetës së përditshme, e survejuar dhe planifikuar në detaje. Mirëpo zhveshja e tradicionales dhe kalimi te kostumi socialist shpërfillte aspektet shpirtërore dhe kulturore të cilat, siç e thamë më lart, ose mbeten në muzeun e imazhit si përfaqësim heroik, ose përditësohen me rregullat e socializmit pa mundur të prodhojnë një formë të qëndrueshme besimi jo vetëm në kuptimin fetar.

Një qeveri, qoftë me tipare moniste, do të sigurojë fillimisht kontrollin mbi trupin, fluksin e lëvizjes dhe regjimin e riprodhimit. Trupi është gjëja më e çmuar mbi

të cilin pritet të ngrihen superstrukturat e begata. Po ta shohim çështjen nga perspektiva e trupit apo realitetit material, mund të thuhet pa ngurrim që regjimi ia doli të kryente njëfarë revolucioni në mënyrat e jetesës, shëndetësi, arsim, industri e kështu me radhë, falë të cilave kemi mbijetuar deri këtu. Por nga perspektiva e shpirtit dhe njerëzores gjërat kanë çaluar jo pak, provë e një prapambetje historike dhe ngurtësie ideologjike që ka vështirësuar zhvillimin e mëtejshëm. Është një kontradiktë atomizuese që dëshiron një trup ekonomikisht të shëndetshëm me një mendje shpirtërisht të prangosur, e prangosur për të evoluar më ngadalë sesa ritmi fizik, e prangosur nga ideologjia e frikës dhe morali tradicional.

Filmi na flet pikërisht për procesin e pastrimit të trupit nën një procedurë pothuajse fashiste. Vajza të malësive janë grumbulluar në një kaponon, ku jetojnë dhe punojnë për ngritjen e industrisë. Ato mbajnë ende vellon e tabusë, mbuluar nga turpi i të jetuarit pranë meshkujve, nga sikleti i zhveshjes së kostumit folkloristik, i të folurit e të ndjerit të diçkaje të re. Ato refuzojnë të lahen dhe dushi i ngrohtë në kapononet kolektive fshin virozën, krimbin e së vjetrës, krejt në një parim të ri biopolitik, pohimin e jetës përmes një procedure gjysmëmesjetare: dhunë dhe denoncim ndaj trupit mëkatar e të fëlliqur – papastërtia fizike dhe morale bëhet një element politikisht armiqësor për regjimin.

Më pas, gratë në njërën anë dhe meshkujt në tjetrën, gati për t'u çiftuar në raportet e reja të prodhimit, gati për hyrjen fitimtare në uzinë. Të ngarkuar në autobusë, trupat e rigjeneruar, të njëtrajtësuar me të njëjtën uniformë të punëtorisë uniseksuale, përballen me tymnajën e metalurgjisë progresiste.

Kështu u hodhën bazat e qëndrueshme për një rini-bulon që shtrëngohet e lirohet sipas strategjive politike. Ç'shpiert t'i japim këtij trupi të ri? – pyesin ideologët, a thua që shpirti është esencë e laboratorëve dhe epruvetave. Mundet të jetë truporja – e kuptuar si i tillë edhe në rastin e zakoneve, vlerave, gjendjeve, pra të diçkaje *jomateriale* – humusi që lind vetë shpirtin. Këtë shpirt të fosilizuar nëpër rrymat e kohës, e analizojmë me doreza, ai është prova e asaj që është luajtur ndër-kohë. Dhe nga rrënojat e burgut do të lindë një shpirt i dytë, një shpirt i përhumbur dhe burgosur ndryshe, pa tokë, pa ujë, pa dritë, pa horizont – udhëtimi i shpirtit të tranzicionit nga *hinterland-i* lindor në bregdetin perëndimor.

Armia

8. *Shkencë antro-politike* – Cili është vështrimi i shtetit komunist mbi njeriun?

Përgjigjja e parë dhe më e sigurtë: parazit, dëmtonjës, keqbërës, i pabindur.

Ideali: krijimi i kafshës punëtore, njeriu i veçuar nga njerëzorja.

Interesi: të qëndrojmë në pushtet përmes nënshtrimit të kafshës në rregullat e reja të parkut socialist.

Teknika: ndërtimi i savanës, rrethimi, afrimi emancipues i kafshës me prodhimin, integrimi dhe zbrëthimi i saj në fabrikë.

Rezultati: Komuniteti që jeton me frikën dhe ankthin e asgjësimit nis të shijojë egërsinë sikur të ishte virtyti i tij më i lartë.

9. *Tredhje* – Se çfarë është konsideruar e fortë, kjo është përkufizuar zakonisht nga shkalla e fuqisë ose pafuqisë së interesit dhe moralitetit të përbashkët. Kur shoqëria dorëzon armët që deri aty i kanë shërbyer si mjet mbijetese, duke i dhuruar tashmë vetes një ekuilibër të brishtë në këmbim, gjuha bashkëpunuese e individëve bëhet vigjilente në ruajtjen e barazisë më të imët. Çdo tepri force kanalizohet në shërbim të shtetit – stakanovisti Uran te *Horizonte të Hapura* (V. Gjika, 1969) – ose duhet të fshihet.

Por si mund të pajtohet me të barabartët ai që i takon një rangu tjetër? Kjo është kryeneçësia e kuptueshme e Xha Sulos në filmin *Kapedani* (F. Hoshafi, M. Fejzo, 1972). Suloja është plaku zevzek, i grindur, i acaruar, pothuajse neurotik, hiperserioz, luftarak, fanatik i normave të vjetra, një patriark në epokën e modernitetit, një Ali Pasha disi demodé, por simpatik dhe i dashur, madje objekt referimi në të mirë e në të keqe, si kapedan i prapambetur dhe si burrë i vërtetë. Xha Beqo, përkundrazi, është qejfliu, sipërfaqësori, oportunisti, karagjozi, mediokri, frikacaku, burracaku, tradhtari, i paqëndrueshmi, pa ndonjë parim identiteti ndaj së shkuarës dhe së tashmes.

Në dallim nga shoku i tij oportunist (të gjithë shqiptarët vuanin dhe vuajnë nga kjo sëmundje e karakterit) që herë fshihet pas të fortit e herë pas masave, xha Sulo s'mund të asgjësojë natyrën e vet. Atij i duhet kohë për t'u bindur se në shoqërinë e re nuk ka vend për të fortin dhe nuk i mbetet veç të ëndërrojë vetëvrasjen apo arratinë, orën e fundit të lirisë në Shqipërinë *liberale* të vitit 1972.

Në makthin e tij imagjinar shohim gratë e verbuara me barazi teksa i bëjnë një gjyq duke vendosur prerjen e mustaqeve, simbol i virilitetit patriarkal. Por, në

fund, Kapedanin tonë e shpëton sistemi i padrejtësisë nga i cili varen gjithë të pafuqishmit. Prej këtij mund të flitet me njëfarë qartësie se shoqëria *nuk* e ka duruar të fortën dhe ka zgjedhur qeverisjen e të tredhurve si e padrejta *më* e vogël.

Vese

10. *Në fabrikën e vetmisë* – Për ta bindur Arbenin në komoditetin e jetës prej minatori, Rakipi i rrëfen të shkuarën dhe konditat e tmerrshme të punës gjatë kohës së kapitalit të pushtuesit. Poezia e dashurisë së punës është në nivelin më të ulët, edhe pse regjisori përpiket të ndërthurë punën mashkullore me femrën e bukur e të vetme të minierës. Ndjenja e vetmisë dhe refuzimi i minierës kontrastohet nga jeta e gjallë e plot lëvizje në Tiranë teksa Arbeni nuk shkon në punë, por kalon ditën në park e rrugë kryeqytetase. Madje neveria e tij shkon deri aty sa mendon të sajojë një raport mjekësor për të shmangur galeritë e shpimit, një këshillë kjo e mikut të tij, i cili ia propozon me normalitetin e “të gjithë kështu bëjnë”.

Arbeni, si dhe jeta e përgjithshme në film, rrethohet nga monotonja e individëve që nuk kanë rrugëdalje tjetër përveç krahut të punës. Varfëria e ndjesive gri, bashkë me shterpësinë e motiveve zbukuronjëse, – ndeshja e futbollit në mensë, festiviteti i jetës proletare, mirëqenia dhe përkujdesja shëndetësore, tensioni burokratik në minierë etj., – nuk e lehtësojnë aspak peshën e zymtësisë së jetës së një minatori të ri. Përkundrazi, të gjitha elementet që i shërbejnë estetizimit të ngjarjes, të nevojshme për ta bërë një tematikë filmi, i japin regjisorit penelat ngjyrosës të një bote pa ngjyra, por vetëm me dritëhije. Ritmi i filmit është i ngadaltë dhe paraqet një shoqëri të lodhur, që shtyn larg vetes zilen e alarmit të zgjimit. Një botë që përpëlitet për të mos hapur sytë në përgjumjen e saj. Ky realitet shfaq një ndjenjë mazokizmi të pranimit të konditave të jetës, ashtu siç ato janë diktuar prej kohësh.

Këtë realitet apatik e të drobitur të jetës e gjejmë në kushedi sa filma të viteve ’80, të cilët degëzohen në disa perspektiva kinematografike që kritikojnë dembelizmin, veset e pijes, korrupsionit moral dhe ekonomik, një lodhje dhe vetmi që buron nga e shkuara e që nuk resht së shpikuri mënyra të reja “dëfrimi”. Duhani dhe alkooli janë në vitet ’70 shenja e proletariatit që ngre në këmbë qytetin, industrinë, të ardhmen. Kinemaja në këtë periudhë i bën një publicitet konstant (konsumit) lidhjes intime e të shijshme të punëtorit dhe fshatarit me pijen dhe duhanin si tipare burrie, force, viriliteti, heroizmi. Kur shkojmë në vitet ’80, duhani dhe alkooli bëhen pjesërisht tiparet e një brezi të lodhur, të stresuar, të mbytur nga pakuptimësia e jetës, madje bëhen vese të shoqërisë sa herë që brezi i ri (diku rebel, diku shpërfillës) është konsumator i tyre.

Për herë të parë filmi dhe ideologjia shfaqin nevojën e reformimit e të denoncimit të konsumit të duhanit si dëmtues i shëndetit fizik dhe moralit socialist. Shenjat e para të vagabondit janë flokët disi të gjatë, duhani dhe dehja, një normë kjo e brendësuar në imazhin kolektiv të disa grupeve shoqërore të mesme, pasojat moralizuese të së cilës i ka vuajtur rinia pas vitit 1991, ku iu shtua mes të tjerash edhe droga dhe tregu, si thyerje të përkohshme e vuajtjes, mbyllje sysh, zënie veshësh, heshtja e vjetër.

11. *Dashuria e thjeshtë* – Rasti kur gruaja merr mbiemrin e burrit, apo rasti analog kur burri do emrin e saj, prandaj *Duajë emrin tënd* (I. Muço, K. Mitro, 1984).

Në vitet '80 bezdia e të qenit si gjithë të tjerët bëhet një shqetësim i vërtetë për këdo dhe sidomos për një shtresë të urbanizuar e profesionalizuar disi. Të vendosur në një regjim që rritej, zgjerohej e forcohej rreth viteve '60, dobitë individuale përfshiheshin dhe realizoheshin përmes promovimit dhe progresit të përgjithshëm shoqëror. E thënë me një gjuhë ekonomike, oferta ishte relativisht më e madhe nga nevojat; individit rritej përmes arritjeve të kolektivit aq sa ishte e mundur. Kjo ecje paralel grupit do të ishte e përkohshme si në çdo formacion shoqëror dhe që nga çasti kur grupi apo kolektiviteti nuk mund t'u përgjigjej më nevojave të individit, ky i fundit do ta perceptonte si kufizim të shanseve të tij rritëse. Me pak fjalë, grupi, shtresa, komuniteti, kolektiviteti, klasa, s'ka rëndësi emërtimi, mund të gjallërojnë orekset e individëve, orekse të cilat mund të përkojnë më tepër me dobinë e individit në kontrast me ato të grupit.

Tri personazhe, Agroni dhe Arseni kompozojnë bazën e një trekëndëshi tensionues dhe synues i kulmit piramidal, Jonës. Rreth tyre ngrihet ngjarja e filmit. Agroni, një student romantik i ndrojtur, por i përgjegjshëm, që nuk guxon t'ia shprehë ndjenjat e tij Jonës, ca për shkak të origjinave dhe diferencave të tyre estetiko-shoqërore, ca për shkak të natyrës së tij introverto-klasore. Përkrah tij ndodhet Arseni, ky Lupen mashtrues, dinak dhe finok, qytetar i hedhur, pa shumë skrupuj moralë, por një simpatik joshës dhe Don Zhuan. Ai orvatet me hir e me pahir të bëjë për vete Jonën e rafinuar e të çiltër, vajzë e një ministri të sapoemëruar.

Për shkak të vështirësive ekonomike, shtresëzimit, ndarjeve dhe përfitimeve të pabarabarta klasore, fuqizimit të ndërgjegjeve individuale/ profesionale/ klasore, një palë reklamon ndërhyrjen e shtetit për t'u dhënë zgjidhje halleve, kurse një palë tjetër përdor shtetin për t'i penguar, apo jo? Ky është pak a shumë problemi shoqëror i Agronit, Arsenit dhe deri diku i Jonës, që mbërthen dëshirat, pasionet dhe perspektivat e tyre. Individët e shtresave marxhinale kuptojnë se një ndër rrugët e përmbushjes së aspiratave personale është distancimi apo mohimi i

grupit. Personazhi që mishëron mjaft mirë këto kushte do të ishte Agroni. Por në film atij i jepet karakteri etik i njeriut të ndershëm e parimor. Ndërsa për të kuptuar dimensionin klasor të Arsenit duhet shtruar një pyetje që rri heshtur dhe e pasqaruar në film: përse Jona, vajzë ministri, lidhet me Arsenin dhe jo me Agronin?

Ideologjia pas filmit na thotë se Jona bie pre e mashtrimit të Arsenit, pra, sikur lidhja e tyre bazohet në një raport pandershmërie dhe mungese singëriteti, e një strategjie prej hajduti që luan me ndjenjat e pastra të saj. Përse, vallë, Jona bie në këtë kurth? Përse e mban Agronin në distancë afektivo-klasore të një shoku të mirë me të cilin mund të bëjë *aleancë* në kushte nevojë? Cilat janë gjasat që një vajzë ministri komunist të harrojë për një çast vetitë e saj personale-familjare, për t'u dashuruar me një *outsider*?

Jona sheh tek Arseni ato tipare të përafërta personale-klasore, në mos të përafërta, të rikuperueshme! Një hendek matanë të cilit ajo vë re dallime që mund të zvogëlohen falë kontributit të *saj*. Arseni plotëson një minimum vlerash edhe pse mund t'i përkasë një klase tjetër e cila s'mund të jetë kurrësi ajo e Agronit, por e një nënklase apo nënllloji brenda llojit të Jonës. Këtu e ka zanafillën afekti i saj, që krijohet falë kontaktit me një trup të jashtëm të ngjashëm dhe jo të ndryshëm, kurse Agroni i papërputhshëm, vetëpërgjashetohet:

“Sa herë që të shoh, pyes vetes: çfarë të tërheq dhe çfarë të largon nga unë? Po dhe unë hesht. As vetë nuk e kuptoj pse. Dhe nuk e di a do ta them ndonjëherë se çfarë ndiej për ty. Ndoshta nuk do ta them kurrë”. Ja, ky është vërtet rrëfimi i singërtë i Agronit, dialogu me vetveten që tregon gjendjen e tij të turbulluar nga enigma të cilat s'mund të zgjidhen e të qartësohen.

Çfarë e tërheq Jonën? Asgjë, i dashur. Është dëshira jote që presupozon se edhe ajo është e afektuar me ty me të njëjtin afekt që ti ke ndaj saj. Ti mendon se njerëzit janë të barabartë e për rrjedhojë, edhe natyra e afekteve qenka po njësoj e barabartë. Çfarë e largon prej teje? Ti, pra! Ti dhe klasa jote. Jona s'do të donte të sakrifikonte klasën e saj të epërme për ty dhe klasën tënde të ulët, por as ti nuk do të doje të braktisje habitatin tënd psiko-normativ e klasor. E dëshiron si diçka të pamundshme dhe kjo të shton më tepër trishtimin, të ul fuqitë dhe të orienton energjitë mbi një trup të pakapshëm e të panjohshëm. Ndjenjat e tua për Jonën s'kanë asgjë prej pastërtie dhe dashurie, sepse burojnë nga pafuqia, kurthi i Agronit dhe i çdo të dashuruarit me dikë që i përket një lloji tjetër.

I ndodhur në një situatë të ligshme personale, Agroni s'mund të kuptojë arsyen e vërtetë që nuk është vetëm psikologjik, por sidomos klasor. Ai është individ i

një klase tjetër të sunduar politikisht, ekonomikisht dhe kulturalisht nga klasa e objektit të tij të dëshiruar. Është një dëshirë e destinuar të shuhet përmes veprimeve të dëmshme ndaj vetë individit të afektuar, aq sa Agroni nuk vë re afektin e vazhës së thjeshtë pogradecare.

Njerëzit mund të bëjnë gjëra nga më absurdet për shkak të këtij verbërimi, veprime që herët a vonë do ta shpien në rrënimin dhe rënien e plotë. Në dhomën e tyre të hotelit, Agroni është gati të rrihet me Arsenin i cili është, sipas psikikës së tij, një *outsider* dhe *intruder* i dyfishtë, ndaj Jonës dhe mes Agronit dhe Jonës. Në një botë tjetër Agroni do ta kishte goditur për vdekje Arsenin dhe më pas do ta tërhiqte zvarrë për ta hedhur në liqen duke shijuar tërë krenari triumfuese agoninë e tij. Por filmi e shpëton Agronin duke i veshur rolin e njeriut etik, të frustruar, por të dobishëm për klasën sunduese i cili, meqë nuk mund t'i afrohet, bëhet rojtari i xhelatit të tij.

Në të vërtetë, Agroni nuk kupton se shkaktori i trishtimit dhe trazirave të tij shpirtërore s'është Arseni, por Jona dhe patejkalueshmëria klasore. Ajo nuk mjaftohet me epërsinë klasore, por ndez gjakra në gjirin e popullit si në epokën e kalorësve dhe më pas kritikon me hijeshinë e ndjeshmërisë së rafinuar e të paqtë borgjezo-komuniste njerëzit që sillen agresivisht ndaj njëri-tjetrit. Jona është mishërimi i ligësisë racionale në dallim nga ligësitë e Arsenit dhe Agronit. Filmi më kot përpigjet të bindë kur pikturon një Jonë të çiltër e të mirë. Ajo duket se zgjedh Arsenin si bashkëshortin e saj të ardhshëm e ndikuar nga ky i fundit, i cili kërkon të përshpejtojë hapat për të kurorëzuar ngjitjen klasore, përpara se babai i Jonës të bëhet ministër dhe Jona të zgjedhë për burrë dikë të një sere më të lartë nga ajo e Arsenit.

Nëse *nuk* ekziston asnjë dallim klasor mes Agronit dhe Arsenit, ata ndryshojnë e veçohen për nga qëllimet klasore. Arseni kërkon të ngjitet sipër, pranë dhe falë Jonës. Agroni preferon të qëndrojë aty ku është dhe mundësisht të zbresë Jonën poshtë për ta prezantuar me mirësinë dhe pasurinë e klasës së tij populllore-provinciale, se kështu ajo do të kapërcente hendekun klasor e do të dëgjonte parodinë e afekteve të kyçura të Agronit. Diçka është e sigurt, Jona s'ka pse të afektohet prej Agronit. Ai është një trup i huaj klasor, i cili do ta keqkuptojë dhe do ta gjykojë sipas natyrës së ndryshme të afektit të tij sa personal dhe kolektiv. Modeli frymëzues i Agronit është piktura e familjes së thjeshtë që punon me ndershmëri kokulur, një tablo ku s'ka si të ketë vend për Jonën. Ajo e vlerëson si shok, edhe më shumë pas *zbulimit* të Arsenit. Dhe filmi vijon propagandën e tij. Pas çjerrjes së maskës Arsen dhe qëllimeve të tij, Jona bëhet edhe më shumë një personazh kyç duke shtuar qendrën gravitacionale. Ajo na flet për dhimbjen dhe

zhgënjimin nga një dashuri e stisur. Komedia vazhdon të na çudisë, pasi filmi bëhet zëri i dhimbjes afektive të klasës sunduese e ku Arseni s'ka të drejtë të flasë e të shfaqë gjendjen e tij, i mbyllet telefoni dhe *porta* e Jonës, e dhomës së hotelit ku fermentohet hidhërimi i saj për faktin e vetëm të të qenit viktimë.

Sa për Agronin, ai është populli militant që ngushëllon emocionet e lënduara të sunduesit, që përlohet nga vuajtja e drejtuesit, që i qëndron pranë në ato çaste të vështira, që i fshin lotët dhe i jep formulën magjike të jetës vazhduese. Për këto veprime dhe kontribute dashamirëse, sunduesi i jep të drejtën e të qenit skllav etik, i ndershëm, i vërtetë, fisnik dhe i sinqertë. Kjo ngjarje është një apologji e klasës sunduese, e segregacionit afektiv dhe intrigave, kur, në fakt, bëhet fjalë për historinë tonë të veseve dhe jo vetëm.

12. *Dashuria si emancipim* – Rreth viteve 1991-1992 rendit të trazuar bujqësor iu shtuan dy mjekime të reja: pluralizmi dhe televizioni, të nevojshme në mbarëvajtjen e përshtypjeve. Pafundësia e seancave parlamentare shërbente si çekiç i thyerjes së strukturave sensoriale dhe tabuve të mbetura morale. Teleshikuesit ishin të shokuar nga shumëllojshmëria e zërave deputetë. Të tjerë teleshikues eksitoheshin nga revanshi i ndonjë deputeti, bagazhet e të cilit linin për të dëshiruar me fjalë të ndyta, kurrë më parë të dëguara. Pluralizmi politik kishte sjellë me vete edhe lirinë e kanaleve të huaja. Kur seancat burrnore parlamentare (falas) mbaronin papritur aty nga mesnata, spektatorët e indinjuar ndërronin kanal. Në një dorë telekomandën dhe, kushedi, sytë dhe veshët fillonin të regjistronin imazhe të çuditshme lakuriqësie me ngjyra. Pas parlamentit, pornografia fragmentarizonte perden e censurës duke informuar shikuesin jo vetëm mbi pozicione e stile, por edhe për mjete e vende ekzotike. Të nesërmen njeriu i pafjetur mirë dilte në pazar, i tejmbushur me mallra prej jashtë shteti. Prekte, fërkonte, ledhatonte, inventarizonte, konstatonte, peshonte, shtyhej në radhë dhe me raste godiste orenditë e reja për të verifikuar qëndrueshmërinë. Më pas i hidhte mbi shpinë dhe ia shpinte gruas së lumturuar. Ajo e fuste menjëherë në prizë teksa buzagaz thoshte të dua. Tashmë atë që shihnin në qytet, e blinin, atë që shihnin në televizor e realizonin. Për t'i rënë fare shkurt, emancipimi, shijet dhe *kultura* jonë urbane i detyrohet përlësisht tregut të parlamentarizmit dhe mediave, artet erotike të demokracisë afektive. Ne, fëmijët e dekadencës së fundit të komunizmit, u lindëm në natyrë dhe u rritëm në rrugë. Fëmijët e tranzicionit u farkëtuan gjatë kohës së lirë, gjatë parlamentarizmit dhe pornografisë.

13. *Dashuria si sekser* – Është ajo e mjeshtërive të tregut, shërbimeve, burokratëve, demografëve, opinionistëve; gjithë hallkat dhe veglat e ndërmjetme që mbijetojnë e majmen mirë përgjatë zinxhirëve të specieve. Dikur institucioni i jetës zakonore,

shkejsi iu përshtat manovrave të tregut dhe kështu u bë sekser. Raportet dhe kontaktet shoqërore bëhen më pak të drejtpërdrejta, mes nesh ndërhyjnë qindra nyja, të ashtuquajturit specialistë, ofjistë. E kam fjalën për taksistë, shoferë, roja, badigardë, sportelistë, nëpunës, miq, familjarë, këshilltarë, gazetarë, intelektualë, të gjithë këta syresh presin llokmën e tyre në borderonë bujare të shtetit. Ekzistenca e këtyre gjakpirësve i rëndon tej mase buxhetit të ekonomisë sonë mendore.

14. *Dashuria si difuzion kulturor* – Paketim i shijeve dhe emocioneve sipas markave, përmasave dhe prodhuesve, krijimi i tregjeve, mbrojtje e konsumatorit, shërbim online. Shtrirje e qarkullimit nëpër vende e popuj. Shitblerje e ndjeshmërive, mesatarizim i shijeve në tregun e kulturës së ulët pluraliste. Pseudo-kundërveprimi: kultura profilaktike, etiketa informuese mbi atë çka konsumojmë. E kundërta e dashurisë dhe kulturës së lartë: nxitje e babëzisë me mjete demokratike, përsëri *Gjeneral Gramafoni...* Në kushtet e asgjësimit të trupit dhe shpirtit, kush do ta mbajë peshën e kësaj katrahure?

Afrim Krasniqi

Instituti i Studimeve Politike

Afrim Krasniqi (1971) është politolog. Është diplomuar në Fakultetin e Historisë dhe të Filologjisë, Universiteti i Tiranës (1994). Ka kryer studimet pasuniversitare në Gjermani, ka mbaruar Masterin në Universitetin European Viadrina, Frankfurt (Oder), Gjermani (2003), dhe ka marrë gradën Doktor në Histori e Marrëdhënie Ndërkombëtare (2012) dhe Profesor i Asociuar në UAMD (2014). Nga viti 2017 Krasniqi është kërkues shkencor në Akademinë e Studimeve Albanologjike në Tiranë dhe Drejtor Ekzekutiv i Institutit të Studimeve Politike. Prej vitesh ai është pedagog i jashtëm i lëndëve të partive politike, sistemeve politike dhe sistemeve zgjedhore në Universitetin e Tiranës dhe disa universitete të tjera. Gjatë viteve 1991-1994 dhe 2000-2002 ka ushtruar profesionin e redaktorit dhe komentatorit politik në disa nga gazetatat më të njohura në Shqipëri. Për një periudhë të shkurtër ka punuar në Ministrinë e Punëve të Jashtme dhe më pas është angazhuar në politikë, fillimisht si kryetar i FRPD-së (1994-1998) dhe më pas deputet në Kuvendin e Shqipërisë (1996-1997). Që nga muaji tetor 2002-2007 ishte këshilltar politik i presidentit të Republikës, Alfred Moisiu. Në vitet 2007-2008 ishte sekretar i përgjithshëm në Ministrinë e Shëndetësisë. Gjatë vitit 2010-2012 ishte këshilltar politik i presidentit të Republikës, Bamir Topi. Krasniqi është autor i një numri librash dhe studimesh për revista politike dhe institute shqiptare e ndërkombëtare.

Në pritje të “armikut”, rasti i Shqipërisë

Abstrakt: Koncepti i “armikut” politik ishte një prej tipareve thelbësore të regjimit njëpartiak në Shqipëri (1944–1990). I bazuar në parimin e luftës së klasave dhe përballjes midis klasave antagoniste, “armiku” nuk ishte i mishëruar vetëm në emër të evidentuar, por në tipare të formimit dhe trashëgimisë kulturore e sociale, në nivelin e formimit fetar dhe ideologjik, në sistemin e mendimit dhe të veprimit. “Armik” nuk ishte gjithnjë individi që mendon e vepron, por edhe ai që ende nuk ekziston, fëmija që ende nuk ka lindur, mendimi që ende nuk është shprehur, lëvizja që ende nuk është shfaqur, pasoja që ende nuk ka ndodhur. Të gjitha këto elemente e bëjnë konceptin e “armikut” dhe imazhin e tij kategorizim sa abstrakt aq edhe absurd, përherë të pranishëm dhe gjithnjë kërcënues, i gatshëm si alibi e dështimeve dhe i papërcaktuar si formë, madhësi, shprehje dhe identitet.

Punimi analizon konceptin e “armikut” në aktet e rëndësishme zyrtare – aktet kushtetuese dhe politike të nxjerra nga Presidiumi i Kuvendit Popullor në periudhën e fundit të regjimit njëpartiak (1990) dhe në periudhën e parë të sistemit pluralist (1991). Masat liberalizuese të regjimit në fillimet e vitit 1990 nuk sollën liberalizim në trajtimin e konceptit të armikut dhe as në vlerësimin zyrtar të regjimit mbi rrezikshmërinë dhe potencialin e tij. Përkundrazi, koncepti i armikut u zgjerua me rikthimin e elementeve të reja, – përfshirë median perëndimore dhe diasporën shqiptare jashtë. Megjithëse në dhjetor 1990 zyrtarisht ndryshoi regjimi dhe Shqipëria u bë një sistem pluralist politik, koncepti i armikut politik vijoi të ishte funksional deri pas zgjedhjeve parlamentare të vitit 1991. Janë disa akte kushtetuese dhe politike, mbledhje e vendime të Byrosë Politike dhe të Presidiumit të Kuvendit Popullor që provojnë pozicionin zyrtar ndaj “armikut”, vlerësimin për “fytyrën e armikut”, “natyrën e armikut” dhe rrezikshmërinë e tij.

Punimi mbron tezën se koncepti i “armikut” është keqpërdorur vazhdimisht si alibi për dështimet dhe pafuqi për ndryshimet, si dhe është një prej treguesve kritikë të dobësisë që shfaqën ndryshimet politike të fundit të vitit 1990 dhe fillimet e pluralizmit politik më 1991. Punimi bazohet në dokumente arkivore, botime profesionale, intervista dhe hulumtime shkencore. Vlera kryesore e punimit nuk është vetëm analiza e konceptit të “armikut” në ligjërimin zyrtar dhe institucional, por edhe përpjekja për të kuptuar defektet në formimin demokratik të shoqërisë dhe vështirësitë e periudhës postkomuniste për t’u mësuar me lirinë dhe vlerat e saj.

Hyrje

Historia politike e Shqipërisë (1945-1990) përshkruhet nga sundimi i një partie dhe një udhëheqësi, nga forma totalitariste e organizimit dhe e funksionimit dhe nga sindromi i rrezikut të përhershëm nga armiqtë e brendshëm e të jashtëm. Regjimi krijoi një sistem funksional dhune dhe frike, me të cilin ushtri kontroll e spastrim periodik të të gjithë individëve dhe grupeve të cilët mund të ishin potencial kritik për jetëgjatësinë e tij. Raporti midis shtetit e qytetarit ishte i njëjtë i përmbysur: shteti i personifikuar te diktatori dhe rrethi i tij besnik kishte monopolin e dhunës dhe ishte i lirë ta ushtronte atë në emër të interesave shtetërore, publike e kombëtare, kurse qytetari nuk mund të kishte rol në vendimmarrje, ai duhej të ishte kokulur, i bindur dhe i nënshtruar ndaj çdo kërkesë, nisme, urdhri apo porosie.

Në funksion të sistemit të frikës regjimi krijoi një mekanizëm funksional dhe të qëndrueshëm presioni, përmes kufizimeve në Kushtetutë, përmes së drejtës në legjislacionin plotësues, përmes ligjërimit propagandistik, si dhe përmes kontrollit mbi jetën private, mbi familjen, mbi komunitetin, mbi qendrat e punës, mbi karrierën, mbi bindjen dhe mbi besimin fetar. Asnjë shtet tjetër i kampit socialist nuk aplikoi masa kaq ekstremiste sa Shqipëria, në eliminimin e individëve kritikë dhe ata me potencial kritik në të ardhmen, në shtetëzimin masiv të të drejtave, në ndalimin kushtetues të besimit në Zot dhe së fundi, në vetizolim të ashpër ndaj Lindjes dhe Perëndimit.

Më shumë se dy breza u formuan e jetuan me këtë psikozë dhe me kalimin e viteve e morën atë të mirëqenë, duke e bërë pjesë thelbësore të retorikës, stilit të jetesës, mendimit dhe vizionit për të ardhmen. Sistemi i frikësimit kolektiv, i “armikut te porta”, u shndërrua në sistem dhune sundimi, u jetësua në ligje e norma penalizuese dhe në mjet përndjekës ndaj çdo forme kritike e rezistence ndaj regjimit. Në një shoqëri të tillë lumturia, sovraniteti, mbijetesja dhe suksesi konsiderohen të mundshme vetëm në jetën e mbyllur, të izoluar, vigjilente dhe refuzuese ndaj çdo ndikimi të jashtëm. Ndarja me regjimin dhe ndryshimi politik i vitit 1990 në kalimin drejt sistemit shumëpartiak dhe rendit demokratik u lexua mbi të gjitha si ndarje me frikën dhe takim me lirinë, zëvendësimi i konceptit të armikut me konceptin e aleatit, mikut, partnerit dhe mbështetësit në procesin e ri të integritit euroatlantik.

"Armiku" si parim kushtetues dhe bazë legjitimiteti

Koncepti mbi "armikun" në Shqipërinë komuniste lidhej para së gjithash me raportet midis individit dhe Partisë¹, më pas si raport midis individit dhe shtetit, individit dhe shoqërisë. Në Fjalorin e Gjuhës Shqipe² (FGJSH, 1980, 53) fjala "armik" shpjegohej "ai që është kundër interesave të klasës, të Partisë, të atdheut, të socializmit dhe që lufton e vepron kundër tyre". Ky përcaktim gjendet edhe në dokumentet e mëparshme akademike zyrtare, në median zyrtare, në ligjërimin zyrtar dhe në dokumentet vendimmarrëse të Byrosë Politike, organit më të lartë të PPSH-së prej vitit 1948. Literatura e periudhës komuniste njeh disa forma të "armikut", ku më kryesore janë: "armik i Partisë", "armik i popullit", "armik i klasës", "armik i jashtëm", "armik i pushtetit popullor" etj. Cilësimi i çdo individit si "armik" nëse ai vepron kundër "interesave të klasës dhe Partisë", shpreh më së miri filozofinë mbi të cilën është ngritur sistemi komunist në Shqipëri.

Me akuzën e veprimtarisë "armiqësore", pra të akteve apo mendimeve antiparti, gjatë regjimit komunist u ekzekutuan 5.157 qytetarë, vdiqën në burgjet politike 9.052 qytetarë, u burgosën me periudha afatgjata 17.990 qytetarë, u internuan për motive politike 30.383 qytetarë, në total 65.582 qytetarë. Për një vend të vogël si Shqipëria, me vetëm 1.1 milion banorë efektivë, rezulton se viktima politike ishin 5,9% e të gjithë popullsisë ose 10,2% e të gjithë banorëve mbi 18 vjeç. Zyrtarisht, Shqipëria e varfër kishte 23 burgje politike dhe 48 kampe politike internimi.

Vendosja e regjimit dhe veprimet e tij u mbështetën me akte zyrtare, përfshirë me Kushtetutën 1945, 1950 dhe 1976, si dhe me legjislacionin plotësues. Sipas programit politik të PPSH-së (1948) dhe reflektimit të saj në Kushtetutë (1950), "në etapën historike të tanishme PPSH mobilizon dhe drejton klasën punëtore, fshatare dhe gjithë punonjësit e vendit në luftë kundër mbeturinave të fashizmit, të feudalizmit, kundër borgjezisë dhe reaksionit, për mbrojtjen e pavarësisë kombëtare dhe të integritetit tokësor, për forcimin e demokracisë dhe të pushtetit popullor, për rindërtimin e vendit, industrializimin dhe elektrifikimin e tij, për ndërtimin dhe zhvillimin e ekonomisë shtetërore dhe kooperativiste, për ngritjen e nivelit ekonomik, kulturor dhe teknik të masave punonjëse dhe të gjithë popullit".³ Edhe në Statutin e PPSH-së kriter bazë për anëtarët ishte "të ruajë Partinë nga goditjet e armikut dhe unitetin e saj nga çdo armik i brendshëm dhe i jashtëm"⁴.

¹ Partia e Punës së Shqipërisë (PPSH) ishte partia-shtet, sipas Kushtetutës, "forca e vetme udhëheqëse e shtetit dhe e shoqërisë" gjatë viteve 1944-1990 në Shqipëri.

² Akademia e Shkencave e RPSSH-së. Fjalori i Gjuhës së Sotme Shqipe, Tiranë, 1980.

³ Programi i PPSH-së. Kongresi i Parë i Partisë Komuniste Shqiptare, Botim i PPSH-së, Tiranë, 1950.

⁴ Statuti i PPSH-së. Dokumente kryesore të PPSH-së, Vëll. 2, 18.11.1948, faqe 520.

Ky përcaktim bën lidhje ndërvlerësie midis konceptit të luftës kundër “armiqve” të brendshëm (te “borgjezia” bënin pjesë shtresat e pasura në qytete, te “feudalizmi” bënin pjesë pjesa e pasur në zonat rurale, te “reaksioni” bënin pjesë komunitetet fetare, sidomos ai katolik, dhe te “mbeturinat e fashizmit” bënin pjesë individët dhe familjet e atyre që kishin punuar direkt apo indirekt nën pushtimin gjerman e italian 1939-1944). Justifikimi i luftës frontale kundër këtyre kategorive, të cilat më 1948 ishin pjesa më elitare e vendit, lidhet me “mbrojtjen e pavarësisë kombëtare dhe të integritetit tokësor” apo “rindërtimin e vendit”, pra me interesa madhore publike. Për pasojë, pas çdo procesi apo mase ndëshkuese kundër kritikëve të regjimit, zyrtarisht thuhej se u eliminuan “armiqtë” kundër pavarësisë, progresit dhe zhvillimit të vendit. Në gjendjen e jashtëzakonshme të Shqipërisë pas Luftës së Dytë Botërore kjo alibi pranohej pjesërisht, kurse vite më vonë ishte e pranuar pa rezerva, pasi tanimë nuk kishte më zëra dyshues, por qytetarë e shoqëri të krijuar nga regjimi dhe ideologjia e re.

Koncepti i “armikut” si koncept i “luftës së klasave”, pra i klasës që mbështet regjimin kundër cilitdo tjetër që mendon ndryshe, u sanksionua edhe në Kushtetutë. Kështu, sipas Kushtetutës, Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë (PRSSH, 1976, 1)⁵ “është shtet i diktaturës së proletariatit, që shpreh e mbron interesat e të gjithë punonjësve”, “ideologjia sunduese është marksizëm leninizmi” dhe se ajo “zhvillon pa ndërprerë revolucionin duke iu përmbytur luftës së klasave dhe ka për qëllim të sigurojë fitoren përfundimtare të rrugës socialiste mbi rrugën kapitaliste, të arrijë ndërtimin e plotë të socializmit e të komunizmit”. Më tej, në nenin 55, Kushtetuta shpalli ndalimin e krijimit të “çfarëdo organizate me karakter fashist, antidemokratik, fetar dhe antisocialist. Ndalohet veprimtaria e propaganda fashiste, antidemokratike, fetare, luftënxitëse, si dhe nxitja e urrejtjes kombëtare e racore”.

Kushtetuta e RPSSH-së dhe Kodi Penal pasues kishin 70 nene e vepra penale, për të cilat parashikohej dënimi me vdekje⁶ (Repishti, 2017), përfshirë edhe “aktiviteti kundër Partisë”, “emigrimi nga vendi”, “sabotimi ekonomik”, “ushtrimi i fesë” apo krijimi i organizatave të ndryshme jashtë PPSH-së. Normat penalizuese kushtetuese u specifikuan në legjislacion plotësues dhe në masa të tjera specifike, si p.sh., vendimi unik i vitit 1968 për suprimimin e Ministrisë së Drejtësisë. Ky vendim mbeti në fuqi deri në pranverën e vitit 1990, pra për 22 vjet Shqipëria nuk kishte as formalisht Ministri Drejtësie.

Detyra kryesore për zbatimin e këtyre vendimeve politike iu besua rrjetit të zgjeruar të policisë sekrete, të njohur si Sigurimi i Shtetit. Sipas Platformës së

⁵ Kushtetuta e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Botimi “8 nëntori”, Tiranë, 1976.

⁶ Repishti, Sami, (2017) *Shprehja “armik i popullit”, si histori dhe paralajmërim, Panorama*, 16 mars 2017.

Sigurimit të Shtetit miratuar nga Byroja Politike⁷, objekt i tij ishin survejimi i të gjithë qytetarëve, përfshirë edhe anëtarët e thjeshtë të PPSH-së, në funksion të synimit për të mbrojtur udhëheqësin dhe Partinë prej "armiqve të brendshëm e të jashtëm". Aktiviteti survejues do të realizohej nga organet e Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe "grupet e bashkëpunimit vullnetar", të përbëra nga individë besnikë të Partisë, anëtarë të organizatave satelite të saj. Në platformë u konfirmua struktura vertikale e drejtimit dhe horizontale e shtrirjes, në të gjitha zonat e banuara dhe qendrat e prodhimit. Platforma vendosi kontrollin e detajuar postar të të gjithë korrespondencës midis qytetarëve, sidomos për të gjitha familjet e personave të dënuar apo të arrestuar, ata të internuar apo ata të arratisur. Më shumë se një e treta e qytetarëve shqiptarë kishin dosje personale hetimi dhe survejimi nga ky mekanizëm kontrolli.

"Armiku" si mekanizëm persekutimi dhe sundimi

Koncepti i klasës, i regjimit të "punëtorëve dhe fshatarëve" kundër klasave të tjera shoqërore, gjendet në forma të ndryshme në modelet sovjetike dhe në vendet ish-komuniste të Europës Lindore. Në Shqipëri ai ishte koncepti bazë mbi të cilin mbështetej legjisllacioni, ligjërimi dhe aktet penale, civile e administrative në funksion të tyre. Ndarja e qytetarëve në dy kategori, sipas klasës, pro e kundër regjimit, përbën edhe vijën ndarëse midis modelit totalitar dhe të kundërtave të tij. Ka pasur debat mbi specifikën shqiptare, nëse "lufta e klasave" u huazua si model referues nga Revolucioni i Tetorit apo se i përshtatej realisht bazës sociale ku drejtuan komunistët shqiptarë. Teza kritike është se më shumë se luftë klasash ka pasur "keqpërdorim dhe alibi për nevoja e vetë strukturës totalitare" ...vënia e emrit "luftë klasash" luftës shkatërrimtare që është bërë në Shqipëri kundër individit... është shprehje e mendësive totalitare... nuk ka pasur në Shqipëri luftë klasash, por luftë të gjithëve kundër të gjithëve.⁸ (Rama, 1993, 57)

Në përputhje me pikëpamjen e Lefort-it, se "fushata kundër armiqve të popullit zhvillohej nën parullën e profilaksisë sociale: integriteti i trupit varet nga eliminimi i parazitëve",⁹ regjimi komunist nisi funksionimin e tij duke eliminuar tërësisht kapacitetet e mundshme rezistuese. Që më 1944-1945 regjimi komunist në Shqipëri ndërmori masa ekstreme (arrestime, ekzekutive apo dënime me 20-100 vjet burg) për të gjithë individët me potencial përfaqësimi politik, organizata minore politike, drejtues fetarë me ndikim publik në zonat e rezistencës, si dhe

⁷ AQSH, Fondi 14, OU, *Platforma e punës operative të organeve të punëve të brendshme*, Vendim nr. 30, datë 8.2.1954, Byrja Politike e Komitetit Qendror të PPSH-së.

⁸ Klosi, Ardian, (1993) *Quo vadis, Shqipëri?*, "Botime Albania", Tiranë, 1993.

⁹ Lefort, Claude, (1994) *Demokracia dhe Totalitarizmi*, "Dukagjini", Pejë, 1994. fq. 115.

elitën liberale të kohës. Më 1945 ai aplikoi me forcë “reformën agrare”, përmes së cilës eliminoi tërësisht shtresat e pasura në fshat dhe krijoi një shtresë të re besnike, me tokë në përdorim dhe në vazhdimësi të varur nga vendimet politike të regjimit. Më 1948¹⁰ u miratua ligji mbi shpronësimin pa shpërblim të bagëtive, duke i hapur rrugën krijimit të kooperativave kolektive. Individët të cilët kundërshtonin, ose të cilëve nuk u gjendeshin numër i madh bagëtish gjatë sekuestrimit, konsideroheshin “sabotatorë dhe reaksionarë” dhe mund të dënoheshin deri në 10 vjet burg. E njëjta praktikë u ndoq edhe me zbatimin e ligjit për sekuestron e produkteve bujqësore të familjeve, me sistemin e tatimit të jashtëzakonshëm për tregtarët e vegjël, si dhe vendimin për sekuestrimin e mjeteve financiare që mbaheshin jashtë bankës. Sipas regjimit, synimi i këtyre masave ishte “për të shtypur qëndresën e kundërshtarëve politikë, për të shpronësuar klasat e pasura... për t’i mbrojtur fitoret e revolucionit”.¹¹

Me vendim të Byrosë Politike¹² u përcaktuan 18 cilësi/rrethana të identifikimit të një individi si “armikut kulak” dhe për pasojë, si objekt survejimi, dënimi, sekuestrimi dhe internimi. Aty gjenden shprehje, si “ka shtëpi të mirë dhe prona”, “është shumë aktiv në ditët e pazarit në treg”, “ka dhënë para me fajde”, “ka qenë i lidhur me regjimin e (mbretit) Zog”, “është kundërshtar i modernitetit në bujqësi”, “mbahej si i pari i fshatit dhe hiqej si më i zgjuari”, “ka qëndrime me dy faqe”, “ka kryer martesë me familje të pasura”, “është kundër pjesëmarrjes së gruas në jetën shoqërore” etj. E njëjta praktikë klasifikimi u ndodh edhe për format e tjera të “armikut”, armikut fetar, armikut politik, armikut në arte e krijimtari, armikut në sport, arkimit në ekonomik, armikut në ushtri etj.

Etiketimi i “armikut” vijoi me të gjithë drejtuesit e komuniteteve fetare, me pjesën elitare të qyteteve, me familjet e mëdha në zonat veriore dhe me individët të cilët në periudha të ndryshme kanë pasur shkëmbime dhe përvoja perëndimore në jetën apo aktivitetin e tyre. Të gjithë bënë pjesë tek “armiku i popullit”. Kategoria u shtua më tej periodikisht me individë të cilët drejtonin sektorë të ndryshëm publikë, por që ndëshkoheshin si “sabotatorë” e “bashkëpunëtorë të armiqve” nëse nuk arrinin rezultatet e kërkuara nga regjimi në qendër. Për shembull, kur punimet për tharjen e kënetës së Maliqit nuk arritën sukses brenda afatit të kërkuar, më 1946 regjimi organizoi një gjyq 10-ditor, përmes të cilit dënoi me pushkatim dhe ekzekutoi të

¹⁰ Ligji nr. 598, “Mbi shtetëzimin e tufave të mëdha të bagëtive”, datë 11.5.1948. *Gazeta Zyrtare*, Nr. 66, 25 Qershor 1948, f. 1-6.

¹¹ Omari, Luan, (1977) *Revolucioni Popullor në Shqipëri dhe çështje e pushtetit*. Instituti i Shkencave Politike e Juridike, Tiranë, 1977, f. 119.

¹² AQSH, Fondi 14, OU, Byroja Politike e PPSH-së, Vendim 14.09.1946, “Mbi çështjen e kulakëve”, 1949, nr. 279.

gjithë drejtuesit teknikë të projektit, përfshirë edhe një grua shtatzënë. Akuza ndaj tyre ishte "sabotim" dhe "agjentë" të SHBA-së dhe Britanisë së Madhe. Më shumë se 70 ish-nxënës të shkollës teknike amerikane në Shqipëri (shkolla *Harry Fulz*) patën gjithashtu fund tragjik, me burgim, vdekje dhe internime politike.

Një rast unik përbën arrestimi, dënimi dhe ekzekutimi brenda vetëm 72 orësh të 22 intelektualëve të njohur në shkurt 1951, me akuzën e "akteve armiqësore" apo "agjenturës së huaj". Hapja e dosjes më 1991 tregoi se Byroja Politike vendosi të kryejë një veprim për ta përdorur si shembull ndëshkimi dhe për këtë mori në analizë 170 emra intelektualësh nga qytete të ndryshme. Në fund të mbledhjes Byroja zgjodhi 22 për ekzekutim, vendim që i kaloi më pas shërbimit sekret, hetuesisë, prokurorisë dhe policisë për zbatim. Akte të tilla terrori krijonin një fazë frikësimi dhe përndjekjeje ekstreme, ku jeta e cilitdo qytetar mund të ishte e rrezikuar dhe ku shanset për mbijetesë nuk ishin më në dorë të vetë individit.

Dënimi politik ndaj individit ishte vetëm hapi i parë i një vargu të gjatë të dënimeve të tjera penalizuese për individin, familjen, miqtë dhe kolegët e tij. Individi i dënuar mbi bazën e akuzave politike automatikisht humbiste të drejtat politike, përfshirë të drejtën për të votuar, dhe familja e tij bëhej objekt i internimit. Pasuria e tyre sekuestrohej dhe e gjithë familja, pavarësisht nga mosha, dërgohej në zona internimi, të njëjta me kampet e punës në praktikën e periudhës naziste apo gulakët gjatë sundimit të Stalinit. Nuk ishte e rëndësishme nëse personat e tjerë të përfshirë në dënim ishin "fajtorë" apo nëse kishte dyshime për veprën penale – vetë qenia e tyre anëtar i familjes së individit të dënuar, mik apo bashkëpunëtor i tij, automatikisht i bënte ata bashkëfajtorë. Vendimi për dënimin e individit merrej nga Gjykata, kurse vendimi për internimin e familjes merrej nga një Komision në Ministrinë e Punëve të Brendshme dhe pa praninë apo nevojën e konsultimeve me individët që internoheshin.

Platforma e përndjekjes dhe dënimit kolektiv familjar u bë pjesë e legjislacionit zyrtar. Praktika e internimeve nisi më 1949 me dekretin e parë kundër familjeve të kundërshtarëve politikë¹³. Me dekretin e Presidiumit të Kuvendit Popullor,¹⁴ më 1979 ligjit mbi internimet iu shtuan edhe elemente të tjera. Konkretisht, "internimi dhe dëbimi, si masë administrative, mund të vendoset kundër shtetasve shqiptarë, shtetasve të huaj dhe personave pa shtetësi, që kanë mbushur moshën 14 vjeç, janë të përgjegjshëm dhe paraqesin rrezikshmëri për rendin shoqëror të RPSSH-së... internimi mund të vendoset edhe kundër pjesëtarëve të familjes së personave të

¹³ AQSH, Fondi 14, OU, Dekreti nr. 649, 10 janar 1949, dekret-ligji nr. 649 i datës 10.1.'49, "Mbi krijimin e një komisioni të posaçëm hetimor", *Gazeta Zyrtare*, Nr. 55, e premte, 29 korrik 1949, f. 3.

¹⁴ AQSH. Fondi 14, OU, Presidiumi i Kuvendit Popullor, dekret 5912, datë 26.6.1979.

arratisur brenda ose jashtë shtetit”. Më tej ligji përcakton se “pjesëtarë të familjes” quhen “bashkëshorti, fëmijët, prindërit, vëllezërit dhe motrat, si dhe persona të tjerë që bashkëjetojnë me të dhe kanë qenë në ngarkim të tij”.

“Armiku” si alibi e sundimit personal

Justifikimi i çdo krimi “në interes publik” dhe “në emër të popullit” përputhej me këndvështrimin e regjimit ndaj modelit frymëzues, atij bolshevik. Sipas përvojës bolshevike, “diktatura e proletariatit konceptohej e ngjashme me një formacion terrorist. Ata e konsideronin veten si të zgjedhurit e Zotit për të sjellë paqen, zhvillimin dhe barazinë në një botë ku dominonte krimi, prandaj krimi duhej shmangur me krim, por për një qëllim të lartë”.¹⁵ Mbi këtë bazë besimi, që në fillimet e vendosjes së regjimit vetë, diktatori Hoxha dha shembullin personal kundër “armikut”. Ai urdhëroi arrestimin dhe ekzekutivin e 17 politikanëve të lartë dhe dënime maksimale për mbi 60 të tjerë, shumica ish-themelues të shtetit shqiptar më 1912, ish-kryeministra dhe ministra, intelektualë kritikë etj., midis të cilëve edhe bashkëshorti i motrës së diktatorit, Bahri Omari. Ekzekutimi i kunatit të tij nuk lidhej me ndonjë akuzë e krim specifik, por si përpjekje për të përçuar mesazhin se i njëjti standard do të aplikohet te të gjithë, përfshirë familjarët e zyrtarëve të lartë, të cilët mund të ishin kritikë, konkurrues apo sfidues ndaj diktatorit.

Gjatë viteve 1944-1948 Shqipëria kishte marrëdhënie preferenciale me Jugosllavinë. Për pasojë, disa qindra individë, përfshirë edhe anëtarë të lartë të nomenklaturës, të cilët ishin kritikë ndaj kontrollit politik jugosllav, u dënua me akuzën e armikut të brendshëm. Midis viteve 1948-1961 Shqipëria shkëputi marrëdhëniet me Jugosllavinë dhe krijoi marrëdhënie preferenciale me BRSS-në. Rregulli mbeti i njëjtë – cilido që ishte kritik ndaj BRSS-së dënohej minimalisht 4-7 vjet burg politik. Pas ndërprerjes së marrëdhënieve me BRSS-së dhe krijimit të aleancës me Kinën komuniste (1966-1975) përsëri rregulli mbeti i pandryshuar: cilido që ishte kritik me Kinën dënohej, kurse ata që ishin prosovjetikë apo të trajnuar në Moskë u dënuan.

Pas ndërprerjes së marrëdhënieve me Kinën (pas 1975) dhe vetizolimit politik, çdo individ politik që bëri karrierë në sajë të miqësisë me Kinën mori dënime. Gjyqet më të famshme ishin ato të ekzekutimit të disa ministrave, përfshirë ministrin e Mbrojtjes, të Ekonomisë, të Industrisë etj. Dënimi më i bujshëm i përket vitit 1981, kur kryeministri komunist Mehmet Shehu u detyrua të kryejë vetëvrasje dhe u shpall armik pas vdekjes, duke përdorur si indicie fejesën e djalit të tij me

¹⁵ Ngjela, Spartak, (2011) *Përkulja dhe rënia e tiranisë shqiptare, 1957-2010*, “UET Press”, Tiranë, 2011, f. 193.

një vajzë “me biografi të keqe” politike. Pas vetëvrasjes së tij dhe ekzekutimit si bashkëpunëtorë të tij dhe të disa ministrave, përfshirë ministrin e Brendshëm dhe ministrin e Shëndetësisë të kohës, familjet e tyre u arrestuan ose u internuan dhe disa prej tyre, përfshirë bashkëshortja e ish-kryeministrit, u ekzekutuan me akuzën e “tradhtisë” ndaj popullit dhe Partisë.

Në secilën prej fazave të dënimeve masive argumenti zyrtar mbetej i njëjtë: armiq të popullit, spiunë dhe tradhtarë. Në çdo rast regjimi ndërmernte aksione propagandistike për të “provuar” tradhtinë e tyre dhe përpjekjet “për rrëzimin e regjimit popullor dhe eliminimin e udhëheqësit të lartë të Partisë”¹⁶. Dokumentet arkivore dhe studime të shumta mbi këtë periudhë provojnë tezën se në asnjërin rast nuk kemi të bëjmë me politikanë, individë apo grupe reale politike në shërbim të një shteti të huaj, por kemi të bëjnë me synimin e diktatorit për të eliminuar çdo rrezik potencial ndaj tij. Ngjarjet në Hungari, Poloni dhe në Çekosllovakri krijuan psikozën e frikës të diktatorit, ndaj prezencës së drejtuesve politikë e shtetërorë që kanë lidhje me shtetet e mëdha aleate (Jugosllavia, BRSS, Kina etj.) përbënin për të një potencial teorik kërcënues. Praktika të tilla dëshmojnë se lufta kundër “armikut” u përdor nga diktatori si alibi për të siguruar pushtet personal të pacenueshëm¹⁷. Mbi këtë qëllim gjen shpjegim edhe ndryshimi i aleancave politike dhe kalimi më pas në vetizolim të plotë nga Lindja dhe Perëndimi, si dhe përshkallëzimi periodik i mekanizmave të “luftës së klasave” dhe “armikut”.

Kjo tezë gjen mbështetje edhe në kurbën e dënimeve pas viteve '50, kur në Shqipëri nuk kishte më “armi” (forca pushtuese, forma politike rivale, grupe kritike publike, disidentë apo hyrje nga jashtë territorit). Të dhënat zyrtare dëshmojnë se gjatë viteve 1949-1953 u arratisën 2611 persona, ose 0,3% e popullsisë totale¹⁸. Por pas vitit 1954, kur nuk kishte më mundësi për arratisje, shfaqen shifra të larta dënimesh dhe internimi. Për shembull, nëse në vitet 1954-1957 çdo vit dënoheshin mesatarisht 300-500 familje, pas ndërprerjes së marrëdhënieve me BRSS-në numrat shumëfishohen, në mesatarisht 1200-1300 familje. E njëjta situatë paraqitet edhe në mesin e viteve '70 pas ndërprerjes së marrëdhënieve me Kinën.

Kontrolli përmes frikës në shoqëri

Në prill 1985, kur vdiq diktatori Hoxha, nekrologjia zyrtare theksoi se me Enverin “Shqipëria ishte e sigurt”, një nënkuptim se me vdekjen e tij vendi do të bëhej i pasigurt. Më shumë sesa tezë politike, kemi të bëjmë me një mentalitet

¹⁶ Pipa, Arshi, (2010) *Stalinizmi shqiptar: aspekte ideopolitike*, “Princi”, Tiranë, 2010, f. 98.

¹⁷ Krasniqi, Afrim, (2006) *Partitë politike në Shqipëri*, “UFO Press”, Tiranë, 2006, f. 178.

¹⁸ Sadiku, Xhafer, (2013). *Genocidi mbi kulakët në Shqipërinë komuniste 1948-1990*, ISKK, Tiranë, 2013, f. 187.

të krijuar ndër vite, përmes të cilit Shqipëria mund të ishte në çdo kohë objekt sulmi e pushtimi. Sloganet kryesore të periudhës së izolimit ishin “ne ndërtojmë socializmin me në një rrëzë dorë kazmën dhe në tjetrën pushkën”, “ne hedhim valle në gojën e ujkut”, “armiq të na kanë në grykën e pushkës, ne i kemi në grykën e topit”. Mero shkruan në kujtimet e tij se që në mesin e viteve ’60, pas prishjes me BRSS-në, regjimi promovoi sloganet “i derdhim plumbin në gojë kujtdo që do të guxojë në na prekë”, apo se ne “bar do të hamë, por nuk gjunjëzohemi”¹⁹. Në të dyja rastet kemi të bëjmë me slogane që konfirmojmë sistemin e frikësimit përmes “armikut te porta” dhe apelojnë për sakrificën sublime kundër armikut.

Gjatë fundit të viteve ’70 regjimi ndërtoi më shumë se 700 mijë bunkerë për mbrojtje nga “armiku”. Ndërtimi i vendstrehimeve dhe bunkerëve u kthye prioritet absolut, madje “për inxhinierët e teknikët presioni ishte aq i madh sa, në dallim nga çdo ndërtim tjetër, vetëm për bunkerët kërkohej cilësi e lartë”²⁰. Vija bregdetare u konsiderua vend zbatimi dhe për pasojë, gjatë gjithë vijës u krijuan bunkerë specialë për mbrojtje nga sulmet ajrore dhe për rezistencë ushtarake. Njëherësh, diktatori ndaloi çdo projekt të madh infrastrukturor, nën psikozën e frikës se autostradat mund të ishin mjet zbatimi për avionë amerikanë në rast sulmi ajror.

Revolucioni kulturor kulmoi me sulmet ndaj institucioneve fetare dhe besimit në Zot. PPSH krenohej se “ka zhvilluar kurdoherë një luftë sistematike kundër fesë, si ideologji reaksionare, si opium për popullin”²¹ dhe se nën drejtimin e saj “në qytete dhe fshatra masat u ngritën në këmbë duke kërkuar që kishat, xhamitë, teqetë, të gjitha “vendet e shenjtë” të mbylleshin”, klerikët të detyroheshin të heqin dorë nga besimi dhe jeta fetare dhe që “vatrat fetare të ndërroheshin në vatra kulture”.

Marrëzja e izolimit ekstrem u shoqërua me krijimin e një sistemi vigjilence të vazhdueshëm, pjesë e të cilit duhej të ishin të gjitha grupet qytetare. Ish-sekretari i rinisë komuniste në mesin e viteve ’70, më pas viktimë politike e vetë sistemit, Agim Mero, shkruan se “nën parullën “çdo qytetar-ushtar” rropateshin që nga pionierët deri te pleqtë në stërvitje ushtarake sistematike. Gratë në zborre stërviteshin me pushkë druri dhe luftim trup me trup”²². Të gjithë studentët, punëtorët, intelektualët etj., kryenin rregullisht dy herë në vit stërvitje ushtarake të detyrueshme, pjesa më e madhe e stafeve akademike dhe e intelektualëve u dërguan 1-3 vjet në sektorët e prodhimit në bujqësi apo industri për të njohur më mirë klasën punëtore, Shqipëria refuzoi kontaktet me shumicën e shteteve të botës demokratike dhe në këtë kuadër,

¹⁹ Mero, Agim, (1997) *Vitet e ëndrrave të vrava*, “Agolli”, Tiranë, 1997, f. 65.

²⁰ Mero, Agim, (1997) *Vitet e ëndrrave të vrava*, “Agolli”, Tiranë, 1997, f. 129.

²¹ AQSH. Fondi 14. OU. Deklarata e KQ të PPSH dhe Këshillit të Ministrave më 29 prill 1967.

²² Mero, Agim, (1997) *Vitet e ëndrrave të vrava*, “Agolli”, Tiranë, 1997, f. 129.

edhe ekipet e saj të futbollit bojkotuan rastet e ndeshjeve me skuadra perëndimore, duke pranuar dënime të ashpra nga UEFA dhe FIFA.

Sistemi i frikësimit dhe kontrollit ishte aq funksional dhe brutal, saqë gjatë vitit 1990, kur regjimi ndërmori disa hapa liberalizues, p.sh., duke e cilësuar emigrimin nga vendi si akt penal të dënueshëm nga 3-7 vjet burg dhe jo dënim me vdekje, përsëri të dhënat zyrtare tregojnë se mbi 33 qytetarë, kryesisht të rinj, u ekzekutuan nga ushtria dhe Sigurimi. Trupat e një pjese të të vrarëve u sollën në qendrat e qyteteve dhe u shëtitën në publik nga forcat e Sigurimit për të treguar se çfarë do të ndodhë me cilindo që kërkon të largohet nga vendi. Familjarët e tyre nuk u lejuan të bëjnë varrimin dhe miqtë e shokët e tyre përfunduan në organet e policisë.

Sistemi i kontrollit përmes frikës shtrihej në çdo qelizë qytetare e publike. Sipas Meros, "diktatura funksiononte si një ingranazh gjigant, me struktura partiake e shtetërore... kishte një piramidë të madhe, por në të njëjtën kohë funksiononin mijëra piramida më të vogla e të vogla, deri në fshatin më të largët; nga ministritë në njësitë e vogla të prodhimit, nga kryekomandanti i ushtrisë deri te çeta e grave të lagjes, nga KQ i Partisë deri te fëmijët e kopshteve dhe yllkat që kishin organizatën e tyre. Kudo çoheshin vija, udhëzimet e së majtës së piramidës së madhe dhe kudo kërkohej llogari e jepej llogari për zbatimin e tyre"²³. Për rrjedhojë, fëmijët në kopsht apo çerdhe pyeteshin për bisedat e mundshme të prindërve të tyre dhe çdo informacion mund të përdorej nga organet e Sigurimit të Shtetit (shërbimi sekret) për të nisur procedura arrestimi dhe dënimi.

E njëjta praktikë aplikohet në shkollat 8-vjeçare dhe të mesme. Gjatë 46 viteve e drejta e studimit për në universitet konsiderohej para së gjithash privilegj politik dhe më pas produkt i aftësisë së individit. Të gjitha kategoritë e familjeve të dënuara nga regjimi apo me "biografi të keqe" ishin automatikisht të përjashtuara nga e drejta për studime të larta. Në qendrat e punës, përfshirë institucionet shtetërore dhe publike, universitetet, shkollat, uzinat, kombinatet, fabrikat, kooperativat etj., organizoheshin orët javore të informacionit politik, grupet vullnetare tëurvejimit, strukturat luftarake në rast sulmi nga jashtë, si dhe aksione vullnetare në shërbim të shtetit. Korrespondenca midis individëve, sidomos komunikimi i mundshëm me persona familjarë jashtë Shqipërisë, kalonin detyrimisht përmes zyrës së kontrollit të organeve të Sigurimit dhe vetëm pas verifikimit e skedimit të të dhënave posta kalonte tek individ. Për shkak të mungesës së formave të tjera të komunikimit (telefona publike apo private, makina private udhëtimi, kompjutera etj.), hapësirat që qytetarët të krijonin raporte njohëse me problematikën jozyrtare të vendit

²³ Mero, Agim, (1997) *Vitet e ëndrrave të vrava*, "Agolli", Tiranë, 1997, f. 127.

ishin minimale. I vetmi burim informimi ishte propaganda zyrtare, mediat zyrtare shtetërore dhe strukturat lokale partiake.

Në Shqipërinë postkomuniste ka një numër të kufizuar studimesh mbi periudhën komuniste dhe shumë më pak mbi sistemin e dhunës dhe frikësimit të asaj periudhe. Duke qenë një vend i vogël në sipërfaqe dhe numër banorësh, me nivel të lartë inkriminimi në shërbim të regjimit komunist, elitat politike shqiptare të posttranzicionit zgjodhën konceptin “bashkëvuajtës dhe bashkëfajtor” si mekanizëm faljeje dhe pajtimi midis viktimave politike dhe persekutorëve të tyre. Megjithatë, studime të thelluara lidhur me natyrën e sistemit komunist kanë pikëpamje të ndryshme lidhur me konceptin e Huntington-it dhe Arendt-it për diktaturat dhe regjimet totalitare. Shqipëria mund të ishte rasti ku “karakteristika dalluese e një diktature personale është se një udhëheqës i vetëm është burimi i autoritetit dhe se pushteti varet nga mundësia, afërsia, besimi dhe mbështetja nga udhëheqësi”.²⁴ Megjithatë, pjesa më e madhe e studiuesve vlerësojnë se në rastin shqiptar kemi të bëjmë me një formë të avancuar të totalitarizmit. Sipas tyre, “thelbi i totalitarizmit është frika, jo forca”.²⁵ Modeli totalitarist shqiptar shihet si një regjim politik i dhunshëm ku ka një parti të vetme drejtuese, ku nuk pranohet asnjë formë kundërshtimi e organizuar dhe ku shteti konfiskon të gjithë hapësirën dhe aktivitetet e shoqërisë.

Ky shpjegim përputhet me pikëpamjen e Arendt-it se “totalitarizmi nuk synon vetëm transformimin e shoqërisë mbi të cilën ushtrohet pushteti, por kërkon të ndryshojë vetë “natyrën njerëzore” (krijimin e “njeriut të ri”). Regjimet despotike dhe tiranitë e vjetra u mjaftuan me shkatërrimin e kapaciteteve politike dhe organizative të njerëzve dhe nuk arritën të vinin nën shënjestër apo të shkatërronin rrjetin e marrëdhënieve private të tyre, pra nuk goditën mbi “unin” në aspektin e personalitetit të çdo individi, gjë që në eksperiencën totalitare goditet sistematikisht”.²⁶ Ky përshkrim i Arendt-it i përshtatët modelit shqiptar, Partia-shtet “kishte qenë në fakt një demon që pati mpirë të gjithë mendjen dhe shpirtin e shqiptarëve dhe që ishte dukur se nuk do të ikte kurrë nga ky vend. Kishte pushtuar gjithçka dhe qe shtrirë në të gjitha hapësirat e jetës private, me kontroll dhe presion, me tension dhe frikë për çdokënd”.²⁷ (Ngjela, 2003, 21)

²⁴ Huntington, Samuel, (2011) *Vala e tretë*, Tiranë, AIIS, 2011, f. 72.

²⁵ Danaj, Koço, (2012) Çfarë ishte diktatura në Shqipëri?, gazeta *Shekulli*, 02.08.2012.

²⁶ Arendt, Hannah, (2002) *Origjinat e totalitarizmit*, “DIJA”, Prishtinë, 2002, f. 420.

²⁷ Ngjela, Spartak, (2013) *Përujja dhe rënia e tiranisë shqiptare*, “UET Press”.

“Armiku” si pengesë për reformim

Përdorimi i rrezikut nga “armiku” perëndimor dhe lindor bëri që Shqipëria të ishte shteti i vetëm evropian që refuzoi nënshkrimin e Aktit të Helsinkit më 1975 dhe që refuzoi të publikojë për qytetarët Kartën e të Drejtave të Njeriut të OKB-së të vitit 1948. Këto dokumente, përfshirë aderimi në KSBE, ndodhi të njihen vetëm më 1991. Gjithashtu, duke zgjedhur të jetë shteti i vetëm ateist dhe antifetar në kontinent, regjimi komunist në Shqipëri imponoi një sistem propagande denigrimi ndaj çdo elementi, besimi, simboli e memorie fetare. Rasti më tipik – shoqëria shqiptare mësoi vetëm në fundin e viteve ’80 se një shqiptare, Nënë Tereza, kishte fituar çmimin *Nobel* për Paqe më 1979. Emri i saj dhe nderimi u konsideruan nga regjimi si të “padëshiruar” për shkak se ajo i përkiste një komuniteti të krishterë, mbante rroba fetare dhe ishte promovuar nga shtete armike me sistemin komunist shqiptar.

Në fundin e viteve ’80, kur në shumë prej vendeve të Europës Lindore nisën disa procese politike dhe ekonomike ndryshimi, në Shqipëri agenda politike mbeti e njëjtë. Përpjekjet e Perëndimit për të rivendosur marrëdhënie apo përpjekjet e vendeve të tjera për bashkëpunim ekonomik ndeshën në politikën hermetike zyrtare, sipas të cilës Kushtetuta e RPSSH-së ndalonte marrëdhëniet politike me shtete armike dhe kreditë apo tregtinë e jashtme.

Me rënien e Murit të Berlinit presioni mbi qeverinë e Tiranës u shtua së tepërmi. Megjithatë, për regjimin nuk kishte hapësirë për ndryshim dhe reflektim. Alibia kryesore e përdorur prej tij ishte pikërisht “armiku i jashtëm”, rreziku që mund t’i vinte vendit nga hapja ndaj botës, qoftë edhe ajo e pjesshme. Sipas regjimit, “Shqipëria është i vetmi vend që i lirë që nuk i nënshtrohet as imperializmit amerikan, as socialimperializmit sovjetik, as Traktatit të Varshavës, as NATO-s... prandaj duhet të jemi vigjilentë, të mbrojmë fitoret tona”.²⁸ (Alia, 1988, 220.) Duke e konsideruar kërkesën për pluralizëm politik si kërkesë armiqësie, regjimi shprehej se pluralizmi kërcënon shtetin dhe identitetin e tij, pasi “për Shqipërinë gjithnjë qëndron rreziku i lirisë dhe i pavarësisë” dhe se mendimet e ndryshme kundër PPSH-së duhet të lidhen me fatet e atdheut, lirisë dhe pavarësisë. (Alia 2010, 364) Në takimin e liderit të PPSH-së me intelektualët në gusht 1990, katër muaj përpara ndryshimit të regjimit politik, përsëri udhëheqësi komunist Ramiz Alia tha se Shqipëria ishte “rast i veçantë”, ndryshe nga Europa Lindore, ndaj e refuzoi kërkesën për ndryshime, duke thënë se kjo është kërkesa dhe projekti i armiqve të Shqipërisë.

²⁸ Krasniqi, Afrim, (2019) *Byroja Politike në pluralizëm, vendimmarrjet dhe aktiviteti gjatë periudhës dhjetor 1990-qershor 1991*, “Studime Historike”, Instituti i Historisë, ASA, Tiranë.

Përfundime

Baza kontrolluese dhe sunduese gjatë regjimit komunist në Shqipëri ishte kontrolli përmes frikës, shtypjes dhe kërcënimit të vazhdueshëm. Më shumë se dy breza qytetarësh ishin viktimë e një sistemi arbitrar dhe despotik të drejtimit të shtetit, të drejtat e njeriut dhe jeta e individit u konsideruan pronësi e shtetit. Përmes sistemit të kontrollit dhe frikës regjimi ia arriti të sigurojë eliminimin e çdo potenciali të mundshëm rezistence nga brenda dhe përmes vetizolimit politik, dhe çdo potencial ndikimi nga jashtë. Në dallim nga modelet e tjera lindore, sidomos modelin gjermano-lindor të “këmbimit në valutë të të burgosurve” apo modelit polak të besimit fetar dhe Solidarnos, rasti shqiptar paraqet formën më të avancuar të izolimit dhe të dhunës shtetërore.

Përdorimi i luftës së klasave, luftës ndaj Zotit, luftës ndaj ndikimeve të jashtme dhe i rrezikut permanent nga armiq të potencialë perëndimorë dhe më vonë edhe lindorë, krijoi në shoqërinë shqiptare psikozën e mbijetesës, luftës së ashpër brenda llojit dhe të jetës në luftë të pandërprerë ndaj “armikut te porta”.

Studimi u bazua në referimet kushtetuese, ligjore dhe zhvillimet më tipike në shoqëri dhe në vendimmarrjen politike e shtetërore për të provuar tezën se koncepti i “armikut” u keqpërdor në funksion të pushtetit të personalizuar, të sundimit të një partie dhe të refuzimit ndaj trendeve të hapjes ndaj botës. “Armiku te porta” dhe “armiku brenda nesh” ishin mjete të dhunës psikike, mekanizma kontrolli dhe nënshtrimi, si dhe alibi për të eliminuar cilindo që supozohej si potencial kritik ndaj Partisë apo potencial konkurrues ndaj grupit dominues në Parti. Ato dominuan ligjërimin politik dhe zyrtar, u shndërruan në sloganet kryesore mbi të cilat u orientua zhvillimi shoqëror dhe në mjet efikas për të deformuar memorien kolektive e historike. Ndaj edhe ndarja nga sistemi i kaluar ishte fund i sistemit të frikës dhe takimi i parë me lirinë.

Literatura e përdorur

Libra

- Alia, Ramiz, *Jeta ime*, “Toena”, Tiranë, 2010.
- Arendt, Hannah, *Origjinat e totalitarizmit*, “DIJA”, Prishtinë, 2002.
- Biberaj, Elez, *Shqipëria në Tranzicion: Rruga e vështirë drejt demokracisë*, “AIIS”, Tiranë, 2011.
- Huntington, Samuel, *Vala e tretë*, “AIIS”, Tiranë, 2011.
- Kaba, Hamit/ Çeku, Ethem, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat rusë*, Instituti i Historisë, Tiranë, 2017.
- Kadare, Ismail, *Nga një dhjetor në tjetrin*, “Fayard”, Paris, 1991.
- Klosi, Ardian, *Quo vadis, Shqipëri?*, “Botime Albania”, Tiranë, 1993.
- Krasniqi, Afrim, *Sistemet politike në Shqipëri*, “UFO Press”, Tiranë, 2009.
- Krasniqi, Afrim, *Partitë politike në Shqipëri*, “UFO Press”, Tiranë, 2006.
- Lefort, Claude, *Demokracia dhe Totalitarizmi*, “Dukagjini”, Pejë, 1994.
- Mero, Agim, *Vitet e ëndrrave të vrava*, “Agolli”, Tiranë, 1997.
- Ngjela, Spartak, *Përkulja dhe rënia e tiranisë shqiptare, 1957-2010*, “UET Press”, Tiranë, 2011.
- Omari, Luan, *Revolucioni popullor në Shqipëri dhe çështje e pushtetit*, “ISHPJ”, Tiranë, 1977.
- Pipa, Arshi, *Stalinizmi shqiptar: aspekte ideopolitike*, “Princi”, Tiranë, 2010.
- Pllumbi, Zef, *Rrno vetëm për me tregue*, botues “55”, Tiranë, 2006.
- Sadiku, Xhafer, *Genocidi mbi kulakët në Shqipërinë komuniste 1948-1990*, “ISKK”, Tiranë, 2013.
- Vickers, Miranda, *Albania. a modern history*, “Bota Shqiptare”, Tiranë, 2008.
- Xhafa, Luan, *Libri i zi i komunizmit*, kapitulli “Shqipëria”, Besa, Tiranë, 2000.

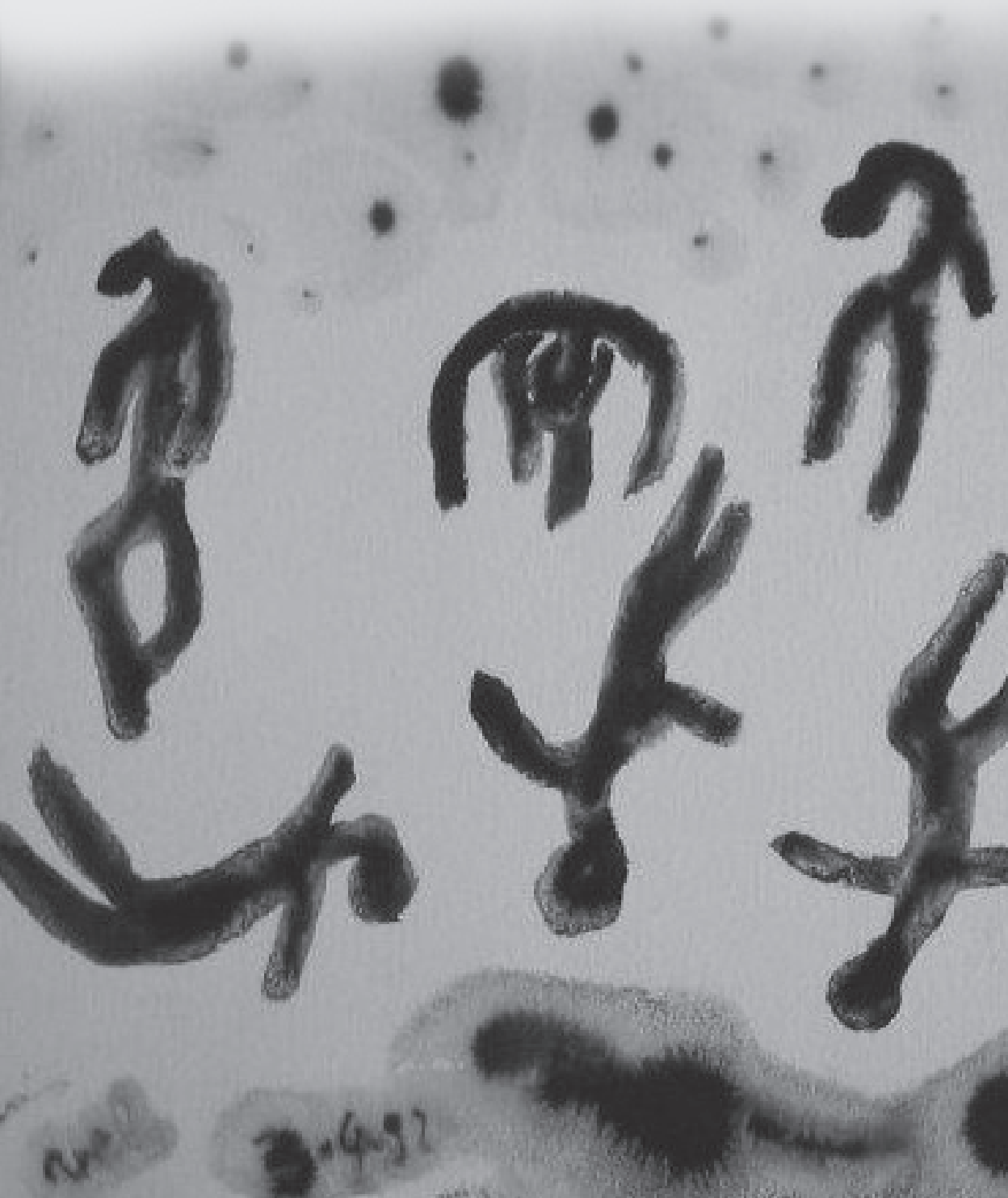
Artikuj

- Danaj, Koco, Çfarë ishte diktatura në Shqipëri?, gazeta *Shekulli*, 02.08.2012.
- Repishti, Sami, *Shprehja “armik i popullit”, si histori dhe paralajmërim*, *Panorama*, 16.03.2017.

Dokumente

- AQSH, Fondi 14, Byroja Politike e Komitetit Qendror të PPSH-së.
- Akademia e Shkencave. Dictionary of Contemporary Albanian Language, Tirana, 1980.
- Kushtetuta e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Botimi “8 nëntori”, Tiranë, 1976.
- Ligji Nr. 598, “Mbi shtetëzimin e tufave të mëdha të bagëtive”, datë 11.5.1948. *Gazeta Zyrtare*, Nr. 66, 25.06.1948.
- PPSH. Deklarata e KQ të PPSH dhe Këshillit të Ministrave më 29 prill 1967.
- PPSH. Program of the Labour Party of Albania. First Congress of the Communist Party of Albania. Tirana, 1950.
- PPSH. Statute of the Labour Party of Albania. Key documents of the Labour Party of Albania, Second Volume, 18.11.1948.
- Platforma e Punës Operative të Organeve të Punëve të Brendshme, Vendim nr.30, datë 8.2.1954.

Piktura: "Pushkatimi" nga Maks Velo

TIPOLOGJIA E
“ARMIKUT TË POPULLIT” NË ART

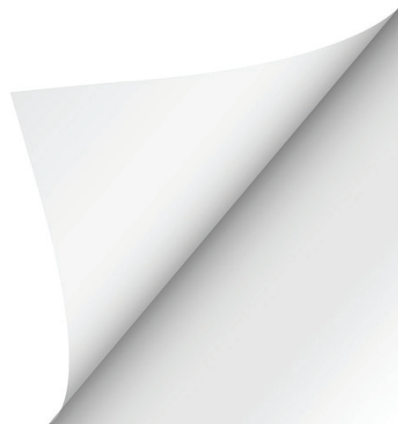
Enis Sulstarova

Departamenti i Shkencave Politike, Universiteti i Tiranës

Prof. Asoc. Dr. Enis Sulstarova është lektor i parë pranë Departamentit të Shkencave Politike të Universitetit të Tiranës. Ai është diplomuar si sociolog nga Middle East Technical University (Ankara/ Turqi) në vitin 2000. Në vitin 2002 mbaroi studimet Master pranë të njëjtit universitet në degën e Shkencave Politike dhe Administrimit Publik. Në vitin 2011 mbrojti gradën “Doktor i Shkencave” pranë Universitetit të Tiranës dhe në vitin 2016 mori titullin “Profesor i Asociuar” pranë të njëjtit universitet. Gjatë viteve 2013-2015 ai ka përfituar një bursë “Marie Curie Fellow” për studimet pasdoktorale pranë Institutit Georg Eckert në Braunschweig të Gjermanisë. Fushat e tij të interesit janë nacionalizmi, politikat e identitetit, sociologjia politike, ideja e Europës. Enis Sulstarova është autor i disa librave, si edhe i një numri artikujsh të botuar në revista shkencore brenda dhe jashtë vendit.

Armiku në romanet me agjenturë të realizmit socialist

Abstrakt: Kjo kumtesë do të hulumtojë profilin i agjenteve armike femra në një numër romanesh dhe novelash me agjenturë të botuara gjatë viteve të komunizmit. Ndërsa nënat dhe gratë e oficerëve dhe hetuesve janë personazhe të virtytshme, por pasive, sepse shërbejnë për të plotësuar figurën e heroit pozitiv, agjentet femra kanë rol veprues, edhe pse negativ, në rrëfim. Protagonizmi i tyre më i madh në roman dhe autonomia më e madhe që kanë në jetët e tyre në raport me personazhet femra të krahut pozitiv, shpaguhet me dënimin e tyre moral dhe ligjor. Gjithsesi, me anë të tyre, autorët e këtyre romaneve kanë krijuar një çarje, sado të vogël, për projeksionin e feminitetit dhe të erotizmit në letërsinë puritane të realizmit socialist.

Hyrje

Ky studim hulumton paraqitjen e armikut në një nëngjini të realizmit socialist, atë të romaneve me agjenturë. Zgjedhja e kësaj nëngjinie letrare bëhet qëllimisht, sepse këtu ideologjia e luftës klasore në shoqërinë komuniste jepet e konkretizuar, si të thuash, pa dorashka, ngaqë ka për objekt si “armikun e jashtëm” dhe atë “të brendshëm”. Mirëpo ka edhe një arsye tjetër pse kemi përzgjedhur këto vepra: për shkak të formulës standarde sipas së cilës ndërtohet subjekti i një romani tipik të realizmit socialist, ky i fundit mund të krahasohet me zhanrin e romanit policesk apo romanit me agjenturë (Clark 2001: 178). Letërsia policeske është një gjini letrare e ndërtuar mbi dallimin e qartë midis së mirës dhe së keqes. Sado i ndërlikuar të jetë subjekti i romanit policesk, sado i mbuluar me mister të jetë krimi dhe motivet e tij, në fund gjithçka qartësohet dhe krimineli i demaskuar i dorëzohet drejtësisë. E njëjta linjë, ndonëse më e thjeshtë dhe pa shumë suspansë (pezullim), ndeshet te romani i realizmit socialist: heroi pozitiv, përfaqësuesi i popullit dhe i jetës së re socialiste, fiton mbi heronjtë negativë, armiqtë e jashtëm ose të brendshëm.

Kritika shqiptare e kohës e klasifikonte letërsinë e huaj policeske dhe atë agjenturore brenda “artit standard masiv” të shoqërisë borgjeze, i cili nga ana e tij kritikohej si sipërfaqësor, pa vlera të mirëfillta estetike, stereotipik e manipulues i ndërgjegjes shoqërore të masave (Uçi 1986: 327-334). Në Shqipërinë socialiste romanet dhe novelat me agjenturë paraqiteshin si pjesë e letërsisë së realizmit socialist që kishte si protagonist figurën e hetuesit dhe punonjësit të Sigurimit (zbulues e kundërzbulues), sikurse romane të tjera kishin në qendër figurën e partizanit, punëtorit, kooperativistit, ushtarit, gruas së emancipuar, studentit, pionierit etj. Si edhe nëngjinitë e tjera të realizmit socialist, romani me agjenturë rrekej që të tipizonte realitetin, prandaj një pjesë e mirë e veprave të kësaj nëngjinie bazohej mbi ngjarje reale. Kështu, romani në dy vëllime *Mërgata e qyqeve* i Nasho Jorgaqit (1982a & 1982b) është në thelb rrëfimi i letrarizuar i aksionit të agjentit Isuf Mullai, i cili u infiltrua te mërgata politike në Belgjikë e më pas edhe në oborrin e Mbretit Zog në Francë. Autorë të veprave letrare me agjenturë ishin shkrimtarë të mirënjohur të realizmit socialist, si Fatmir Gjata, dhe shkrimtarë më pak të njohur që punonin në Ministrinë e Punëve të Brendshme (MPB), si Nuçi

Tira, Mark Dodani e Neshat Tozaj. Këta të fundit sillnin në letërsi njohuritë e tyre profesionale për zbulimin e gjurmimin e agjentëve dhe diversantëve. Aparati i MPB-së shprehte interes dhe mbështeste këtë lloj letërsie e i bënte jehonë përmes botimeve të veta, siç ishte revista *Në shërbim të popullit*. Shkrimtarëve të nomenklaturës së MPB-së, apo atyre jashtë saj që porositeshin të shkruanin vepra me agjenturë, u lejohej qasje në dosjet sekrete të Sigurimit. Letërsia me agjenturë gjente përkrahje më të gjerë nga shteti dhe Partia. Shumë prej romaneve apo tregimeve të kësaj gjinie janë kthyer në skenarë të filmave të realizuar nga Kinostudioja “Shqipëria e Re” dhe Televizioni Shqiptar.

Ndryshe nga romanet perëndimore të spiunazhit, misterit apo policeske, romaneve shqiptare me këto tema u mungonte në një masë të madhe elementi i së papriturës që e çon lexuesin drejt pistave të tjera të zgjidhjes së krimit dhe/ apo truket letrare përmes të cilave lexuesi çorientohet për të mos e marrë me mend kriminelin e vërtetë, i cili zbulohet në fund të veprës. Në romanet me agjenturë gjithnjë krimi kryhej kundër shtetit apo pronës socialiste, krimineli ishte armik i klasës i lidhur me qendrat e huaja agjenturore dhe hetuesi motivohej në punën e tij nga lufta e klasave. Mjaftonte zbulimi i një krimi që hetuesit menjëherë të mendonin për armikun e klasës. P.sh., te romani *Pas ngjarjes në rrugë*, sapo grupi i hetuesve del në përfundimin se burri i gjendur i vdekur në rrugë nuk është aksidentuar, por është vrarë, kryetari i degës u thotë hetuesve që të jenë vigjilentë ndaj armiqve: “Armiku vepron. Ai nuk është pajtuar dhe nuk do të pajtohet kurrë me realitetin tonë. Ai nuk do të heqë dorë nga qëllimet e tij me gjithë disfatat që ka pësuar.” (Mborja 1981: 41.) Romani shqiptar me agjenturë nuk kërkon ta befasojë lexuesin, por ta formojë atë politikisht. Lexuesit e romaneve dhe novelave me agjenturë ishin të qartë qysh në fillim të veprës se cili ishte heroi pozitiv dhe se cilët ishin kriminelët, diversantët apo agjentët e huaj, dhe subjekti i veprës sillej rreth mënyrave se si të dyja palët binin në kontakt e luftonin me njëra-tjetrën, si p.sh. rruga e ndjekur nga grupi i hetuesve për ta futur në grackë rrjetin e agjentëve apo zgjuarsia e qëndresa e zbuluesit të Sigurimit ndaj kundërzbulimit të huaj. Edhe pse ishin mjaft “të thata” në aspektin e misterit, suspansës e aventurës, kritika e kohës e dallonte se romane si *Mërgata e qyqeve* tërhiqnin interesin e lexuesit pikërisht në saje të intrigës, dinamikës dhe të zbulimit gradual të ngjarjeve (Kallulli 1987: 129-130), karakteristika që i përgjigjen “letërsisë së verdhë”. Për mendimin tonë, tek interesimi i një pjese të lexuesve për romanet me agjenturë mund të kenë luajtur rol edhe përshkrimet e botës së jashtme, sidomos asaj perëndimore, apo përshkrimi i personazheve negative si transgresivë të moralit “socialist” apo si konsumues të mallrave të huaja (zakonisht agjentët e huaj tymosin cigare të markës “Çesterfild”).

Analiza jonë në këtë artikull do të përqendrohet te ndarja midis personazheve pozitive e atyre të lëkundura apo “të gabuara” në njërin krah dhe te personazhet negative në krahun tjetër. Qëllimi është që të paraqitet antagonizmi midis personazhit që tipizon njeriun e ri socialist në profesionin e hetuesit apo të zbuluesit dhe personazhit negativ – agjent apo diversant – që përfaqëson armikun e klasës. Një vëmendje e posaçme u kushtohet personazheve negative të agjenteve të huaja apo shqiptare, për krijimin e të cilave mendojmë se autorët i janë referuar klishe të “femrës fatale” në letërsinë perëndimore me detektivë dhe agjenturë. Gjithsej kemi përzgjedhur për të analizuar këto romane, të renditura sipas vitit të botimit ose ribotimit: *Retë e zezë* (Reshat Nepravishta, 1965), *Agjenti 333* (Dhimitër Karaguni, 1970), *E fshehta e paqetës “Porti”* (Stavri Madhi, 1977), *Pas ngjarjes në rrugë* (Fatmir Mborja, 1981), *Fundi i një agjente* (Ferit Halluni & Nuçi Tira, 1982), *Mërgata e qyqeve* (Nasho Jorgaqi, 1982a & 1982b) dhe *Armiaqtë* (Fatmir Gjata 1984).

Lufta e klasave përmes romaneve me agjenturë

Letërsia e realizmit socialist ishte një letërsi e luftës së klasave. Sipas kritikës letrare të asaj kohe, lufta e klasave në letërsi është e pashmangshme, për katër arsye. Së pari, duke u nisur nga mësimi i Leninit se çdo klasë ka kulturën e vet, kuptohej se letërsia socialiste ishte pjesë e kulturës dominante socialiste, por kjo e fundit nuk vendosej menjëherë në shoqëri dhe për një kohë i duhej të luftonte me “mbeturinat e kulturës së ish-klasave shfrytëzuese”. Arsyeja e dytë pse letërsia e realizmit socialist zhvillonte luftën klasore ishin gjurmët e shoqërisë kapitaliste dhe të ideologjisë kapitaliste në ndërgjegjen e punonjësve, meqenëse marrëdhëniet socialiste të prodhimit nuk mund t’i zëvendësonin menjëherë ato kapitaliste. Në këtë mënyrë, meqenëse letërsia duhej të ishte pasqyruese e realitetit, shkrimtari mund të mos dallonte dukuritë e reja prej gjurmëve të shoqërisë së vjetër që akoma ishin të pranishme në socializëm. Duke u dhënë një peshë të madhe këtyre të fundit, ai mund t’u bënte lëshime “ideologjisë borgjeze e revizioniste” në letërsi e arte. Arsyeja e tretë për zhvillimin e luftës së klasave në letërsi ishte se përmes letërsisë mund të depërtonin në kulturën socialiste ide dhe forma të huaja për të, prandaj “sa kohë që ekziston rrethimi borgjezo-revizionist, mbrojtja e letërsisë dhe arteve nga agresioni ideologjik... mbetet detyrë e përhershme”. Së fundi, edhe letërsia ishte truall praktik ku duhej vërtetuar drejtësia e ligjeve të përgjithshme të marksizëm-leninizmit, kundër teorive të tjera letrare e kulturore, të cilat cilësoheshin si pjesë e propagandës kundërkomuniste (R. Madhi 1984: 8-12).

Konceptimi i letërsisë si një armë ideologjike në luftën klasore çonte patjetër në pyetjen se kush do ta përdorte këtë armë, pra nëse letërsia dhe artet do të përfaqësonin botëkuptimin dhe ideologjinë e proletariatit apo atë të borgjezisë, do

të synonin krijimin e njeriut të ri apo “çoroditjen e tij me moralin e kalbur borgjez” (Brahimi 1975: 77). Duke qenë se letërsia shihej si armë, shkrimtarët e realizmit socialist ishin luftëtarët e saj, sikurse e shprehte diktatori shqiptar në vitin 1968: “Artistët dhe shkrimtarët tanë janë partizanë të denjë të këtij realizmi, luftëtarë të vendosur të vijë revolucionare të Partisë dhe të masave punonjëse.” (Hoxha 1983: 431) Shkrimtari në shtetet socialiste e kishte për detyrë të shkruante mbi heronjtë e socializmit, ai ishte si të gjithë punonjësit që e drejtonin punën e tyre drejt realizimit të një plani të përgjithshëm. Temat mbi të cilat ai duhej të punonte ishin të përcaktuara nga organet e Partisë, fjalimet e udhëheqësit, organizatat letrare e kulturore etj.

Heroi pozitiv në letërsinë e realizmit socialist duhej të kishte karakter aktiv shoqëror, ta luftonte të keqen, të krijonte dhe të ndërtonte me vetëmohim duke u udhëhequr nga ideale të larta shoqërore, deri në vetëflijim. Vetitë e tij, si “i miri” në roman apo novelë, ishin partishmëria, atdhedashuria, fryma kolektive, vigjilenca, urrejtja për armikun, dashuria për punën, disiplina, modestia, optimizmi, morali i shëndoshë familjar, dëshira për t’u përmirësuar etj. (Brahimi 1975: 121). Heronjtë pozitivë të romaneve me agjenturë janë zbulues të Sigurimit që veprojnë jashtë vendit, operativë të kundërzbulimit brenda vendit, hetues të krimeve në degën e brendshme apo partizanë të ngarkuar me detyra zbulimi e kundërzbulimi gjatë Luftës, si pararendës së armës së Sigurimit. Të gjithë ata janë burra me karakter të fortë, të bindur në idealin komunist, të palodhur në punë, vetëmohues e familjarë të përkushtuar. Oficerët dhe hetuesit e rinj ecin në gjurmët e baballarëve partizanë. Ndryshe nga detektivi i letërsisë policeske perëndimore që përballlet i vetëm me kriminelë dhe policë të korruptuar, apo nga superagjenti 007 që i zgjidh vetë situatat e vështira, heronjtë pozitivë të romaneve e novelave me agjenturë të realizmit socialist nuk janë asnjëherë vetëm, sepse ata kanë me vete popullin. Hetuesit dhe punonjësit e Sigurimit ndihmohen vullnetarisht nga qytetarë të ndryshëm me informata që janë vendimtare për zbulimin dhe kapjen e diversantëve dhe grupeve armiqësore. “Ne nuk i zbulojmë armiqtë vetëm me forcat e degës, kurdoherë baza e punës sonë ka qenë populli. Dhe kështu do të jetë gjithmonë”, – thotë kryetari i degës së brendshme në romanin *E fshehta e paqetës “Porti”* (S. Madhi, 1977: 118). Edhe zbuluesit në vende të huaja nuk ndihen vetëm, sepse ata veprojnë në emër të popullit e atdheut. Zëri i brendshëm i kujton vazhdimisht Manush Kelmendit, zbuluesit shqiptar në romanin *Mërgata e qyqeve*, se ai është veshi, syri dhe grushti i popullit në mesin e të arratisurve që komplotojnë kundër atdheut (Jorgaqi, 1982a: 229; 1982b: 153, 324, 451).

Në romanet dhe novelat me agjenturë ka personazhe që, gjykuar nga origjina familjare dhe pozita e tyre klasore, gjenden në anën e gabuar të luftës së klasave.

Këta janë qytetarë që normalisht do të duhej të ishin përkrahës të sistemit socialist, por që të gënjer apo të joshur me premtime të rreme nga armiqtë, ose për shkak të konflikteve apo problemeve të ndryshme vetjake, rrezikojnë të kthehen në armiq të popullit e të socializmit. Këto situata në romane e novela janë ilustrime të mënyrave sesi, po të përdorim terminologjinë e kohës, “kontradikta joantagoniste” në shoqërinë socialiste midis “njerëzve tanë” mundet që në rrethana të caktuara të kthehen në “kontradikta antagoniste” klasore (R. Madhi, 1984: 14). Në rast se “të gënjerit” e kuptojnë gabimin dhe kërkojnë të kthejnë rrugë duke e shlyer atë, heronjtë pozitivë të romaneve e novelave me agjenturë, të cilët përfaqësojnë organet e pushtetit popullor, u vijnë në ndihmë. “I gënjeri” pushon së qeni viktimë e “të keqit”, ai e merr veten në dorë dhe hidhet në anën pozitive për të luftuar armiqtë e klasës.

Heroi negativ në letërsinë e realizmit socialist duhej të përfaqësonte gjithçka që i kundërvihet revolucionit dhe socializmit. Heronjtë negativë paraqiteshin në rubrikën e së shëmtuarës, ndaj së cilës duhej mbajtur qëndrim kritik, sepse ata i përkisnin botës bashkëkohore kapitalisto-revizioniste, ose klasave të vjetra që kërkojnë përmbysjen e sistemit socialist në Shqipëri. Personazhet përfaqësuese të ish-klasave sunduese në Shqipëri detyrimisht duhej të ishin njerëz të zvetënuar shpirtërisht, madje me shije të vjetruara, ngaqë u kishte ngelur sahati në një kohë tashmë të kapërcyer nga zhvillimi historik (Uçi, 1973: 44, 177). Për qëllimet e analizës sonë, personazhet negative të romaneve e novelave me agjenturë i ndajmë në të huaj dhe vendas. Agjentët e huaj i përkasin spiunazhit të fuqive pushtuese gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe, pas lufte, agjencive të spiunazhit të Greqisë, Jugosllavisë, Italisë, Anglisë, SHBA-së dhe Republikës Federale Gjermane. Edhe pse ndonjëherë përmenden spiunazhet e Bashkimit Sovjetik dhe të shteteve revizioniste të Europës Lindore që veprojnë kundër Shqipërisë socialiste (shih Jorgaqi, 1982b: 133-134; Mborja, 1981: 180-181), në veprat e shqyrtuara në këtë artikull nuk ka personazhe të huaja prej këtyre vendeve. Agjentët e huaj rekrutojnë e stërvitin agjentët shqiptarë. Kur ndodhen ose vijnë në Shqipëri, misionet e tyre janë mbajtja e kontakteve me agjentët shqiptarë dhe dhënia e udhëzimeve të koduara. Agjencia e huaj vepron përmes organizatave arsimore apo bamirëse. Në një prej romaneve përmendet Harri Fulc [Harry Fultz], drejtori amerikan i Shkollës Teknike në Tiranë, si rekrutues dhe drejtues i agjentëve shqiptarë që punonin për llogari të anglo-amerikanëve edhe pas luftës. Po kështu, organizata UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) paraqitet si mbulesë për veprimin e agjencurës anglo-amerikane. Edhe agjencia USEP (United States Escapee Program), e cila zyrtarisht ndihmonte azilantët që mbërrinin në Perëndim prej vendeve komuniste, në romane del si mbulesë për veprimtari spiunazhi. Vatikani me klerin katolik paraqiten si bashkëpunues me

agjunkturat perëndimore kundër Shqipërisë (shih p.sh. S. Madhi, 1977: 117; Jorgaqi, 1982a: 5-12, 197; 1982b: 397; Gjata, 1984: 153-154; Karaguni, 1970: 128-129).

Agjentët shqiptarë që veprojnë kundër pushtetit socialist janë diversantë që dërgohen nga jashtë dhe informatorë e sabotatorë që veprojnë në fshehtësi nga brenda vendit. Heroi negativ është “i keq”, sepse u përket klasave të përmbysura, lakmon para e pushtet dhe e urren regjimin socialist. Zakonisht, ai rrjedh nga një familje që ka bashkëpunuar me pushtuesit e huaj dhe vetë mund të jetë rekrutuar gjatë viteve të luftës. Pas lufte, agjentët që i kanë shpëtuar drejtësisë popullore dhe kanë arritur t’i fshehin gjurmët rrinë në pritje të riaktivizimit të tyre nga shërbimet agjenturore perëndimore. Edhe pse kanë prejardhje të njëjtë klasore dhe urrejtje për regjimin komunist, personazhet armike nuk janë të bashkuara dhe marrëdhëniet e tyre me padronët e huaj dhe me njëri-tjetrin karakterizohen nga egoizmi, shfrytëzimi, mashtrimi dhe shantazhi. Në veprat me agjenturë të realizmit socialist metoda e zakonshme e rekrutimit të agjentëve është kapja e tyre në flagrancë me materiale komprometuese dhe detyrimi që të nënshkruajnë një deklaratë bashkëpunimi me shërbimin sekret për t’i ikur ndëshkimit ligjor. Rrjetet e agjentëve shqiptarë pasohen nga një shërbim i huaj sekret te një tjetër dhe ata janë të detyruar t’u shërbejnë padronëve të rinj, për shkak se tashmë janë të kompromentuar me veprimtarinë kundër vendit të tyre (Karaguni, 1970: 84-85; Mborja, 1981: 205-206, 217-220; Nepravishta, 1965: 120-121, 210-211). Disa nga personazhet negative përjetojnë brejtje të ndërgjegjes dhe kanë dilema për rrugën që kanë zgjedhur, ndryshe prej heronjve pozitivë, të cilët nuk dyshojnë asnjëherë në drejtësinë, moralin dhe legjitimitetin e punës së tyre.

Personazhi i agjentes armike

Një tjetër kontrast në veprat me agjenturë ka të bëjë me personazhet femra dhe sferën intime. Shumica dërrmuese e personazheve të romaneve me agjenturë janë meshkuj. Gratë në role pozitive janë në plan të dytë, si nëna e bashkëshorte që mbështetin personazhet kryesore pozitive, pra zbuluesit apo hetuesit e degës së brendshme. Ndërsa si personazhe negative, agjente, gratë kanë role më aktive në këta romane, madje në disa prej tyre janë personat kyç të rrjetit të agjunkturës dhe, për pasojë, karakteret e tyre janë të më plota nga ana artistike, kanë më shumë gjallëri e përfshihen në më shumë ngjarje, krahasuar me personazhet pozitive femra që jepen në role më tradicionale familjare.

Te mënyra e përshkrimit të agjenteve te letërsia e realizmit socialist hasim ndikimin e arketipit të femrës fatale, i huazuar nga kultura masive perëndimore. Personazhi i femrës fatale me anë të bukurisë dhe sharmit edhe josh të dashurin

edhe e çon drejt veprimeve me pasoja të rrezikshme apo fatale. Ajo mund të jenë vetë si e kapur në kurth nga të tjerë dhe e detyruar të veprojnë në këtë mënyrë. Në gjysmën e parë të shek. XX ndodhi një bum në numrin e grave në romanet e filmat me detektivë e spiunazh në SHBA dhe në vende të tjera perëndimore, diçka kjo që ishte në kontrast me pjesëmarrjen e ulët të grave në kriminalitet. Me sa duket, “femra fatale” kishte të bënte më shumë me pozitën e grave në shoqërinë moderne dhe me rolet gjinore pas luftës. Dalja në skenë e grave të arsimuara dhe përfshirja e tyre në profesione që më parë ishin monopol i meshkujve, prania më e madhe e grave në jetën publike kërcënonte dominimin mashkullor. Kjo frikë ndaj ndryshimeve në rolet tradicionale gjinore ndodhej pas shpikjes së personazheve negative të grave spiune të tipit të Mata Harit, të cilat pas bukurisë dhe joshjes fshinin dinakërinë e mashtrimin, dhe në gotën e pijes që i ofronin burrit kishin hedhur ilaçin gjumësjellës apo helmin e gjumit të përjetshëm. Spiunet femra në romane dhe filma portretizohen si të dhunshme, në këtë mënyrë duke e ngatërruar ndarjen e roleve tradicionale gjinore që femrës i cakton pasivitetin. Ato janë të rrezikshme, sepse depërtojnë si një sferën private, po ashtu edhe në atë publike. Zakonisht spiunet femra paraqiten jashtë roleve të bashkëshortes dhe nënës: ato nuk janë të martuara, ose edhe nëse janë, kanë edhe partnerë të tjerë, dhe nuk kanë fëmijë. Në njëfarë mënyre, ato janë një variant i gruas profesioniste moderne që zgjedh karrierën në vend të vatrës familjare (shih White, 2007). Edhe kur janë personazhe negative, spiunet (armike) shpeshherë paraqiten si subjekte që ushtrojnë pushtet mbi veten dhe mbi personazhet meshkuj. Sidoqoftë, është feminiteti ai që u garanton suksesin:

Një nga arsyet pse gratë kanë qenë të suksesshme si spiune – si në letërsi, si në fakt – mund të jenë talentet që fitojnë nga karriera e tyre në feminitet. Si një grup i nënshtruar, edhe kur janë brenda një klase apo race të privilegjuar, gratë shpesh detyrohen të punojnë fshehurazi për të fituar një gradë pushteti mbi jetët e tyre (po aty: 10).

Në romanet me agjenturë të realizmit socialist në Shqipëri femrat fatale janë agjente të huaja që mbajnë lidhje me agjentët shqiptarë jashtë Shqipërisë, ose agjente të huaja që veprojnë në Shqipëri gjatë luftës ose në mbarim të saj. Në romanin *Retë e zeza* njihemi me agenten e dyfishtë amerikano-britanike Eliza Kluk (emri i vërtetë Klara Anton), me trup elegant, fytyrë të rregullt e të bukur, flokë të verdhë dhe buzë të vogla që duken gjithnjë në gaz dhe që jetonte e vetme. Ajo e josh “superagjentin” shqiptar Besnik Shkëmbi, por në të vërtetë detyra e saj është ta helmojë për llogari të shërbimit të fshehtë britanik (Nepravishta, 1965: 103-105, 125-131, 198-199, 202). Në romanin *Agjenti 333*, agjenti shqiptar Leci,

i rekrutuar nga italianët, njihet në Bari me Laurën, një luleshitëse në të njëzetat e cila jeton e vetme me të ëmën. Ajo është ezmere me flokë të zinj, me karakteristika të fytyrës të një femre orientale dhe ka “një bukuri mahnitëse, një trup pak të brishtë, por të njomë si një fidan” (Karaguni, 1970: 111). Laura dashurohet me Lecin dhe i rrëfen se në të vërtetë është agjente e policisë sekrete që gjurmon të internuarit nga fashizmi. Leci turbullohet, por e mban veten dhe nuk i rrëfen që është i rekrutuar nga shërbimit sekret italian. Ai hiqet sikur e dashuron, por vëzhgon me kujdes sjelljen e saj. Më vonë, pasi hyn në shërbim të zbulimit britanik, e ritakon sërish, por kësaj here ajo quhet Marta dhe nuk i jep të njohur. Edhe ajo është në shërbim të britanikëve. Laura vjen në Shqipëri me emrin Meri Stivens dhe së bashku me Lecin organizojnë agjunkturën vendase (po aty: 114-116, 117-118, 120-121, 163-165, 173). Në po këtë roman është personazhi i Lukrecias, një vejushë italo-greke e vënë në shërbim të italianëve, që planifikonin pushtimin e Greqisë, por që më pas bëhet agjente e Inteligjent Servisit pasi dekonspirohet nga Leci. Britanikët pas kapitullimit të Italisë e dërgojnë në Shqipëri, ku ajo hiqet si një italiane. Në takimin me Lecin në Shqipëri, Lukrecia i thotë: “Ne jemi të destinuar të kalojmë nga një dorë te tjetra, nuk jemi veçse vegla. Çfarë porositë po më sillni nga zotërinjtë e rinj?” (Po aty: 233-239.)

Në romanin *Fundi i një agjente*, ndërlihdësja kryesore e shërbimit sekret britanik me “reaksionin” shqiptar është këngëtarja Beatrice Shmudt, e cila punon në lokalit “Odeon”. Emri i saj i vërtetë është Adriana Kalt dhe karrierën si spiune e kishte nisur në shërbim të Gestapos, për të joshur dhe për të spiunuar oficerët e Vermahtit në Shqipëri që ishin opozitarë të nazizmit: “Buzëqeshi hidhur kur mendoi se prindërit dhe miqtë e këtyre oficerëve me siguri e dinin që ata kishin rënë në luftë si heronj, kurse në të vërtetë fusha e betejës së këtyre “heronjve” kishte qenë... shtrati i saj.” (Halluni & Tira, 1982: 68.) Me mbarimin e luftës në Shqipëri rekrutohet nga agjenti britanik Smith, me të cilin kanë raporte intime. Detyrat e saj të reja janë që të joshë e të rekrutojë partizanë të rangjeve të larta dhe të mbajë lidhje me reaksionin. Një nga “porositë” që merr është se “bukuria juaj mund të bëhet fare mirë shtrati i vdekjes për disa nga ‘mizat’ e tyre [udhëheqësit partizanë] të forta” (po aty: 67). Ajo bën për vete piktorin Din Shmili dhe synon të martohet me të, si një mënyrë për t’u lidhur me të afërmit e tij komunistë. Për një kohë Dini e dashuron Beatricen, por ia hap sytë partizani Spiro Xeka, i ngarkuar për të zbuluar rrjetin agjenturor armik. Ajo mban në dhomën e saj një shiringë me helm të maskuar në dorezën e krehrit, me të cilën kuptohet se ka vrarë një nga bashkëpunëtorët e rrjetit që mund t’i dekonspironte (po aty: 105, 151, 157, 223-224, 227-233).

Femrat fatale shqiptare në këto romane janë gra të bukura, por pranë kufirit të plakjes, pa fëmijë dhe që jetojnë vetëm. Ato kanë moral të lëshuar. E tillë është

Liljana Tina në romanin *Pas ngjarjes në rrugë*, një shitëse, burri i së cilës është dënuar me burg për vjedhje të pronës socialiste. Ca kohë para se i shoqi të dënohej ajo bëhet dashnore e Hamza Shqarshit i cili, duke shfrytëzuar dëshirën e saj për të shpenzuar më shumë nga sa fiton, e nxit të vjedhë pa u diktuar mallra nga shitorja. Pasi e rekruton, Hamzai e nxit Liljanën që të bëjë për vete Astrit Verën, në mënyrë që t'i vjelë informata për repartin ushtarak që komandon xhaxhai i këtij. Kur Astritin e marrin në pyetje për vrasjen që ka kryer grupi armiqësor, ajo, sipas udhëzimeve të Hamzait, hedh poshtë alibinë e Astritit, që në kohën e kryerjes së krimit ka qenë me të, në mënyrë që faji t'i mbetej atij (Mborja, 1981: 101-107, 223). Në takimin e parë me të, hetues Bardhyli dallon feminitetin e saj të shprehur lirshëm dhe në mënyrë provokuese:

Ajo hyri me një hap të lirshëm e duke buzëqeshur. Më përshëndeti me një të qeshur tepër konfidenciale dhe hodhi shikimin nëpër dhomë, si të donte të gjente një vend të përshtatshëm për të ndenjur. Për pak çaste e vështrova në heshtje pa e fshehur kureshtjen... Flokë të zez të prerë shkurt e të krehur në mënyrë të atillë që e tregonin më të re nga sa qe, qerpikë të gjatë e të dendur, nën të cilët sytë e saj dukeshin akoma më të thellë e të zez, dhëmbë të rregullt që shkëlqenin me një bardhësi vezulluese dhe bënë një kontrast të theksuar me buzët e lyera me të kuq dhe me ngjyrë ezmere të lëkurës. Fustani i ngushtë, me jakë të hapur e me trëndafila të mëdhenj, i rrinte i puthitur fort pas trupit, aq sa nën copën e tij të hollë mund të dalloje pa vështirësi se si ravijëzoheshin edhe lëvizjet më të vogla të muskujve. Të krijohej përshtypja se mjaftonte të përkulej pak më tepër nga ç'duhej, që penjtë të këputeshin dhe ai të shqepej i tëri. I tregova me dorë karrigen dhe i bëra shenjë të ulej. Ajo më falënderoi me një të tundur të kokës, u ul dhe me një lëvizje të shkujdesur (a thua se ishte në dhomën e saj) hodhi këmbën mbi këmbë. Fustani i ngushtë u puthit akoma më tepër pas trupit dhe iu ngrit gati një pëllëmbë mbi gju. Padashur, i hoqa sytë prej saj dhe fillova të vërtisja stilografin nëpër duar. Ashtu e mbështetur pas shpinës së karriges, me kokën përkulur pak anash, me sytë e pulitur që më shikonin në një mënyrë të çuditshme e me ngulm, me atë buzëqeshjen mikluese që i lëvrinte si hardhucë në cepat e gojës gjysmë të hapur, me gjoksin e kërcyer që ulej e ngrihej pa pushim sipas ritmit të frymëmarrjes, me duart që fërkonin lehtë, sikur e përkëdhelnin, lëkurën e lustruar të çantës së vogël të lëshuar mbi prehër, ajo të bënte ta ndieje veten si mbi gjemba. Në qëndrimin e saj, ashtu si dhe në vështrimin e ngulur që s'më ndahej, kishte diçka të paturpshme dhe provokuese (po aty: 101).

Turbullimi i Bardhytit zgjat pak çaste e menjëherë roli i detyrës e nënshton tërheqjen që gruaja e bukur ushton mbi një djalë të ri: "Para së gjithash, ju lutem

të rrini më mirë. Këtu jeni në zyrën e hetuesisë dhe jo në ndonjë lokal me miqtë tuaj.” (Po aty: 102.) Si edhe pjesëtarët e tjerë të grupit armiqësor që po kryenin sabotime të pronës socialiste, edhe Liljana kapet në flagrancë, kur po shkruante një parullë armiqësore në mur. Kur e sjellin në degën e brendshme, pamja e saj kësaj radhe është kryekëput tjetër:

Brenda gjysmë ore ajo kishte ndryshuar aq shumë, sa mezi njihej. Ashtu me çehre të prishur, e zbehtë dhe e plogët, dukej të paktën njëzet vjet më e madhe. Mbi sytë e saj të zgjeruar jashtë mase, që qenë futur thellë në zgavra dhe kishin humbur çdo shprehje, kishte mbetur si e ngrirë ndjenja e tmerrit (po aty: 191).

Një tjetër agjente armike shqiptare është Liza (Elisabeta) te romani *E fshehta e paqetës “Porti”*. Të dy prindërit e saj kishin qenë agjentë të shërbimeve të ndryshme të huaja. Liza vijon rrugën e tyre dhe rekrutohet në moshë të re nga Pjetër Dani, me të cilin ka lidhje intime, ndërkohë që ky ka qenë dashnori i së ëmës. Vite pas çlirimit, në kohën kur ajo i ka kaluar të dyzetat dhe e ka fshehur veprimtarinë e saj të dikurshme me punën që bën si llogaritare në një ndërmarrje, Liza rivihet në kontakt me Hofmanit, ish-oficer i Gestapos dhe tani i shërbimit sekret të RFGJ-së, që ka ardhur në Shqipëri si turist. Ajo është akoma aq e bukur sa të provokojë meshkujt, e do luksin, paratë, Perëndimin dhe ka nostalgji për jetën që ka bërë përpara vendosjes së regjimit komunist:

E bukur është jeta, - tha me vete, - por unë nuk e gëzova dot ashtu siç mendoja. E kaluara që e shkurtër; isha e vogël, por nuk do ta harroj ç’jetë të mirë kam bërë asokohe. Pas Çlirimit m’u nxi jeta: punë-shtëpi dhe shtëpi-punë. Unë dua të dëfrej, kanë të drejtë miqtë tanë që luftojnë për ta përmbysur këtë pushtet (S. Madhi, 1977: 23).

Ajo bashkëjeton me Danielin, biri i një tregtari dhe pjesëtar në një tjetër grup armiqësor. Liza mendon të martohet me të, e prirë jo nga dashuria, por nga urrejtja që të dy kanë kundër regjimit:

Para se ta zinte gjumi, Lizës i rrodhën kujtimet e viteve të fundit. Pasi kishte bredhur dhe ishte ngopur me jetën e qejfit, i ra në mend që ta lidhte jetën me dikë. I studioi të gjithë beqarët e plakur të rrethit të saj dhe si kandidaturë më të përshtatshme gjeti atë të Danielit. Ky ishte ende i fortë, e respektonte dhe jo rrallë i propozonte për martesë, që t’i jepnin fund asaj jete beqarësh. Liza nuk e kishte kundërshtuar. Ajo kishte kujtime të mira nga Danieli, por kryesorja, siç thoshte vetë, ishte se ajo te Danieli kishte gjetur një njeri që e urrente pushtetin (po aty: 80).

Urrejtja ndaj komunizmit është kaq e fortë, saqë i ndihmon agjentet që të kapërcejnë frikën e përhershme që kanë nga dënimi në rast se zbulohen, krizat nervore dhe dilemat që shoqërojnë pashmangshmërisht jetët e tyre. Në një situatë histerie, kur ajo ndihet si e zënë në kurth dhe e shantazhuar nga padronët e huaj, mendimi që e qetëson është se rrugën e saj e ka zgjedhur vetë, prej urrejtjes që ka për komunizmin (po aty: 166). Edhe Beatrice Shmudi gjatë një krize nervore, që e bën të mallkojë ditën kur lindi dhe fatin që e degdisi në një vend të humbur, prapëseprapë urrejtjen më të madhe e shpreh ndaj partizanëve:

Prania e tyre sikur e shtypte brutalisht, e ofendonte, e zhvlerësonte gjer në pikën kritike të dinjitetit, sikur e detyronte të zvarritej nëpër baltë mu si një insekt i mjerë dhe të mos bënte zë, përkundrazi, të përpiquej që edhe në atë gjendje t'u buzëqeshte, t'i josthte me hirin e bukurisë së saj (Halluni & Tira, 1982: 60).

Në këtë mënyrë, vetmia, dilemat e brendshme dhe (sh)përdorimi që u bëhet agjenteve nga padronët e tyre nuk kanë përse të ngjallin keqardhje për to te lexuesit shqiptarë të romaneve, sepse origjina perëndimore në rastin e agjenteve të huaja dhe pozita klasore në rastin e agjenteve shqiptare i vendos ato në pozita objektive armiqësore ndaj popullit shqiptar dhe socializmit. Ato janë futur me vetëdije në luftën e heshtur kundër Shqipërisë socialiste, prandaj dëshpërimi dhe krizat nervore që pësojnë nuk burojnë nga bjerja e ndërgjegjes, por nga dështimet që pësojnë në misionet e tyre. Deri në fund, edhe kur demaskohen e gjenden para hetuesve, ato e ruajnë urrejtjen e tyre, prandaj edhe duhen shpërblyer me urrejtje e luftë klasore.

Edhe pse janë personazhe më aktive krahasuar me personazhet femra pozitive, prapëseprapë agjentet manipulohen në duart e agjentëve meshkuj, të huaj apo shqiptarë, që rëndom i përdorin për të kënaqur epshet e tyre. Siç e vumë re më sipër, te ravijëzimi i këtyre personazheve autorët kanë gjetur hapësirën për të shprehur sensualitetin e trupit femëror dhe erotizëm, diçka e rrallë për letërsinë e realizmit socialist, por me koston e një erotizmi të degjeneruar ku ka vetëm epsh e ku mungon dashuria. Pasi Liljana gjatë marrjes në pyetje i ka rrëfyer për marrëdhënien dashurore me Astritin, hetues Bardhyli shpreh dyshime:

Lëvizjet, gjestet, mimika kishin diçka artificiale e që s'ta mbushnin dot mendjen. Dhe ajo fjalë "dashuri" në gojën e saj të bënte për të vjellë. Në buzët e saj ajo kumbonte jo si zakonisht, po si e deformuar, si e brejtur me dhëmbë. Ajo vinte rrotull nëpër gojë si një toptë dhjami dhe shprehte më shumë epsh sesa ndjenjë (Mborja, 1981: 107).

Beatrica veprimtarinë seksuale e ka vendosur në funksion të spiunazhit dhe ajo u jepet eprorëve meshkuj të secilës palë që e rekruton. Pasi pranon të punojë për

britanikët dhe padroni i ri i kërkon marrëdhënie intime, ajo i përgjigjet: “Miqësia intime ka kurdoherë fqinjësi të mirë me miqësinë profesionale, zoti Smith. Ju pres nesër në darkë në orën 23.” (Halluni & Tira, 1982: 65.) Pjetër Dani rekrutimin agjenturor të Lizës së re e sheh edhe në funksion të kënaqjes së epshëve të veta. Nga ana e saj Liza, kur hyn në marrëdhënie intime me Pjetrin, e di që kështu ka vepruar me të edhe nëna e saj agente (S. Madhi, 1977: 75-77).

Të përshkrimet e vendeve të huaja ku veprojnë zbuluesit shqiptarë, përfshihen edhe mjedise si tavernat apo kabaretë, si ilustrime të përgjithshme të degjenerimit të shoqërive borgjeze dhe të shfrytëzimit të femrës në veçanti. Edhe pse i frekuentojnë këto mjedise, për shkak të detyrës që kanë, personazhet e zbuluesve shqiptarë nuk korruptohen prej tyre. Në romanin *Armigtë* të Fatmir Gjatës njihemi me Rozinën, e përshkruar si një femër te të tridhjetat, e pamartuar, shumë e bukur, por e lodhur dhe e dëshpëruar nga shturja dhe shfrytëzimi, aq sa e urren vetë jetën. Rozina jepet si një rast i një jete të shkuar dëm: ajo në rini dëshironte të bëhej artiste opere, kishte talent, por rënia në shoqëri të keqe dhe abuzimet me duhanin, alkoolin dhe jetën e natës “e katandisën vajzën e re në një femër që s’e kishte për gjë të zhvishej në skenë, përpara syve të ndezur, në ritmin e shfrenuar të xhazit” (Gjata, 1984: 116). Në roman përshkruhet hollësisht një shfaqje që jep ajo në tavernën e hotelit më të madh të kryeqytetit, ku ajo këndon një këngë melankolike, më pas kërcen me një ritëm të shpejtë, duke përdredhur trupin, dhe në fund zhvishet lakuriq para turmës së të dehurve që e duartroket, jo dhe aq për talentin sa për mishin e saj (po aty: 134-138). Rozina është si një Mata Hari, sepse shërbimi sekret i vendit perëndimor e përdor për të joshur e për të demaskuar zbuluesin shqiptar, Ajetin, por ai e kalon edhe këtë sprovë, duke i qëndruar besnik së fejuarës që ka në Shqipëri. Edhe pse e kupton rolin e Rozinës, Ajeti nuk e përbuz, siç bëjnë meshkujt e tjerë rreth saj, por e mëshiron dhe sillet me korrektësi me të, aq sa krijon njëfarë besimi tek ajo e cila, në një çast singeriteti, i thotë: “Ju ndryshoni... Ajet, jeni i pari njeri që s’më lakmon me sy të keq, si qentë e tjerë...” (po aty: 215.)

Një panoramë krejt e kundërt na shfaqet në marrëdhëniet midis personazheve pozitive të këtyre romaneve: zbuluesit, oficerët e Sigurimit apo hetuesit dashurojnë, janë familjarë të devotshëm, që sakrifikojnë për dashurinë e tyre, por që nuk e vënë në plan të parë kur bëhet fjalë për interesat e atdheut. Hetues Aliu, personazh i romanit *Pas ngjarjes në rrugë*, me bashkëshorten Donikë janë njohur kur ishin partizanë, por për aq sa zgjati lufta i kishin ndrydhur ndjenjat e tyre. Më pas emërohen në punë larg njëri-tjetrit, për dy vjet me radhë nuk shihen dhe dashurinë e mbajnë gjallë me letra. Një ditë para fejesës Aliun, të veshur me kostumin e porsablerë, e thërrasin në detyrë për kapjen e disa diversantëve. Të nesërmen, me përfundimin me sukses të aksionit, shokët i dhurojnë rrobat nga

të vetat që të mos shkonte në ceremoninë e fejesës me kostumin e ndotur e të shqepur (Mborja, 1981: 72-74). Në romanin *Armiqtë* personazhi kryesor, Ajeti, detyrohet të ndahet nga e fejuara për hir të misionin të tij si zbulues jashtë shtetit. Ata bashkohen sërish në fund të romanit, kur Ajeti kthehet në atdhe (Gjata, 1984: 69-71, 353). Në romanin *E fshehta e paqetës "Porti"* hetuesi i ri Sokoli merakoset se mos e fejuara, Anisa, ndihet e lënë pas dore për shkakun se ai i përkushtohet punës. Anisa ia davarit dyshimet:

Dëgjo, Sokol, kur më the që në bankat e universitetit se ti do të punoje në organet e Sigurimit, e shikova me sy kritik qëndrimin tim ndaj teje. U mendova gjatë. Nga jeta nuk dija gjë për punën e Sigurimit, por nga librat dija që në këto organe punonjësit kishin punë me tru. Nuk më shkonte mendja për aventura, por e merrja me mend se do të merreshe me të panjohura. Armiqtë do të vepronin dhe, po të mos i ndiqje, po t'i lije në mes të rrugës lirisht, ata do të shinin në kurriz të popullit. Pra, e dija se do të kishe shumë punë dhe nuk do të kishe shumë kohë të lirë. Pra, mora parasysh gjithçka, para se të jepja pëlqimin për dashuri e për fejesë (S. Madhi, 1977: 88).

Në këtë roman, edhe pse Sokoli e Anisa janë të fejuar, ata jetojnë veçmas njëri-tjetrit, martesë e ardhshme do t'i bashkojë në një banesë, ndërsa personazhet negative Liza dhe Danieli bashkëjetojnë pa qenë të fejuar dhe martesën e mundshme e shohin në funksion të interesave dhe të punës agjenturore. Gjestet intime të personazheve pozitive janë të kursyera, një shtrëngim dore apo një përqafim. Të fejuarat dhe gratë e personazheve pozitive janë të thjeshta, pa sharmin e agjenteve dhe roli i tyre është që të mbështesin emocionalisht të fejuarit dhe burrat e tyre. Edhe pse punojnë në profesione të ndryshme, ato duhet ta mbajnë barrën e punëve familjare kur burrat janë duke shërbyer në frontin e luftës së heshtur kundër diversantëve dhe spiunëve. Kështu, i ashtuquajtimi "moral socialist" rimodelonte trashëgiminë konservatore e patriarkale të shoqërisë shqiptare, për të kontrolluar sjelljet e të rinjve, për të disiplinuar seksualitetin përmes familjes dhe për ta orientuar libidonë drejt punës prodhuese. Për këtë arsye, sjelljet që devijonin nga norma u visheshin personazheve negative të letërsisë shqiptare, siç është rasti i agjentëve të huaj dhe atyre shqiptarë, këta të fundit duke qenë edhe përfaqësues të klasave të përmbysura.

Përfundime

Romanet me agjenturë i shërbenin forcimit të vigjilencës dhe stimulonin ashpërsimin e luftës së klasave gjatë socializmit. Ndarja binare midis personazheve pozitive dhe atyre negative të veprave me agjenturë ishte karakteristikë më e gjerë e realizmit socialist në Shqipëri. Gjithsesi, ndarja në “të mirë” dhe “të këqij” (si edhe kategoria e përkohshme e “të gabuarve”, që në fund shkrihej tek ajo e “të mirëve”) bëhej më e besueshme sesa në nënëgjini të tjera letrare, për sa kohë që i referohej “luftës së heshtur” që Sigurimi i shtetit zhvillonte brenda dhe jashtë vendit kundër agjenturave të huaja. Personazhet e romaneve dhe novelave me agjenturë të realizmit socialist janë në përgjithësi të një kallëpi dhe lehtësisht të parashikueshëm për sa i përket zbulimit të karakterit dhe të veprimeve të tyre. Punonjësit e Sigurimit dhe hetuesit janë burrërorë dhe me karakter të qëndrueshëm, ndërsa spiunët e diversantët të zvetënuar dhe të lëkundur. Origjina e “të mirëve” është punëtore apo fshatare, ndërsa e “të këqijve” është borgjeze, feudale e kulake. Lidhjet e “të mirëve” me popullin janë thelbësore dhe vendimtare për zbulimin e agjentëve. Në kontrast me “të mirët”, mërgata politike, diversantët dhe spiunët brenda vendit e urrejnë popullin shqiptar dhe kërkojnë që ta nënshtrojnë dhe ta shfrytëzojnë si më parë. Vlerat e tyre projektohen tek e shkuara dhe vetëdija se e shkuara nuk do të përsëritet i dëshpëron e i bën të urrejnë vendin e tyre, popullin, regjimin në fuqi, por edhe padronët e huaj që i (sh)përdorin. Spiunet femra, pavarësisht sharmit, dinakërisë dhe rrezikshmërisë së tyre – që i bëjnë personazhet më interesante të këtyre romaneve e novelave – janë më të shfrytëzuarat e kategorisë së “të këqijve”. Protagonizmi i tyre më i madh në roman dhe autonomia më e madhe që kanë në jetët e tyre në raport me personazhet femra të krahut pozitiv shpaguhet me dënimin e tyre moral dhe ligjor. Gjithsesi, me anë të tyre, autorët e këtyre romaneve kanë krijuar një çarje, sado të vogël, për projeksionin e feminitetit dhe të erotizmit në letërsinë puritane të realizmit socialist.

Bibliografia:

- Brahimi, Razi. 1975. *Letërsia dhe artet në dritën e Partisë*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Clark, Katerina. 2001. "Socialist Realism in Soviet Literature", në: *The Routledge Companion to Russian Literature*, përg. Neil Cornwell. London; New York: Routledge.
- Gjata, Fatmir. 1984 (1966). *Armiqtë*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Halluni, Ferit & Nuçi Tira. 1982. *Fundi i një agjente*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Hoxha, Enver. 1983. *Vepra 39*. Tiranë: 8 Nëntori.
- Jorgaqi, Nasho. 1982a. *Mërgata e qyqeve 1*. Bot. 2-të. Tiranë: Naim Frashëri.
- Jorgaqi, Nasho. 1982b. *Mërgata e qyqeve 2*. Bot. 2-të. Tiranë: Naim Frashëri.
- Kallulli, Adriatik. 1987. *Nga realiteti te krijimtaria: Artikuj dhe studime*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Karaguni, Dhimitër. 1970. *Agjenti 333*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Madhi, Raqi. 1984. *Lufta e klasave në letërsi e arte në vendin tonë (1961-1981)*. Tiranë: 8 Nëntori.
- Madhi, Stavri. 1977. *E fshehta e paqetës "Porti"*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Mborja, Tefik. 1981. *Pas ngjarjes në rrugë*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Nepravishhta, Reshat. 1965. *Retë e zeza*. Tiranë: Naim Frashëri.
- Rzepka, Charles dhe Lee Horsley. përg. 2010. *A Companion to Crime Fiction*. Malden (MA): Wiley-Blackwell.
- Uçi, Alfred. 1973. *Estetika, jeta, arti*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Politik.
- Uçi, Alfred. 1986. *Labirintet e modernizmit: Kritika e estetikës moderniste*. Tiranë: Naim Frashëri.
- White, Rosie. 2007. *Violent Femmes: Women as Spies in Popular Culture*. London; New York: Routledge.

Anjeza Xhaferaj

Universiteti European i Tiranës

Anjeza Xhaferaj është lektore në Universitetin European të Tiranës që prej vitit 2011. Aktualisht ajo jep lëndët Partitë Politike dhe Studime Elektorale, Lëvizjet e Reja Politike dhe Metoda Kërkimi. Interesat e saj kërkimore janë mbi partitë politike, sistemet partiake dhe sistemet elektorale, demokracinë dhe demokratizimin, grupet e interesit dhe politikat publike, nacionalizmin dhe studimet e memories me fokus komunizmin. Mban gradën 'Doktor' në Teori Politike, mbrojtur në vitin 2016 pranë Universitetit European të Tiranës, universitet ku ka kryer edhe studimet e nivelit të parë. Studimet Master i ka kryer për Politika Europiane në Sussex University, Mbretëria e Bashkuar. Ka një eksperiencë pune dhjetëvjeçare në sektorin e organizatave humanitare me çështje që kanë lidhje me zhvillimin e qëndrueshëm, arsimin, infrastrukturën, menaxhimin e riskut, emergjencat dhe burimet njerëzore. Ka marrë pjesë në një sërë aktivitetesh të organizuara nga Këshilli i Europës dhe Komisioni European në lidhje me barazinë gjinore, globalizimin, ambientalizmin, zgjidhjen e konflikteve dhe demokracinë e demokratizimin.

Revolucioni permanent: Figura e armikut të klasës në letërsinë e realizmit socialist në Shqipëri

Abstrakt: Qëllimi i punimit është të analizojë figurën e armikut të klasës të portretizuar në letërsinë e realizmit socialist në Shqipëri. Përmes politizimit të estetikës, Partia-Shtet mëtoi të bindë njerëzit se shoqëria ishte kompakte. E vetmja ndarje ishte ajo që shkaktohej prej asaj shtrese shoqërore, si kulakët, borgjezët, klerikët që rridhnin prej rendit të vjetër apo elementëve të akuzuar si shërbyes të imperializmit. Për të ruajtur integritetin e trupit shoqëror, ndërtimin e Popullit-si-Një, Partia përdori *revolucionin permanent* që prodhonte në vazhdimësi armikun e popullit. Nuk ishte vetëm e nevojshme që armiqtë e vërtetë të regjimit apo kundërshtarët e vërtetë të konvertoheshin, në nivelin e fantazisë, në imazhin e Tjetrit të keq, por ishte e nevojshme gjithashtu që edhe të shpikeshin. Valët e përjashtimit, persekutimit dhe terrorit që u zhvilluan në Shqipëri në mënyrë periodike dhe prekën edhe krerë të lartë të Byrosë Politike të PPSH-së, u shoqëruan me likuidime dhe prodhime armiqtash në të gjitha strukturat organizative të shoqërisë dhe u mbështetën e u justifikuan nga prodhimtaria artistike e vënë tashmë tërësisht në shërbim të Partisë-Shtet. Armiku i popullit u përfytyrua si një parazit apo mbetje që duhej eliminuar dhe ndjekja e tij kryhej në emër të idealit të profilaksisë sociale. Përmes analizës kritike të ligjërimit, punimi merr në shqyrtim veprat letrare të prodhuara gjatë realizmit socialist që portretizojnë armikun e popullit. Punimi shqyrton fjalorin e përdorur për të portretizuar armikun, pozicionin e tij ekonomik dhe shoqëror, rolin që luan, raportet që stabilizon me të tjerët, vendin që zë në letërsi në kuptimin e personazheve periferike apo qendrore, prejardhjen familjare dhe së fundmi, çfarë fundi i rezervohet. Analiza shtrihet gjatë periudhës 1945-1989, sepse zhvillimet si në frontin ekonomik ashtu edhe në atë të politikës së jashtme të Shqipërisë, veçanërisht krijimi dhe prishja e aleancave me Jugosllavinë, BRSS dhe kampin socialist dhe së fundmi me Kinën, shërbejnë si momente kritike në retorikën e Byrosë Politike për të portretizuar armikun e popullit, gjë që më pas ka influencuar edhe pasqyrimin e armikut të popullit në letërsi.

I. Hyrje

Që në fillimet e tij, regjimi totalitar në Shqipëri u tregua shumë aktiv në zbulimin e armikut dhe eliminimin e tij. Valët e zbulim-eliminimit të armikut ishin periodike dhe të herëpashershme, duke krijuar kështu idenë se projekti i ndërtimit të socializmit ishte i kërcënuar prej këtyre armiqve. Këta armiq nuk i përkisnin vetëm shtresës së kulakëve, borgjezëve, feudalëve, pra të atyre që kishin shtypur dhe shfrytëzuar (për t'iu referuar terminologjisë komuniste), por këta zbuloheshin herë pas here edhe brenda vetë gjirit të Partisë. Kështu, është me interes të përmendet shpallja si armik dhe më pas eliminimi i Koçi Xoxes, ministër i Brendshëm (1948), Tuk Jakovës, zëvendëskryeministër, Bedri Spahiut, ministër i Arsimit (1955), Liri Belishovës, Koço Tashkos (1960), figura të njohura të artit dhe letërsisë pas të ashtuquajturit “komploti në kulturë” që pasoi Festivalin e 11-të në vitin 1972, Beqir Ballukut, ministër i Mbrojtjes (1974 - Komploti në Ushtri), Abdyl Këllezit, zëvendëskryeministër dhe kryetar i Komisionit të Planifikimit Shtetëror, Koço Theodhosit, ministër i Industrisë, Kiço Ngjelës, ministër i Tregtisë (1974-Komploti në Ekonomi), Mehmet Shehut, kryeministër, dhe Kadri Hazbiut, ministër (1981). Sigurisht që eliminimi i krerëve të lartë shkonte zinxhir deri në hallkat më të ulëta të pushtetit. Për të dhënë një shembull, pas eliminimit të Koçi Xoxes, gjatë periudhës 1948-1952, 8 për qind e anëtarëve të Partisë (rreth 4.000) njerëz u përjashtuan prej Partisë si “armiq të popullit” dhe për mungesë besnikërie ndaj Partisë. Komiteti Qendror i Partisë humbi 14 prej 31 anëtarëve dhe Asambleja Popullore humbi rreth 1/3 e anëtarëve të saj¹.

Praktika e prodhimit të armiqve gjeti vendin e saj edhe në art. Letërsia, si një mjet efikas që në letërsinë e realizmit socialist synonte të pasqyronte të ashtuquajturin “realitet socialist”, nuk i shpëtoi dot ndikimit të direktivave që vinin prej udhëheqjes. Ajo përvetësoi fjalorin e Partisë dhe arriti të krijonte me “sukses” prototipin e armikut që mund të gjendej kudo, si te të deklasuarit ashtu edhe në gjirin e klasës punëtore apo edhe në vetë gjirin e Partisë.

¹ Logoreci, Anton, “The Albanians: Europe’s Forgotten Survivors” (London: Gollancz, 1977).

Që në fillimet e tij, regjimi komunist shqiptar synoi ta vendoste letërsinë nën kontroll të plotë, në mënyrë që të kontrollonte edhe dijen që kjo letërsi prodhonte. Kështu, në vitin e largët 1949 Enver Hoxha shprehet: “Që të gjykohet vepra e një shkrimtari... duhet të gjykohet edhe aktiviteti i tij politik. Kur shkrimtari është një reaksionar e agjent i shitur, edhe vepra e tij nuk mund të jetë popullore, prandaj ajo nuk mund të lejohet për edukimin e rinisë, pse gjuha, vargu, ritmi dhe gjithë arti i tij, është përdorur për të përhapur ideologjinë e klasës që ai mbron.”² Kjo nuk ishte gjë tjetër, veçse një strategji efikase që përmes shantazhit vinte nën kontroll shkrimtarët të cilët do të duhej të kishin të pastër jo vetëm biografinë për të botuar, por do të duhej të botonin në përputhje me vijën e Partisë, nëse do të donin të mbanin të pastër biografinë dhe t’i shpëtonin dënimit. Ishte e qartë që, nëse dënoheshe ose kritikoheshe një herë, vula si armik do të të mbeste për tërë jetën, sepse, siç thotë edhe Hoxha, “...është e kuptueshme e duhet të dihet mirë se ata që kanë qenë nëpër burgje, nuk janë të gjithë krejt të larë. Mbase në dhënien e dënimeve ndaj tyre ka pasur ekzagjerime, por gjithnjë duhet pasur parasysh se mjaft nga ata diçka kanë pasur, prandaj Partia nuk bën mirë t’i harrojë këto gjëra”.³

Mjafton veçse një vëzhgim i shpejtë në jetës artistike dhe kulturore të vendit për të parë se skena artistike, sikurse edhe trajektoret profesionale të artistëve, janë kushtëzuar prej kornizës totalitare që ka përcaktuar prodhimin, shpërndarjen dhe konsumin e këtij arti. Pasi i projektoi artistët si armiq të mundshëm, regjimi totalitar shqiptar arriti ta përdorte artin për të ndërtuar, për të prodhuar armiq të tij, armiq që kërcënonin arritjen e lumturisë së përbashkët socialiste. Një prej mënyrave kryesore në ndërtimin e imazhit të armikut ishte demaskimi, denoncimi dhe së fundmi, dënimi i një ose disa personave apo edhe grupeve të cilat nuk ishin në një linjë me vlerat tashmë të pranuar gjerësisht prej çdo njeriu të moralshëm.⁴ Përmes letërsisë, shteti totalitar arriti të njëjësonte diskurin e popullsisë në tërësi kur kjo e fundit identifikonte, demaskonte dhe dënonte armiq të e popullit.

Veprat e marra në shqyrtim në këtë punim janë: *Lëkura e daules* (Ismail Kadare); *Këneta* (Fatmir Gjata); *Dora e ngrohtë* (Nasho Jorgaqi); *Kalamajtë e pallatit tim* (Bedri Dedja); *Vepra Letrare 4* (Spiro Çomora) tregimet: “Qir Thomaqi” – *Hosteni*, 16.IV.50, “Brahim Agai i trullësor” – *Hosteni*, 21.V.1950 dhe “Kardinali i Pentagonit” – *Hosteni*, nr. 14, 1960; *Vepra Letrare I*, tregimi “Reforma” (Ali Abdihojha); *Ngjarje në Tiranë*, tregimi “Këngë të reja mbi Urën e Lashtë” (Gaqo Bushaka); *Fshati midis ujërave* (Kolë Jakova).

² Hoxha, Enver, “Të shtojmë vigjilencën revolucionare, që të zbulojmë armikun dhe ta goditim atë që në vezë – Nga fjala e mbylljes në Plenumin e 3-të të zgjeruar të KQ të PPSH, 13 tetor 1949”, në *Gjithmonë vigjilencë* (Tiranë: 8 Nëntori, 1986), f. 392.

³ Hoxha, “Të shtojmë vigjilencën revolucionare”, f. 392.

⁴ Eckhardt William, “Making and Breaking Enemy Images”, *Bulletin of Peace Proposals*. Vol.22 (1): 87-95 (1991), p. 88.

II. Rishikimi i literaturës

2.1 Totalitarizmi dhe prodhimi i armikut

Regjimi totalitar ndodh në një regjim që i jep një partie të vetme monopolin e aktivitetit politik. Partia e vetme është e armatosur me një ideologji së cilës i ka dhënë autoritetin e fundmë dhe që për pasojë është kthyer në të vërtetën zyrtare të shtetit. Për ta imponuar këtë të vërtetë zyrtare, shteti i rezervon vetvetes monopolin e dyfishtë të mjeteve të forcës dhe të bindjes. Mjetet e komunikimit, radios, televizionit dhe shtypit drejtohen e komandohen nga shteti dhe përfaqësuesit e tij. Po kështu edhe aktivitetet ekonomike dhe profesionale kthehen në subjekte të shtetit. Për pasojë, duke qenë se çdo aktivitet është subjekt i ideologjisë, një gabim ekonomik apo profesional konsiderohet edhe si gabim ideologjik. Andaj kemi edhe një politizim dhe transfigurim ideologjik të të gjitha krimeve të mundshme të individëve dhe së fundmi, terrorin policor dhe atë ideologjik.⁵

Prodhimi, krijimi apo shpikja e armiqve në sistemin totalitar ishte e domosdoshme për të ruajtur ekzistencën e lëvizjes revolucionare. Ekzistenca e armiqve pengonte arritjen e stabilitetit dhe për pasojë, e bënte revolucionin të domosdoshëm, duke e kthyer kështu në revolucion permanent.⁶ Ndërtimi i socializmit kërkonte ndërtimin e një shoqërie pa klasa, ndërtimin e një shoqërie ku Populli ishte Një dhe i pandarë. Por kjo kërkonte prodhimin e pandërprerë të armikut, të Tjetrit, i cili mund të ishte kulaku, borgjezi apo emisari i të huajve, i botës imperialiste që kërcënonte unitetin e popullit.⁷ Armiku në regjimin totalitar përcaktohej “nga politika e qeverisë dhe jo nga dëshira e tij për ta përmbysur këtë regjim”.⁸ Në çdo rast armiku i brendshëm, përfaqësuesit e shoqërisë së vjetër ishin të lidhur fortësisht me botën e jashtme, me botën imperialiste⁹ dhe revizioniste të përbërë nga rrymat komuniste të lëvizjes ndërkombëtare të përfaqësuar nga kampi socialist i kryesuar nga Bashkimi Sovjetik, titizmi në Jugosllavi, eurokomunizmi i partive të mëdha komuniste në Europën Perëndimore dhe maozimi kinez¹⁰. Përmes sulmeve persistente sunduesi totalitar u bënte me dije të gjithëve se kush

⁵ Aron, Raymond, “Democracy and Totalitarianism” (London 1965 and Southamton: The Camelot Press, 1965), p. 193-194.

⁶ Arendt, Hannah, “The Origins of Totalitarianism” (San Diego, New York, London: A Harvest Book Harcourt Brace & Company, 1979[1948]), p. 391.

⁷ Lefort, Claude, “The Political Forms of Modern Society. Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism” (Cambridge. Massachusetts: The MIT Press, 1986), p. 297-8.

⁸ Arendt, “The Origins”, p. 423.

⁹ Lefort, “The Political Forms”, p. 298.

¹⁰ Vehbiu, Ardian, 2007. “Shqipja totalitare. Tipare të ligjërimit publik në Shqipërinë e viteve 1945-1990” (Tiranë: Çabej, 2007), f. 160-1.

ishte armiku, i cili i pranuar tashmë gjerësisht prej të gjithëve si i tillë, pra si armik, e kishte të qartë që destini i tij do të ishte eliminimi¹¹.

Mjafton të shohësh retorikën e përdorur nga udhëheqësi i Partisë në vite, për të vënë re se si e mban gjallë revolucionin permanent dhe bashkë me të edhe nevojën për mobilizim të vazhdueshëm të popullit për të gjetur, për të demaskuar dhe për të eliminuar armikun e klasës, të popullit, të shoqërisë. Ja disa prej titujve të fjalimeve të Enverit, të përmbledhura në librin dyvëllimësh *Gjithmonë vigjilencë. Për Organet e Punëve të Brendshme*: Të mobilizojmë masat në një luftë të organizuar kundër reaksionit dhe sabotatorëve (1946); Të shtojmë vigjilencën revolucionare që të zbulojmë armikun dhe ta godasim atë që në vezë (1949); Detyra e çdo qytetari të ndershëm është të shtojë vigjilencën e të diktojë armikun kudo që fshihet (1950); Atdheun nuk e mbrojnë vetëm disa armë speciale, por i gjithë populli (1951); Lufta e klasave të zhvillohet e ashpër, e drejtë në të gjitha fushat (1952); Të spastrojmë aparatet shtetërore nga elementi armik, i dyshimtë dhe i padëshirueshëm (1953); Të jemi kurdoherë vigjilentë ndaj synimeve, përpjekjeve dhe metodave të stërholluara të armikut (1956); Vija e Partisë është e qartë – luftë e pamëshirshme kundër armiqve (1959); Arma e sigurimit është dora e çeliktë e popullit tonë që ndërton socializmin (1963); Populli ka një dashuri të madhe për Partinë, armiqet e klasës le të tmerrohen (1964); Burokratizimin e nxit edhe veprimtaria e armikut të klasës (1966); Zhvillimi i drejtë i luftës së klasave kërkon partishmëri të lartë (1968); Socializmin e ndërtojmë në kushtet e rrethimit të egër imperialisto-revizionist (1971); Krahas vigjilencës ndaj armiqve të jashtëm dhe të brendshëm të mos harrojmë presionin e psikologjisë mikroborgjeze (1973); Veprimtarinë armiqësore të grupit sabotator në ekonomi e zbuloi Partia me vigjilencën dhe nuhatjen e saj revolucionare (1975); Armiku nuk del kurdoherë ballë për ballë nesh. Ai vepron i kamufluar (1976); Luftën e klasave ta kuptojmë e ta zhvillojmë jo në vija të përgjithshme, por në thelbin, në gjerësinë dhe në thellësinë e saj (1977); Të mprihet vigjilenca revolucionare (1980); Të njohim më mirë format, taktikat dhe metodat që përdor armiku (1981)¹².

Kjo rezyme, që në pamje të parë mund të duket e gjatë, përmbledh megjithatë në mënyrë shumë sipërfaqësore logjikën e revolucionit permanent, logjikën e të qenit gjithmonë në gatishmëri për të ruajtur Partinë dhe popullin prej armikut që nuk fle kurrë dhe synon të prishë sukseset e socializmit. Është e qartë që një retorikë e tillë nuk mund të kalonte pa u vënë re nga shkrimtarët, të cilët duhet të reflektonin në veprat e tyre retorikën e Partisë për të treguar se edhe ata ishin

¹¹ Arendt, p. 424.

¹² Hoxha.

pjesë e popullit një e të pandarë, në një vijë me Partinë dhe në luftë të përhershme me armikun e popullit.

Logjika totalitare ishte logjika e fragmentimit dhe e totalizimit. Përmes logjikës së agresionit dhe terrorit, shteti totalitar çonte në fragmentim të vetes, por përmes eliminimit të pjesëzave të padëshiruara të trupit politik e kthente veten në të vetmin subjekt të mundshëm integrues¹³. Profili i armikut nuk ishte asnjëherë statik. Ai ndryshonte në varësi të kushteve dhe rrethanave: sapo një kategori eliminohej, menjëherë “shfaqej” një kategori tjetër kundërshtarë, së cilës i shfaqej luftë deri në eliminimin e saj, për t’i lënë vendin një kategorie tjetër, sepse regjimi totalitar nuk ishte “një qeverisje në kuptimin tradicional, por një lëvizje, përparimi i së cilës përballej në mënyrë konstante me pengesa të reja të cilat duhej të eliminoheshin”.¹⁴ Ndërkaq, bindja unanime e popullsisë për statusin “armik” që i vishej herë njërit e herë tjetrit, vinte sepse përmes ideologjisë dhe manipulimit të ndërgjegjes publike, shteti totalitar arrinte atë që quhej politicizimi total i mendjes.¹⁵

Detyra e policisë në shtetin totalitar nuk ishte vetëm zbulimi i krimeve, por mbi të gjitha të qenët në gatishmëri të plotë dhe në linjë me qeverinë kur kjo e fundit vendoste të arrestonte apo të eliminonte kategori të caktuara të popullsisë. Policisë nuk i duhej të dinte se ç’shkonte në mendjet e viktimave, por se ç’mendonte shteti se kalonte nëpër këto mendje. Tashmë viktimat dënoheshin jo mbi çfarë kishin kryer, por mbi atë se ç’mendonte shteti se mund të kryenin dhe pse akti nuk ishte kryer¹⁶. Në këtë kuptim, policia nuk zbulonte vetëm kundërshtarët e vërtetë të regjimit, por zbulonte edhe kundërshtarët apo armiqtë e regjimit të shpikur prej këtij të fundit¹⁷ për të ruajtur gjendjen e pastabilitetit.

Në kushtet kur armiku mund të gjendej gjithkund, e gjithë shoqëria në sistemin totalitar mori cilësi të policisë sekrete. Dyshimi reciprok depërtoi në të gjitha marrëdhëniet shoqërore, ku provokimi, njëherë e një kohë specialitet i agjentëve sekretë, u kthye në mënyrë jetese me fqinjën, kolegën, të afërmin, mënyrë jetese të cilën me dashje ose pa dashje e ndiqnin të gjithë. Bashkëpunimi i popullsisë në denoncimin e kundërshtarëve politikë ishte kaq mirë i organizuar, sa që e ktheu pothuaj të panevojshme punën e specialistëve të “vërtetë”.¹⁸ Tipar i

¹³ Bergoffen, Debra, B., “The body politic: democratic metaphors, totalitarian practices, erotic rebellions”, *Philosophy & Social Criticism* 16 No 2 (1990), p. 118.

¹⁴ Arendt, p. 425.

¹⁵ Gronskaia, Natalia, E. Zusman, Valery G., & Batishcheva Tatiana, S. 2012. “Totalitarian Language: Reflections of Power”, në *Autorità e crisi dei poteri*, Paola B. Helzel dhe Arthur J. Katolo (eds.) (Padova: CEDAM, 2012), p. 278.

¹⁶ Arendt, p. 426-7.

¹⁷ Lefort, p. 298.

¹⁸ Arendt, p. 430-1.

shoqërisë totalitare është se ajo synonte t'i bënte të pamundura të gjitha format e shoqërizimit dhe të marrëdhënieve. Regjimet totalitare synojnë të kufizojnë të gjitha format e shoqërizimit dhe marrëdhënieve ose në shoqëri të autorizuar apo kontrolluara nga shteti ose në marrëdhënie joshtetërore, por të bazuara te frika¹⁹. Me të vërtetë, “në një sistem spiunimi universal, ku gjithkush mund të jetë një agjent policie dhe çdo individ e ndien veten nën vëzhgim të vazhdueshëm; e për më tepër në rrethana, ku karriera është jashtëzakonisht e pasigurt dhe ku ngritjet dhe zbritjet janë kthyer në ngjarje të përditshme, çdo fjalë bëhet ekuivoke dhe subjekt për ‘interpretim’ të mëvonshëm”²⁰. Pjesa më e madhe e zyrtarëve të lartë ua detyrojnë ngritjen e tyre në pozicion valëve të eliminimit që kanë shfarosur paraardhësit e tyre. Promovimi i njerëzve në të gjitha fushat e jetës ka ecur në këtë mënyrë. Në mënyrë ciklike valët e shfarosjes në shkallë kombëtare u hapnin rrugë gjeneratave të reja, të sapodiplomuara dhe të etura për punë. Kështu që prodhimi dhe eliminimi i armikut nuk ndodhte vetëm nga qeveria, por edhe nga ata që kërkonin të ngjisinin shkallët e karrierës dhe e kishin kuptuar logjikën totalitare²¹.

2.2 Gjuha, prodhimi dhe legjitimimi i shfarosjes së armikut

Sipas Lefort-it, lufta kundër armikut të popullit u krye në emër të profilaksisë sociale, me qëllim ruajtjen e integritetit të trupit. Shoqëria totalitare e përfytyronte veten si një trup kompakt dhe të pandarë që e ruante integritetin e saj duke nxjerrë jashtë mbeturinat dhe duke u tërhequr nga bota e jashtme me të vënë re kërcënimin e trupave të huaj²². Analogjia e shoqërisë me trupin e njeriut dhe profilaksinë shfaqet në mënyrë konstante në fjalimet e Sekretarit të Partë të Partisë dhe replikohej në të gjitha instancat e tjera. Kështu “kulaku fajdexhi, gjakpirës i djeshëm, rron akoma në fshat. A mund t'i ndërrojë kulaku lëkurën dhe shpirtin e tij? ... Kulakët janë nepërka dhe qëllimi i tyre është të sabotojnë urdhëresat e drejta të pushtetit tonë popullor, pse zbatimi i përpiktë i këtyre urdhëresave është vdekja e sigurt e tyre, është zhdukja e tyre”²³. Retorika e papastërtisë, mbeturinave²⁴, infektimit dhe për pasojë nevojshmëria për ta

¹⁹ Bergoffen, “The body politic”, p. 119.

²⁰ Arendt, p. 431.

²¹ Arendt, p. 431.

²² Lefort, p. 298.

²³ Hoxha, Enver, “Lufta e klasave në fshat kundër kulakut të bëhet dita-ditës dhe e organizuar – Nga fjala në Kongresin e Partë të Kooperativave Bujqësore, 15 shkurt 1949”, *Gjithmonë vigjilencë*, Vol. I. (Tiranë: 8 Nëntori, 1986).

²⁴ Hoxha, Enver, “Mbeturinave e reaksionit mbanin shpresat në ndërhyrjen e armiqve të jashtëm – Intervistë dhënë korrespondentëve të kryeqytetit, 26 janar 1946”, *Gjithmonë vigjilencë*, Vol. I (Tiranë: 8 Nëntori, 1986), f. 176.

shfarosur burimin e infektimit përshkon fjalimet e Enver Hoxhës dhe reflektohet edhe në letërsi. Kështu në Plenumin e 6-të të PPSH-së Hoxha thotë: “Të mos lëmë asnjë kuadër të infektohet e të bëhet rezervë e armikut. Mbi të gjitha, duhet të ruajmë pastërtinë e radhëve të Partisë dhe unitetin e saj.”²⁵

Armiku përshkruhej si një parazit, brumbull, mi, shumëkëmbësh që duhej eliminuar. Lefort e konsideron këtë transformim të armikut në kafshë si *zoopolitikë*, gjë që shenjon shfaqjen e një lloji të ri retorike, bazuar në diskurin shkencor të mjekësisë, biologjisë, demografisë, kriminologjisë dhe psikopatologjisë. Sipas një logjike fukoldiane, gjenocidi, shfarosja e armiqve mbetet e paportretizuar, teksa formulimi biologjik mundëson që në emër të luftës për jetë dhe mbijetesë, të ndodh ndarja e gjakut të pastër prej atij të infektuar, ndërmjet specieve që duhen mbrojtur dhe forcuar prej atyre që duhen zhdukur.²⁶

Në këtë kontekst, letërsisë nuk i mbetej gjë tjetër veçse detyra për ta konkretizuar këtë gjuhë në personazhet e saj: në profilin, gjuhën dhe fatin e tyre. Ja se si i përshkruan Bedri Dedja ish-kulakët: “[e]cejakeja e këtyre njerëzve natën të kujton botën e insekteve. Ç’janë këta, njerëz apo insekte? Sa shuhet dritat, bubuzhakat dalin nga vrimat e tyre dhe nisin të lëvrijnë nëpër dysheme e mure. Edhe po të qëllojë të ndizet drita papritur dhe t’i gjejë në befasi në shesh, ato turren si të çmendura për të gjetur një rrip hije ose errësirë. Bubuzhakat e zeza mund t’i kuptosh kur kërkojnë errësirën. Por këta njerëz që kanë fituar zakonet e këtyre insekteve, është shumë vështirë t’i kuptosh e t’i zbërthesh.”²⁷

Për më tepër, dimensionin e ligjit dhe dimensionin e dijes nuk i përkasin më rendit të gjërave siç ne i njohim dhe mund t’i përfytyrojmë,²⁸ duke bërë që dija të prevalojë mbi ligjin. Por në një shoqëri ku dijen e posedon vetë shoqëria/ proletariati/ udhëheqja/ Egokrati, ligji dënon armiqet e prodhuar/ krijuar nga dija e Egokratit. Kjo dije transmetohet përmes gjuhës, të folurit, të shkruarit, monopolin e së cilës e kish shteti totalitar. Gjuha totalitare u karakterizua nga prevalenca e një stili dramatik, triumfalizmi i një stili propagandistik ku ndodh një ekzagjerim i rëndësisë së arritjeve shoqërore, abstragim dhe shkencëzim të ekzagjeruar ku përgjithësimet përdoren gjerësisht në kurriz të logjikës, ku kemi nivele të larta kritikizmi, përdorimi me tepri i sloganeve dhe pretendim për të vërtetën absolute.²⁹

²⁵ Hoxha, Enver, “Të mos lëmë asnjë kuadër të infektohet e të bëhet rezervë e armikut – Nga fjala e mbylljes në Plenumin e 6-të të KQ të PPSH, 12 korrik 1957”, *Gjithmonë vigjilencë*, Vol. I (Tiranë: 8 Nëntori, 1986), f. 572.

²⁶ Lefort, p. 13.

²⁷ Dedja, Bedri, “Kalamajtë e pallatit tim” (Tiranë: Naim Frashëri, 1979), f. 172.

²⁸ Lefort, p. 299.

²⁹ Granskaya, Zusman & Batishcheva, p. 279-280.

Kjo gjuhë përdorej jo vetëm për të theksuar rëndësinë e projektit për ndërtimin e socializmit, por edhe për të identifikuar armiq të jashtëm apo të brendshëm të cilët e pengonin apo minonin këtë rrugë. Sipas Van Leeuwen-it legjitimimi, në këtë rast i identifikimit dhe eliminimit të armikut, arrihej përmes autorizimit (me referencë ndaj figurave autoritare apo traditës), vlerave morale të sistemit, të arsyes (duke iu referuar qëllimeve të aksionit social institucional) dhe *mitopoezës*, krijimit të miteve, narrativave që shpërblejnë veprimet legjitime³⁰. Bazuar mbi këtë qasje, Reyes ofron një kuadër më të zgjeruar për sa u përket strategjive legjitimizuese duke identifikuar: a) legjitimimin përmes emocioneve që u lejon aktorëve folës të paraqesin në mënyrë negative aktorët socialë dhe t'u veshin atyre cilësi negative, duke krijuar kështu dy anë të historisë, në të cilën folësi dhe audienca janë në “grupin-ne”, ndërsa aktorët socialë të portretizuar negativisht ndërtojnë “grupin-ata”; b) legjitimimin përmes ndërtimit të një të ardhmeje hipotetike, sipas së cilët bëhet identifikimi i një rreziku në të ardhmen, rrezik ky që kërkon ndërhyrjen e menjëhershme në të tashmen; c) legjitimimin përmes përdorimit të arsyes, logjikës, ku vendimet janë marrë pas një procedure të mirëmenduar dhe të konsultuar, ku fjalitë fillojnë me “Pas vlerësimit”, “Pas konsultimit” apo “Pas shqyrtimit”; d) legjitimimin përmes përdorimit të “zërave të ekspertizës”, ku këta të fundit, pra ekspertët, thirren në skenë për të legjitimuar propozimet e politikanëve; dhe e) legjitimimin përmes altruizmit, ku sipas kësaj strategjie folësit publikë bëjnë çështje të mundur që propozimet e tyre të mos duken si shfaqje të interesit të tyre personal, por si shfaqje të interesit publik të shoqërisë në tërësi³¹.

2.2.1 Kategoritë që duhen sulmuar: Kleri

Cilat ishin gjasat që në morinë e personazheve që popullonin një vepër letrare, një personazh i caktuar të kishte “fatin e keq” që në mënyrë të përsëritur nga njëra vepër në tjetrën të shfaqej si armik, të kishte destinin e të përfunduarit keq, e të qenit i urreyer nga lexuesi, apo, akoma më keq, të nuhatej që në fillim të veprës se për shkak të postit apo origjinës apo edhe përshkrimit të tipareve fizike, ai ose ajo nuk kish si përfundonin ndryshe veçse të ishin armiq të popullit?

Kleri, i krishterë, mysliman apo bektashi, nuk kish ç’të bënte ndryshe përveçse t’i dorëzohej në mënyrë permanente rolit të të keqit. Në raportin e mbajtur në Plenumin IV të Komitetit Qendror të PKSH-së, 17 tetor 1945, Enver Hoxha komenton:

³⁰ Leeuwen Theo Van, “Legitimation in discourse and communication”, *Discourse & Communication* 1, No.1 (2007), p. 92.

³¹ Reyes, Antonio, “Strategies of legitimization in political discourse: From words to actions”, *Discourse & Society* 22, No.6, (2011), p. 786-7.

“Kleri katolik është një ent i organizuar mirë me tradita dhe me lidhje të ngushta me Vatikanin, prandaj organizimit të tij duhet t’i vihemi me organizimin tonë të shëndoshë. ... Ka pasur momente që kleri katolik ka qenë në luftë të hapur me ne duke na luftuar edhe me armë. Ne i jemi përgjigjur dhe e kemi goditur. ... Kleri, duke qenë armiku ynë, di të bëjë politikë jo në të mirën e popullit, por për forcimin e pozitave të tij. ... Rreth manovrave të klerit do të përqendrohet gjithë lodra e reaksionit, e krerëve të arratisur nëpër malësi, e të pakënaqurve, e të pasqaruarve. ... Shtresat e tregtarëve të pasur dhe ato të bejlerëve dhe të agallarëve të pasur, të prekura direkt nga ligjet e drejta të pushtetit, po shtojnë radhët e të pakënaqurve.”³²

Sigurisht, një qasje e tillë mbeti e pandryshuar gjatë gjithë kohës dhe kulmoi me shkatërrimin e institucioneve fetare dhe ndalimin përfundimisht të fesë në vitin 1967. Sigurisht që roli i letërsisë ishte të provonte se ndalimi i fesë ishte i drejtë dhe se kleri ishte pikërisht ashtu siç thoshte Partia, mishërimi i së keqes, së pangopurës, së pamoralshmes që duhej zhdukur njëherë e mirë. I tillë është roli i dervishëve në novelën *Dasma* apo *Lëkura e dauilles*, siç njihet ndryshe. Ata janë simbol i pangopësisë, që e përdornin rolin e tyre për të përfutur të ardhura duke abuzuar me besimtarët naivë që u drejtoheshin për të zgjidhur hallet. Përveçse mashtrues, ata na shfaqen edhe të pamoralshëm që abuzojnë me vajzat e reja dhe gratë që u trokasën në derë për të forcuar lidhjet me partnerin apo për të mbetur shtatzënë³³. Sigurisht, përveç aspektit moral, ata përshkruhen edhe të neveritshëm. “Mjekrat e tyre me digjin në fytyrë si furça flakësh”,³⁴ – thotë njëra prej viktimave.

Por kleri nuk shfaqet vetëm i pangopur dhe i pamoralshëm. Ai na shfaqet edhe si ruajtës i sistemit të vjetër reaksionar që nuk i ofronte asnjë dritare shprese “grigjës” së tij. Sërish në novelën *Dasma* priti ia ofron kafënë nën gju malësorit që i ka vajtur në shtëpi për t’i qarë hallin. Malësori, në gjak, i sapobërë baba, kërkon të shtyjë momentin e marrjes së gjakut derisa të korrë misrin, sepse gruaja e re me fëmijën e vogël nuk do ia dilte dot. I ndodhur nën presion prej njerëzve të bashkësisë së tij për gjakmarrjen e vonuar, shkon të gjejë ngushëllim dhe një lloj mbështetje te prifti i cili, duke qenë i shëtatur dhe i ditur, me siguri do ta kuptojë hallin e tij. Ja si e përshkruan Kadareja këtë moment: “Prifti e dinte më mirë se kushdo kanunin. Ai kishte studiuar në shkollë të larta jashtë shtetit. Ai ishte i

³² Hoxha, “Gjithmonë vigjilencë”, Vol.1, f. 162.

³³ Kadare, Ismail, “Lëkura e dauilles”, Vëllimi 9, (Paris: FAYARD, 2000), f. 63, 69.

³⁴ Kadare, “Lëkura e dauilles”, f. 63.

zgjuar dhe i ditur. ... Prifti e priti mirë dhe atij iu ngroh zemra. Folën për kohën, për misrin, për bagëtinë. ... Në prushanën e vogël po ziente kafeja. Atij i rrihte zemra me forcë. Prifti ishte i zgjuar, i ditur. ... Ai do t'i thoshte diçka të mirë. Tani fëmija ishte nëntë muajsh dhe gruaja nuk mund të punonte dot vetëm. Ç'do të hanin në dimër? ... Prifti do ta kuptonte më mirë se kushdo. Sa të korrej drithi, sa të mblidheshin duajt e fundit. ... Kafeja u fry si përbindësh. ... Prifti u ul në fronin e drunjtë, përballë tij, mori njëren kupëz dhe, duke parë dyshe-menë me një vështrim të përvuajtur, e ngriti pak këmbën e djathtë, kaloi me kujdes dorën bashkë me kupën nën gju dhe ia zgjati.”³⁵

Me këtë gjest prifti legjitimoi gjakmarrjen duke u bërë palë me të gjithë ata që e përdorën kanunin për të legjitimuar pushtetin e tyre në zonë. Por ajo që është më e rëndë, në ndryshim nga ajo që pritet prej një kleriku, ai nuk tregoi mëshirë për babin e ri dhe e shtyu drejt marrjes së gjakut, pavarësisht gjithçkaje që do të vinte pas saj.

E njëjta strategji për të shkaktuar urrejtje për kategorinë e klerit shfaqet edhe në vepra të tjera. Në veprën *Fshati midis ujërave* të autorit Kolë Jakova, si kleri katolik ashtu edhe ai mysliman shfaqen bashkëpunëtorë të fashizmit dhe servilë. Në vepër “prifti kishte lidhje me Italinë dhe ... shtëpinë e konsullit Meloni në Shkodër e kishte si shtëpinë e vet”,³⁶ dhe në gojën e Hafizit vendosen fjalët: “Ne do të lutemi në xhaminë tonë për Duçen e madh të fashizmit, Allahu ia rritte ymrin dhe hyqmin. Ne hoxhallarët e Shqipërisë kemi qenë gjithmonë fashistë. Bile edhe Pejgamberi ynë... ka qenë i pari fashist në botë. Ne u gëzuam pa masë kur Duçja i madh mori në dorë shpatën e Islamit.”³⁷ Përveçse bashkëpunëtor të pushtuesve dhe servilë, kleri shfaqet si një klasë e pasur që mban larg dyerve të saj nevojtarët. Ja se si shprehet Prengë Sherri, personazhi kryesor i romanit: “Feja, - thoshte Prenga, - na mëson se i pasuri e ka shumë të vështirë të hyjë në parajsë. Atëherë pse priftërinjtë janë shumë më të pasur se fshatarët? Pse kur bën gosti arqipeshkopi në Shkodër fton të gjithë zotërinjtë, kurse fukarenjtë rrinë pas dere?”³⁸ Libri i botuar në vitin 1977, 10 vjet pas ndalimit të fesë në vend, dhe i konceptuar si një roman satirik, është i pamëshirshëm në fakt me të gjitha ato grupe që Partia i ka projektuar si armiq, duke filluar nga Zogu, bajraktarët, të parët e fshatit, italianët fashistë, bashkëpunëtorët e tyre dhe pa dyshim, edhe me klerin. Duke e vënë klerin në lojë, letërsia tentonte të legjitimonte ndalimin e fesë, pra të legjitimonte atë që tashmë kish ndodhur, por në të njëjtën kohë edhe të

³⁵ Kadare, f. 45.

³⁶ Jakova, Kolë, “Fshati midis ujërave” (Tiranë: Shtypëshkronja e Re, 1977), f. 32.

³⁷ Jakova, “Fshati”, f. 31.

³⁸ Jakova, f. 33.

bëhej pjesë e procesit të shpëlarjes së trurit të brezit të ri që e kishte të vështirë të gjente narrativa alternative për fenë dhe institucionet e saj fetare.

Në këtë kontekst, kësaj nuk mund t'i shpëtonte as letërsia për fëmijë. Në librin *Kalamajtë e pallatit tim* sillet si një e shkuar që nuk duhet harruar:

“Dhjetë vjet kanë kaluar që nga ajo kohë kur populli, me në krye Partinë, ndezi pishtarin e luftës kundër fesë... Mos e patën të lehtë paraardhësit e këtyre pionierëve të luftojnë atëherë kundër tmerrit që kishte kallur perëndia e paqenë?! Po sa pionierë kanë ngrënë pëllëmba dhe janë gjakosur nga hundët nga disa baballarë fetarë, kur çeta vuri fletërrufenë e dytë mu në mes të sheshit kryesor të Alibanit, për agjërimin e prindërve për ramazan dhe për nënat që ngarkoheshin si kafshë?! ... Pionieri Shaban, tani anëtar i BRPSH, duroi gjersa u copëtua rripi i pantallonave të të atit, që e rrihte se i biri i thoshte: ‘Po mund të t’i mësoj edhe unë arat!’ Babai i tij falej pesë herë ne ditë. Dhe Shabani nuk hoqi dorë dhe as kërkoi ndihmë. Pas disa të rrahurave vençe, përsëri i tha të atit: ‘Baba, a je me Partinë, a kundër Partisë? Do t’i qërojmë këto karnavalet e fetave të mureve?’”³⁹

Në novelë tregohet qartazi se si të rinjtë, madje edhe fëmijët, mund “t’i tregonin babait arat”, sepse duke qenë në një linjë me vijën e Partisë ata kundërshtonin agjërimin e prindërve dhe ngarkimin e nënave si kafshë duke bërë kështu një lidhje të drejtpërdrejtë mes autoriteteve fetare dhe shtypjes dhe shfrytëzimit të gruas.

Së fundmi, kleri paraqitet edhe në shërbim të ekspansionizmit perëndimor dhe imperializmit. Në tregimin satirik *Kardinali i Pentagonit*, Spiro Çomora shprehet me një gjuhë shumë të thatë dhe aspak artistike për prelatin që i mbledh besimtarët në Pentagon (gjë fort e çuditshme kjo) dhe u flet jo për Krishtin, por për komunizmin. Tregimi nuk ka fabul dhe e vetmja ngjarje, nëse mund të quhet e tillë, është predikimi antikomunist i prelatit:

“Nuk të habit aspak personaliteti kaq politik, antikomunist, reaksionar dhe luftënxitës i këtij prelati kaq të shquar të Vatikanit. Edhe në mesjetë Vatikani mobilizoi Europën me kryqëzatat gjoja për të çliruar varrin e Krishtit nga otomanët e pabesë, por gjithë kjo demagogji kish për qëllim grabitjen e Europës Lindore e të Azisë së Vogël nga princat katolikë të Europës! ... Fryma e shenjtë e provoi edhe një herë se është... frymë e vjetër!”⁴⁰

³⁹ Dedja, Bedri, “Kalamajtë e pallatit tim” (Tiranë: Naim Frashëri, 1979), f. 143-144.

⁴⁰ Çomora, Spiro, “Kardinali i Pentagonit” (“Hosteni”, nr. 14, 1960), në *Vëpra Letrare 4*, (Tiranë: Naim Frashëri, 1980), f. 25.

Qëllimi i vetëm është të diskretitojë prelatin dhe ta vërë këtë diskretitim në funksion të tezave të PPSH-së dhe kryesisë së saj për ndërhyrjen e Perëndimit në Lindje në një kohë që Shqipëria po ndahej nga blloku Sovjetik (vepra është shkruar më 1960) për t'iu bashkëngjitur Kinës në Azi.

2.2.2 Kategoritë që duhen sulmuar: Kulaku

Kulaku është një tjetër figurë që është sulmuar vazhdimisht në letërsinë shqipe të realizimit socialist. Ai është mishërim i egërsisë, dinakërisë, pangoptësisë. Në fjalimin e mbajtur në Kongresin e Parë të Kooperativave Bujqësore, më 15 shkurt 1949, Enver Hoxha thotë:

“Të mos harrojmë gjithashtu se në fshatin tonë ekziston një armik i vendosur dhe i egër i kooperativave fshatare të punës, i fshatarëve të varfër dhe të mesëm. Ky është kulaku. ... Kulaku është spekulator, ai zhvillon tregun e zi, ai përpiket të mos shlyejë detyrimet ndaj shtetit, ai i lufton ligjet dhe urdhëresat, ai është aleat i tregtarit të qytetit dhe i matrapazit. Kulaku identifikohet gjithashtu nga e kaluara e tij e afërme dhe e largme, nga pikëpamjet e tij në atë kohë, marrëdhëniet me beun dhe qehallarët e tij, nga pasuria e tij e vjetër, nga mjetet e prodhimit, nga tregtia që ka pasë bërë duke spekuluar dhe duke bërë tregun e zi. E kaluara rëndon mbi kulakun, kjo të mos neglizhohet në identifikimin e tij.”⁴¹

Direktiva të qarta për identifikimin e kulakut dhe qëndrimin që duhej mbajtur ndaj këtij të fundit. Shkrimtarët e kanë të qartë se ç'duhet të bëjnë. Brutaliteti dhe makutëria kthehen në tipare intrinsike të kulakut-armik i popullit. Ai nuk heziton të vrasë fëmijë, si në rastin e Drinit që e hedhin nga shkëmbi apo si në rastin e vrasjes me mauzer të të riut të pafajshëm (djalë i vetëm – për ta bërë situatën sa më tragjike) për të provuar cilësinë e armës, në novelën *Kalamajtë e pallatit tim*. Kulaku i keq, armiku i popullit Pasho Tymcja, në po të njëjtën novelë përshkruhet brutal, i egër dhe i pashpirt që “me gjak e masakra do t'i marrë tokat” dhe fshatarët do t'i bëjë argatë që do t'i puthin këmbët⁴² (fq. 234). Në të njëjtat tone, në mos më keq, jepet profili i Zaho-diversantit në novelën *Në gjurmë të të tretit*: “Jeta e tij me vrasje është mbushur e me veprime të qelbura.”⁴³ Ishte ky Zaho që e kish “grirë me thika”⁴⁴ “të tretin e humbur”, strumbullarin e historisë. Megjithatë, në mënyrë që

⁴¹ Hoxha, Enver, “Lufta e klasave në fshat të bëhet dita-ditës dhe e organizuar – Nga fjala në Kongresin e Parë të Kooperativave Bujqësore, 15 shkurt 1949”, *Gjithmonë vigjilencë*, Vëllimi I, (Tiranë: 8 Nëntori, 1986).

⁴² Dedja, “Kalamajtë”, f. 234.

⁴³ Jorgaqi Nasho, “Në gjurmë të të tretit” (Tiranë: 8 Nëntori, 1973), f. 72.

⁴⁴ Jorgaqi, “Në gjurmë”, f. 73.

Zaho të urrehet deri në fund dhe pa asnjë dyshim, atij i vishen edhe vese të tjera, p.sh. pirja e alkoolit në masë të tillë, saqë, kur u afrohej njerëzve, “me atë gojën që qelbej gjithnjë era alkool” ngjallte neveri.

Një ves tjetër që i vishet armikut të popullit është imoraliteti. E tillë është Zyraka në romanin *Këneta*⁴⁵ apo Bukuria te *Dora e ngrohtë*⁴⁶. Të dyja gratë përshkruhen të veshura me mëndafsh dhe dekolte që synojnë të tundojnë heroin pozitiv për ta nxjerrë nga rruga e drejtë. Por as Zyraka me Stavri Larën dhe as Bukuria me Besimin nuk ia dalin dot. Në fund të fundit, njeriu i mirë socialist e ka mirësinë dhe drejtësinë intrinsike të tij, ashtu sikurse armiku i popullit nuk i shpëton dot natyrës së tij të keqe të vulosur njëherë e përgjithmonë nga e shkuara borgjeze, feudale, e pleksur me pushtuesit dhe tradhtarët e vendit.

Përgjithësisht, armiqtë e popullit përshkruhen me vese dhe si njerëz që nuk bëjnë punë të vështira, ose gjithsesi punët më komode të cilat japin mundësi për të pasur akses në të mira e komoditete të cilat armiku i popullit, për shkak të mbeturinave mikroborgjeze dhe mungesës së vigjilencës së punëtorëve apo kooperativistëve, ia del t'i përvetësojë pa të drejtë. Kështu Saliu është tregtar, shitës dyqani, dhe përshkruhet si makut, hajdut i pronës kolektive dhe me qëndrim asnjansë gjatë Luftës së Dytë Botërore. Selmani është magazinier që dikur ka dalë deficit, ndërsa Bexheti është furnitori i minierës dhe Dalipi mullixhiu i fshatit. Të katërt këta kanë marrë pjesë në zhdukjen e Qazim Belulit⁴⁷. Edhe Vasili, dikur i varfër, por i pasuruar diku në Perëndim, është tregtar që gjënë e parë që mësoi nga jeta “ishte që ta fshinte nga kujtesa fjalën ndershmeri”.⁴⁸ Edhe Spiro Çomora dhe Ali Abdihoxa janë në të njëjtën linjë me orientimet e Partisë në përshkrimin e të përmbysurve. Fjalët që përdoren për t'i përshkruar janë: barku kacek, me sahat floriri, pesimist në mos antagonist të luftës kundër analfabetizmit, kundër sëmundjeve, kundër zakoneve të mykura dhe dyshues për ndërtimin e fabrikave, kombineve dhe punishteve⁴⁹ apo rrumaduc, kallam kënete, copë mishi me dy sy, shkurtabiq, qafëzorra, gargavina, rrufjan e gjidi pusht, faqezi, syrtuk, qelbanik⁵⁰. Në mënyrë të ngjashme Lilo beu në tregimin *Këngë të reja mbi Urën e Lashtë* përshkruhet si derr me një kokë të madhe si vozë djathi, ndërsa spiun Zyhdriu përshkruhet me një hundë të madhe si patëllxhan i vyshkur⁵¹.

⁴⁵ Gjata, Fatmir, “Këneta” (Tiranë: 8 Nëntori, 1973).

⁴⁶ Jorgaqi, Nasho, “Dora e ngrohtë” (Tiranë: 8 Nëntori, 1983).

⁴⁷ Jorgaqi, “Në gjurmë”.

⁴⁸ Jorgaqi, f. 82.

⁴⁹ Çomora Spiro, “Qir Thomaqi” dhe “Brahim Agai i Trullësor”, *Veptra Letrare 4* (Tiranë: Naim Frashëri, 1980), f. 7, 8, 9.

⁵⁰ Abdihoxa, Ali, “Reforma”, *Veptra Letrare I* (Tiranë: Naim Frashëri, 1984), f. 218-227.

⁵¹ Bushaka, Gaço, “Këngë të reja mbi Urën e Lashtë”, *Një ngjarje në Tiranë* (Tiranë: Naim Frashëri, 1981), f. 139, 143.

Po si janë sjellë këta të deklasuar në kohën kur ishin klasa sunduese? Sigurisht që makutëria dhe egërsia janë tipare prej të cilave personazhet nuk mund t'i shpëtojnë. Ja se e përshkruan situatën Ali Abdihojha në novelën e tij *Këngë të reja mbi Urën e Lashtë*:

“Kur djali nisi të ngjitej nëpër skelën e drunjtë, Kosta pa me dhembje se si i kullonte djersa pikë-pikë nga mjekra paksa e zgjatur, si i dridheshin gjunjët e lodhur, e psherëtiu: ‘I njomë. Kur të bëhet si unë, do t'i theri mesi dhe do t'i dhembin veshkat. Dhe do të eci ndoshta gjysmë i përkulur. Ç'të bësh? Duam të hamë. Po mbase nuk zgjat shumë kjo jetë qeni.’ Qehajai e paguan mangët.”⁵²

Fëmijë të vegjël, që për shkak të kushteve ekonomike detyrohen të punojnë në një moshë të njomë dhe që për më tepër nuk marrin as hakun e punës së tyre, punë të bërë me djersën që u rrjedh çurg.

2.2.3 Kategoritë që duhen sulmuar: Borgjezët

E shkuara e errët, origjina borgjeze, është një tjetër tipar që i bashkon armiqtë e popullit. Të lindur si pjesëtarë të klasës së ish-deklasuarve, destini i tyre është vendosur njëherë e mirë. Ata nuk kanë se ç'të bëjnë përveçse të bëhen (me hir ose me pahir) armiq të popullit. Autorët kujdesen që ta kujtojnë gjithmonë të shkuarën e errët të armiqve të popullit. Në fund të fundit, duhet një lloj racionaliteti për ta targetuar dhe për ta eliminuar armikun. Kështu, Spahiu te novela *Dora e ngrohtë* është një ish-i përmbysur dhe si i tillë tenton ta përmbysë regjimin përmes sabotimit dhe krijimit të të pakënaqurve në radhët e popullsisë. Po kështu personazhet e Zyraka dhe Vasil Mingës, Abdi Sharrës apo Kujtim Shaqirit te romani *Këneta* i përkasin klasës së të deklasuarve, atyre që kanë nostalgji për të shkuarën parakomuniste apo që janë “ngatërruar” me Ballin Kombëtar. Por, si të mos mjaftojë kjo, e shkuara e tyre shenjohe me diçka negative. Vasil Minga përshkruhet si jointeligjent dhe biri i një tregtari të pasur; Abdi Sharra, tashmë inxhinier, dikur në të ri të tij kish kërkuar përmes një artikulli në gazetë hapjen e shtëpive publike si një mënyrë për të luftuar imoralitetin dhe Kujtim Shaqiri (në të njëjtin roman) ishte ngatërruar me Ballin Kombëtar. Po kështu, Qehaja Stavri⁵³ është gjakpirës, makut që nuk i jep hakun djaloshit të njomë që po rropatet për ndërtimin e shtëpisë së beut, dhe për më tepër është i pleksur me gjermanët.

Lufta kundër borgjezëve është e ashpër. Ajo bëhet madje edhe pjesë e batutës, me shpresën se mund të ngjallë të qeshura. Kështu, teksa përshkruan skenën e

⁵² Bushaka, “Këngë”, f. 139.

⁵³ Bushaka, f. 140-141.

peshkimit nga të rinjtë vullnetarë në tharjen e kënetës, autori vë në gojën e të riut që nuk ka arritur ta kapë peshkun këtë batutë: “Ah, ç’më shpëtoi, borgjez i ndyrë (për peshkun)! Po do t’ia përdredh kokën.”⁵⁴ Apo te novela *Kalamajtë e pallatit tim* shohim parullat “Të mendojmë, të punojmë, të luftojmë si në rrethim”, “Kush rri duar kryq i ngjan borgjezit” dhe “Kudhra e klasës është ilaç për të gjithë”.⁵⁵ I gjen aty të gjitha, kërkesën për vigjilencë në çdo kohë, fokusin tek armiku i përhershëm dhe metodat e shtypjes së këtij armiku.

Çdo përpjekje për demaskim të borgjezit është e vlefshme. Dhe për ta bërë këtë borgjez të urryer autori vë në gojën e tij fjalë urrejtëse për popullin. Për shembull, Kujtim Sharra duke u përpjekur të angazhojë Abdiun në rrjetin e atyre që sabotojnë thotë:

“Ne po bëjmë një jetë qensh! Na rroftë shkolla e dituria. Ja ti, cilin ke drejtor në ministri? Një bari mali, një analfabet me tërë kuptimin e fjalës, që s’di të hedhë firmën! Po mjaft duruam, mjaft! (fq.91) ... Në sipërfaqe të jetës kanë dalë forcat e errëta, ka dalë llumi i shoqërisë, injoranca. Ata na drejtojnë dhe ne, ne ecim në bisht të tyre! Ja ç’ka ndodhur. Po kjo nuk mund të durohet! ... Kujton se do ta mbash gjithmonë atë post që ke sot? [I drejtohet Abdi Sharrës.] Nesër, kur të përgatitin kuadrot e tyre, të vënë drunë dhe të lënë të kopjosh projektet.”⁵⁶

Kjo strategji është ajo që Reyes e quan legjitimimi përmes emocioneve që u lejon aktorëve folës të paraqesin në mënyrë negative aktorët socialë dhe t’u veshin atyre cilësi negative, duke krijuar kështu dy anë të historisë, në të cilën folësi dhe audienca janë në “grupin-ne”, ndërsa aktorët socialë të portretizuar negativisht ndërtojnë “grupin-ata”. Në fakt, kjo lloj dikotomie, ne dhe ata, është e pranishme në të gjitha veprat që kanë si qëllim identifikimin, demaskimin dhe eliminimin e armikut të popullit. Në pasazhin e mëposhtëm nga romani *Kënetë*, zëri i popullit na vjen përmes ish-shoferit të Abdiut i cili shprehet: “Kështu more Dalip. Edhe këtu fajin e kanë pasur zengjinët. Shkollat ata i kishin për djemtë e tyre e jo për ty e për mua. Ti më thua se ne jemi kokëtrashë. Jo, more vëlla, s’është e vërtetë. Kështu mendojnë për ne vetëm ata që i kemi vënë poshtë dhe po i shtypim si minjtë... Në djall të venë borgjezët e mallkuar me gjithë kulturën e tyre.”⁵⁷ Pra, tentativat për të krijuar dhe për të ruajtur në mënyrë permanente një botë “ne” vs. “ata” është konsistente në veprat e realizmit socialist.

⁵⁴ Abdihoxha, f. 157

⁵⁵ Dedja, f. 17, 28, 37.

⁵⁶ Gjata, f. 91-92.

⁵⁷ Gjata, f. 158.

Përfundime

Punimi synoi të japë një panoramë modeste të ndikimit që pati mbi letërsinë e realizmit socialist ideologjia dhe retorika e PPSH-së dhe udhëheqësit të saj Enver Hoxha. Përcaktimi i kategorive të armiqve në fjalimet e këtij të fundit shoqërohej me krijimin e personazheve armiq që përkonin me identikitet e prodhuara nga retorika e Hoxhës. Duke qenë se valët e identifikimit dhe likuidimit të armikut të popullit kanë shoqëruar të gjithë historinë komuniste të vendit, edhe letërsisë i është dashur të rrijë vigjilente dhe të gjejë armiq kurdoherë që Partia ka pasur nevojë duke sulmuar po ato kategori njerëzish dhe duke përdorur të njëjtën gjuhë që përdorte edhe Partia, apo më saktë Sekretari i Parë i Përgjithshëm, Enver Hoxha.

Librat e marrë në shqyrtim kanë lidhje me ndërtimin e socializmit, hapjen e fronteve të reja të punës, krijimin e kooperativave apo kolektivizimin, tharjen e kënetave, sekuestrimin e pasurisë së të pasurve apo edhe pushtimin fashist. Kategoritë që sulmoheshin ishin priftërinjtë, kulakët, ish-tregtarët e pasur, bejlerët, qehallarët, ish-klasa e të përmbysurve. Strategjitë e ndërtimit të urrejtjes së këtij armiku variojnë nga ato të përshkrimit të tipareve fizike në mënyrë përbuzëse (hundëmadh, kokëtrashë etj.), vënia në dyshim e intelektit dhe brutaliteti dhe egërsia. Këta armiq, që për shkak të natyrës së tyre nuk kanë asnjë shpresë të fitojnë simpatinë e lexuesit, janë për më tepër sabotatorë: sabotojnë tharjen e minierës, ndërtimin e rrugëve, hedhin në erë pronën e përbashkët, sabotojnë të mbjellat, vjedhin dyqanin apo magazinën e popullit. Për më tepër, gratë që i përkasin kësaj kategorie bëjnë përgjithësisht jetë të shturur dhe kanë si synim të çojnë në rrugë të shtrembër heroin pozitiv, po sigurisht pa ia dalë dot, pikërisht për shkak të ndërgjegjes së lartë proletare dhe dorës së ngrohtë të Partisë.

Përmes letërsisë, regjimi komunist synoi të ndërtonte një situatë revolucionari permanent ku armiku gjithmonë prezent, edhe pse zbulohet dhe eliminohej prej Partisë vigjilente, sërish arrinte të mbijetonte për të justifikuar valët e herëpashershme të likuidimit në radhët e elitave drejtuese të Partisë së Punës. Kjo sigurisht kërkonte praninë dhe pranimin e vëzhgimit dhe raportimit të çdo të dyshuari që mund të prishte lumturinë e ndërtimit të socializmit. Përmes letërsisë dhe artit në përgjithësi, shteti totalitar shpiku dhe eliminoi armiq dhe në këtë mënyrë legjitimoi ashpërsinë e regjimit, kontrollin e plotë në fushën e politikës, ekonomisë, artit dhe rendit si dhe izolimin e vendit.

Bibliografia:

- Abdihoxha, Ali, "Reforma", *Vepra Letrare I* (Tiranë: Naim Frashëri, 1984).
- Arendt, Hannah, "The Origins of Totalitarianism" (San Diego, New York, London: A Harvest Book. Harcourt Brace & Company, 1979).
- Aron, Raymond, "Democracy and Totalitarianism" (London and Southamton: The Camelot Press. Ltd. 1965).
- Bergoffen, Debra, B., "The body politic: democratic metaphors, totalitarian practices, erotic rebellions", *Philosophy & Social Criticism* 16, Vol. 2 (1990), 109-126.
- Bushaka, Gaqo, "Këngë të reja mbi Urën e Lashtë", në *Një ngjarje në Tiranë* (Tiranë: Naim Frashëri, 1981).
- Çomora, Spiro, "Vepra Letrare 4" (Tiranë: Naim Frashëri, 1980).
- Dedja, Bedri, "Kalamajtë e pallatit tim" (Tiranë: Naim Frashëri, 1979).
- Eckhardt, William, "Making and Breaking Enemy Images", *Bulletin of Peace Proposals*. Vol.22 (1) (1991), 87-95.
- Forti, Simona, "The Biopolitics of Souls. Racism, Nazism, and Plato", *Political Theory* 34 (1) (2006): 9-32.
- Friedrich, Carl J. & Brzezinski Zbigniew K., "Totalitarian Dictatorship and Autocracy", 2nd edition, (New York, Washington, London: Frederick A. Praeger, Publishers, 1968).
- Gjata, Fatmir, "Kënetë" (Tiranë: 8 Nëntori, 1973).
- Gronskaya Natalia, E., Zusman Valery G., & Batishcheva Tatiana, S., "Totalitarian Language: Reflections of Power", në *Autorità e crisi dei poteri*, Paola B. Helzel dhe Arthur J. Katolo (eds.), fq.277-290, (Padova: CEDAM, 2012).
- Hoxha, Enver, "Gjithmonë vigjilencë", Vol. I (Tiranë: 8 Nëntori, 1986).
- Hoxha, Enver, "Gjithmonë vigjilencë", Vol. II (Tiranë: 8 Nëntori, 1986).
- Jakova, Kolë, "Fshati midis ujërave" (Tiranë: Shtypëshkronja e Re, 1977).
- Jorgaqi, Nasho, "Dora e ngrohtë" (Tiranë: 8 Nëntori, 1983).
- Jorgaqi, Nasho, "Në gjurmë të të tretit" (Tiranë: 8 Nëntori, 1973).
- Kadare, Ismail, "Lëkura e daulles", Vëllimi 9 (Paris: FAYARD, 2000).
- Leeuwen, Theo Van, "Legitimation in discourse and communication", *Discourse & Communication* 1(1): 91-112, (2007).
- Lefort, Claude, "The Political Forms of Modern Society. Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism" (Cambridge. Massachusetts: The MIT Press, 1986).
- Logoreci, Anton, "The Albanians: Europe's forgotten survivors" (London, "Gollancz", 1977).
- Reyes, Antonio, "Strategies of legitimization in political discourse: From words to actions", *Discourse & Society* 22 (6): 781-807, (2011).
- Vehbiu, Ardian, "Shqipja totalitare. Tipare të ligjërit publik në Shqipërinë e viteve 1945-1990" (Tiranë: Çabej, 2007).

Adriana Duka

Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë,
Departamenti i Letërsisë

Adriana Duka ka përfunduar të gjitha ciklet e studimit për letërsi shqipe. Teza e doktoratës, “Tipologjia e tregimit bashkëkohor”, përfshin periudhën 1945-2010 dhe një nga çështjet që ka trajtuar është raporti i letërsisë me diktaturën. Imponimi, censura, partishmëria dhe deformimi në trajtimin e shumë temave që u bë gjatë periudhës komuniste përbën interes të veçantë në hulumtim.

Kleri si “armik i popullit” në letërsinë shqipe

Abstrakt: Në letërsinë e shkruar dhe botuar në Shqipëri përgjatë periudhës 1945-1990 kleri u bë pjesë e personazheve të prozës, dramës, komedisë si “armik i popullit”. Tipologjia e personazheve përfshinte portretizimin negativ në karakter, sjellje, veprime dhe mendime. Çdo klerik shfaqej si kundërshtar jo vetëm i vendit, por më e keqja si person kundër humanizmit, pas të cilit fshihet intriga, vesi. Besimi dhe feja, që ishin të ndaluar, nuk u harruan nga letërsia jonë, sepse shumë shkrimtarë i përdorën si shprehje të bindjeve ideologjike ndaj Partisë ose mënyrë për të kaluar shkrimet e tyre më lehtë në sitat e redaktorëve dhe censurës. Gjatë gjithë kësaj periudhe në letërsi mbizotëron fryma e urrejtjes ndaj klerit, fesë dhe besimit. Shkrimtarë të njohur të kohës, të talentuar apo mediokër, kanë krijuar edhe tipin e personazhit që përdhos figurën e klerikëve, objekteve të kultit dhe hiperbolizon besimin e verbër kundrejt Partisë dhe liderit. Ky deformim i propaganduar për një kohë të gjatë do të parashtrohet në kumtesën tonë, me anë të tipologjisë së personazheve klerikë, në vepra dhe nga autorë të ndryshëm.

Hyrje

Historia e letërsisë shqipe është e lidhur ngushtë me personalitete të klerit, veçanërisht atij katolik. Është i pamohueshëm kontributi i Buzukut, Bogdanit, Budit, Matrangës, Bardhit, Barletit, N. Nikaj, Gj. Fishtës, N. Mjedës, V. Prennushit; e çmuar është vjelja e trashëgimisë të së drejtës zakonore nga Sh. Gjeçovi, mbledhja e përrallave, legjendave, këngëve të kreshnikëve nga françeskanët: B. Palaj dhe D. Kurti. Kjo traditë u ndërpre dhunshëm që në vitin 1944, me burgosje dhe pushkatimeve të shumë priftërinjve, klerikëve myslimanë, ortodoksë, të cilët me ardhjen e pushtetit u shpallën “armiq të popullit”.

Kleri u bë një ndër shënjestrat për t’u goditur dhe u shpall armik përpara se feja të ndalohej me ligj dhe institucionet fetare të tjetërsoheshin, të shembeshin. “Partia e Punës e Shqipërisë ka zhvilluar kurdoherë një luftë sistematike kundër fesë, si ideologji e klasave shfrytëzuese, armike e socializmit, si opium për popullin”.¹ Në historinë e Partisë Komuniste theksohet se: “Njëkohësisht, për të çliruar njerëzit nga besimet fetare dhe zakonet prapanike, Partia ka zhvilluar një propagandë të gjerë ateisto-shkencore nëpërmjet shtypit e radios, librave, leksioneve e bisedave, filmave kinematografikë etj.”² Data 6 shkurt 1967 është veçse kulmimi i luftës së nisur me kohë kundër klerit. Pas Kongresit V dhe fjalimit të Enver Hoxhës filloi shembja e objekteve të kultit, “kjo luftë filloi në front të gjerë dhe mori karakterin e një lëvizjeje të madhe me përmbajtje të thellë ideologjike”.³

Arti në periudhën e diktaturës u përdor edhe si mjet propagandistik prej pushtetit totalitar. Gjatë periudhës 1945-1990 arti pamor, kinematografia, letërsia, artistët dhe shkrimtarët vuajtën presionin e censurës në procesin krijues dhe botues. Në aspektin historik, gjatë kësaj kohe kemi shembuj të shumtë të deformimit të artit, cenimit të krijimtarisë, imponimin e modeleve, si ai i realizmit socialist.⁴

¹ *Dokumenta kryesore të Partisë së Punës së Shqipërisë*: “Lëvizja kundër fesë, paragjykimeve fetare dhe zakoneve prapanike”, vëll. IV, Tiranë: Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë PPSH, 1970, f. 430.

² Po aty, f. 431.

³ Po aty, f. 431-432.

⁴ Shih, në aspektin teorik dhe mënyrën se si u instalua metoda e realizmi socialist në Shqipëri në letërsi, studimet: Floresha Dado, *Letërsi e painterpretuar: qasje teorike ndaj realizmit socialist*, “Bota Shqiptare”, Tiranë, 2010; Shaban Sinani, *Letërsia në totalitarizëm dhe “Dossier K”: studim monografik dhe dokumente*, “Naimi”, Tiranë, 2011; Ilir Yzeiri, *Semiopragmatika e realizmit socialist (1944-1949)*, “Onufri”, Tiranë, 2013; Leka Ndoja, *Tjetërsimi i veprës intelektuale gjatë komunizmit në Shqipëri*

Në letërsi, shabllonet skematike vërehen në tematikë, këndvështrim, karakterizim të individëve dhe shoqërisë, me qëllim që të përcillej te lexuesi ideja e përsëritur: sistemi i ri, komunizmi, solli "përparimin", gjithçka që binte ndesh me të duhej luftuar, feja duhej zhdukur, për të idealizuar, për të nderuar deri në idhujtari liderin, Partinë.

Në shumë vëllime të botuara në Shqipëri përgjatë atyre viteve gjendet një tregim ose disa, një poezi ose disa; në prozë dhe dramë gjendet një temë, motiv, personazh, paragraf, përshkrim, ngjarje, frazeologji që u përgjigjet kërkesave të shablloneve të realizmit socialist dhe i ka shërbyer komunizmit për të luftuar e për të goditur "armiqtë". Ndër ta klerikët, fenë, besimin.

Është dëshmuar, në aspektin historik, fati i klerit gjatë diktaturës: me monografi, memuaristikë, intervista; janë zbardhur shumë anë tragjike të jetës së klerikëve që vuajtën, u pushkatuan për shkak të fesë.⁵ Ndërsa në letërsi, klerikët si personazhe dhe feja si temë, gjatë komunizmit, në dukje është më pak tragjike se realiteti, por dëshmon deformimin artit dhe presionin ndaj krijimtarisë.

Kleri si "armik i popullit"

Tipologjia e personazheve klerikë vërehet e pashkëputur nga propaganda dhe qëllimet ideore, sepse në letërsinë shqipe të kësaj periudhe, mohimi dhe shtrembërimi i realitetit, glorifikimi dhe hiperbolizimi u shfaq dendur.⁶ Ideologjia marksiste-leniniste në letërsi e pati rrugën më të lehtë, në fillim përmes përkthimeve nga vendet komuniste të autorëve rusë dhe jugosllavë, kinezë, të cilët hapën udhën për të ecur sipas parimeve të caktuara politike më shumë sesa letrare. E njëjta gjë ndodhi dhe me letërsinë e vendeve ku u instalua ky lloj sistemi politik.⁷ Nga viti 1947 deri në mesin e viteve '60 numri i përkthimeve ishte më i madh se numri i botimeve të librave të autorëve shqiptarë. Duhet mbajtur parasysh fakti se u ndaluan shumë autorë shqiptarë që të ribotoheshin, prandaj letërsia

(1944-1990), Instituti i Studimit të Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, Weso, Tiranë, 2013; Behar Gjoka, *Sistemi letrar piramidat: shqyrtime teorike dhe tekstologjike*, "Faik Konica", Prishtinë, 2007; Arian Leka, *Letërsia e realizmi socialist – një aventurë mes realizmit dhe i/realizmit*, 2016 (tezë doktrate) www.qsa.edu.al.

⁵ Shih, p.sh., Pjetër Pepa, *Tragjedia dhe lavdia e kishës katolike në Shqipëri*, V.1-2; At Zef Pllumi, *Urro vetëm për me tregue*, bot. 3, "Botime Françeskane", Shkodër, 2015; Vlash Prendi, *Dom Shtjefën Kurti: kronikë e një jete në amshim*, V.1-2, "Skanderbeg Books", Tiranë etj.

⁶ Shih, Rexhep Qosja, *Tri mënyrat e shkrimit shqip: shkrimi ideologjik, shkrimi folklorik dhe shkrimi modern*, "Toena", Tiranë, 2005. Në studimin e tij trajtohet gjerësisht letërsia shqipe dhe mënyrat e shkrimit përgjatë historisë së saj: "Krijimtaria që mbështetet në këtë vetëdije, që është produkt i saj, në të vërtetë është vetëdije e dogmës së realizmit socialist në një pjesë të letërsisë shqipe, kurse vetëdije e fetishizimit të folklorit në pjesën tjetër bëhet doemos letërsi idealizuese folklorizuese." f. 320.

⁷ Shih, H. Chung, M. Falchikov, B. S. McDougall, K. McPherson (edit.) *In the Party Spirit. Socialist Realism and Literary Practice in the Soviet Union, East Germany and China: Critical Studies*, Rodopi B. V., Amsterdam – Atlanta, GA, 1996.

duhet të ndërpriste vijimësinë e natyrshme dhe të kthehej në një ndër mjetet propaganduese:

“Shkrimtarët e viteve pesëdhjetë dhe fillimeve të viteve gjashtëdhjetë e filluan punën nga hiçi. Ata gjetën frymëzim, nëse u frymëzuan ndonjëherë, nga patosi revolucionar dhe nga ndjenja se ishin pikërisht ata brezi i parë i një letërsie të re dhe i një Shqipërie të re. Lidhja midis kësaj letërsie dhe politikës marksiste tani u çimentua fort. Besnikëria politike ishte me rëndësi thelbësore për ata që donin të mbijetonin. Shkrimtarët nxiteshin për t’i përqendruar gjithë energjitë e tyre krijuese në tema të veçanta, si Lufta Nacionalçlirimtare, heroizmi në rindërtimin e vendit dhe hapat e sigurt në ndërtimin e socializmit. Temat pa ndonjë vlerë praktike edukative në kuptimin marksist u konsideruan të huaja e tabu. Ky qëndrim vazhdoi i tillë deri në fund të diktaturës.”⁸

Klerikët u kthyen shpejt në karaktere antagoniste, tipologjia e këtyre personazheve mund të klasifikohet në disa nivele, në bazë të mënyrës sesi u shpërfaq nga shkrimtarët në gjini të ndryshme letrare.

Së pari, janë krijimet e shumta në poezi, prozë dhe dramaturgji të cilat mund të përcaktohen si shprehje e shablloneve të gatshme të propagandës komuniste dhe nuk kanë asnjë vlerë letrare, as për kohën kur u shkruan dhe as sot. Në këto lloje krijimesh shprehet hapur mllefi ndaj fesë, besimit dhe figurës së klerikëve. Ata janë mishërim i personazhit negativ, bashkëpunëtor i të huajve, individ që nuk e do atdheun dhe u shërben vetëm interesave të ngushta personale. Shembuj të shumtë gjejmë në tregime, novela, romane të shkruara gjatë kësaj periudhe. Një nga tematikat e tregimit humoristik të periudhës 1944–1974, p.sh., ka qenë: “lufta kundër religjionit”,⁹ njësoj ndodhi edhe me dramaturgjinë: “Nga analiza e dramave të viteve 1959–1972 shohim se tematikat ishin të ndryshme, një numër i konsiderueshëm i dramave ishte në funksion të ideologjisë, të tjera stigmatizonin klerin dhe fenë, luftën ndaj martesave me mblesëri, si dhe luftën ndaj zakoneve dhe traditave të vjetra dhe zëvendësimin e tyre me të reja.”¹⁰

Në librin *Skica dhe tregime*, botim i vitit 1945, paradoksalisht, gjejmë atë qëndrim që u mbajt për 45 vjet ndaj fesë dhe klerit. Në tregimin *Mashtrim e vërtetësi* autori vendos përballë dy personazhe, komisar in partizan, i cili përshkruhet si “i

⁸ Robert Elsie, *Një fund dhe një fillim. Vëzhgim mbi letërsinë dhe kulturën shqiptare bashkëkohore*, Globus R., Tiranë, 1995, f. 12–13.

⁹ Ramiz Kelmendi, *Tregimi ynë humoristiko-satirik: 1944–1974*, Rilindja, Prishtinë, 1975, f. 40.

¹⁰ Beqiri, Seadet, *Dramaturgjia e realizmit socialist*, Tezë doktore, Tiranë, 2018, në: www.doktoratura.unitir.edu.al, f. 26.

qeshur", "i ri", "fjalëmbël", "i matur", ndërsa përballë tij është malësori "i vrazhdë", në moshë. Ky i fundit ka luftuar kundër partizanëve dhe ka qenë në shërbim të bajraktarit për të ruajtur me fanatizëm kishën. Gjithë tregimi është ndërtuar në formën e dialogut, me pyetje e përgjigje të shkurtra mes komisarit partizan dhe Kolës, malësorit të bindur të kapedanit, një formë hetuesie në terren:

Kola - *Ju jeni komunista, të pafe.*¹¹

- *Ju doni Serbin.*

Komisari - *Na e duem si mik, si vëlla, si shok të një pune, të një qëllimi.*¹²

Kola - *Dojshin me na prishë kishat.*¹³

Komisari - *Ty të kishin thanë se na jemi gjaksorë? - Po.*

- *...Se na i vrasim nerëzit pa i pyetë, pa gjyq? - Po.*¹⁴

Tregimi jep perceptimin që kishin krijuar malësorët gjatë luftës për partizanët, kryesisht negativ. Autori anon në opinionin se këto mendime nuk janë të popullit, por të kapedanit, të njerëzve që duan të ruajnë pronën e tyre. Pyetjet dhe përgjigjet nxjerrin në pah vlerësimin për partizanët, janë ata që e duan vendin dhe bashkëpunojnë me të huaj për të mirën e popullit. Portretizimi bardhezi, hiperbolizimi, thënia e disa të vërtetave që në tregim anojnë në mbështetje të partizanëve, ndërsa gënjeshttrat dhe e keqja ka ardhur prej kapedanëve, të cilët donin pronën e tyre, mbronin kishat dhe fenë.

Në këndvështrimin e sotëm ky tregim është shembull simbolik i ligjëritimit të indoktrinuara. *Mashtrimi a vërtetësi* është pyetja që vë përballë sot kritikun në raport me letërsinë e kësaj periudhe. Kjo për disa arsye: u përdor lufta nacionalçlirimtare, dashuria për atdheun, si virtyte të cilat u vishen partizanëve, sistemit të ri, ndërsa armiku ishte ai që mbrojt pronën e tij, ndër ta ishin edhe klerikët, të cilëve iu konfiskuan pronat dhe u tjetërsuan. Në këtë tregim preket kjo çështje dhe e "vërteta" është në anën e partizanëve, ndërsa "mashtrimi" është cilësi e personazheve si kapedani dhe klerikët, që kanë bindur popullin për t'i kundërshtuar marrjen e pronës. Në hulumtimin e gjithë korpusit të tregimit të shkruar në periudhën 1945-1990 kemi dalë në përfundim se asnjë autor që lejohej të botonte nuk i shpëtonte ideologjisë dhe propagandës.

Më e hapur dhe direkte u bë shprehja kundër klerit në vitet '60, nëse vërehet bibliografia e kësaj periudhe ka krijime që shprehin në titull luftën kundër fesë.

¹¹ Mark Gurakuqi, *Skica dhe tregime*, Ismail Mal'Osmani, Tiranë, 1945, f. 86.

¹² Po aty, f. 87.

¹³ Po aty, f. 89.

¹⁴ Po aty, f. 90.

Për shembull, *Unë theva një kryq*¹⁵, ku djali, personazh rrëfimtari, tregon besimin e madh që ka e ëma ortodokse dhe fshatarët te kisha dhe kryqi. Ndërsa djali tregohet skeptik në shpëtimin që u bën kryqi njerëzve, derisa e thyen dhe Partia e tjetëron, tregimi përfundon: “Tani vatra e re e kulturës është atje në të majtë të shtëpisë, e ngritur dhe me drita elektrike te hyrja. Dikur mbi themelet e saj ngrihej kisha. Po unë duhej të ruhesha që të mos bija në skematizëm... poshtë karriges, te këmbët qëndronte një gur i zi. Ai heshte i ftohtë. Në të kishte ca shkronja të gdhendura latinisht dhe datën 1413. Gurin e zi të shkruar të rinjtë e kishin gjetur në muret e kishës kur e rrëzonin.”¹⁶

Prishja e objekteve të kultit ose tjetërsimi i tyre u bë në masë, prandaj në letërsi kjo temë përdorej për të justifikuar dhe për të bindur popullin se kjo ishte zgjidhja e duhur, sepse “komunizmi u premtoi njerëzve një parajsë, por jo një parajsë në qiell, por një parajsë mbi tokë. Shpëtimtari, gati mesianik, ishte Partia, ose, për të qenë më të saktë, Sekretari i Parë i KQ të Partisë. Vendin e Librave të Shenjtë e zinin veprat e kryetarit të Partisë. Goditja që iu dha fesë vërtet e shkatërroi fenë nga pikëpamja institucionale, por, në njëfarë kuptimi, e forcoi ndjenjën fetare”.¹⁷

Së dyti, librat pjesërisht të ideologjizuar, p.sh., janë krijimet në prozë të cilat nuk e ndërtojnë fabulën thjesht mbi një konflikt që zgjidhet si fund i lumtur ose heroik për personazhin pozitiv. Shkrimtarët, në këto raste, kanë proceduar në disa mënyra: futjen e një personazhi që plotësonte tipikun e pëlqyeshëm për sistemin; pasazheve të caktuara që nuk janë të lidhura me ndërtimin e fabulës, por janë të pëlqyeshme për ligjërimin ideologjik, propagandistik, që edhe po të hiqen sot nuk ndikojnë në subjekt.

Në këtë lloj proze nuk preket fabula kryesore e cila është realiste dhe konflikti përshkallëzohet mbi bazë të një linje logjike, pa hiperbolizime dhe kontraste të mëdha klasore. Ideologjia është e tërthortë, përzihet me romantizmin, psikologjinë dhe realizmin. Në këtë stil kanë shkruar kryesisht shkrimtarët më të talentuar të kohës. Ngjashëm me letërsinë që botohej në Kosovë, ku ishte më e mundur për t’i shpëtuar dogmës: “Pra, sot kemi bukur shumë autorë dhe vëllime tregimesh. Aq sa kritika faktikisht nuk arrin as t’i recensojë e jo t’i vlerësojë me përkushtim analitik dhe përgjegjësi të duhur ndaj kohës.”¹⁸ Dendësia e botimeve, justifikon shmangiet nga norma survejuese që bëheshin nga shkrimtarët.

¹⁵ Koço Kosta, *Krismë mes gurgullimesh*, “Naim Frashëri”, Tiranë, 1969.

¹⁶ Kosta, Koço, *Krismë mes gurgullimesh*, “Naim Frashëri”, Tiranë, 1969, f. 84-85.

¹⁷ Gjergj Sinani, *Feja dhe edukimi*, “Albdesign”, Tiranë, 2017, f. 8.

¹⁸ Hasan Mekuli, në pasthënien e librit: Dritëro Agolli, *Njeriu i mirë*, “Rilindja”, Prishtinë, 1973, f. 283.

Kleri si "armik i popullit" u kthye në karakter, i cili shërbente për të thurur intrigën qendrore në prozë dhe në dramë.¹⁹ Shkrimtarë të cilët kanë pasur antagonist klerin në krijime dhe mund të vlerësohen në pikëpamje të rrëfimit, subjektit dhe nivelit artistik, janë: Dh. Shuteriqi, F. Ballanca, I. Kadare.

Tregimi i Faik Ballancës, *Në rrëfim*, që në titull është tendencioz, ndoshta zgjedhur edhe nga redaktorët. Rrëfimi është riti fetar ku konfidencialiteti është normë dhe respekt ndaj fesë. Po në këtë tregim shërben si shkak, motiv qendror për të thurur krejt fabulën e tregimit. Dom Lleshi bëhet strumbullari i fatit të shumë personazheve. F. Ballanca i referohet një kohe reale historike, për të kritikuar e për të fajësuar mënyrën sesi parandalohet vrasja e djalit të kapedanit, me anë të dy vrasjeve të të pafajshmëve.

Rrëfimi te prifti, i grave, paraqitet si i pamoralshëm. Gjithçka ato thonë, prifti ia përcjell kapedanit. Autori luan me përshkallëzimin e rrëfimeve të njëpasnjëshme, nisur nga fillestari. Për të shpëtuar nderin e kapedanit duhet sajuar një histori, duhet krijuar një tragjedi, ku e rëndësishme është shpëtimi i emrit të mirë të kapedanit. Morali fetar në këtë rast ka rënë pre e shoqërisë dhe dogmës kanunore.

F. Ballanca nuk përdor zgjidhje të stisura, ku i miri fiton mbi të ligun, por thekson të metat e një shoqërie e cila ka ndërtuar një sistem të tillë që ta dëmtojë veten, ta përcudnojë. Qasje ndaj figurës reale të kapedanit të Mirditës, e përdorur edhe nga shkrimtarë të tjerë më herët, është e ngjashme me tipin e personazhit të P. Vasos. Rrëfimi ndjek një linjë interesante, kemi rrëfimtarin në vetë të tretë, të gjithëdijshëm, i cili qëndron objektiv gjatë rrëfimit dhe nuk ndërhyr në komente dhe shpjegime të tepërta. Rrëfimi përshkallëzohet nga rrëfimtari në vetë të tretë, plotësohet me rrëfimet e personazheve: Prenda i rrëfen Domit, e Domi kapedanit. Nga rrëfimi i gjatë e i detajuar i Prendës (narrator i dytë) i mbushur me përshkrime, me ankthin për të gjetur zgjidhje, kalohet te rrëfimi i Dom Lleshit (narrator i tretë): i shkurtër, me nënkuptime, për të ruajtur nga njëra anë sekretin e rrëfimit, si frikë më shumë prej banorëve se Zotit, e nga ana tjetër për t'i dhënë mjaftueshëm të kuptojë

¹⁹ Beqiri, Seadet, *Dramaturgjia e realizmit socialist*, Tezë doktore, Tiranë, 2018, në: www.doktoratura.unitir.edu.al. Ferhat Matohiti, *Nën Veladon*. "Drama *Nën veladon* në të gjitha elementet e saj përputhet me poetikën e metodës së realizmit socialist, jo vetëm që stigmatizon shtresëzimet negative të besimit, kishës dhe përfaqësuesit të saj, por ironizon dhe satanizon priftërinjtë dhe fenë deri në skajshmëri. Në dramën *Nën veladon* autori paraqet njeriun si forcë e gjallë, i detyruar të ndërtojë një shoqërie ideale. Ai duhet që patjetër t'u besojë idealeve komuniste dhe të jetë i përkushtuar ndaj tyre, sepse çdo devijim nga drejtimi, çdo rregull tjetër është i dëmshëm për shoqërinë dhe shtetin. Këtu stigmatizohen dhe përcudnohen shtresëzimet negative të fesë, kishës dhe klerikëve, të cilët i kundërvihen haptas sistemit. Gjatë periudhës së realizmit socialist feja dhe besimi në Zot shihej si shqetësim. Feja për shoqërinë e atëhershme ishte një helm mistik e tjetërsues, kurse mitologjia e krishterë një forcë negative që lufton shkencën, dijen dhe emancipimin e gruas." f. 181.

Kapedanit se i biri mund të ndodhej përpara një rreziku. Skenat zhvendosen nga famullia te kulla e kapedanit, nga rruga te famullia, për të nxjerrë pa shumë detaje, se priftit i kish humbur një “qyp me tlyen”, e duhet të gjendej.

Intriga i besohet lexuesit nga rrëfimtari i gjithëdijshëm, në tregim ata që kuptojnë gjithçka dhe dinë fajtorët e vërtetë janë rrogëtari dhe prifti. Rrëfimi shërben për t’u çliruar prej shqetësimit, rrëfimi në mirëbesim bëhet shkak për vrasje. Të treguarit dënohet, ndëshkohet, e për ta mbuluar prej të tjerëve sajohet intriga. Askush përveç Prendës, priftit, e kapedanit nuk do ta dijë realisht arsyen e vërtetë të vrasjeve.

F. Ballanca ka arritur të krijojë përmes skemës klasike një tregim kompleks nga pikëpamja e ndërtimit. Rrëfimi është i zhdërvjellët, përshkrimi nuk e ngadalëson, por plotëson, detajon skenën ku ndodh ngjarja.

Nëse e vendosim në kontekstin kur është shkruar ky tregim, autori, në njëfarë mase, godet dhe përçmon klerikun bashkë me kapedanin, si thurës intrigash. Megjithatë, F. Ballanca e kapërcen skematizimin e klerikut, sepse e vendos si personazh që i shërben strukturës së tregimit. Rrëfimi kalon nga një personazh te tjetri me lehtësi, ndalet në fillim në botën e brendshme të Prendës, pas rrëfimit, ajo është vetëm një figurante, kalon te prifti dhe pas rrëfimit përsëri roli i tij është figurant, kulmin e arrin me personazhin turmë të ndarë në dy pjesë, ata që i dënojnë fajtorët e ata që i mbrojnë. Në fund, personazhi i rrogëtarit, që i sheh të gjitha, është ai që merr vesh kush rrëfëhet, e kush ka të drejtë, megjithatë ai mbetet i vetmi që nuk mundet të rrëfejë asgjë për intrigat e krimin, e këtu tregimi mbyllet dramatikisht: “Rrogëtarit i erdhi të thërriste, por buzët i ishin kyçur. Mori kazmën e zuri të mihte dheun.”²⁰ F. Ballanca, me futjen e disa narratorëve, jep këndvështrimeve të ndryshme, në qendër është intriga: në luftën e hapur që e ka një shkak, mbulimin e turpit dhe së dyti në luftën e brendshme që ndodh te secili prej personazheve, në ndërgjegjen e tyre.

Dhimitër Shuteriqi, në tregimin *Kishin kaluar njëqind e pesëdhjetë vjet*, ka në qendër figurën e Pjetër Budit. Shuteriqi e zbeh karakterin antifetar, me qëllim që të nxjerrë në pah atë patriotik. Personazhi kryesor, Budi, shporr priftërinjtë e huaj. Rrëfimi përqendrohet tek ai, duke e dhënë si patriot, i cili del kundër hierarkisë së kishës. Tregimi përcjell idenë se nuk mund t’u besosh të huajve, italianëve, nuk mund t’u besosh klerikëve, sepse ata janë kundër gjuhës shqipe dhe vendit, prandaj fati i priftit shqiptar në këtë rast është tragjik.

Në të njëjtën linjë ideore është edhe tregimi *Buka dhe thika*, konteksti historik

²⁰ Faik Ballanca, *Mbama pak pallton, çun!* Tregime të zgjedhura, “Toena”, Tiranë, 2003, f. 141.

është më i afërt në kohë se i pari, por tematika është e njëjtë: Dhaskali që përpiqet të sjellë shkronjat për të shkruar në gjuhën shqipe. Përpyekjet dhe fundi i tij është i vulosur nga të huajt, armiqtë, nga ata që nuk e duan gjuhën shqipe, Ndrio njësoj si Kerubini, me urdhrin e priftit grek vret Dhaskalin.

Të dyja tregimet sjellin të njëjtin mesazh se kleriku, veçanërisht ai i huaj, është armik që punon kundër atdheut, ndërsa, edhe kur kleriku shihet në dritë pozitive, ndodh vetëm për shkak të patriotizmit të tij.

Kleriku i huaj, më i njohur në letërsinë shqipe si "armik i popullit", është prifti në romanin e I. Kadaresë *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*. Shkrimtari ka mbajtur të njëjtin qëndrim si Dh. Shuteriqi, por më kompleks, sepse e ka përpunuar romanin pikërisht mbi karakterizimin e klerikut. Figura e priftit është dyfish armiqësore, prej kombësisë dhe statusit. Rrëfimi dhe përshkrimi që ka përdorur autori është delikat, ai e portretizon priftin në këndvështrimin e gjeneralit. Nga fillimi deri në fund të romanit hamendësimet e gjeneralit shtojnë dyshimet për moralin e marrëdhënies së priftit me të venë e kolonelit, shtojnë dyshimet edhe për rolin e priftit në luftë. Figura e tij në variantin e parë të romanit është e ftohtë, e një njeriu negativ, si ai i një individi që i urren shqiptarët dhe duket sikur ai është antogonisti i gjeneralit. Në dialogë, prifti është fjalëpakë dhe i prerë. Motivi i tij për gjetjen e eshtrave të kolonelit lihet të mendohet se është thjesht çështje pasurie. "Kështu, prifti është karakter negativ, i cili në këtë roman luan rolin e propaganduesit antishqiptar dhe sipas kësaj loje autoriale, shpërfaqës i neofashizmit italian, edhe njëzet vjet pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore".²¹

Dy variantet e romanit ndryshojnë pikërisht te konflikti për eshtrat e kolonelit Z. dhe marrëdhënia mes priftit dhe gjeneralit. Në variantin e vitit 1963²² gjenerali i hedh eshtrat e kolonelit Z. dhe nuk pranon ofertën e priftit për t'i zëvendësuar me eshtrat e dikujt tjetër. Prandaj gjeneralit i vijnë telegrame pa fund dhe romani mbyllet me gjeneralin e dehur, të cilin do ta presë gjyqi ushtarak. Marrëdhënia mes priftit dhe gjeneralit përfundon si armiqësore. Ndërsa në botimin e vitit 1967²³ gjenerali e sheh thesin e eshtrave të kolonelit si ters dhe bën sikur pa dashje i bie në lumë dhe mbyllja e romanit, është dialog i qetë mes dy drejtuesve të mbledhjes së eshtrave.

Prifti te Kadareja nuk ka emër, por është ndër më të skaliturit. Dyshimet dhe hamendësimet e bëjnë atë pervers, të urryeshëm, sepse ai është armik, i huaj,

²¹ Gëzim Aliu, *Karakteret e priftit te "Gjenerali i ushtrisë së vdekur"*, Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2012, f. 428.

²² Ismail Kadare, *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, "Naim Frashëri", Tiranë, 1963.

²³ Ismail Kadare, *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, "Naim Frashëri", Tiranë, 1967.

ndryshe nga personazhi episodik në roman, prifti shqiptar që lufton për atdheun. Prifti, i huaji, mbetet enigmatik, një shtresëzim dyshimesh, ku ai vetëm është i pranishëm kudo në kërkimin e eshtrave, por ruan histori të fshehura. Me figurën e priftit si armik Kadareja, pavarësisht përpunimeve të romanit, ka ndjekur linjën ideologjike të kohës. Romani nuk mund të përfytyrohet pa këtë figurë, që shfaqet si enigmë e pazgjidhur sa herë lexon romanin, të bën të reflektosh në kompleksitetin e personazhit.

Së treti, kleri si “armik i popullit” është edhe figura e Fetarit, Drenashit, te romani *Rrathë* i M. Camajt, 24 i botuar së pari në vitin 1978. Shkrimtari në këtë roman, aspak rastësisht, ka vendosur një klerik që nuk i përket një feje të caktuar. Personazhi që jo pa qëllim quhet Fetari, përfaqëson klerikun që nuk është mishërim i priftit të zakonshëm, as plotëson normat dhe rregullat e një feje, por praktikon rituale të vjetra, gati pagane, të cilat kanë humbur me kohë dhe nuk janë të lidhura me një kishë apo urdhër, sekt të mirëfilltë.

Fetari, Drenashi, është shumëfish: armik i popullit, armik i fesë, armik i familjes, një personazh që del krejt jashtë kornizës së veprave të botuara në periudhën 1945-1990.

Camaj e universalizon fetarin si “armik të popullit”. Ai është i përjashtuar nga shoqëria, i denigruar, i përbuzur dhe drama e tij është mohimi i fesë, besimit në mënyrë që të vërë paqe me të vëllanë, përfaqësuesin tipik të sistemit të ri. Fetari i Camajt përjeton konflikt me veten, nëse duhet të pajtohet me vëllanë, të mohojë besimin, vetveten, të gjejë një zgjidhje. Udhëtimi i tij nga shpella e sektit në qytetin “e ri” është edhe udhëtim shpirtëror, me dëshirën për të ndryshuar qëndrim, pikëpamje, por që nuk ia del. Nuk arrin ta mohojë besimin, për sistemin as për përfaqësuesin e tij, të vëllanë.

Fetari, Drenashi, që në emër sendërtonte kuptime, simbol i spastrimit të së keqes. Ai nuk mundet të dalë e të shprehë hapur mendimet e tij, atëherë, mbetet të zhduket në rrathët e sistemit të ferrit komunist. Kthehet në kultin e tij, pa lavdi, por pa humbur veten, nuk bëhet dot hero që të thotë hapur atë që mendon, por vijon vetësakrifikim, i destinuar të humbasë përballë sistemit, por jo besimit, prandaj në roman shuhet si personazh episodik.

M. Camaj me Fetarin paraqet fatin e klerit që në letërsi ishte fytyra e armikut; një njeri i brishtë, fjalëpakë, por i qëndrueshëm në besimin e tij. Ritualet e Fetarit në

²⁴ Martin Camaj, *Rrathë*, “Onufri”, Tiranë, 2012.

një shpellë, që përshkruhet si tunel, janë rikthimi simbolikisht në një katakomb, njësoj si fillesat e krishterimit, ku besimtarët fshiheshin, e kur kapeshin, kishin fund tragjik. Camaj, ndryshe nga personazhet klerikë të shkrimtarëve të kohës, zbulon te fetari besimtarin, anën mistike e cila nuk mund të ndrydhet, nuk mund të burgoset, të vritet, sado të shpallet armik. Ai përfaqëson ruajtjen e besimit dhe fesë tek ata që nuk ishin klerikë, po ishin vetë populli, besimtarët e thjeshtë që kurrë nuk dolën hapur, por, të strukur në errësirë, nuk ngurruan të luten, të manifestojnë besimin e tyre, sado i kotë dhe pa vlerë të duket në sytë e laikut.

A përligjen shkrimtarët nga lexuesi i sotëm?

Duhet pohuar se një tipar i dukshëm dhe i përsëritur i letërsisë që zbatonte ideologjinë e Partisë Komuniste gjatë viteve 1945-1990 është nxitja e urrejtjes mbi bazë etnike, klasore, fetare. Me qëllim ose jo, autorët nxinin një personazh që mund të ishte armik: italian, gjerman; portretizonin me vese dhe negativ, një prift, hoxhë, ose një ish-pushtetar të rënë nga vakti. Ky tipar është një motiv më shumë që tregon se funksioni i letërsisë bëhet mjet në shërbim të regjimit të kohës. Sot duhen parë me objektivitet dhe duhen vendosur në rrethanat që shkruan e botuan. Censura, proceset nëpër të cilat kalonte një vepër, ishin pjesë rutinë dhe e domosdoshme. Zija Çela ka treguar se si funksiononte censura dhe autocensura e kohës: "Kritika dhe qëndrime të ashpra zyrtare, midis tërë asaj armate të socpropaganduar, ka pasur herë pas here për disa tituj dhe autorë. Ndokush e pësoi me burg a internim, ndokujt i hiqej e drejta e botimit, ndokujt ia bënë librin karton, ndokush botonte me vështirësi tepër shtrënguese."²⁵

Por sipas tij nuk ishte vetëm sistemi propagandistik dhe ndalues i shtetit, pjesë e tij bëheshin edhe vetë shkrimtarët, "duket sikur sistemi nuk kishte nevojë për organet represive, sepse represionin e ushtronin vetë shkrimtarët ndaj njëri-tjetrit. Me një fjalë, të gjithë në ferrin dantesk dhe kush guxon të dalë më sipër, janë kolegët që i bien kokës me kopaçë".²⁶

Periudha e komunizmit për shumë shkrimtarë, nëse sot gërmon pak, mbetet me dritëhije, megjithatë shërben për t'i kujtuar lexuesit, sidomos atyre që kanë lindur e rritur pas rënies së diktaturës, se deri ku shkonte indoktrinimi. Për këtë duhen vlerësuar objektivisht shkrimtarët që ditën t'i shmangen skematizmit dhe dhanë vepra të mirëfillta, duhen çmuar ata që e kundërshtuan e vuajtën për hir të artit të tyre.

²⁵ Zija Çela, "Meshë për iluzionin" në librin: *Pika drite në Eklips*, "Toena", 2012, f. 441.

²⁶ Po aty, f. 441.

Sot letërsia e indoktrinuar i përket historisë, shumë prej shkrimtarëve të kohës që vazhdojnë të botojnë dhe ribotojnë i kanë shmangur dhe retushuar librat e tyre. Të tjerët nuk besojmë se do t'i ribotojnë ndonjëherë.

Ajo që duhet të njohë lexuesi i ri në moshë është se kompromiset kanë ekzistuar si mbijetesë dhe personazhet klerikë e lufta kundër fesë u kanë shërbyer shkrimtarëve si mjet për t'i lejuar të botojnë vepra të tjera që kanë vlera. Z. Çela shtron pyetjen dilematike që vlen për ideologjizimin e artit në përgjithësi: “Tash pyes veten: përse kërkohej të sterilizohej me dhunë letërsia, ku drejtin po shkonte arti ashtu?”²⁷ Përgjigjja që ka marrë sot kjo lloj letërsie është humbja e lexuesit, shterpësia që kishte në përmbajtje duhet të na kujtojë se një art i tillë shuhet, ndërsa letërsia e vërtetë është ajo që ka në qendër njeriun dhe jo politizimin: “pushtetet janë të përkohshme, kurse njeriu i përvetshëm”.²⁸

²⁷ Zija Çela, “Meshë për iluzionin” në librin *Pika drite në Eklips*, “Toena”, 2012, f. 446.

²⁸ Po aty, f. 451.

Përfundime

Kleri si “armik i popullit” në letërsinë shqipe është antagonist, në gjini dhe lloje të ndryshme letrare, më së shumti në prozë dhe dramaturgji. Nga shkrimtarë të ndryshëm është konceptuar, në varësi të mendjemprehtësisë dhe largpamësisë, që ata kanë pasur artin. Librat, veprat, mund t’i klasifikojmë në tri nivele, në varësi të mënyrës sesi e kanë shpjeguar dhe karakterizuar klerin, si personazh. Së pari, janë librat skematikë, mediokër, pa vlera letrare, që i shërbyen me devotshmëri propagandës komuniste në luftën kundër fesë. Këta lloj librash, qofshin prozë, poezi, dramë, kanë të njëjtin model: kleri është armik, mishërim i veseve dhe së keqes, që u shërben vetëm interesave të vogla. Së dyti, janë librat, disa prej tyre vepra, e shkrimtarëve më të talentuar që, pavarësisht hijeve të realizmit socialist, klerikët janë personazhe antagoniste komplekse, që shërbejnë në thurjen e intrigës, procedimeve rrëfimore. Në këto vepra theksohet mesazhi se atdheu qëndron para fesë. Së treti, kleri, si armik në rrafsh universal, ku shihet si individ, jo thjesht si përfaqësues i një grupi, mishërimi i besimtarit. Letërsia gjatë periudhës 1945-1990, diku më shumë e diku më pak, është detyruar të “fllojë” diçka, dikë, po në të njëjtën kohë ka sakrifikuar edhe prej artit e lirisë së vetë shkrimtarëve.

“Të besuemit asht një dukuni njerëzore, diçka si të ndiemit e artit, po jo krejt ashtu. A nuk bani edhe ju artistët ashtu? Fuqitë e ndërgjegjës përdoren prej të dy palëve si mjete për t’ia mbërritë qëllimit të caktuem: ti për të krijuar një botë tande, shpesh për të harruar njëmendësinë e jetës, besimtari për të krijuar fytyrën e Hyjnisë së padukshme në vete. Por ju nuk jeni vetëm në botë, po due me thanë ju artistët e besimtarët. Rrotull jush qëndron rrethi i shërbimeve mbikqyrëse që vënë për hulli fuqitë krijuese të përfytyrimit tuej”.²⁹

²⁹ Martin Camaj, *Rrathë*, “Onufri”, Tiranë, 2012, f. 386.

Bibliografia:

Aliu, Gëzim, *Karakteri i priftit të "Gjenerali i ushtrisë së vdekur"*, Gjurmime Albanologjike, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2012.

Ballanca, Faik, *Mbama pak pallton, çun! Tregime të zgjedhura*, "Toena", Tiranë, 2003.

Beqiri, Seadet, *Dramaturgjia e realizmit socialist*, Tezë doktorature, Tiranë, 2018, në: www.doktoratura.unitir.edu.al.

Çela, Zija, "Meshë për iluzionin" në: *Pika drite në Eklips*, "Toena", 2012.

Dokumenta kryesorë të Partisë së Punës së Shqipërisë, vëll. IV, Tiranë: Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë PPSH, 1970.

Elsie, Robert, *Një fund dhe një fillim. Vëzhgim mbi letërsinë dhe kulturën shqiptare bashkëkohore*, Globus R., Tiranë, 1995.

Isufaj, Viola, "Gjeneza, përpunimi dhe përkryerja e një veprë (analizë gjenetike e motërzimeve të romanit *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*)", në: AKTET IV, 4: 784-793, 2011.

Gurakuqi, Mark, *Skica dhe tregime*, Ismail Mal'Osmani, Tiranë, 1945.

Gutkin, Irina, *The Cultural Origins of the Socialist Realist Aesthetic 1890-1934*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1999.

Kadare, Ismail, *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, "Naim Frashëri", Tiranë, 1963.

Kadare, Ismail, *Gjenerali i ushtrisë së vdekur*, "Naim Frashëri", Tiranë, 1967.

Kelmendi, Ramiz, *Tregimi ynë humoristiko-satirik: 1944-1974*, "Rilindja", Prishtinë, 1975.

Kosta, Koço, *Krismë midis gurgullimesh*, "Naim Frashëri", Tiranë, 1969.

Mekuli, Hasan, Pashënie: Dritëro Agolli, *Njeriu i mirë*, "Rilindja", Prishtinë, 1973.

Meta, Beqir, & Frashëri, Ermal, *Framework study: On prison system, internment and forced labor during communist regime in Albania with a focus on establishing a museum of memory in the former internment camp in Tepelena*, Autoriteti për Informim mbi Dokumentet e Ish-Sigurimit të Shtetit, 2018.

Rexhep Qosja, *Tri mënyrat e shkrimit shqip: shkrimi ideologjik, shkrimi folklorik dhe shkrimi modern*, "Toena", Tiranë, 2005.

Sinani, Gjergj, *Feja dhe edukimi*, "Albdesign", 2017.

Shuteriqi, Dhimitër, *Buka dhe thika*, tregime të zgjedhura, "Dudaj", Tiranë, 2002.

Brunilda Prifti

Gazetare, *Panorama Online*

Lindur në Fier, më 16.07.1978, arsimuar në qytetin e Fierit. Studimet e larta i kryen pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, dega letërsi, Universiteti i Tiranës (1996-2000).

Në vitin 2011 nis shkollën doktorale për studime letrare, po pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, Universiteti i Tiranës. Aktualisht, në mbrojtje të gradës “Doktor” me temën “Fenomeni i përjashtimit në tekstet e historisë së letërsisë shqipe – Rasti i Fishtës, Koliqit, Konicës etj.”. Ndërkaq, prej vitit 2000 punon si gazetare, duke mbuluar fillimisht rubrikat me karakter social pranë gazetave Zëri i popullit, Sot, Korrieri, Shekulli. Prej 9 vjetësh punon pranë gazetës Panorama si gazetare dhe redaktore e faqes online www.panorama.com.al. Prej një viti, redaktore në Akademinë e Shkencave të Shqipërisë. Pjesëmarrëse në shumë trajnime me lektorë shqiptarë e të huaj dhe fituese e çmimeve në konkurse gazetarie.

Përrjashtimi nga historia e letërsisë, si dënim për shkrimtarët “armiq”

Abstrakt: Si u trajtuan Fishta, Konica e Koliqi – vështrim krahasimor mes dy teksteve të botuara nga Akademia e Shkencave dhe një boceti, vëllimi që përfshiu autorët “armiq”, por u ndalua në shtyp. Tekstet e historive të letërsisë shqipe janë pasqyra më e mirë e dënimit me përrjashtim të një numri jo të paktë shkrimtarësh e poetësh, të shpallur si “armiq të popullit”, jo për shkak të veprës së tyre letrare, por për shkak të angazhimit të tyre politik. Pra, përrjashtimi nga tekstet e historisë së letërsisë ka shërbyer si një dënim prapavajhtë për një grup autorësh, vepra letrare e të cilëve është krijuar përpara vendosjes së regjimit komunist dhe kanonizimit të realizimit socialist në letërsi e arte. Raste tipike të këtij lloji dënimi gjejmë në përrjashtimin e veprës së Gjergj Fishtës, Faik Konicës e Ernest Koliqit. Dy të parët nuk jetuan aq sa ta merrnin për së gjalli këtë dënim, ndërsa Koliqi e ka vuajtur shumë këtë ndërprerje komunikimi me lexuesin e tij shqiptar, që nga Roma, ku jetoi derisa vdiq me damkën e “fashistit” dhe “armikut të popullit”. Për të kuptuar më mirë se si u trajtuan këto figura dhe vepra e tyre nga institucionet zyrtare studimore e akademike, të cilat me hir apo pa hir u vunë në shërbim të propagandës së kohës, na vjen në ndihmë një qasje krahasimore mes tri teksteve të *Historisë së letërsisë shqipe*, dy të botuara dhe nga gjeneruan të gjitha tekstet shkollore të letërsisë, ndërsa një i mbetur në tentativë, bocet, si një përpjekje për të “rehabilituar” emra si Fishta e Konica. Nga një qëndrim radikal mohues kalohet në analizë dhe vlerësim veprash. Bëhet fjalë për tekstet *Historia e letërsisë shqipe 2* e vitit 1959, hartuar nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë; *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983; dhe *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, bocet i çuar për botim në vitin 1968, hartuar nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, gjendet në arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë.

* * *

Tekstet e historive të letërsisë shqipe janë pasqyra më e mirë e dënimin me përrjashtim të një numri jo të paktë shkrimtarësh e poetësh, të shpallur si "armiq të popullit", jo për shkak të veprës së tyre letrare, por për shkak të angazhimit të tyre politik. Ky përrjashtim nga tekstet e historisë së letërsisë ka shërbyer si një dënim prapavajtës për një grup autorësh, vepra letrare e të cilëve është krijuar përpara vendosjes së regjimit komunist dhe kanonizimit të realizmit socialist në letërsi e arte. Raste tipike të këtij lloji dënimin i gjejmë në përrjashtimin e veprës së Gjergj Fishtës, Faik Konicës e Ernest Koliqit, fshirja e të cilëve, ku plotësisht e ku cekur përciptazi, aq sa meritonin të lakoheshin armiqtë, solli dëm të tejskajshëm në hierarkinë letrare. Dy të parët nuk jetuan aq sa ta merrnin për së gjalli këtë dënim, ndërsa Koliqi e ka vuajtur shumë këtë ndërprerje komunikimi me lexuesin e tij shqiptar, që nga Roma, ku jetoi derisa vdiq me damkën e "fashistit" dhe "armikut të popullit".

Për të kuptuar më mirë se si u trajtuan këto figura dhe vepra e tyre nga institucionet zyrtare studimore e akademike, të cilat me hir apo pahir u vunë në shërbim të propagandës së kohës, na vjen në ndihmë një qasje krahasimore mes tri tekstesh të Historisë së Letërsisë Shqipe, dy të botuara dhe prej nga gjeneruan të gjitha tekstet shkollore të letërsisë, ndërsa një i mbetur në tentativë, bocet, si një përpjekje për të "rehabilituar" emra si Fishta apo Konica.

Flasim konkretisht për tekstin *Historia e letërsisë shqipe 2* e vitit 1959, hartuar nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë; *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983; *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, bocet i çuar për botim në vitin 1968, hartuar nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, që gjendet në Arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë.

Historia e letërsisë shqipe në rrugëtimin e saj, fill pas ndryshimeve që pasuan në vitet '44-'45 e deri në botimin e 1983-shit, nuk mundi dot t'i shkiste kufizimeve ideologjike, as kufirit të vënë: me ne, ose kundër nesh.

Mjaft të kujtojmë deklaratën e Shefqet Musarajt gjatë fjalës në Konferencën III të Lidhjes së Shkrimtarëve, në tetor 1949, për të kuptuar drejtimin që do të merrte letërsia, edhe pse sinjalet ishin dhënë së paku 3 vjet më parë: "Po mundet që në mes t'onë të ketë shkrimtarë që të mos jenë për këtë udhë. Ne jemi të detyruar t'u shpjegojmë këtyre udhën e drejtë. Në qoftë se me gjithë përpjekjen t'onë, s'do mund të kuptojnë ose do të bëjnë sikur s'kuptojnë...të jenë të sigurt se puna ose lufta jonë do t'i eliminojë."

Historia e letërsisë shqipe, botuar në dy vëllime më 1959, paraprihet nga një botim i vitit '55, pak më bujar me autorët, që më pas do të ndëshkoheshin. Shuteriqi, kryeredaktor i këtij botimi dhe i të tjerëve që do të pasonin, e “justifikon” këtë me urdhrin me shkrim të vitit 1946 për heqjen nga teksti i letërsisë të disa shkrimtarëve, mes tyre Fishta, Konica, Koliqi etj. Për këtë kishte folur qartë Enver Hoxha disa muaj para se të zhvillohej Konferenca III e Lidhjes, teksa urdhëronte prerë: “Të mos merremi me diskutime boshe për autorë reaksionarë, si Fishta, Koliqi etj.”¹

At Gjergj Fishta në tekstet e historive të letërsisë

Prej kohës kur At Gjergj Fishta u shpall “reaksionar” në Konferencën e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe të Artistëve, në vitin 1949, trajtimi i tij në tekstet e Historisë së letërsisë shqipe ka pësuar oshilacione. Herë qëndrimi ndaj tij është tepër i ashpër dhe përjashtues, herë më tolerant dhe me tendenca përfshirjeje. Nëse do të krahasojmë tri tekste, dy zyrtare dhe një i mbetur në bocet, do të vëmë re pikërisht këtë dukuri. Në tekstin e vitit 1959, hartuar nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, qëndrimi përjashtues ndaj Fishtës nuk lë shteg për nënkuptime. Edhe pse ai renditet si një ndër emrat më të rëndësishëm të kohës së vet, vepra e tij nuk bëhet objekt studimi. Në tekstin që nuk e pa dritën e botimit, të vitit 1968, shohim një tentativë të qartë për ta rehabilituar figurën e Fishtës. Ndonëse autorët nuk harrojnë t’i përshtaten ideologjisë së kohës, duke mos ia kursyer epitetin “reaksionar”, vepra e tyre merret në analizë dhe vihen në dukje gjithë vlerat e tyre në lëmë të krijimtarisë, publicistikës, përdorimit të gjuhës, referimit ndaj folklorit etj. Qëndrimi më radikal për të është ai në tekstin e *Historisë së letërsisë* të vitit 1983, ku emri i Fishtës përmendet vetëm si kundërpeshë për të ngritur imazhin e një figure tjetër të kohës së tij.

Fishta në historinë e letërsisë të vitit 1959

Të kursyer ndaj Fishtës janë treguar autorët e *Historisë së letërsisë* të vitit 1959². Në këtë tekst emri i tij vetëm përmendet tek-tuk, si pjesë e zhvillimeve letrare të kohës. Emrit të Fishtës, tek përmendet në radhën e “personaliteteve të fuqishme letrare”, nuk i kursehet etiketimi si “reaksionar”, por në këtë tekst do të lexojmë të njëjtat ngjyresa negative dhe denigruese që do t’i gjejmë me shumicë në një tekst të gati 25 vjetëve më vonë. Në tekstin e ’59-s Fishta renditet ndër emrat më të rëndësishëm të kohës:

“Është koha kur në letërsinë shqipe po duken disa personalitete të fuqishme letrare që lozin, kush më shumë e kush më pak, një rol të

¹ Enver Hoxha: *Për letërsinë dhe artin*, Tiranë, 1977, f. 30.

² *Historia e letërsisë shqipe 2*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1959.

dukshëm gjatë Rilindjes, që po e ushtrojnë veprimtarinë e tyre të gjerë edhe në kohën e pavarësisë, si Konica, Sqiroi, Fishta, Noli.”³

Pavarësisht se qëndrimi ndaj Fishtës ishte i qartë, si pjesë e klerit katolik që përkrahu pushtimin fashist të Shqipërisë, nuk i mohohet kontributi në letërsi dhe publicistikën e viteve të fundit të shekullit XIX dhe fillim të shekullit XX.

Gjithnjë në dyzimin mes trajtimit të figurës së Fishtës sipas ideologjisë së kohës apo si një figurë e rëndësishme në letrat shqipe, herë-herë aktiviteti i tij apo i të tjera figurave “të përrjashtuara” nga letërsia shqipe kufizohet vetëm në disa interesa të ngushta lëvrimi, duke vënë në dukje dhe qëndrimet e tyre politike:

“Një tjetër shkrimtar, Fishta, lidhej edhe ai pas politikës austriake. Idetë e Rilindjes ndër këta shkrimtarë kufizoheshin më shumë te puna kulturore, botimi i librave, përpunimi i gjuhës, zhvillimi i letërsisë. Kur ishte fjala për zhvillimin shoqëror të vendit... Konica merrte shpesh anën e feudalëve dhe të parësisë, Fishta dhe Sqiroi hymnizonin, njëri jetën patriarkale të malësive të prapambetura, tjetri dyert feudale më reacionare, apo me fashizmin italian. Lindi kështu në gjirin e letërsisë shqipe një rrymë oportuniste dhe reacionare, e cila do të zhvillohej më pas në atë që është quajtur rryma letrare e klerit katolik të Veriut...

Fishta i mbylli ditët si akademik i Italisë fashiste, kurse Sqiroi kishte vdekur më herët, fill pasi kishte duartrokatur triumfin e fashizmit në Itali; Konica u lidh me Zogun dhe me forcat reacionare të vendit.”⁴

Fishta në tekstin e vitit 1968

Në tekstin e pabotuar, përgatitur nga Universiteti Shtetëror i Tiranës, *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912–1939*, ka një përpjekje për ta riintegruar Gjergj Fishtë në historinë e letërsisë shqipe. Edhe pse përcaktorët “obskurantist” dhe “reaksonar” nuk mungojnë, emri i Fishtës përmendet edhe kur flitet për lëvrimin e prozës dhe poezisë në këtë periudhë, edhe për shtypin e viteve ’30, edhe për mendimin kritik, gjuhën etj. Vepra e Fishtës trajtohet si pjesë integrale e zhvillimeve letrare të periudhës së marrë në shqyrtim në këtë tekst. Ai përmendet si lëvrues i poezisë patriotike dhe si vazhdues i traditës së eposit me veprën *Lahuta e Malcis*⁵. Autorët e tekstit janë përpjekur të ruajnë ekuilibrat. Nga njëra anë t’i

³ Po aty, fq. 35.

⁴ *Historia e letërsisë shqipe* 2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1959, fq. 257.

⁵ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912–1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, Gjuha Letrare, fq. 37 deri në 42.

përmbahen qëndrimin politik ndaj Fishtës, por nga ana tjetër të konfirmojnë vlerat letrare, por edhe atdhetare të veprës së tij. Teksa renditet në krah të Nolit, Sqiroit, Nikajt, Postolit, Prenushit, Asllanit, Gurrës, Floqit etj., theksohet se: “Në veprat e kësaj kohe ata u përpoqën për forcimin e vetëdijes kombëtare, bënë thirrje për bashkim përballë rrezikut të copëtimit të vendit dhe denoncuan me forcë qëllimet zaptuese të armiqëve të jashtëm të Shqipërisë.” Ky qëndrim i dyzuar duket qartë në paragrafin e mëposhtëm:

“Mjaft krijime të Fishtës, Nikajt, Prenushit e ndonjë tjetri u frymëzuan nga lufta e popullit për liri dhe pavarësi, por si klerikë, ata përpiqeshin në të njëjtën mënyrë për ta forcuar sa më shumë ndikimin e fesë te masat dhe luftonin që kleri katolik të luante një rol jo vetëm shpirtëror, por edhe politik e shoqëror në jetën e vendit. Në vitet ’20-’30 dëmi dhe roli reaksionar i këtij prodhimi letrar u bë më i qartë dhe më i madh. Bashkë me përhapjen e ideologjisë klerikale reaksionare, publicist dhe letrarët e rrethit të priftërinjve katolike (Fishta, Prenushi, A. Harapi, Z. Valentini) luftuan me tërbim idetë përparimtare dhe socialiste, që kishin nisur të njiheshin në Shqipëri. Sidomos ata i egërsoi përhapja në rrethet e një pjese të intelektualëve dhe të rinisë së shkollave e pikëpamjeve materialiste e shkencore mbi njeriun, shoqërinë e natyrën.”⁶

Por, përveç integritetit në kontekstin e përgjithshëm letrar të paspavarësisë deri në vitin 1939, me shumë rëndësi në këtë tekst është trajtimi i veprës së Fishtës në një kapitull më vete⁷, me gjithë dritëhijet e saj, sipas konceptit të kohës, qasjen ndaj politikës, përkrahjen e pushtimi fashist, zgjedhjen si anëtar i Akademisë së Italisë fashiste, por edhe veprat e tij madhore, me vlera të veçanta letrare. Që në krye të kapitullit thuhet se: “Në letërsinë shqipe hyn një figurë e shquar, por komplekse, shkrimtari me një krijimtari të gjerë e kontradiktore, Fishta, veprimtaria letrare e të cilit shtrihej gjer në fundin e viteve ’30.” Ndihet qartë tentativa për ta rikthyer Fishtën në piramidën e vlerave, pavarësisht përcaktimeve negative.

Kur flitet për veprën e Fishtës, ai trajtohet si “talent i shumanshëm, ai e shfaqti veten pothuaj po me atë forcë artistike si në satirë ashtu edhe në dramaturgi, si në poezinë lirike ashtu edhe atë epike”. Më tej përmenden me radhë gjithë veprat e krijuara nga Fishta në tërë gjinitë ku ai la gjurmën e vet.

⁶ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 28.

⁷ Po aty, kapitulli VII, fq. 148-196.

Në të trajtohet Fishta estet:

"Për artin, Fishta ka një kuptim hyjnor, mistik. Sipas tij arti pasqyron të bukurën si ide, që ekziston përjetë, që nuk prishet, e nuk krijohet, por është pavdekësi, ai është burimi i bukurisë së botës reale, me një fjalë Zoti. Në përputhje me këtë koncept në artikujt e vet letrarë ai parashtron kërkesën që letërsia të jetë ndihmëse e fesë, që shkrimtari të udhëhiqet në punën e tij letrare nga morali fetar: 'Shkrimtarët do të jenë prijësat e t'vërtetës që rrjedh prej Hyut, të njasajë të vërtetës që ash jeta e shoqnis e rruga e drejtësisë.'" ⁸

Fishta si publicist zë një hapësirë të gjerë në këtë trajtesë. Përmes publicistikës, autorët zbulojnë edhe qëndrimin e Fishtës ndaj politikës së kohës, qëndrimin herë pro dhe herë kundër masave të marra gjatë qeverisjes së Zogut, për mendimin që ai kishte ndaj raportit shtet-fe, për pushtimin e Shqipërisë nga Italia etj.:

"Fishta qe publicist i fuqishëm dhe i mprehtë. Shkrimet e tija shquhen për frymën luftarake, hovin e ndjenjave, ironinë dhe sarkazmën dërmonjëse. Por shpesh toni i tij është brutal dhe arrogant. Tezat përpiqet t'i rrëzojë jo me argumentin, se sa me anën e fyerjeve dhe shprehjeve poshtëronjëse, metodë kjo që shquajti të gjithë letrarët nga rrethi i klerit katolik." ⁹

Prej faqeve 157-167 të bocetit merren në shqyrtim veprat satirike *Anzat e parnasit* dhe *Gomari i Babatasit*, për të vijuar më tej me një analizë të *Mrizit të zanave*.

Kështu merren me radhë gjithë poezitë e botuara nga Fishta dhe analizohen, të shoqëruara edhe me vargje ilustruese. Në këtë tekst pune nuk mungojnë edhe vërejtjet anash faqes, ku në rastin konkret nënvizohet se "është tepruar me vargje". Me sa duket, recensuesit e kanë ndier "rezikun" se me aq shumë vargje vepra e Fishtës nuk mund të quhej më e "ndaluar".

Më tej merret në shqyrtim poema epike *Labuta e Malcis*, për të cilën thuhet se: "Mbahet si kryevepra e Fishtës dhe në të njëjtën kohë një ndër krijimet më të mëdha e më komplekse të poezisë shqipe."

Ashtu si edhe vetë qëndrimet politike të Fishtës, edhe kryevepra e tij *Labuta* trajtohet si një vepër "kontradiktore dhe komplekse". Analizuesit, megjithatë, bashkohen me qëndrimet dhe mënyrën se si Fishta e trajton raportin me pushtuesit dhe me fqinjin. Për ta ajo është një vepër që edukon dashuri dhe krenari për vendin:

⁸ Po aty, fq. 153.

⁹ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 157.

“Anë pozitive e poemës është pasqyrimi i luftës që bëjnë shqiptarët për të mbrojtur atdheun e tyre nga pretendimet zaptuese të fqinjëve dhe të sunduesve shekullorë. Nuk janë shqiptarët ata që i kanë rënë më qafë fqinjëve, por janë klerët e Malit të Zi e të Serbisë që kërkojnë të pushtojnë vise shqiptare. Një vlerë në veprë është edhe ideja se liria nuk fitohet me lutje e mëshirë nga të huajt po me luftë e përpjekje.”

Ndërsa renditen disa mangësi në rrafshin artistik, nënvizohet fakti se, gjithsesi, këto të meta nuk janë ato që mbizotërojnë në tekstin e Fishtës. Parë kohën kur është hartuar ky bocet, autorët e tij janë treguar jo pak të guximshëm, duke e konsideruar *Labutën e Malcis* si një veprë të rrallë për letërsinë shqipe:

“Si u shënua më sipër, dobësitë bien në sy veçanërisht nga kënga XXVIII e gjer në fund, megjithëse nuk i mungojnë disa similitude të goditura dhe në pjesët e fundit. Por këto dobësi nuk janë kryesore në poemë. Te një veprë kaq e madhe, poeti nuk e pati përherë gjer në fund frymëzimin të ngrohtë dhe të vetvetishëm si në këngët e para. *Labuta* mbetet një veprë e rrallë në llojin e vet në letërsinë shqipe.”

Pas një trajtimi të shpejtë të veprës dramatike të Fishtës, ky kapitull i veçantë kushtuar atij mbyllet me *Arti dhe rëndësia e veprës së Fishtës*. Duke përmendur edhe njëherë qëndrimin e tij ndaj politikave të Austro-Hungarisë dhe Italisë, me sa duket të vetmet “njolla” në biografinë e Fishtës, autorët vlerësojnë hapur veprën e tij, duke thënë shkoqur: “Fishta mbetet një nga figurat qendrore të letërsisë shqipe.”

Në fund, pasi kanë vënë gjithçka në peshore, hapin parantezën, për t’ia lënë në dorë studiuesit finalen: “Vepra e Fishtës pret studiuesin e saj që të ndajnë mënjane pjesën me brendi pozitive nga ajo që u dëmtua nga ideologjia klerikale dhe lojti rol negative në jetën e vendit.”¹⁰

Fishta në historinë e letërsisë të vitit 1983

Përkundër tentativave për ta “rehabilituar” Fishtën në *Historinë e letërsisë shqipe* në vitin 1968, në tekstin *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare* (1983), emri i tij përmendet vetëm në pozitat e klerikut “konservator” dhe “reaksionar”. Veprimtaria e tij letrare përmendet kalimthi, në një kohë që disa herë ai “përdoret” si masë krahasimi me autorë të tjerë, të konsideruar “përparimtarë”. Kur flitet për Mjedën si klerik patriot, përmendet

¹⁰ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 196.

edhe Fishta si "klerik reaksionar" apo si "një autor i mbytur nga feja"¹¹; gojëtarisë së Nolit publicist i vihej përballë "oratoria kallpe, e fryrë, poterechie, imituese gjer në plagjiat të një Fishte"¹²; realizmi i Migjenit përballej me "idealizimin e së kaluarës përmes imitimit të folklorit" të Fishta¹³.

Në tekstin e 1983-shit emri i Fishtës përmendet 12 herë. Në kapitullin III *Letërsia shqiptare e periudhës 1912-1939* për Fishtën flitet në nënndarjen "Arsimi, shtypi, lëvizja artistike". Kur flitet për shtypin e kohës, përveç gazetave "përparimtare", përmendet po ashtu si "fill mbas shpalljes së pavarësisë, nën drejtimin e Gjergj Fishtës, nisi të dilte revista *Hylli i Dritës*, organ i murgjive françeskanë të Shkodrës (1913-1944), që përfaqësonte reaksionin katolik dhe interesat politike të Austro-Hungarisë e pastaj të Italisë". Gjithnjë në një nivel krahasues, thuhet se "për idetë regresive dhe stilin prepotent e arrogant u dalluan eksponentët e klerit katolik, Gjergj Fishta, Vinçenc Prenushi, Anton Harapi, Bernardin Palaj dhe të tjerë letrarë të cilët, njëkohësisht, i përgatisnin me zell të madh terrenin pushtimit fashist, duke zbatuar politikën atentatore antishqiptare të Vatikanit dhe të vetë organeve shtetërore agresive të Italisë". Ky është ndër rastet e pakta kur në këtë tekst përmenden emrat e Prenushit, Harapit e Palajt, të cilët në ato vite u shfaqën si publicistë, prozatorë, përkthyes apo mbledhës të folklorit. Në *Historinë* e 83-shit, Prenushit i është kushtuar një fjali: "Ndër vjershëtorët klerikalë dhe publicistët më agresivë ishte edhe Vinçenc Prenushi, poet i dobët sentimentalist e fetar."¹⁴ Në këtë tekst "organet e shtypit të klerit katolik ishin në ballë të mendimit estetik më prapambetës e më agresiv të viteve '20-'30".¹⁵

Kur flitet për letërsinë, përballë asaj "demokratike" vendoset ajo "klerikale" dhe e "borgjezisë reaksionare". Fishta konsiderohet si një nga përfaqësuesit kryesorë të klerit. E gjithë veprimtaria e tij shumëvjeçare në lëmë të krijimtarisë letrare, publicistike, arsimore, përmbledhet gjithë-gjithë në një paragraf prej 21,5 radhësh. Autorët e tekstit e njohin si "poet, publicist, pedagog, politikan"¹⁶ dhe i përmendin vetëm dy vepra: *Labuta e Malcis* (*Labuta e Malësisë*) dhe *Gomari i Babatasit*. E para

¹¹ Shuteriqi, Dhimitër; Bala, Vehbi; Brahimi, Razi; Kodra, Klara; Xhiku, Ali; Fullani, Dhimitër; Çollaku, Shaban, *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983, fq. 341, 359.

¹² Shuteriqi, Dhimitër; Bala, Vehbi; Brahimi, Razi; Kodra, Klara; Xhiku, Ali; Fullani, Dhimitër; Çollaku, Shaban, *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983, fq. 496.

¹³ Po aty, fq. 545.

¹⁴ Po aty, fq. 470.

¹⁵ Po aty, fq. 476.

¹⁶ Shuteriqi, Dhimitër; Bala, Vehbi; Brahimi, Razi; Kodra, Klara; Xhiku, Ali; Fullani, Dhimitër; Çollaku, Shaban, *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983, fq. 470-471.

trajtohet si një vepër epike, e cila “duke sulmuar shovinizmin e fqinjëve të Veriut, propagandonte antislavizmin dhe vinte në plan të dytë luftën kundër pushtuesit osman”. Një argumentim i pamjaftueshëm për të ndaluar një vepër epike. Nga sa shihet, qëndrimi ndaj Fishtës dhe veprës së tij madhore *Labuta e Malcis* nuk ka ndryshuar që nga koha e vëllazërisë me jugosllavët, përpos faktit që ashtu si edhe Fishta, edhe ata janë “kthyer” në “shovinistë”. Ndërsa *Gomari i Babatasit* nuk është veçse një sulm “me tërbim” ndaj “laicizmit të shkollës dhe ideve demokratike”, si përpjekje e klerit katolik “për të rritur ndikimin e tij në jetën mendore të vendit”. Emri i tij nuk përmendet mes dramaturgëve.

Emri i Fishtës nuk mund të anashkalohet kur flitet për “shkencën për letërsinë, kritikën, mendimin estetik”. Fishta përmendet si përfaqësues i “mendimit mistikofetar”. Idetë e tij estetike ai i zhvilloi në një sërë artikujsh. “Në themel të botëkuptimit të tij gjejmë teorinë mbi të bukurën të filozofit idealist grek, Platonit”, të cilën ai e vinte në “shërbim” të qëllimit të tij: “mistiku parashtron kërkesën reaksionare që letërsia të jetë një ndihmëse e ngushtë e fesë”.

Kur flitet për gjuhën letrare, theksohet se “çlirimi nga Turqia e gjeti shqipen që shkruhej në dy variante letrare kryesore me bazë dialektore: në variantin letrar Jugor dhe në variantin letrar Verior skajor”. Në lëvrin e kësaj të fundit, Fishta përmendet si “konservator”¹⁷.

Faik Konica në tekstet e historive të letërsisë shqipe

Në të tria tekstet e historive të letërsisë që po marrim në krahasim, dy zyrtaret dhe një bocet, emri i shkrimtarit, publicistit, kritikut e diplomatit Faik Konica është i pranishëm. Autorët e teksteve nuk mund t’ia mohonin kontributin e dhënë me revistën e tij *Albania*, madje as atë në lëmë të kritikës letrare. Por ama kjo e fundit, me shumë gjasa është ajo që e ka dëmtuar Konicën më shumë se edhe vetë qëndrimi i tij i luhatshëm politik, herë me Zogun e herë kundra Zogut. Kritika që ai i bënte figurës së Naim Frashërit, i cili ishte shpallur poet kombëtar, u quajt e papranueshme. Ashtu si do të ndodhte edhe me autorë të tjerë, si për shembull Zef Skiroin apo Gjergj Fishtë, denimi i Konicës kalon nëpër etapa të ndryshme. Në *Historinë e letërsisë* të 1959-s Konica përmendet në radhën e autorëve me rëndësi të kohës së vet, por pa u marrë vepra e tij në shqyrtim. I përmendet kontributi në revistën *Albania*, por edhe qëndrimi i tij “profeudal”. Në tekstin e mbetur në tentativë, të vitit 1968, ashtu si edhe në rastin e Fishtës, ka tentative rehabilitimi, duke marrë ndër të tjera në konsideratë edhe krijimtarinë e tij letrare. Teksti i

¹⁷ Shuteriqi, Dhimitër; Bala, Vehbi; Brahimi, Razi; Kodra, Klara; Xhiku, Ali; Fullani, Dhimitër; Çollaku, Shaban, *Historia e letërsisë shqiptare: Që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1983, fq. 480.

83-shit është një kthim pas në raport me ripërfshirjen në rrafshin e vlerave të letërsisë shqipe, të figurave si Konica apo Fishta. Në këtë tekst Konica zë një vend fare periferik dhe përmendet në rrafsh karahasimor, padyshim për keq, me të tjerë autorë të kohës së tij.

Konica në *Historinë e letërsisë shqipe* 2, Tiranë 1959

Në tekstin e *Historisë së letërsisë* të vitit 1959, që ka për autorë Dhimitër Shuteriqin, Koço Bihikun, Mahir Domin, Vehbi Balën, Ziaudin Kodrën, Zihni Sakon (redaktorë: Shuteriqi, Bihiku, Domi), Konica merret në konsideratë, edhe pse në vija tepër të përgjithshme. Emri i tij është i pranishëm, por vepra e tij nuk merret si objekt studimi. Sigurisht, vëmë re kontradiktën në mënyrën e trajtimit. Nga njëra anë ai konsiderohet një "personalitet i fuqishëm", nga ana tjetër nuk merret në analizë. Duke marrë në shqyrtim "etapën e dytë të Letërsisë Shqipe të Rilindjes që nis në vitet '80 dhe mbyllet teorikisht me çlirimin nga Turqia, më 1912", autorët, duke vënë theksin në hovin që merr letërsia, rendisin emrin e Konicës të parin ndër "personalitetet e fuqishme letrare që po e ushtrojnë veprimtarinë e tyre të gjerë edhe në kohën e pavarësisë, si Konica, Sqiroi, Fishta, Noli".¹⁸

Në kapitullin "Letërsia në Shqipëri prej viteve '80 të shekullit XIX gjer në çlirim nga Turqia", madje ai konsiderohet si një talent me një rol të rëndësishëm në krijimtarinë e periudhës në kapërcyell të shekujve, ndërsa shprehen se: "Disa prej talenteve që u duken në fazën e dytë do të loznin role të rëndësishme të letërsisë sonë gjatë shekullit XX, si Konica, Fishta, Çajupi, Asdreni dhe Noli."¹⁹

Por, pa i shpëtuar faktit se ishte tashmë i damkosur si reaksionar:

"Konica merrte shpesh anën e feudalëve dhe të parësisë, Fishta dhe Sqiroi hymnizonin, njëri jetën patriarkale të malësive të prapambetura, tjetri dyert feudale më reacionare, apo me fashizmin Italian. Lindi kështu në gjirin e letërsisë shqipe një rrymë oportuniste dhe reacionare, e cila do të zhvillohej më pas në atë që është quajtur rryma letrare e klerit katolik të Veriut."²⁰

E si për të qenë mbushamendës, nuk i lihet pa kujtuar mëkati: "Konica u lidh me Zogun dhe me forcat reacionare të vendit".

¹⁸ *Historia e letërsisë shqipe* 2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1959, fq. 35.

¹⁹ Po aty, fq. 256.

²⁰ *Historia e letërsisë shqipe* 2, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1959, fq. 257.

Nuk i mohohej kontributi me revistën *Albania*, duke e konsideruar si një “tribunë politike dhe kulturele e drejtorit të saj, Konicës, personalitet kompleks, me tendenca herë oportuniste, herë reacionare. Kështu Asdreni i ri ‘luftoi’ te *Albania* kundër mendimeve të vetë drejtuesit të saj mbi parësinë. Një meritë e madhe e *Albania* qe se ajo mblodhi rreth vetes shkrimtarët shqiptarë më të shquar të kohës dhe sidomos talentet e reja që në shumicë debutuan në faqet e saj. Ndër ta le të përmendim F. Shirokën, L. Gurakuqin, L. Logorin. Fishtën, Gjecovin, M. Duçin, Çajupin, Nolin, H. Mosin”.²¹

Konica në Historinë e letërsisë mbetur bocet

Në këtë bocet tentohet që të bëhen të njohura edhe tekstet letrare të Konicës. “Ai la një tog shkrimesh të shkurtra në prozë dhe tregimin e gjatë humoristik *Doktor Gjilpëra*. Shkrimet ku autori jep pamje të ndryshme të natyrës janë proza të vërteta poetike”,²²– thuhet, ndër të tjera, teksa shquhet qartë dashamirësia që tregohet karshi veprës së këtij autori. Por ama nuk lihet pa përmendur edhe skepticizmi i tij në të ardhmen e Shqipërisë dhe “mundësitë e popullit shqiptar për t’u qytetëruar”, çka autorët e tekstit të historisë e shohin në “mungesën e personazheve positive vendase”.

Në këtë histori të mbetur bocet, Konicës i njihet edhe kontributi si kritik letrar.

“Ai qe i pari që nisi të lëvroi tek ne kritikën letrare... Ai nguli këmbë në formën e veprës, mbi brendinë. Sigurisht theksimi në mënyrë të veçantë i formës në atë kohë kur letërsia frymëzohej nga ide të larta dhe kishte brendi të shëndoshë ishte një gjë e dobishme, positive. Por shpesh herë kujdesi për formën u bë për të qëllim kryesor me vehte, që gjë padyshim në disa raste edhe dëmtoi punën”.

Karakterin kontradiktor i Konicës u vu re edhe në trajtimin që i bëri letërsisë së Rilindjes, në veçanti figurës së Naim Frashërit. Si përfundim:

“Me gjithë karakterin kontradiktor dhe kompleks të veprimtarisë politike, Faik Konica zë një vend me rëndësi në historinë e kulturës dhe të letërsisë shqipe, themeloi dhe drejtoi vetë për vjet me radhë katër organe shtypi që luajtën rol me rëndësi në jetën politike dhe kulturele të kohës. Me shkrimet e veta origjinale dhe me përkthimet Konica dha një kontribut me vlerë për zhvillimin e prozës shqipe, për ngritjen e nivelit të saj artistik. Që i pari që

²¹ Po aty, fq. 25–26.

²² *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912–1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 113.

nisi kritikën letrare dhe i hapi udhë zhvillimit të saj në shqip, Konica hyri në kulturën shqiptare kryesisht si mjeshtëri prozës publicistike si një nga polemistët tanë më të fortë e të talentuar. Me veprimtarinë e tij të gjerë si prozator dhe publicist ai dha një kontribut me rëndësi në përpunimin dhe pasurimin e shqipes letrare. Gjuha e Konicës vijon të jetë edhe sot një nga modelet e toskërishtes letrare”²³

Konica në Historinë e letërsisë të vitit 1983

Emri i Faik Konicës përmendet 9 herë në tekstin e Akademisë së Shkencave dhe Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë. Konicës i kushtohen 17,5 radhë, ku përmendet prejardhja e tij prej “një familjeje të vjetër bejlerësh”. Ai përshkruhet si një “politikan i paskrupull, i paqëndrueshëm, brutal, agresiv”, që ishte “orvatur të diskreditonte qeverinë e parë shqiptare të Ismail Qemalit apo të godiste Kongresin e Lushnjës... të dëmtonte pabesisht Nolin me polemika e kërcënime, apo të përçmonte veprën e Naimit”²⁴. Asnjë fjalë nuk përmendet për krijimtarinë e tij letrare, veprën origjinale apo përkthimet, por e rendit atë ndër shkrimtarët që përdorën “variantin letrar Jugor”.

Në lëmë të kritikës letrare ai përmendet si përfaqësues i “mendimit të aristokracisë”. “Konica shprehu pikëpamjen se kritika letrare është thjesht subjektive”.

Ashtu si edhe në rastin e Fishtës, emri i Konicës do të dilte në rrafsh krahasues, kur flitej për autorë të tjerë. Ai përmendet si një “nga të njohurit e vjetër të Nolit”, i cili “ishte bërë me kohë në krah të Zogut” dhe që pas dështimit të Revolucionit të Qershorit (1924) e “sulmoi” si “oportunist, demagog dhe disfatist”²⁵. Kur flitet për poezinë e Nolit, ndër të tjera, thuhet se ai “nuk kurseu këtu as Faik Konicën, duke e paraqitur site “Shën Pjetri në mangall”, njeri që ndërron faqe, fryn bulçitë e trumbeton se katrani është i bardhë”.²⁶ Ndërsa gjuha publicistike e Konicës, përballë asaj të Nolit, konsiderohet “cinike dhe banale”.²⁷

Ernest Koliqi në tekstet e historive të letërsisë

Figura e Ernest Koliqit është ajo më e dënuara në historinë e letërsisë të para viteve '90. Pranimi i detyrës si ministër i Arsimit në qeverinë fashiste do të vuloste

²³ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912–1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë, fq. 126.

²⁴ Po aty, fq. 471.

²⁵ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912–1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 494.

²⁶ Po aty, fq. 507.

²⁷ Po aty, fq. 496.

për 45 vjet mohimin e tij nga letrat shqipe. Jo vetëm që vepra e tij u ndalua, nuk u përfshi nëpër tekste mësimore, por edhe emri i tij evitohej nga tekstet akademike e shkollore. Kemi një tentativë për ta përmendur ekzistencën e tij në bocetin e vitit 1968, por edhe aty në mënyrë kalimtare, krahasuar me dy shkrimtarët e mësipërm.

Emri i tij përmendet si më poshtë: “Po në këtë kohë përmes shkrimeve të Koliqit, Haxhiademit e pjesërisht edhe të L. Poradecit çeli rrugën në Shqipëri letërsia borgjeze”(shoqëruar me korrigjimin anash, Poradeci s’mund të futet këtu)²⁸. Ai konsiderohej si një “intelektual borgjez”, me një “qëndrim të huaj ndaj popullit” dhe “kundërshtar i lëvizjes demokratike të kohës”, “larg problemeve shoqërore”, me ndikime nga teoritë idealiste mbi artin, të cilat kishin filluar të përhapnin në fillim të këtij shekulli. Pavarësisht komenteve mbi veprën e tij, ishte pozitiv vetëm fakti që titujt e tij përmendeshin:

“Për pjesën më të madhe të tregimeve të Koliqit janë karakteristike idetë reaksionare. Te *Gjaku*, *Se qofsh plegnofsh*, *Miku* etj., gjejmë poetizimin e zakoneve të ashpra të malësisë, morali patriarkal i fiseve paraqitet në ta si vlerë shpirtërore, që duhet ruajtur dhe përkrahur. Ai njihet edhe si autor tregimesh mbi ngjarje pa rëndësi nga jeta e borgjezisë provincial shkodrane, *Bylbylat e plepshetit*, *Nji ngjarje në rrugicën Kezenej*, *Vena shtatëvjeçare* etj. Heronjtë e tyre janë përfaqësues të shtresave borgjeze e mikroborgjeze, ose të rinj intelektualë që kalojnë një jetë të zbrazët.”²⁹

Në historinë e letërsisë shqipe të vitit 1983 Koliqi përmendet veçse një herë, kur flitet për shtypin e kohës, edhe atëherë me cilësimin “tradhtar”, damkë që ai e vuajti përjetë, paçka se bëri sikundër ka thënë edhe vetë, vetëm detyrën si shqiptar i mirë.

Në një letër që i dërgon mikut dhe bashkëpunëtorit të tij, Karl Gurakuqit, ai do të shprehej: “Ndërgjegjen e kam të qetë. Kam krye gjithmonë detyrën si Shqiptar i mirë në rrethanat më të vishtira, tue ia vu mendën substancës së shqiptarizmit, jo dukjes. Ata qi më njofin mirë e dijnë se akuzat qi më drejtohen janë krejt pa themel.”

Aktiviteti i tij politik gjatë viteve të pushtimit fashist e kishte vulosur qëndrimin që do të mbahej karshi figurës së tij. Kështu që bashkë me “tradhtarin” Koliqi do të dënohej edhe vepra e tij. Koliqi konsiderohej si ithtari kryesor i letërsisë borgjeze,

²⁸ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë, fq. 28.

²⁹ *Historia e letërsisë shqipe e viteve 1912-1939*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, 1968, bocet, i pabotuar, gjendet në arkivin e Institutit të Letërsisë, fq. 29.

reaksionare dhe fashiste. Këtë dënim më së shumti moral, Koliqi do ta vuante së tepërmi gjatë viteve të qëndrimit në Itali.

“...me qindra mija vetësh u pasuruan e përfituen – e sot “tradhtar” mbetem vetëm unë: Unë e solla Italinë, unë desha t’a çrrënjosi shqiptarizmin (tue botue tekste shqip), unë vetëm u pasunova, unë shtypa intelektualët”³⁰.

Siç u pa, kufizimet në tekste u pasqyruan menjëherë pas vënies së vijës së kufirit zyrtar midis traditës së pohuar dhe asaj të përrjashtuar (1946) dhe u ngushtuan edhe më me kalimin e viteve, duke na sjellë një histori letërsie cung, pa autorë të traditës, të veshur fund e krye me ideologji, edhe në analizën e veprave që iu “vodhën” mjeshtërisht kornizimit. Tentativat për një pranim edhe pse kritik të Fishtës, F. Konicës, Koliqit në tekstet akademike, edhe pse u përsëritën disa herë, nuk gjetën miratim. Sprovat për një pranim të kujdesshëm apo njëfarë “rehabilitimi” të “armiqve të popullit” në letrat shqipe dëshmohen nga tekstet që u bënë gati për shtyp, madje edhe iu bë redaktimi dhe korrektura, por më pas u ndaluan.

³⁰ Letër e dërguar në 16.03.1951, pjesë e letërkëmbimit me Karl Gurakuqin, botuar në gazetën *Panorama* nga Dh. Shehri e A. Gjekmarkaj.

Suzana Varvarica

Studiuese arti

Lindur më 1955, edukuar në Universitetin e Arteve në Tiranë, në periudhën 1974-1979. Trajnuar në histori arti dhe programe edukimi në disa muze jashtë dhe brenda Shqipërisë. Kuratore e studiuese arti në GKA, Tiranë dhe në rajon. Njohëse dhe kërkuese studimore e artit të shek. XX. Lektoron si e ftuar tema të historisë së artit shqiptar dhe botëror në UT dhe në UET. Autore e 8 monografive mbi jetën dhe krijimtarinë e artistëve shqiptarë të Shqipërisë, Malit të Zi dhe të Kosovës, si dhe e dhjetëra librave dhe katalogëve të artit pamor.

Kur artisti shpallej “armik i popullit”

Abstrakt: Artistët shqiptarë nuk i shpëtuan gjykimit, persekutimit, dënimit, internimit dhe burgut komunist në periudhën socialiste të historisë së Shqipërisë. Ai u shpall “armik i popullit” për arsye objektive, siç është disidenca e artistit të ri Edison Gjergo (i burgosur që kundërshtoi hapur me mendim dhe krijimtari metodën regresive të realizmit socialist); për arsye subjektive, siç është dënimi i disa artistëve për shkak të krijimtarisë së tyre disi të ndryshme nga ajo e realizmit socialist, siç janë Janaq Paço (u gjurmua hap pas hapi dhe u detyrua të thyejë e të shkatërrojë artin e tij, u mbyll në vetvete dhe u traumatizua nga frika), Maks Velo (u dënua me burg për shkak të krijimtarisë së tij moderne, e cila u cilësua moderniste); për arsye të origjinës sociale të familjeve të tyre, ku bënte pjesë Lekë Tasi (i internuar); si dhe për arsye të mënyrës së ndryshme të jetesës nga ajo e servirur dhe e survejuar e sistemit diktatorial komunist, siç është Ali Oseku (burgosur). Natyrisht, e gjithë tema do të mbështetet në figurën e artistit të dënuar në komunizëm Edison Gjergo dhe arsyet “absurde” të dënimit, por reale të formës disidente, si dhe ndikimi i dënimit të tij mbi sistemin e gjerë të artit, i cili shkaktoi deformim të artit, shpërbërje të dinjitetit të artistit, frikë dhe servilizëm, mbi të gjitha shërbim të artistëve dhe të veprave të tyre të artit në krah të propagandës dhe ideologjisë kriminale të sistemit diktatorial komunist.

Shqipëria, ne dhe politikanët, pas përpjekjeve për të konsoliduar demokracinë, ende në ditët e sotme duket se jemi në një sistem të ndërthurur, demokratik e paskomunist. Shpresoj që idetë e hedhura do të jenë një shërbim fatmirë për vlerësimin e atij grupi shqiptarësh, të cilët e vuajtën lirinë dhe e humbën jetën e tyre në diktaturën e proletariatit gjatë gjysmës së dytë të shek. XX. Idetë dhe mendimet e ditëve të sotme do të lënë shenja rivlerësimi dhe respektimi mbi qenien dhe vuajtjet e tyre, por mbi të gjitha do të jetë një mundësi e shprehjes së “kërkimit të faljes” nga brezi ynë për të gjithë njerëzit e pafajshëm, përfshi fëmijë, që u dënuan nën kushtëzimin politik të frikshëm dhe alogjik si “armik i popullit”.

1. Lekë Pervizi, Holokausti i fëmijëve në kampin e Tepelenës, vizatim-grafik, 1948-1954.

2. Memoriali i 300 qiparisave, kushtuar 300 fëmijëve të vdekur në kampin e Tepelenës, 2019.

Hyrje e thjeshtëzuar

Përpyekjet shqiptare drejt formimit të kombit nisën nga shek. XIX prej veprimtarëve më të mençur e më të angazhuar të tij. Ata tentuan të ringjallin te populli shqiptar idealin e vetëqeverisjes. Në dhjetëvjeçarët e fundit të atij shekulli shqiptarët sundoheshin në trojet e tyre nga Perandoria Osmane. Ata bashkëjetonin në normalitet të diktuar me turq, italianë, sllavë, grekë etj. dhe “Shkodra, - sipas njohësit të etnokulturës shqiptare Theodor Anton Ippen, - ishte një qendër tregtare kryesore në Gadishullin Ballkanik”.¹ Tharmi i këtij përcaktimi na shtyn të njohim seriozisht zhvillimet e shoqërisë shqiptare, në të cilën jeta intelektuale ishte pjesë e saj. Në këto zhvillime arti i dëlirë e “foshnjor” i periudhës zë një pozicion të konsiderueshëm, që në mënyrë rigorozë është cekur thekshëm nga studiuesit shqiptarë. Dekiku i kapërcimit drejt shek. XX është çasti i rëndësishëm historik i fillesave të pikturës shqiptare, i cili u dha jetë të gjitha zhvillimeve të mëtejshme të krijimtarisë së dhjetëra brezave. Ishte koha kur në Shkodër italiani Pjetër Marubi (Pietro Marubbi 1834-1903), me vullnet të plotë, i hapi rrugë fotografisë dhe pikturës; shqiptari i lindur në Shkodër e me origjinë familjare nga Epiri, Kolë Idromeno (1860-1939), u quajt babai i arteve; korçari Vangjush Mio (1891-1957) u përcaktua realisti i natyrës impresioniste dhe pasardhësi i Idromenos, Simon Rrota (1897-1961), u cilësua piktori nostalgjik i së shkuarës. Në jetën urbane e kulturore, pranë elementeve orientale, u dukën rrugët e gjera me banesa dy dhe trekatëshe, me pamje arkitektonike të ngjashme me fizionominë e pamjeve të qyteteve perëndimore. Ndërtesa e re prej tulle dhe e suvatuar u radhit në krah me ndërtesën popullore prej guri dhe qerpiçi. Kostumet tipike popullore ua lanë vendin kostumeve të lehta “allafrënga”. Edukimi universitar i shqiptarëve në vende të huaja zuri vend në krah të zejtarive. Veprimtari të tilla, të cilat po i kaloj me shpejtësinë e radhitjes së klisheve të njëpasnjëshme si në kinematografinë pa zë, lindën shtresa e klasa të reja. Intelektualët, si: mësues, klerikë, administratorë të ligjit, artistë e afaristë, u atashuan pranë familjeve të mëdha të bejlerëve dhe familjeve të thjeshta të popullsisë fshatare. Me këtë rigrupim popullsisë shqiptare fitoi pavarësinë në vitin 1912, mirëpriti dhjetë vjet Mbretin Zogu I, nga 1928-1938; u pushtua më 7 prill 1939 nga Italia fashiste e Benito Mussolini-t (1893-1945) dhe hyri në Luftën e Dytë Botërore.

¹ *Shkodra dhe plazhi bregdetar i Veriut në planin bregdetar* u shkrua në Sarajevë më 1907 nga albano-logu dhe diplomati austro-hungarez Theodor Anton Max Ippen (1861-1935); shkëputur nga teksti *The Bazaar of Shkodra*, i përkthyer nga gjermanishtja prej Robert Elsie.

Forcat ushtarake politike të angazhuara në luftë nxorën në pah jo vetëm qëllimin për të çliruar vendin, por edhe për ta sunduar. Në këtë luftë të organizuar ushtarakisht kundra nazi-fashizmit u përdorën dhjetëra mjete të mundshme, ku përfshihen krime dhe eliminime të popullsive krahinore kundërshtuese ndaj secilës forcë ushtarake, tradhti, vrasje dhe ekzekutime të intelektualëve, ushtarakëve dhe specialistëve profesionistë të edukuar në shkolla e universitete të Europës Perëndimore, që kishin pikëpamje të ndryshme apo të kundërt nga drejtuesit e forcave ushtarake e politike të përfshira në luftë. Luftën e fituan aleatët kundër boshtit fashisto-nazist. Ata Shqipërinë e radhitën në krah të kampit komunist të drejtuar nga Bashkimi Sovjetik. Fitorja iu njoh forcave luftarake të ushtrisë nacionalçlirimtare. Nga nëntori i vitit 1944 dhe deri në vitin 1991 populli shqiptar u sundua nga autoriteti totalitar i komunizmit, nën formacionin e regjimit politik e ideologjik të socializmit, dhunës së diktaturës së proletariatit dhe Partisë së Punës. Me rënien e Murit të Berlinit (1989) dhe shkatërrimit të tij në nëntor të 1991, ra diktatura komuniste në Shqipëri. Në ditët e sotme popullsia e saj lëkundet nën sisteme politike të majta e të djathta, që nuk janë shkëputur nga paskomunizmi, brenda të cilit përfshihet një demokraci sa e dobët politike ashtu dhe ekonomike.

Në Shqipëri për 40 vjet me radhë “autoriteti i regjimit totalitar”, siç e përcakton historiani i artit Anders V. Munch në artikullin e tij “Utopitë kulturore në romantikën e vonë dhe udhëkryqet e politikës dhe të artit”, të librit me disa autorë *Totalitarian Art and Modernity*, apo diktatura e proletariatit pohoi rolin vendimtar të liderit “diktator” dhe mohoi rolin e individit në shoqërinë komuniste. Ai mbolli farën e kolektivitetit për tjetërsimin rrënjësor të jetës, të besimit dhe të lirisë së familjes shqiptare. Qeverisja e autoritetit të regjimit totalitar përmes edukimit revolucionar ndryshoi shumë elemente të shoqërisë dhe të familjes shqiptare. Ai dëmtoi shumë familje dhe individë, që u gjykuan, u internuan dhe u burgosën pa asnjë faj politik, por për të vetmen arsye “të origjinës ekonomike, sociale, kulturore dhe besimit fetar të ndryshëm nga ai komunist”.

Artisti dhe diktatura

Socializmi, sipas modelit nordik, ku vepron demokracia e sotme sociale, pranon se “në një shoqëri socialiste, kahu komunist e konsideron dhe e vendos komunitetin njerëzor në krye të referimeve ideologjike”. Mbi një shoqëri në diktaturë, kjo e fundit ndërtohet “...në pushtetin totalitar të diktatorit”. Ndërsa një shoqëri nën diktaturën komuniste “... jeton në sistemin e kontrolluar prej pushtetit absolut të diktatorit komunist, i cili qeveris çdo qelizë të shoqërisë dhe kontrollon jetën e çdo individi”.

Sistemi njëpartiak në Shqipëri mbahej nga tri boshte kryesore: diktatura e proletariatit, lufta e klasave dhe edukimi komunist. Ata mbanin aureolën e PPSH, e cila në brendësi kishte figurën unike të diktatorit. Sistemi kontrollohej e ruhej nga arma e Sigurimit të Shtetit dhe ecte përpara nga mega-makina ideokulturore, që kishte ingranazh kryesor lëvizës metodën e realizmit socialist. Për Igor Golomstock-un (1929-2017)²: “...Arti i realizuar në komunizëm ishte një ‘mega-makinë’ ose një strukturë e formuar nga elementë njerëzorë të gjallë, të ndrydhur apo karizmatikë, ku secili kishte një rol të përcaktuar qartë. Mega-makina lëvizte si organizim masiv, i detyruar dhe bënte të mundur realizimin e projekteve masive...”³ Në ditët që jetojmë brezi më i ri do ta ketë të vështirë të kuptojë se çfarë ndodhi asokohe dhe se si artisti mund të shpallej “armik i popullit”, nëse nuk studiohen qelizat që e krijuan mega-makinën. Nëse brezat që vijnë nuk arrijnë të kuptojnë se brenda artit ishte propaganda dhe se shërbimi i tij ishte i drejtpërdrejtë ideo-politik, nuk do të arrijnë të jenë të qartë rreth historisë së zhvillimit të jetës shqiptare nën diktaturën komuniste, nuk do të arrijnë të shohin manipulimet që iu bënë artistëve për t’i shpallur “armiqtë e popullit”.

Orientimet e PK të BS kanë qenë detyrim i zbatuar për politikën dhe kulturën shqiptare. Diktatori Stalin i quajti shkrimtarët dhe artistët në Kongresin e Lidhjes së Shkrimtarëve Sovjetikë, në vitin 1934, “inxhinierë të shpirtrave”. Ai deklaroi urdhërisht se detyra e tyre ishte “...të njohin jetën, në mënyrë që të jenë në gjendje ta përshkruajnë vërtetësisht në veprat e artit, të mos e përshkruajnë në një mënyrë të vdekur, skolasitike dhe jo thjesht si ‘realiteti objektiv’, por të pasqyrojnë realitetin në zhvillimin e tij revolucionar”. Citimi i kryetarit të propagandës dhe agjitacionit të Departamentit të Komitetit Qendror, në këtë kongres, Andrei Aleksandroviç Zhdanov (1896-1948), ishte një urdhëresë e drejtpërdrejtë e shtetit ndaj artistëve, që u importua edhe nga diktatura shqiptare. Zhdanovi u tha pjesëmarrësve: “...shoku Stalin i quajti shkrimtarët tanë ‘inxhinierë të shpirtrave’. Dhe çfarë detyre u ngarkon ky titull? Kjo do të thotë: e vërteta dhe karakteri historik konkret i paraqitjes artistike duhet t’i bashkëngjitet detyrës së transformimit ideologjik dhe edukimit të punëtorëve me frymën e socializmit. Kjo metodë e letërsisë dhe kritikës (përsi dhe artin, shënimi im) është ajo që ne e quajmë metoda e realizmit socialist... Për vendin tonë, heronjtë kryesorë të veprave të letërsisë (dhe artit) janë ndërtuesit aktivë të një jete të re...”

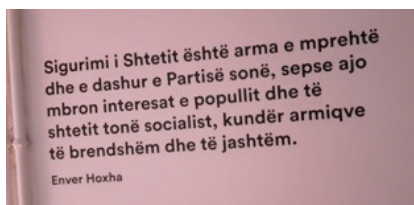
² Igor Golomstock – studiues i rëndësishëm rus i realizmit socialist. Libri i tij *Arti totalitar në Bashkimin Sovjetik* është një nga veprat e tij ku sintetizohen artet nën regjimet totalitare.

³ Golomstock-u studioi librin *The Myth of the Machine* të amerikanit Lewis Mumford në vol. I 1967 dhe vol. II 1970. Dhe më pas prezantoi nocionin e “mega-makinës”, si pikënisje për përcaktimin e tij të “ligjeve” të artit totalitar. Shkëputur nga referimi i disertacionit me titull *Propaganda Art from the 20th to the 21st Century*, me autor Staal, J. H., 2018, botim i Universitetit Leiden.

Në këtë mënyrë nisi manipulimi socialist mbi krijimtarinë. Filozofi rus Boris Groys (1947)⁴, duke dhënë argumentin e tij mbi realizmin socialist që u sanksionua me ligj nga Stalini si doktrinë artistike e Bashkimit Sovjetik dhe u shpall nga Zhdanovi në kongresin e sipërpërmendur, shprehet: “Kjo deklaratë e realizmit socialist ndoqi shpërbërjen e të gjitha arteve ekzistuese dhe grupeve konkurruese të vitit 1932 dhe kishte për qëllim formësimin e kultit stalinist dhe vetë ai të kthehej në një nocion të nacionalizmit politik, duke i dhënë fund pluralizmit relativ *të lëvizjeve të artit që kishin ekzistuar gjatë viteve të sundimit të Leninit*. Realizmi socialist nuk kishte lidhje me idenë e një përfaqësimi të saktë të realitetit objektiv, por ishte më tepër një orientim në atë që ende nuk ka ardhur në ekzistencë, por që duhet të krijohet.”⁵

Në Shqipëri mega-makina ishte një trup njerëzor i krijuar dhe i mbrojtur nga shteti komunist, e cila arriti të manipulojë, të transformojë ideologjikisht dhe “të edukojë” me “frymën revolucionare” shoqërinë shqiptare. Në art u krijuan imazhe sipas doktrinës artistike të realizmit socialist. Sistemi totalitar komunist, prej çdokujt që u kundërshtua, u bë preha e tij. Preha kishte fytyrën e frikës popullore. Sistemi peshkonte “armikun” në çdo nivel të shoqërisë. Artistët, të cilët u klasifikuan si shërbëtorë të Partisë dhe të popullit në edukimin revolucionar dhe që nuk u sollën si të tillë, u bënë prehtë e sistemit dhe ai u dha fytyrat e “armikut të popullit”.

Thënia e shkrimtarit dhe mendimtarit Mehmet Murat Ildan: “Një vend ku njerëzit kanë frikë, madje edhe nga hijet e tyre, sigurisht, është një vend i diktaturës! Në vende të tilla të turpshme ka dy grupe njerëzish: zombies⁶, të vdekurit që jetojnë në shërbim të diktatorit, dhe pjesa tjetër, njerëz të ditur, të mençur dhe të nderuar që luftojnë për lirinë e tyre!”⁷

3. Parullë e vendosur në muret e Muzeut “Shtëpia me gjethe”.

⁴ Boris Groys, *Arti totalitar dhe stalinizmi*, 1987.

⁵ Po aty.

⁶ Zombie është një njeri imagjinar i vdekur i gjallë. Ai është personazh i filmave horror dhe fantazi. Si term: zombie e ka origjinën nga folklori i vjetër haitian, që personifikon një mumie të ringjallur përmes magjive.

⁷ MMI quotations by Mehmet Murat Ildan Quotes, gjetur në <http://twitter.com/ildanquotations> dhe @Copyright Ildan.

Periodha e dytë e shek. XX në historinë shqiptare do t’i përkasë instalimit të ideologjisë autoritare komuniste dhe pushtetit popullor. Prapa tyre ishte Sigurimi i Shtetit apo “arma e mprehtë dhe e dashur e Partisë”,⁸ siç diktatori shqiptar ua serviri *zombie*-ve të tij, për të frikësuar, për të dënuar me heqje lirie, për të ndaluar mendimin dhe shprehjen e lirë, si dhe për të masakruar pjesën tjetër të popullsisë shqiptare. Artistët shqiptarë, në këtë arsye, nuk i shpëtuan gjykimit, persekutimit, dënimit, internimit dhe burgut komunist në Shqipëri. Ata u shpallën “armiq të popullit” për arsye objektive, siç është disidenca e artistit të ri Edison Gjergo, dhe për arsye subjektive, të cilët për shkak të krijimtarisë, disi të ndryshme nga ajo e realizmit socialist, patën fate të hidhura në jetën e tyre, pasi diktatura shqiptare nuk funksiononte vetëm nga agjentët e Sigurimit, por edhe prej shërbimeve me raport-informacione që kryenin institucionet administrative në art, ku veçohet LSHASH, si segmenti udhëheqës i mega-makinës kulturore.

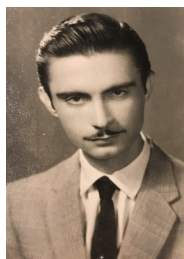
Shpallja e artistëve armiq ishte një organizim i kupolave qeveritare dhe artistike, të cilat bashkëpunuan ngushtësisht, duke filluar nga vitet ’40 e deri në fund të viteve ’90. Situata më e egër dhe më vepruese në masën e artistëve ishin ngjarjet artistike⁹ që u kritikuan në Plenumin IV të PPSH, ku fjalimin kryesor e mbajti Enver Hoxha, më 15 dhe 16 mars të vitit 1973. Ato treguan se, kur artisti ndihet i lirë, pa trysni ideologjike, e zhvesh veprën e artit nga manipulimi i kërkuar i shtetit për të pasqyruar frymën revolucionare. Artisti krijoi imazhe nën ndikimin e formave të avangardës moderne të artit. Në ditët e sotme zbulojmë se artistët e asaj kohe, me vetëdije apo jo, tentuan të shkatërronin mega-makinën. Pas këtij plenumi, Sigurimi i Shtetit nisi gjuetinë e shtrigave dhe LSHASH ishte e detyruar të furnizonte me raport-informacione, mendime të plota nga diskutimet e mbajtura në mbledhjet e shumta që u bënë me artistët në periudhën 1973-1974, ku emri i Edison Gjergos citohej i pari.

Mega-makina e regjimit totalitar modeloi “fytyrën e armikut artist” të Edison Gjergos

Igor Golomstock e shihte “...mega-makinën si epiqendra dhe shtylla mbajtëse e regjimit totalitar. Pa mega-makinën asnjë udhëheqës nuk do të kishte qenë në gjendje të ndërtonte mitin (kultin e individit) dhe besimin e patundur në popull përkundrejt figurës së tij”.

⁸ Shprehje e shkëputur nga një prej të cilave janë ekspozuar në muret e Muzeut të përgjimeve të Sigurimit të Shtetit “Shtëpia me gjethe”.

⁹ Ngjarjet artistike të kritikuar: Ekspozita Kombëtare e Arteve Figurative, kushtuar 30-vjetorit të formimit të PPSH, 1971; Ekspozita Kombëtare e Arteve Figurative, me vepra të piktorëve dhe skulptorëve të rinj *Rinia në punë dhe në jetë*, Ekspozita Kombëtare “Pranvera”, 1971; Ekspozita Kombëtare e Arteve Figurative e Rinisë, 1972; Ekspozita Kombëtare e Arteve Figurative, kushtuar 30-vjetorit të çlirimit të vendit.

4. Edison Gjergo
i lirë

5. Edison Gjergo
i burgosur

“Realizmi socialist nuk u krijua nga masat, por u formatua në emër të tyre nga njerëz të arsimuar dhe të specializuar. Ata, pasi e njohën mirë përvojën e avangardës moderne dhe duke u mbështetur në arsyet e mënyrës së saj, hartuan realizmin socialist. Ajo, avangarda, ishte një ardhje në histori nga përvojat e artistëve më në zë të fundshekekullit XIX dhe fillimit të atij XX.

Inxhinierët e shpirttrave: shkrimtarët, piktorët, skulptorët, kineastët e çdokush që ishte artist, u ngarkuan me detyrën e transformimit ideologjik, që do të ishte ushqimi shpirtëror i popullit. Ata ishin nën shërbim të shtetit, të punonin për të dhe të krijonin sipas një forme të përshtatshme dhe me mjete të kuptueshme për masën e proletariatit, duke zgjedhur temat e parapërcaktuara po nga shteti”. Kjo sentencë argumentuese e Boris Groys nuk iu duk e përshtatshme brezit të parë të artistëve shqiptarë që u edukuan në aulat dhe ateliet e Institutit të Lartë të Arteve, në fillim të viteve '60.

6. Edison Gjergo,
1941

Edison Gjergo u lind në Tiranë më 16 prill 1939. U rrit në kohë turbullirash dhe lufte. Në rininë e pjekur jetoi lirinë e tij në një mjedis të kufizuar shoqëror dhe ekonomik. Vitet më pas ishin një jetë si furtunë, ndër arsye të shumta sa objektive për familjen Gjergo, aq subjektive të lidhura me ndërgjegjen e tij. Në Shqipërinë komuniste në fillim të viteve '50, ku mbizotëronte një shoqëri e varfër e feudale, rritej Edison Gjergo me dashuri për pikturën dhe muzikën klasike.

Për një rini aktive, të ndërtoje komunizmin me entuziazmin se shoqëria feudale ishte lënë pas njëherë e përgjithmonë, ishte çështje e propagandës komuniste sesa e vërteta e prekshme. Atmosfera politike ndërtoi një shoqëri me dy kahe, në njërin u rreshtuan të përbetuarit mbi komunizmin dhe në tjetrin intelijenca dyshuese,

7. Edison Gjergo,
fillimvitet '50

njerëzit e punës dhe gjinia e pashkollë. Pushteti komunist, pjesë e nacionalçlirimtares, e mendoi veten popull dhe popullin “jokomunist” e shpalli në formën e “tjetrit”. “Tjetri” për diktaturën ishte shembulli i kundërshtarit, i të pasurve, i bejlerëve, i klerikëve, i kolaboracionistë dhe i fajtorëve. Në këtë vorbull “herezish” u përzje dhe u dëmtua jeta e familjes së Vangjel dhe Kornelia Gjergos, që patën dy djem, Edisonin dhe Alekon. Vangjel Gjergo, ekonomist, kishte qenë zyrtar e

nëpunës në kohën e Mbretërisë shqiptare dhe kjo e penalizoi familjen e tij, e cila u përshi në familjet me origjinë shtresë e lartë dhe e pasur. Nëna e tij Kornelia punoi mësuese, edhe pse gjatë gjurmimit të Edisonit në një prej dokumenteve në Dosjen Formulare Nr. 6095-A prej 148 fletësh shkruhet se: ajo ishte shtëpiake.

8. Edison Gjergo
i pari djathtas me shokët
e ateliesë së pikturës

Edisoni e nisi jetën duke kërkuar të panjohurën, me të cilën do të arrinte "të pamundurën". Në vitin 1958 përfundoi LA "Jordan Misja" dhe pikturoi reklamat e filmave që shfaqeshin në kinematë e Tiranës. Gjergo në vitin 1956 u njoh me Islam Spahiun, i cili ishte skenograf në Estradën e Shtetit, më pas një nga të burgosurit në Spaç, dhe për Edisonin ka dëshmuar kujtesa me vlera. Njëra prej tyre: "Edison Gjergo ishte i ri dhe binte në sy për sqimë në veshje dhe seriozitet

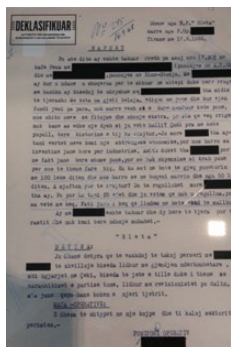
në sjellje" na bën me dije rreth psikut të artistit. *Në këtë mendim të Spahiut të vitit 2009 nuk ka asgjë të stisur dhe asgjë të shtuar, vetëm se një detaj kuptimplotë mbi personalitetin e Gjergos.* Në fotot e Gjergos e gjejmë këtë konstatim ndjesor të Spahiut. Gjergo, një i ri 18 apo 20-vjeçar, duket që kujdesej dhe kurohej për veten, *kërkonte të veçantën, ndiqte modën e kohës, kërkonte një luk elegant.* Shfaqet i guximshëm, plot jetë, i qeshur, i vetëdijshëm dhe plot besim në vete, mbase në zhargonin e përditshëm dukej "mendjemadh". Origjina dhe jeta sociale e familjes së tij e natyralizonte psikologjinë dhe pamjen e tij të jashtme.

9. Edison Gjergo,
i pari i ulur në
profil, veshur me
këmishë të errët

"Përndjekja" ishte fenomeni më i paparashikueshëm për Gjergon, së cilës në fund iu nënshtrua. Koha e studimeve të larta për Edison Gjergon ishte kohë e artë. Ai ishte shumë i talentuar dhe pedagogët e tij në ILA e vlerësonin pozitivisht. Ai ishte i lirë. Krijimet e tij kishin një atmosferë figurative "moderne revolucionare", që dallonte nga atmosfera përshkruese e realizmit socialist. Përndjekja e tij ka nisur me agjentin "Bleta", diku nga fundi i vitit 1968, kur Edisoni kishte filluar të krijonte dhe të jetonte nën një atmosferë liberale, i kënaqur me aftësitë e veta, por i pakënaqur nga niveli social dhe artistik i shoqërisë së mbyllur shqiptare. Në përpjekjet e

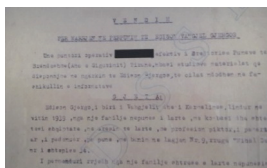
tij artistike për të krijuar të ndryshmen nga ajo e profesorëve të vet, apo dhe kërkesave për të kapur paksa artin perëndimor, erdhi një kohë që veprat e tij nuk pranoheshin në ekspozitë, të cilat kritikoheshin nga anëtarët e komisioneve të LSHASH, sepse nuk pasqyronin realitetin e kërkuar objektiv dhe sipas parimeve të doktrinës artistike në fuqi. Edisoni u kthye në një artist i ri i pakënaqur, gjë të cilën e shprehu edhe me mendime të ndryshme.

10. Imazh i dokumentit, në formën e raportit, të datës 17.8.1968, ku shënohen informimet e agentit “Bleta” pas takimeve me Edisonin dhe detyrat e tij

Në fillim të viteve ’70 përndjekja mbi të shtohet dhe agjenti kryesor ka qenë “Bufeja e madhe”. Viti 1973 ka qenë viti më intensiv i përgjimeve mbi të. Gjendja e tij shpirtërore e mendore në vitet 1973 dhe 1974 ka qenë e acaruar dhe e shqetësuar. Sigurimi i Shtetit “gjuhën e tij të pabindur” e shfrytëzoi. Para kryesuesve të LSHASH Edisoni bëri disa autokritika, por askurrë nuk ndërroi qëndrim. Agjentët rrëfesheshin për veprimet dhe mendimet e tij, të cilat lidheshin me vlerësim ndaj artit të huaj modern dhe me kritikë ndaj jetës së mjerueshme, të mbyllur e të varfër të rinisë shqiptare. Edison Gjergo kishte shumë të drejtë kur thoshte: “... Fjalën socialist që vinte pas fjalës realizmi nuk e kuptoj... realiteti objektiv në art nuk ekziston, sepse nuk ekziston një realitet i tillë as si koncept në art. Arti është realitet i ri, që preket nga artisti dhe shijohet fortësisht nga njeriu.” Në kërkimet e mia mbi figurën e tij

psiko-artistike dhe për vetë Edisonin, kjo është *disidenca*, edhe pse ai jetoi mes paqartësisë së zhvillimit të mendimit politiko-estetik mbi artin, gjë e cila mbetet të trajtohet në një temë tjetër. Për regjimin totalitar mendime të tilla ishin shkelje flagrante, të guximshme dhe provokuese, të cilat shkaktuan sëkëlldi, frikë, smirë, mossinqeritet, urrejtje ndaj tij. Kujtojmë se për diktaturën dhe moralin komunist nxitja e mendimeve për një jetë të lirë dhe liria stilistike në art ishin shpërfillje ndaj komunizmit, mendësi borgjeze, dekadente e moderniste, ishin shfaqje e huaj. Politika në arsye familjare, shoqëria e nënshtruar, mosbindja morale dhe kulturore, LSHASH, kolegët e frikësuar dhe të lodhur nuk e falën karakterin e vetëndjerë e impulsiv të Edisonit. Artistë “armiqtë e popullit” u shpallën në çdo kohë si më parë: Abdulla Cangonji, Vladimir Jani, Llukë Kaçaj, Lekë Tasi dhe në kohën e vet Edison Gjergo, të cilët konceptohen si njerëz që “luajtën me zjarrin komunist”.

11. Dokumenti sekret nr. 11, ekzemplar i vetëm, Tiranë më 17.04.1973, me titull *Vendim për marrjen në përpunim të Edison Vangjel Gjergos*, konstatimi: “Gjeta”. Dokumenti në arkivin e Autoritetit për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit.

“Gjeta” ishte vendim që u mor menjëherë për të përndjekur Edison Gjergon, pas kritikave mbi pikturat e tij dhe nën ndikimin e Plenumin IV të marsit 1973 me temë *Lufta kundër shfaqjeve të huaja e liberale në art e kulturë dhe ndikimi i tyre në të gjithë jetën e vendit*. Në çdo kohë Sigurimi i Shtetit bëhej më i organizuar dhe më gjurmues. Në çdo kohë ishte koha për të krijuar fytyra armiqsh, të cilat shërbenin për të shtuar frikën në popull dhe për të forcuar rrënjët e Pushtetit Popullor. Ndaj objektit Edison Gjergo u intensifikua përndjekja, kritikata, raport-informimet nga LSHASH, informimet nga gjurmimet dhe spiunimet, të cilët vinin nga çdo qendër pune që punoi, nga çdo tavolinë që u ul me miq e me shokë. Ekspertizat e porositura të regjimit totalitar dhe të realizuara nga kryesia e LSHASH ishin akti i fundit që Edison Gjergo u klasifikua fajtor dhe armik i Partisë. Në ekspertizat e LSHASH, të cilat ishin disa, veprat e Edison Gjergos u kritikuan ashpër “... për mjete formaliste të artit ekspresionist, kubist; të një eklektizmi e të një çorbe borgjezo-revizioniste, që e cenon rëndë përmbajtjen, që krijon një notë vetmie dhe shqetësimi, trishtimi dhe melankolie; për qëndrimin e hapur e flagrant të frymës deheroike dhe gjendjen ireale”.¹⁰ Ekspertizat fundosën plotësisht lirinë e “moskokëçarësit” Edison Gjergo, i cili dukej se nuk kishte frikë më nga asgjë, i ishte nënshtruar një jete jo të fortë e rezistuese, një jete marramendëse të shkaktuar nga konsumimi i pijeve alkoolike. Ai e paramendonte burgosjen, pasi fati i tij ishte ironia më e fortë e dënimit që mori nga liria e krijimit të një arti, që fillimisht u vlerësua me notat më pozitive dhe më pas u kritikua si: “informal”, vetjak, demotik, dekadent, borgjez dhe jashtë standardit, në kundërshtim me artin “formal”, entuziast, të remë, ireal, të detyrueshëm, zyrtar të realizmit socialist.

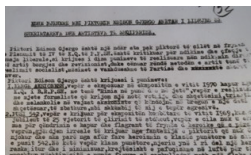
12. Andon Kuqali, art. “Shprehëse, por edhe eklektike”, gazeta *Drita*, 19.X.1971.

Një shkrim i cili e vlerësonte dhe i analizonte veprën, pas këtij shkrimi u ngritën furtunat e kritikave politike dhe ideologjike.

Edison Gjergo nuk mund t’i shmangej dënimit. U dënua si shembull e viktimë nga një shoqëri e frikësuar, nga shokë të shitur, nga spiunë të dobët e të blerë nga shteti, nga anëtarë partie, nga diktatura dhe morali i njeriut të ri komunist. Piktura,

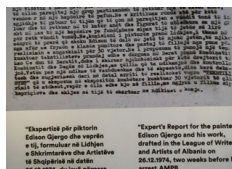
¹⁰ Ekspertizat e LSHASH ndodhen në dosjet e objektit “Edison Gjergo”, në arkivin e Autoritetit për Informimet mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit.

sjelljet e tij, fjalët poshtëruese për shkaktarët e një jete në varfëri të një populli të tërë u cilësuan krime të një intelektual të ri, pa rezistencë, i pandreqshëm dhe i rrezikshëm, armik i artit të realizmit socialist.

13. Ekspertiza i LSHASH e shkruar më 26.12.1974,
me titull *Edhe një herë mbi piktorin Edison Gjergo, anëtar i Lidhjes së Shkrimtarëve dhe të Artistëve të Shqipërisë*, dokumenti nr. 52 i dosjes, fq. 1.

17 gusht 1968 filloi përndjekja, 13 janar 1975 u mor vendimi, 15 janar 1975 u arrestua, 18 prill 1975 mbaroi koha e hetuesisë, 29 prill 1975 u burgos në Spaç, 15 nëntor 1982 u lirua nga burg, 26 qershor 1989 ndërroi jetë.

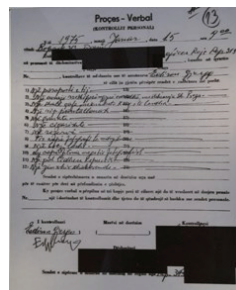
14. Ekspertiza i LSHASH, dokumenti nr. 52 i dosjes, fq. 2.

Gjergo u arrestua në shtëpinë e tij, më 15 janar 1975, herët në mëngjes dhe vendbanimi i tij ishte burgu i Tiranës nr. 313. Islam Spahiu dëshmoi kujtesën se: “...një ditë janari të vitit 1975 ne kishim lënë takim në lulishten e Rugës së Elbasanit. Kur vajta në orën e caktuar, gjeta Isufin, por jo Edisonin. Shkuam te studioja e tij në Rugën e Kavajës... i ngjitëm shkallët e pallatit. Te porta e studios gjeta portierin e klubit të shkrimtarëve, F.C. Posa më pa, shtyu derën duke hapur skenën tronditëse. Në mes të studios kishin bërë një grumbull

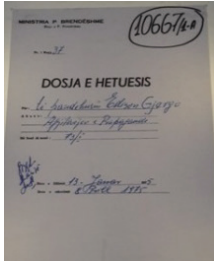
në formë piramide me kuadrot. Në katër anët e studios ishin rreshtuar agentët të sigurimit, mes të cilëve dallova sekretarin e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe të Artistëve. Sapo hyra, më pyetën me vrazhdësi: Çfarë do këtu? Edison Gjergon. Pse? Desha ta takoj. Pse? përsëriti. Thjesht, pse e kam shok. Nuk është këtu. E shoh, - thashë shumë i fyer.”

Edison Gjergo u përdoq 21 vjet me radhë. Agentët ishin “Bufeja e madhe”, “Bleta”, “Fleta e mollës”, “Dëshira”, “Artisti”, “Mekaniku”, “Fatmiri” etj.

Familja e Vangjel Gjergos u qarkua si familje e padëshirueshme nga regjimi komunist. Pas të gjitha përndjekjeve, raport-informimeve dhe ekspertizave të Lidhjes, hetuesia përgatiti dosjen e plotë kundër Gjergos. Maks Velo, arkitekt

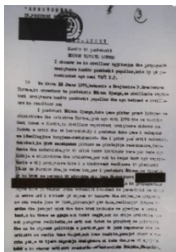
15. Imazhi i procesverbalit të sendeve që Edison Gjergo kishte me vete ditën e arrestimit deri në orën 9 dhe të marra në dorëzim nga reparti 313, në Tiranë, vendqëndrimi i tij pas arrestimit.

16. Imazhi i dosjes së hetuesisë 1-A, nr. 37, Edison Gjergo, akuza agjitacion-propagandë, nr. 731.

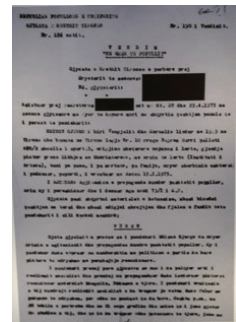
dhe piktor, i cili vuajti 8 vjet në burgun e Spaçit, i dënua me 10 vjet heqje të lirisë, e përshkruan hetuesinë me të vërtetën e veprimeve të saj kriminale: "...për të jetuar në socializëm, duhet ngrënë tmerr në vend të bukës, vetëm kështu mund të kapërdihej ky sistem shoqëror. Dhe tmerrin e prodhonte HETUESIA. Prandaj kjo godinë e veçuar, në periferi të kryeqytetit, është godina më e rëndësishme e shtetit."¹¹ Hetuesia mori vendim më datë 13 janar 1975 të arrestohet Edison Vangjel Gjergo. Koha e hetuesisë dhe gjyqit ndaj tij zgjatën katër muaj, nga data 15 janar 1975 deri në 18 prill 1975.

Kundër Edison Gjergos u përpilua aktakuza me 4 faqe për agjitacion-propagandë kundër pushtetit popullor. Ajo përmbante të gjitha "veprimtaritë e tij armiqësore". Sa të trishta janë kohët dhe duket se i ndan një sinor i hollë, aty ku takohet komedia me tragjedinë. Kur i lexon sot ekspertizat, raport-informacionet, raport-spiunimet, aktakuzën duken qesharake, por asokohe i vodhi artin, shpirtin, punën dhe jetën Edison Gjergos dhe jo vetëm.

17. Imazhi i fletës së parë të aktakuzës. Ajo është e përbërë nga katër të tilla.

Në aktakuzë shkruhet: "...Edison Gjergo, qysh nga viti 1970 e deri në kohët e fundit, ka zhvilluar veprimtari armiqësore sidomos në fushën e artit dhe të letërsisë... duke qenë i molepsur me ideologjinë borgjezo-revizioniste dhe i prirë pas artit modern ka bërë piktura me përmbajtje reaksionare, dekadente dhe moderniste... duke iu kundërvënë vendimeve të Plenumit IV, i pandehuri iu ka propaganduar dëshmitarëve se arti ynë nuk është asgjë, nuk ka shije artistike dhe nuk pasqyron realitetin, se arti nuk duhet të shpreh politikën e Partisë, por duhet të jetë i pavarur... i ka mburrur artistët e rrezikshëm modernist Frojdin, Shagallin, Sartrin, Kamy, Pikaso e tjerë... ka bërë piktura të ndryshme me përmbajtje moderniste e dekadente..."

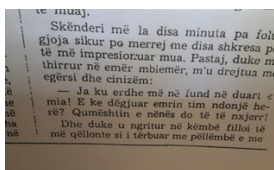
18. Imazhi i fletës së parë të vendimit "Në emër të popullit".

jetë i pavarur... i ka mburrur artistët e rrezikshëm modernist Frojdin, Shagallin, Sartrin, Kamy, Pikaso e tjerë... ka bërë piktura të ndryshme me përmbajtje moderniste e dekadente..."

Nr. 190 i Vendimit. Edison Gjergo, i biri i Vangjelit dhe i Kornelias... i akuzuar agjitacion-propagandë kundër pushtetit popullor... Gjykata popullore e rrethit në bazë të neneve... vendosi të deklarojë fajtor të pandehurin... për krimin e agjitacionit dhe propagandës kundër pushtetit popullor dhe me bazë

¹¹ Marrë shprehja nga libri *Koha antishenjë*.

të paragrafit të I-rë të nenit 73 të K. Penal e dënon me 8 (tetë) vjet heqje të lirisë... u shpall sot me dt. 29. 04. 1975. KRYTARI...

19. Kujtime nga Osman Bishqemi mbi hetuesin Skënder Kosova.

“...Edison Gjergo kërkoi mëshirë, firmosi dhe pranoi të gjitha akuzat që iu lexuan dhe iu përmendën nga hetuesit dhe dëshmitarët...”. Shumëkush ia ka cilësuar si shenjë dobësie. Kam mendimin se tortura, kamxhiku dhe dhuna jo të gjithë njerëzit i bën heronj dhe trima. Të shumtët janë “të dobët”, siç dëshirojnë të mburren t’i quajnë “trimat”, që s’kanë

provuar hetuesinë, krimin mbi trup dhe punën e rëndë në ballët e pambrojtur të grykave të minierave nëpër malet e Shqipërisë. Ndërsa do t’i mbetem besnike fjalëve të arta të z. Spahiu, i cili thotë: “Edisoni nuk kishte lindur për hero, por për të qenë artist.” Dhe pas vendimit të marrë më datë 29.04.1975 Edison Gjergo transferohet në burgun e Spaçit, i cili ishte një kamp i tmerrshëm vuajtjeje dhe pune të stërmundimshme.

20

21

20. Pamje e godinave të burgut të Spaçit dhe kampit të punës

21. Imazh i pamjes së burgut të Spaçit në ditët e sotme

Edison Gjergo punoi si piktor dhe bojaxhi i kampit të Spaçit. Shkroi parulla dhe dizajnoi stenda figurative. Agjentët e rekrutuar në radhët e të burgosurve, siç ishte “Dëshira”, vazhdoi të shkruajë letra “...se Edisoni hidhte akuza rreth gjendjes së rëndë ekonomike dhe thellonte kritikën ndaj realizmit socialist dhe Partisë në pushtet”. Edison Gjergo doli nga burgu më 15 nëntor 1982, pas një amnistie. Ishte i sëmurë rëndë. Dukej një tjetër njeri, i dërmuar, i atrofizuar dhe i tërhequr nga liria, i trazuar mendërisht dhe emocionalisht, i dyzuar, i braktisur nga kolegët e artit. Nuk hoqi dorë nga muzika klasike. U martua me zonjën Tatiana Hoxha dhe u lindi një vajzë, Eda. Mbeti i mbyllur, i zhgënjyer, i vrarë, i ripunësuar si punëtor mirëmbajtjeje, shkrues i parullave të ndërmarrjes “Hamid Shijaku”. Ishte i frikësuar, i pashpresë, i pafuqi për të pikturuar si një modernist i vërtetë, i ndaluar

të ekspozojë. Pikturoi pak për mbijetesë, i varur plotësisht nga pija, i përndjekur vazhdimisht. Hetuesia i kishte ribërë gati dosjen për ta arrestuar. Ai nuk ia dha këtë “shans”, sepse ishte i sëmurë me diagnozë të rëndë dhe ndërroi jetë më 26 qershor 1989, në Tiranë.

Memorie mbi artin modern të Edison Gjergos

22. Edison Gjergo duke pikturuar në LA “Jordan Misja”.

Edison Gjergo e donte pikturën me jetën e vet; u diplomua si një profesionist i ri shumë i talentuar, ekspozoi dhe u vlerësua pozitivisht. Kjo (mbase) ngjalli xhelozia? Disa thonë: po. Xhelozia e një brezi ndaj tjetrit është normale. Në vitet '70 “xhelozia” ndaj Gjergos, Velos, Osekut, Hilës, Bashës, Shimës, tregoi për një evolim të pikturës shqiptare, për një ndryshim cilësor nga piktura e mëparshme e realizmit socialist, por tradicionalja dhe diktatura e cilësuan të dëmshme. Politika dhe arti zyrtar e shfrytëzoi dhe me persekutime e ndaloi hovin e krijimtarisë së tyre në moshën më aktive dhe energjike. Edison Gjergo ishte një shpirt i lirë, karakteristikë e artistëve në çdo kohë. Ai dhe grupi i artistëve të rinj u përpoqën të pasuronin pikturën e tyre me elemente të artit të avangardës europiane dhe ta pasqyronin jetën socialiste paksa në ndryshim nga parimet e metodës së realizmit socialist. Ata, secili, u përpoqën të zbulonin veten përmes gjuhës dhe stileve individuale. Një veti kjo e disa prej shkollave realiste të vendeve socialiste të Europës. Edison Gjergo jo vetëm u përpoq të pikturonte disi ndryshe dhe me profesionalizëm, por nuk pati frikë të eksperimentojë në disa forma, për të gjetur individualitetin artistik.

Edison Gjergo kishte edukim figurativ dhe mendoi se vetëm si një njeri me bindje të qarta mbi lirinë mund të arrish të shprehesh i lirë edhe në art. Edison Gjergo gjatë pikturimit ka respektuar këtë parim dhe ka arritur të na trashëgojë pikturën *Epika...*, që është piktura më e afirmuar e artit modern shqiptar të krijuar në periudhën e shkurtër të liberalizmit. Ajo konfirmon realisht shprehjen e Islam Spahiut se “Edisoni nuk kishte lindur për hero, por për artist”. Edison Gjergo me jetën e tij

23. *Epika e yjeve të mëngjesit*, 1971,
©GKA, Tiranë

24. Edison Gjergo, pak kohë para arrestimit.

të shkurtër sfidoi regjimin totalitar dhe piktura *Epika...* sfidoi realizmin socialist. Në imazhin e saj pasqyrohet një deqik nga Lufta Nacionalçlirimtare, subjekti i diktuar nga doktrina, por imazhi i saj ka krijuar një atmosferë që nuk i përket realitetit objektiv, as realitetit revolucionar, por një realiteti artistik, i prekshëm vetëm nga artisti dhe i pëlqyer nga njerëzit, siç mendonte qartë artisti. Atij viti u prit me entuziazëm, por atij viti e më pas e dërmuan me kritika, derisa pas arrestimit të Edisonit, në vitin 1975, e burgosën dhe pikturën në fondin e zi të GKA-së. Mbijetesa e *Epikës...* është shenja e ekzistencës së piktorit Edison Gjergo në të gjitha të tashmet. Ajo është emri i skalitur i artistit në historinë e Shqipërisë, është shenja e providencës së shpirt të lirë, që nuk u nënshtrua, por sfidoi diktatorët artistë që drejtuan LSHASH-në, sfidoi diktatorin dhe sistemin komunist.

Të tjerët rreth Edison Gjergos¹²

Llazar Taçi, piktor, shok i ateliesë së Edison Gjergos në ILA: “Edisoni dallonte nga ne të tjerët... ishte i çlirët, i gëzuar, serioz në pikturim, punonte me penelata të gjera. Kishte kujtesë të fortë. Ishte i lidhur me muzikën klasike dhe mund të dëgjonte tri orë me radhë Çajkovskin e kompozitorë të tjerë botërorë.”

Lumturi Blloshmi, piktor dhe mike e tij: “Edisoni ishte shumë simpatik, ëndërrimtar, pasionant, i dobët dhe i ndjeshëm karshi vështirësive. Ai ishte shumë serioz ndaj pikturës dhe shoqërisë... shihja në sytë e tij ekspresivitetin e lëvizjeve të penelatave dhe gjallërinë për ngjyrën.”

Tatjana Gjergo, e shoqja: “E kisha parë për herë të parë dhe më kishte mbet në mendje me një shall me kuadrate bardhezi dhe një meshin të zi. Edin, askurrë nuk e kam ngacmuar për kohën e burgut... Vajza jonë Eda ishte vetëm 15-ditëshe kur ai u nda nga jeta dhe ishte shumë i sëmurë. Edi më mësoi të pikturoj. Edi më mësoi të ndiej muzikë. Edi kishte aq shumë pozitivitet brenda vetes, por nuk arriti të përballej me gjendjen e tij emocionale dhe me sëmundjen.”

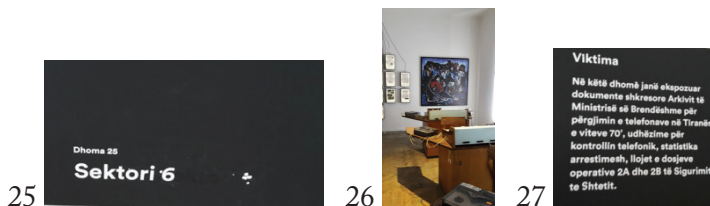
Islam Spahiu: “Ne, siç duket, vuanim shpirtërisht njëlloj dhe për t’iu shmangur hidhërimit, kërkonim të kundërtën e tij: gëzimin. Edisoni, pavarësisht nga teoria, praktikisht qëndronte mbi nivelin e një profesionisti të zakonshëm. Mendoj se këtë

¹² Tekste të shkëputura nga intervistat dhe marrë nga njerëz që e kanë njohur Edison Gjergon, në arsye të botimit të librit monografi arti, me titull *Edison Gjergo*.

avantazh atij ia jepte temperament i tejet i ndjeshëm, i cili e çonte në thellësi të pazakonta. Asnjëherë nuk ishte i cekët. Ishte i thellë, bile i pëlqente misteri. Aty ku kishte diçka gati të pakuptueshme, ai entuziazmohej. Duke mos qenë në pajtim me ambientin, ai vuante shpirtërisht dhe vetëm shpirtërisht. Duke mos duruar më, kërkonte mënyrën për të dalë që andej. E provoi në artin e pikturës, por kjo dukej dhe dënohej. Atëherë u lëshua pas pijes; pra, pinte, pinte, pinte... E në këtë gjendje ai i krijoi veprat e tij më të mira, ashtu si Modiliani, piktori i tij më i dashur. Kishte intuitë të mprehtë. Kështu ai e pasuronte shpirtin. Në burg rrinte i mënjanuar. As kur u liruam, aty nga viti 1982, nuk arritëm të lidheshim më. Tani për tani them: Për këtë e kam fajin vetëm unë. Kur më erdhi lajmi i tmerruar i vdekjes së Edisonit... Plaga që mora me këtë rast nuk më është mbyllur ende. Ajo më lëndohet sa herë mendoj për të.”

Maks Velo: “Edisonin e vlerësoj si një piktor të mirë, por kishte një temperament impulsiv, kontradiktor dhe të paqëndrueshëm. Në diskutimin krijues të ekspozitës e kam mbrojtur dhe e kam pëlqyer pikturën *Epika...*, e cila mori nga shumë të tjerë kritika të rënda dhe pavend.”

Në ditët e sotme

Sektori 6, Dhoma 25, Viktima – pamje nga mjedise të brendshme të Muzeut “Shtëpia me gjethe”, Tiranë

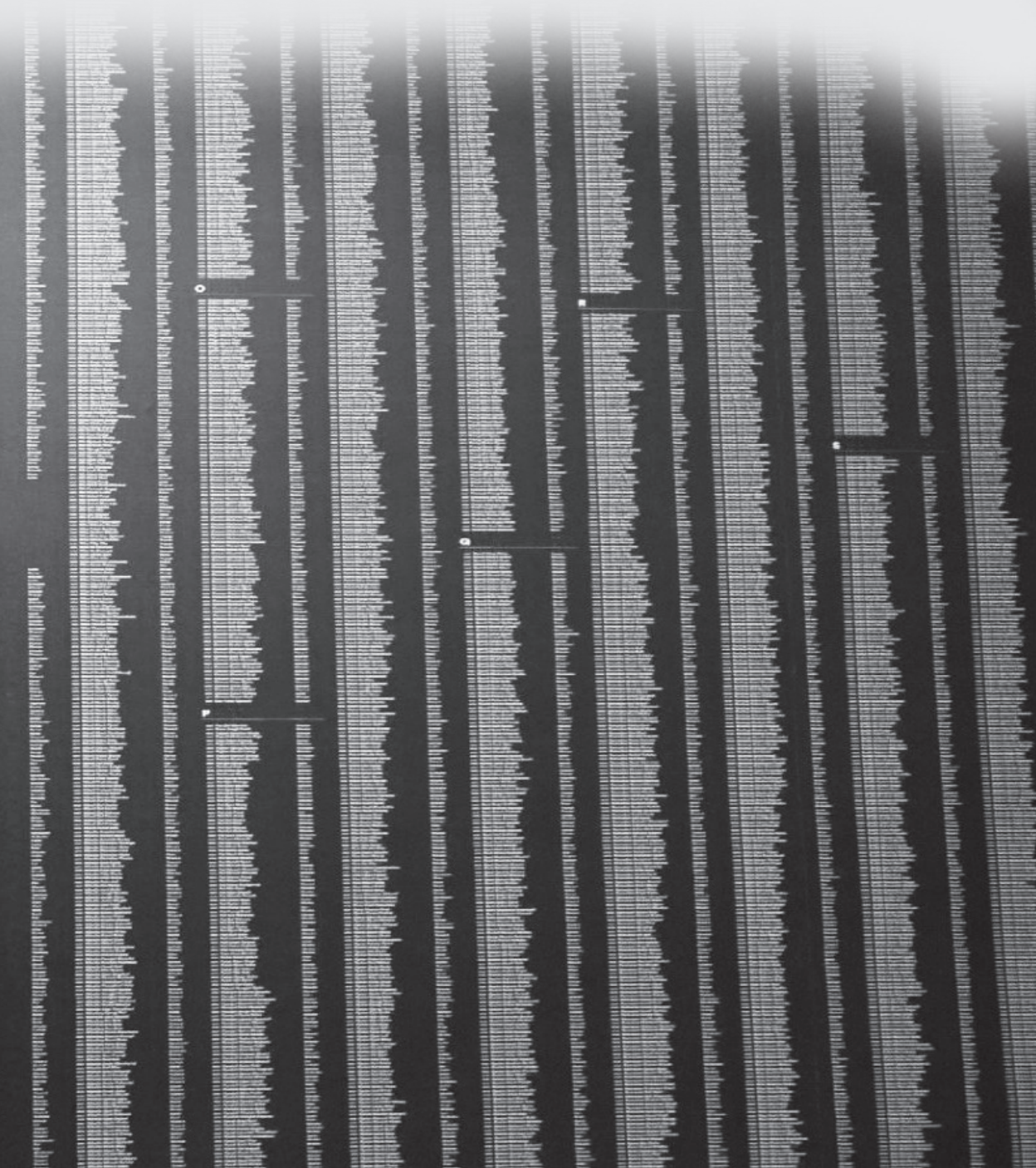
Edison Gjergo është një emër social e kulturor i rëndësishëm i asaj kohe, që radhitet ironikisht dhe në krye si “armik i popullit” pranë Velos, Osekut, Pervizit, Janit, Tushit, Tuçit, Pukës, Paços, Tasit, Shimës, Hilës, Bashës e artistëve të tjerë që vuajtën “të inkrimnuar”, pa asnjë lloj faji politik apo dëmtues ndaj interesave të atdheut. Nëse logjika e djeshme ndaj krimeve të tilla mbi njerëz pa bërë asnjë krim ishte e atrofizuar dhe e grumbulluar si një grusht në petkun e zi të frikës ndaj sistemit diktatorial, në ditët e sotme ajo arrin të argumentojë se sa banal e kriminal ishte, se sa agresor dhe i paditur ra mbi njerëz, të cilët s’kishin bërë asgjë më shumë vetëm se e dashuronin artin e tyre të ishte i lirë në shprehje dhe profesional, por i ndryshëm në formë dhe në përmbajtje nga realizmi socialist.

Maj-korrik 2019

AT E BURGOSUR ME STATUS POLITIK
VICTED POLITICAL PRISONERS

PROFILE TË NDRYSHME TË “ARMIKUT TË POPULLIT”

Vasfi Baruti

Lindur më 13.06.1941, në Korçë. U diplomua në Universitetin e Tiranës, dega histori-gjeografi (1967). Ka kryer detyra shtetërore në arsim. Ka fituar gradën shkencore “Doktor i Shkencave” në fushën pedagogjike. Në vitet 1992-1998 ka qenë drejtues i tri projekteve socio-historike me Komisionin European në Tiranë. Pjesëmarrje me autorësi në disa Konferenca e simpoziume kombëtare.

Binomi figura e “armikut të popullit” dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet ’44-’92 në imazhin e “armikes” disidente Ramize Gjebrea

Abstrakt: Nexhmije Hoxha (ideatore), partiaku i lartë Sofo Lazri (*Rikthimi i dhimbjes*) dhe mbesa romanciere Diana Çuli (*Engjëj të armatosur*) promovuan projektin “shenjtërimi” i *Zhulieta e Romeo Shqiptar* të Ramize Gjebreas me dashuri çmendurake në vite lufte. Ramize Gjebrea (20-vjeçare) 1 vit ilegale në Tiranë, 8 muaj komisare e rinisë antifashiste në rajonet Vlorë, Mallakastër, Kurvelesh dhe kalon “ylberin” – me sosh të pamundura, por të vërteta:

Liritë e të drejtat femërore në vitet e luftës kanë të vetmen dëshmi të shkruar dhe të botuar nga Gjebrea, që do ta kishin zili edhe etër të të drejtave të njeriut: “Të respektohet e drejta e të qenit njeri.”

Me përkushtim të jashtëzakonshëm për luftën, ditarin e ka mbajtur (thuaj) në përditmëri (ditë e natë), në kushte të rënda atmosferike/shëndetësore fshat më fshat e në Elbasan, Gjirokastrë, Tiranë.

Kudo shkon me temë dite “Shqipëria e shqiptarëve”, që s’mund të mos krijonte reaksion të fortë politik te Miladin e Mugosha, të motivuar për jugosllavizimin e Shqipërisë.

Shkrimi kundër gjyqeve partizane – faqja më e zezë e luftës – në revistën Kushtrimi i Lirisë mbeti pa të ngjashmen e vet në historinë e luftës.

Në vite lufte, vetmitare me veprimtari politike antikomuniste Shqipëria e shqiptarëve pa serbë, grekë e rusë dhe hapur vihej në konflikt politik me Rezolucionin e Konferencës së Parë të Partisë Komuniste (mars '43) që shpalli miqësinë serbo-greke, kur dihej ç'ishte Jugosllavia e Titos për Shqipërinë dhe sjelljet politike të emisarëve të tij këtu.

Nga dita e gjyqit deri te dita e ekzekutimit, 10 ditë e ndëshkuar që natën ta kalojë në haur me kafshë – në dukje e pabesueshme, por e vërtetë. Ekzekutimi i Gjebreas (pa të ngjashme me inkuizicionin mesjetar) i dha jetë *mitit* Gjebrea, idhull i partizanëve të Brigadës e femrave të rajonit të Vlorës.

Një letër e Enver H. është dëshmi se Gjebrea ishte me mision edhe në Shtabin Aleat Britanik.

Gjashtë muaj (1 korrik '43 deri funddhjetor) Gjebrea ishte njëshi në krye të rinisë antifashiste të terrenit në rajonin e Vlorës, Mallakastrës e Kurveleshit; formohet e shfaqet hapur *disidente* politike kundër partisë së vet komuniste, e vetme në vite lufte, derisa përjashtohet si anëtare e byrosë së Partisë të Brigadës V me urdhër të Mugoshës me letër nga Zagoria.

Do të ikin 40 vjet sa të zbulohet e *vërteta e fshehur* nga E. Hoxha se urdhri për ekzekutimin barbar të Gjebresë shkruhej nga vetë Dushan Mugosha dhe jo, siç dihet, nga Brigada V.

Në këtë 75-vjetor çlirimi zbulohet arsyeja e vërtetë e fshehur e vendimit të ekzekutimit të Gjebresë – agjëtimi hapur në popull për rrezikun serb, grek e rus për Shqipërinë dhe se “Kosova ka emrin Shqipëri jo Jugosllavi” përkundër shpifjes komuniste për “imoralitet” dashuror në luftë.

Në shoqërinë komuniste dhe afro tre dhjetëvjeçarë demokraci pluraliste mbahet në fshehtësi e vërteta e *rigjykimit* të vendimit të pushkatimit të Gjebresë nga Gjykata e Lartë Ushtarake, dhënia e pafajësisë e statusi “dëshmore”.

Ramize Gjebrea – një emër që meriton të gdhendet në gur!

Ekuacioni “armiku i popullit”- diktatura e proletariatit

“Armiku i popullit”-diktatura e proletariatit janë binomi historik *më i përgjakur* për popujt e Perandorisë Komuniste të Lindjes dhe shqiptarët zënë vend të parë turpi. *Fytyra e “armikut të popullit”*, një gjetje si s’ka më mirë për këtë konferencë shkencore ndërkombëtare.

Ramize Gjebrea, figurë emblematike e Luftës, vjen me përvijim modest në optikën *Fytyra e “armikut të popullit” dhe diktatura e proletariatit*. Në disa fletë mbetur nga ditari i liceistes Gjebrea (1940) lexohet: “...më të urrejtshmit e mi: diktatura, diktatorët...”¹ Në letrën për shoqen Agllai Zoto lëshon kumt qëndrese për rrezikun armik grek, serb e rus për *Shqipërinë dhe Kosovën* e kësisoj vihej përkundër PKSH-së Rezolucioni i Konferencës së Parë të Vendit.² Alarmi për rrezikun serb përforcohet dhe e *armiqësuar* godet sy në sy Mugoshën për Kosovën. Liceiste, me dosierin “*Armiku ynë* [i Kosovës]” me *kypra* shtypi për krimet serbe në Kosovë.³

Leksiku shqip – diktatura, armiku, armiku ynë – i Gjebresë në lice është ngasja për profilin historik të binomit “*Armik i popullit*”-diktatura e proletariatit. “Armiku i popullit” daton në vitin 68 (pas Krishtit) në Romën e lashtë, kur senati romak deklaronte *Hostis publicus* “armik i popullit” perandorin Lutius Domitius Ahenobarbus Nero Claudius Caesar, i njohur me emër Neron.⁴⁻⁵ Në letërsi “armiku i popullit” shfaqet (1605) në tragjedinë *Coriolanus* të Shekspir me subjekt Caius Marcus Coriolanus, legjendar romak. (“Ennemi du peuple”) “armik i popullit” ishte me shumë përdorje në Revolucioni Francez, kur Maksimilian Robespieri ligjëroi: “Qeveria revolucionare i detyrohet qytetarit të mirë në mbrojtjen e atdheut, por nuk i detyrohet asgjë ‘armikut të popullit’, veç vdekjes.”⁶

Në Bashkimin Sovjetik shprehjen “armik i popullit” Lenini e deklaroi pas marrjes së pushtetit – “armiku i popullit” burgosej/ vritej e humbte gjithë pasurinë familjare; të afërmit damkosen armik/tradhtar e persekutohen; të ishte “mik i një armiku të popullit” viheshe në dyshim e në shenjë për keq. Sipas William Taubman, autor i biografisë së Hrushovit, shprehja “armik i popullit” kishte shumë përhapje në diktaturën staliniste, por në “erën” e re të Hrushovit ishte

¹ Familja Vera Malo, Tiranë, 2005. Ruhen mjaft dokumente të Gjebresë që jepen në monografinë për Gjebrenë.

² AQSH, Fondi 30, Dosja 2, 1943. Referimi më i plotë në faqet vijuese.

³ Faksimile në librin: V. Baruti, *Ramize Gjebrea*, 2009, f. 42.

⁴ Jal, Paul (1963) *Hostis (publicus) dans la littérature latine de la fin de la République*.

⁵ Garzetti, Albino (2014) *From Tiberius to the Antonines: A History of the Roman Empire AD 14-192*, Routledge, p. 220

⁶ Robespierre, Le but du gouvernement constitutionnel est de conserver la République; Celui du gouvernement révolutionnaire est de la fonder. [...] Le gouvernement révolutionnaire doit au bon citoyen toute la protection.

referim thjesht historik ose kur bëhej humor me “armikun e popullit.”⁷ Në Kinën komuniste, sipas Philio Short, “armik i popullit” referohej rrallë e për konsum të brendshëm. Në Gjermaninë naziste “çifutët” damkosen “armiq të popullit”.⁸ Vitet ’60 në SHBA *Black Panther* dhe *Students for a Democratic Society* godisnin kudo me termin “armiq të popullit”.⁹

Dhe për të ardhur tek argumenti “armik i popullit” në kushtet e komunizmit shqiptar të Luftës, kur ai institucionalizohej në PKSH. Rezolucioni i Konferencës së Grupeve kërkonte që kundërshtarët politikë [armiq] “të shtypen energjikisht”, kurse Rezolucioni i Mbledhjes Themeluese kërkonte vigjilencë ndaj “armikut”: “Nuk duhet të harrojmë rrezikun nga influenca nacionaliste [nacionalizmi patriotik shqiptar]”¹⁰ dhe në vite fjala *nacionaliste* retushohej te *nazistët*, tek i ashtuquajhuri Rezolucioni¹¹ dhe pas gjashtë muajsh “armiku i popullit” bëhej “armik i betuar i popullit”,¹² kurse në dokumente të tjera partiake shihen *një tufë* armiqsh: armik i popullit, armik i Partisë, tradhtar i Partisë, armiku i klasës! Fytyra e “armikut të popullit” lexohet tepër qartë në dokumentin e *pushtetit* komunist të luftës, *Statuti e rregullorja e këshillave nacionalçlirimtarë*,¹³ në Konferencën e Dytë Nacionalçlirimtare të Shqipërisë (shtator 1943), ku përcaktohen gjashtë kategori “armiqsh të popullit”, por edhe me masa dragoniane për ta: me *vdekje, djegje të shtëpisë, konfiskim pasurie*.

Historiografia shqiptare për vendosjen e diktaturës së proletariatit i referohet Kushtetutës (1976): “Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë është shtet i diktaturës së proletariatit (neni 2).”¹⁴ Përkundër, vendosja e diktaturës së proletariatit ishte program i partisë komuniste në vite lufte, por tekstet akademike të historisë e historianë “të pavarur” i referohen të ashtuquajturit Rezolucioni i Mbledhjes Themeluese, se partia komuniste kishte qëllim çlirimin e vendit nga pushtuesi fashist dhe vendosjen e regjimit demokratik, aspak komunizmin. Paralel

⁷ “Опубликован шорт-лист претендентов на звание ‘враг народа в левом движении” Retrieved January 13, 2016. “Кадыров призвал относиться к внесистемной оппозиции как к врагам народа”, Retrieved January 13, 2016. “На площадке путинского “Народного фронта” предложили вернуть в употребление статус “враг народа””, Retrieved January 13, 2016.

⁸ “The Germ”. Der Stürmer (38). September 1938. Ashbury, Edith Evans (February 10, 1971).

⁹ Ashbury, Edith Evans (February 10, 1971). “Newton Denounces 2 Missing Panthers”. *The New York Times*. Retrieved 21 March 2017

¹⁰ AQSH, Fondi 14, Dosja 1, viti 1941. Cituar nga një artikull i gjatë i Enver Hoxhës në revistën *Shqipëri-Jugosllavi*, nr. 1, 1947, që padashur zbulohet rezolucioni i vërtetë i mbledhjes themeluese të partisë komuniste, por që revista është zhdukur nga fondi i Bibliotekës Kombëtare, Tiranë.

¹¹ Faqe 31 dhe fjala *nazizmi* është krejt e pakuptimtë në përmbajtjen e atij paragrafi.

¹² AQSH, Fondi 14, Dosja 1, 1942.

¹³ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943-1945 – Vështrim përmes dokumenteve perëndimore*, 2012. Statuti dhe Rregullorja e Këshillave Nacionalçlirimtarë, shtator 1943, faqe 31-40.

¹⁴ Ligji nr. 5506, dt. 28.12.1976.

Binomi figura e "armikut të popullit" dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet '44-'92 në imazhin e "armikes" disidente Ramize Gjebrea

me çlirimin nga fashizmi, partia komuniste kishte motiv komunist *vendosjen* e diktaturës së proletariatit, madje *synohet* që dita e çlirimit të ishte njëherësh edhe dita e vendosjes së diktaturës së proletariatit.

Në veprat e diktatorit gjen plot referime për *sovjetët* dhe socializmin në BS, kurse tepër i hapur ishte në mbledhje me kuadrot e larta të Partisë e ushtrisë: "Vetëm me kuadro të shëndosha do të kemi ushtri të fortë për t'ja arrijt objektivit të caktuar nga Marks, Engelsi, Lenini e Stalini. Kalimi jonë nga demokraci borgjeze në socializëm do jetë i shpejtë po të kemi ushtri të fortë, do të dijë se lufta e saj do të mbarojë vetëm me diktaturën e proletariatit."¹⁵ E ndodhi vërtet si ideoi diktatori, ama popullit i premtoi se formën e regjimit do ta vendoste vetë!

Thërrime me "mjaltë"

Thërrime me "mjaltë" janë gjetje me ngarkesa formimi shkencor, politik, moral, patriotik të Ramize Gjebreas, me 7 vjet në Institutin Femëror "Nëna Mbretëreshë"/Skënderbeg, dega lice klasik. *Thërrime me "mjaltë"* janë këqyrë në shënime, ditarë, letra, vizime në libra, në kujtesë të bashkëkohësve:

[*Atdheu*] Atdheu ka emrin Dashuri! [*Ideali fetar*] Dashuria më e madhe për Zotin, dashuritë e tjera dhurata të tij. [*Shqiptaria*] Shqipëria e shqiptarëve! [*Liria*] Pema e lirisë kërkon të vaditet e të mbrohet me gjak lirie! [*Morali*] Po dashurisë! Jo urrejtjes! Me dashurinë e Zotit të shuajmë urrejtjen! Lëre në brejtjen e ndërgjegjes së vet! Le të jetë gjithnjë trupi në paqe me shpirtin. [*Dashuritë*] Dashuria, komandanti në fronin e zemrës! Dashuria të hyjë në shpirtin e njëri-tjetrit, harmoni shpirtërore, morale e fizike që dashuria të jetë e pakrisur, të mbetet përjetë rinore e mos vyshket kurrë! Dashuri të tjera Zoti, Familja, Atdheu, Flamuri, dijet, letërsia... [*Virtytet*] Sinqeriteti, mirësia, dashuria, besa, s'ka kompromis me të vërtetën! [*Të neveritshme, mortore*] Zilia, ambicia, intriga, urrejtja, egoizmi. [*E vërteta*] Nëse Perëndia në dorën e djathtë mban të vërtetën dhe në të mëngjërën dashurinë me anë të së cilës kërkojmë të vërtetën dhe të më thosh zgjidh: unë edhe sikur ta dija se do gabojsa do t'i shtrëngoja dorën e mëngjër. [*Kënga e bukur*] *Kosovë e Çamëri*. [*Opera e ndjerë*] *Dasma e Figaros*. [*Urrejtja*] Jago, Neroni, diktatorët... [*Betimi*] Për Besë! Për Flamur! [*Shkrimtari më i madh*]: "Për Gjebrenë më i dashur ishte Dante Alighieri, dinte përmendsh qindra vargje të *Komedisë Hyjnore* (italisht) e fliste si princeshë." [...] Libri *Ribairat* e Omar Khajamit - ndërkohë i shumëlexuar *për himne dashurisë*, verës e rakisë dhe tjetër gjetje *është* ndërdijsa Gjebrea, licesiste: *Rubairat e Lirisë* – s'mund të gjendej kësi "pagëzimi" tek askush atëherë e sot: *Më mirë bukë thatë e rrobe-çqyer/ Me ujë rro, i lirë, poçe-thyer,/ se sa prej skllevësh gjak përlyer a skllav në zgjedhë shtypëse mbërthyer...*

¹⁵ AQSH, Fondi 10, G. 3, Dosja 2, 1944. Referati XV, 20 mars 1944.

Përndjekje nga kuestura fashiste

Gjebrea ishte protagoniste në mjaft aksione brenda Institutit, veçoj rolin *Vajza që vdes mbi flamur në shfaqjen Besa* mesnatën e 31 marsit '39, që nxori në rrugë spektatorët dhe me ta u bashkuan qindra qytetarë në sheshin *Skënderbej*. Demonstrata ishte *sinjali i parë* për rrezikun e pushtimit fashist dhe që historiografia dje e sot e shtrembëron *së keqi*; nga vendimi i përjashtimit nga shkolla e shpëtuan vajza mikesha italiane (franceskane).¹⁶

Më 28 tetor '41 në *Kinema Rex1* fashistët manifestonin përvjetorin e ardhjes së fashizmit në *Romë*, një ftesë dërgohej në Liceun e Shtetit dhe Ramize Gjebrea bashkon vajza e djem të Liceut e Shkollës Teknike dhe motivohen të venë e të bëjnë rrëmujë ceremoninë fashiste, që edhe ta mendoje ishte marrëzi. Vajza e djem në holl të Kinemasë shfaqën shenja revoltuese e me shkopinj gome nxirren jashtë, në rrugë i prin Flamuri e deri në sheshin *Skënderbej* bashkohen shumë qytetarë, vlojnë parullat antifashiste, ishte demonstratë e parë *politike* antifashiste. Gjebrea, udhëheqëse e rinisë antifashiste të Liceut të Tiranës,¹⁷ në mbrojtje të flamurit rrëzoi fashistin nga kali.¹⁸ Nexhmije Hoxha në librin *Një jetë me Enverin* botoi montazhin (Figura 1). Pret kokën e Gjebresë, e transplanton në trupin e saj dhe ja leximi: “Për herë të parë në një vijë zjarri me Enverin. Demonstrata e 28 tetorit 1941 në Tiranë”, dhe që ndërkohë ishte në ceremoninë fashiste, anëtare e partisë fashiste, siç shihet në dokumenti arkivor. Për protagonizëm në demonstratë, Ramizeja vihet në ndjekje nga kuestura fashiste (Figura 2) dhe hidhet në ilegalitet.

Figura 1. Montazh nga Nexhmije Hoxha.

¹⁶ AQSH, Fondi 153, Dosja 130/2, 1941.

¹⁷ Niko Opari, “Qëndrori Komunist. Disa kujtime”, *Bashkimi*, 9 shkurt 1947.

¹⁸ Fakti edhe nga Albert Abazi, *Ushtria e Koba*, 22 tetor 1994.

Binomi figura e “armikut të popullit” dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet ‘44-’92 në imazhin e “armikes” disidente Ramize Gjebrea

Rrëmbimi i pedalinës së shtypshkronjës

Vitin 1942 Gjebrea e kaloi në ilegalitet. Përpos shumë veprimtarive e aksioneve antifashiste, aksioni që tronditi organet fashiste ishte rrëmbimi i pedalinës së shtypshkronjës *Gutenberg* nga njësi gueril Mihal Duri, Misto Mame, Qirjako Deçka e Gjebrea, protagoniste kryesore në aksion.

“[...] Ti Ramize, - ndante detyrat Mihali, - do të hiqesh si bashkëshorte”.¹⁹ Gjebrea futi revolverin në çantë lustrafine. [...] Në mbrëmje, kur ora e madhe ra 8 herë, çifti gjendej pranë rojës. Kaloi ca metra matanë shtypshkronjës për t’iu larguar vështrimit të ushtarit fashist. [...] Gjebrea i afrohet rojës, i buzëqesh e këmben disa fjalë me të. Roja fashiste i afrohet, i buzëqesh e këmben disa fjalë me të. Roja që shikon me lakmi vajzën e bukur, s’vuri re pjesëtarët e njësitit që hapën derën e dy nga dy hynë në shtypshkronjë...²⁰

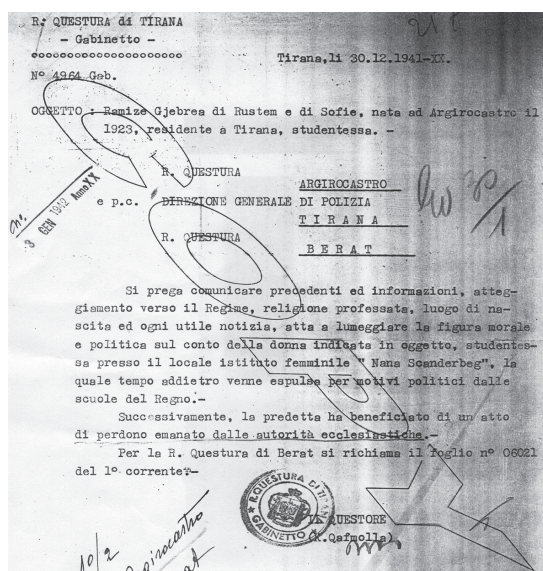

Figura 2. Kuestura fashiste në përndjekje të Gjebresë.

Ramizeja e armatosur shoqëroi shtypshkronjën jashtë Tirane. Megjithëse shkohej në fabrikën e tullave [Kamzë] e nuk ktheheshin prej saj, karabinieri i postbllokut e hëngri gënjeshtërën që i trilluan kur i pyeti çfarë kishin në makinë: është e ngarkuar me tulla! Qe fati i tij që nuk insistoi për kontroll, por i la të lirë. U krye me sukses aksioni! Ramizeja mori pjesë në shumë aksione të tjera [...] ²¹

¹⁹ Çifti i zgjedhur ishte: Ramize Gjebrea e Misto Mame.

²⁰ Fane Boshnjaku, *Mihal Duri*, 1973, f. 42.

²¹ P. [liceist], “Nga lufta për çlirim”, *Rinia*, 15 shkurt 1947.

Në aksion më e rrezikuara ishte Ramizeja: roli për të luajtur para shtypshkronjës e për të hyrë aty. Në situatën më të keqe të mundshme që mund të krijohej me rojat e armatosura, më e rrezikuara ishte Gjebrea; pas hyrjes në shtypshkronjë më e keqja e parashikuar do të binte po mbi Gjebrenë! Puna në shtypshkronjë kërkon jashtëzakonisht kujdes, sipër rrinte një inxhinier italian, në të majtë te porta roja e kufirit, në të djathtë, poshtë, posta e karabinierisë, përpara tek është sot Ministria e Drejtësisë e Postë-telegrafi ishin kazermat dhe nga zhurma më e vogël dështonte aksioni.²²

P., shok liceist, në shkurt '47 bën portretin e Gjebreas, shoqes më të mirë, ama të shkruaje për Gjebrean "armike" ishte si të mos llogarisje ç'rrezik i madh të bën pusi për jetën. "...Më kujtohet sa e guximshme dhe me *ç'kurajë* punonte në kohët më të vështira të okupacionit Ramize Gjebrea, udhëheqësja jonë në shkollë. Ajo ndiqej, ishte ilegale n'atë kohë, megjithatë ajo ishte gjithmonë te ne, gjithmonë na mblidhte, na udhëzonte! [...] Përshtypjen më të madhe ma ka lënë mbrëmja kur e pashë Ramizenë *të nisej në aksion* [...] Ramizeja *më tregoi revolverin dhe plumbat që mbante në xhep dhe shenjën e njësiteve guerile që kish vënë në të kthyerën e xhakës*. [...] Sa herë e shihja e sa herë e kujtoj më vjen ndër mend Ramizeja trime e njërit prej aksioneve të para në Shqipëri që bëri shumë bujë e shumë i tronditi armiqtë. Sa herë e shihja gjatë rrugës Ramizenë *bëhesha më trim! Sa herë e kujtoj sot bëhem më entuziast e i vendosur për punë*". P.²³ P. portretizon me dashuri e dhimbje e çasti fatal – instinkti i jetës – s'ka guxim të lërë gjurmën e emrit!

Ramize Gjebrea, "Ramona", "Interesanti", "Kaçanik"
23 prill 1923-7 mars 1944

²² *Partizanët tregojnë*, Tiranë, 1967, f. 13.

²³ P., gazeta Rinia, 17 shkurt 1947. (E pamundur të identifikoj autorin.)

Meraku: Liritë e të drejtat femërore dhe “Të respektohet e drejta e të qenit njeri”

Më 1 korrik '43 Gjbrea me pasaportë false është në rrugëtim për në Fier (arsye lufte) dhe pas disa ditësh e pret në Vlorë një i njohur i afërt, Reis Malile. Nga rajoni i Vlorës revistës *Kushtrimi i Lirisë* i dërgon për botim shkrimin *Të rejtat shqiptare në luftën kundër fashizmit*, me pseudonim “Zala”,²⁴ botuar gusht 1943.²⁵ Ishte i vetmi shkrim në botime të luftës për mbrojtjen e lirive, të drejtave të vajzërisë, femrës shqiptare, që *vajzat* të mos jenë tufë delesh të *blegërjën* kokulur po-në që *kërkon* “bariu” i tyre. Citimi i paragrafit nga propaganda fashiste përfundon me fjalëzën latine *sic*,²⁶ e përdorshme në shkencë e publicistikë, në Shqipëri ishte “armiçësore”.

Në historinë e luftës Gjbrea ishte *e vetmja* që shkroi për liritë e të drejtat e vajzave, të njeriut, por dhe i mbrojti në polemikë me propagandën fashiste: “Për një botë përparimtare, ku e drejta si njeri do të respektohet, skllavëri e injorancë s’do të ketë; e reja të kërkojë të drejtat e lirinë e mohuar, të kërkojë të drejtën e jetës së lirë.”²⁷ Me vlerë manifesti: E Drejta e Jetës, e Drejta e Sigurisë së Jetës, e Drejta e Lirisë së Jetës! Shkruar me mendje e zemër, ama edhe sot për t’u lexuar po me mendje e zemër! Gjbrea kërkon që gjeneratat e reja të këndojnë në liri: “Kur liria do të fitohet [...] gjeneratat e reja do të këndojnë të lira.”²⁸ Në *gjiqin e Partisë*, Gjbresë i bëhej edhe kritika: “Ke kënduar këngë dashurie.” E gjegjja e saj: “Po, kam kënduar e vinin mirë.” Kur *këngët e dashurisë fituan të “drejtë” qytetarie, në socializëm!*

Gjbrea njëzetvjeçare *skalit* mençuri hyjnore: “Të respektohet e drejta e të qenit njeri.”²⁹ Një gjetje intelektuale *lapidare* për anale të së drejtës. Në Konferencën e Zalosnjës flet për rininë kryeqytetase dhe thekson: “Përgjithësisht, femrave në Tiranë u pëlqen mënyra borgjeze e jetesës.”³⁰ Një vit e ndarë nga jeta dhe vajzave të reja në Tiranën e çliruar u ndalohej të venë në lokale ku dansohej, këndohej, dëfrehej: “...Është vënë re se partizanet e reja frekuentojnë kafe publike, ku ka orkestra e dansohet. [...] Prandaj të ndalohen të shkojnë në lokale të tilla.”³¹ Gjbrea evokon liritë e të drejtat e vajzërisë e njeriut dhe jo lirinë që të *priste fytin* nga dalin fjalë: *Liri, të drejta, këngë dashurie*. “Kodi” Gjbrea është *më lart e më larg* se vetë Kushtetuta e re e Republikës.

²⁴ Vend i shenjtë pranë Teqesë së Gjirokastrës.

²⁵ *Kushtrimi i Lirisë*, nr. 6-7.

²⁶ Sic nga latinishtja: mos e vër në dyshim: kështu është shkruar...

²⁷ Po aty: 21-22.

²⁸ Zala, *Kushtrimi i Lirisë*, nr. 6-7, 1943, f. 25.

²⁹ Zala, *Kushtrimi i Lirisë*, nr. 6-7, 1943, f. 21.

³⁰ AQSH, Fondi 56, Dosja 6, 1943.

³¹ Procesverbali i diskutimeve në konferencën informative nga KQ i PKSH-së më 18.3.1945, me referues Nako S.

Ditar lufte i paekuivalent

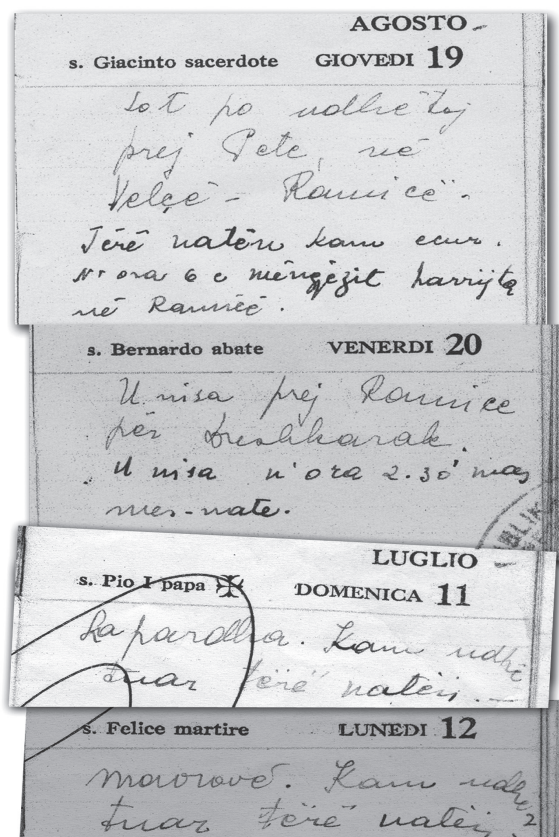

Figura 3. Faqe ditari nga Gjebrea.

Agjenda Gjebrea, format i vogël xhepi, botim francez me ditët e muajt në frëngjisht. Është ditar i paekuivalent në memoriaristikën e luftës. Ditari me 142 faqe të mbetura dhe diferenca e grisur në ish-arkivin qendror të partisë komuniste. Asgjësohen ditarë me ngjarje e persona me të cilët Gjebrea ishte në konflikte pune e idesh, si Mugosha, Miladini, vipat e Qarkorit e Komandës etj.; po edhe të zvogëlohen përmasat e tij, tregues i vlerave të veprimtarisë së madhe të “Interesantit” në luftë. Ditari i plotë i bën hije Xhuglinit për vitet e luftës dhe s’ka kush tjetër të interesuar për këtë krim arkivor! Thuajse në përditmëri, ditë e natë, në kushte të vështira atmosferike e situata të rënda shëndetësore, është fshat më fshat në rajonet e Vlorës, Mallakastrës e Kurveleshit. (Figura 3)

Magjia e përshëndetjes pa kartë

Më 20 janar ’44 përrurohej Brigada V, në Bramyshnjë të Vlorës, në festime kishin ardhur rreth 1000 vlonjatë nga gjithë krahinat. “Interesanti” Gjebrea, e përzgjedhur të bënte përshëndetje për krijimin e Brigadës V. *Magjia e përshëndetjes pa kartë*, fragment.

Përshëndetja:

“Shokë dhe shoqe partizane, nëna e baballarë, që na rrethoni në këtë festë. Ne rinia, vajzat shqiptare, jemi të vendosura të luftojmë për liri si dhe burrat. Kur Mitatin³² e vranë, fashistët iu afruan, i hoqën shaminë e kuqe të qafës e kapelën me yll, e në sytë e tyre Mitati që ende gjallë e fshinë këpucët me të. Si kryen këtë veprim të poshtër e qëlluan djaloshin përsëri në gjoks dhe e shtynë në baltë. Fashistët nuk e dinin që për atë baltë³³ Mitati kishte marrë malin për liri. Ajo baltë e gatuar e skuqur me gjakun e Mitatit kërkon nga ne hakmarrje 100 për një. Në qytet fashistët e tradhtarët vrasin, djegin, dhunojnë motrat tona e ato po përgjojnë nëpër dritare për të dëgjuar zërin tonë, zërin e pushkës partizane. Të gjithë në këmbë, hakmarrje për gjakun e shokëve. Armiku do të na e paguajë çdo pikë gjaku me një kokë ushtari!”³⁴

“Interesanti” bëhet zot i të gjithëve, mbretëron qetësia, heshtje e devotshme u vendos te të gjithë në shesh dhe tërë sy e veshë ishin në përshëndetjen e zjarrtë. Magjia i kishte mbërthyer te folësjat që ligjëron pa kartë, përshëndetja kishte mbaruar e lebër krenarë s’u besojnë syve ç’panë te bukuroshja partizane e ç’dëgjuan nga goja e saj!

E terrorizuar – terrorizmi komunist i gjyqeve

Gjyqet partizane, gjyqet popullore partizane, gjyqet e Partisë janë *faqja më e zezë* e luftës. “Zala” Gjebrea, e terrorizuar nga terrorizimi i mijëra fshatarëve/ fshatareve të thirrur në procesione terroriste të ekzekutimit të shpirtrave femërorë të pafaj, shkruan për revistën *Kushtrimi i Lirisë* e gjegjja i vjen te Posta e Redaksisë: nuk botohet pse “gjyqi i popullit di pse dënon”. (Figura 4) Në arkiva mbeten disa dokumente për ç’shkruan “Zala” dhe sjell faktologji për ç’e terrorizon “Zalën” – dhe la pas të pangjashmen në historinë e luftës: kritika e saj për shtyp është *e vetmja*

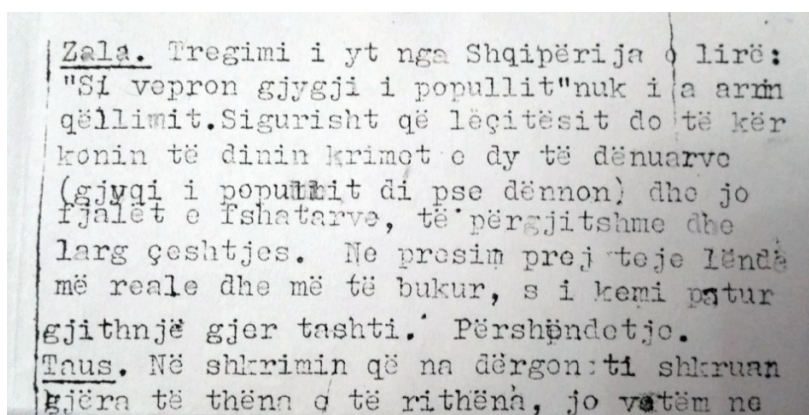
³² Mitat Dautaj, dëshmor i 8 shkurtit 1943. Kënga *Dalëngadalë po vjen behari* u kushtohet dy dëshmorëve rënë njëherësh: Mitat Dautaj e Lef sallata.

³³ Çajupi në polemikë me Lulo Malësorin [*Milo Duçi*] shkruante poezinë *Balta*, u bën himn mirësive të baltës. Gjebrea përdor me mjeshtëri metaforën balta që ngjizi te partizanët dëgjues.

³⁴ Bilbil Gjika, *Tregim për Hodon e ngjarje lufte*, Tiranë, 2003, f. 38-39.

kundër praktikave komuniste të partisë së vet. *Monstra terroriste* mbi shpirtra të *pafaj* femre...

Në Dukat të Vlorës, Dine 15 vjeçe braktis burrin 65-vjeçar (i paaftë për burrë) dhe bashkohet me rreshtat partizanë. Nga deklarata e saj, në gjyq: "...në orët e mbremjes në Krapse të Dukatit, mbasi isha pa mbulesë, fjeta në krahun e djathtë të K. [...] Zallko [...] Mirëpo në mes të natës ndjeva se K... më kishte hipur sipër për bashkim seksual. E shtyta e sa të thërrisja, ai më tha mos folë e nuk u ndjeva. [...] Gjatë kësaj kohe na ndjeu komandanti i kompanisë dhe na zuri në flagrancë [...] Vendimi i gjyqit: u pushkatua para brigadës dhe gjithë fshatarësisë së krahinës."³⁵

Zala. Tregimi i yt nga Shqipëria o lirë:
 "Si vepron gjyqji i popullit" nuk i a arm
 qëllimit. Sigurisht që lëçitësit do të kër
 konin të dinin krimet e dy të dënuarve
 (gjyqi i popullit di pse dënon) dhe jo
 fjalët e fshatarve, të përgjithshme dhe
 larg qeshtjes. Ne presim prej teje lëndë
 më reale dhe më të bukur, s i kemi patur
 gjithnjë gjer tashti. Përshëndetjo.
 Taus. Në shkrimin që na dërgon: ti shkruan
 gjëra të thëna e të rithëna, jo vetëm ne

Figura 4. "Nako" Nexhmije – përgjigje Gjebresë për mosbotimin e shkrimit.

Fatime Shahini, 25 vjeçe, nënë e pesë fëmijëve, për bukën e fëmijëve shërben në teqenë e Çorrushit me baba Derish Aliun (nën petk fetar fshihej kryetari i Këshillit NÇL të krahinës) dhe i thuret intrigë nga Komanda e Qarkut: dashuri me baba Aliun. Në gjyq e mbytur në lot: "Nuk është aspak e vërtetë të kem prishur nderin tim me Dervish Aliun. Janë shpifje për inate personale."³⁶ Bashkëshortit në gjyq i kërkohet qëndrim, por ai kërkon prova dhe s'i jepen.

³⁵ AQSH, Fondi 56, dosja 49, 1944.

³⁶ AQU. Fondi Shtabi i Përgjithshëm, Dokumenti 2, gusht 1944.

VENDIM:

1. *Dënim me vdekje Dervish Aliut* si shkelës i moralit fetar e i luftës Nacionalçlirimtare.
2. *Dënim me vdekje Fatime Shahinit* si shkelëse e moralit popullor dhe të atij familjar, sepse në *familje ka shkelur kurorën* si e martuar dhe ka cenuar moralin e gruas antifashiste. Të pandehurit simbas vendimit ekzekutohen në vendin e ngjarjes [*pse atje “shprehë” dashurinë*] në katundin *Çorrush* dhe ekzekutohen përpara turmës popullore të gjithë krahinës [Mallakastër].

*Zona e Lirë, 2 gusht 1944*³⁷

Në Mesaplik në sy të së dashurës pushkatohej i dashuri, *te jazi i mullirit*, ku edhe i kishte propozuar dashurinë! Te jazi i mullirit, *përse?* Hakmarrje politike! Të merrej nga uji e në gurët e mullirit bëhej miell gjaku! [Ç’xhahilë!]³⁸ [...]

Ese femërore, që s’i gjej të ngjashme

Revista *Rinia antifashiste* nga A-ja te Zh-ja e shkruar nga “Interesanti” Gjebrea ditë-netët e Operacionit të Dimrit. Prej shkrimit për ditën e 8 Marsit, me ëndërr se do të jetë festa e femrave shqiptare, shkëpus një fragment për gjendjen e femrës shqiptare të kohës – një ese që s’i kam gjetur të ngjashmen deri më sot në krijimtari nga shkrimtarë, poetë, opinionistë, krijues (Figura 5):

*Gjendja e gruas në Shqipëri ka qenë e ëhtë e vajtueshme. [...] Femra jonë pa mbaruar ende së rrituri qe plakur, pa mbaruar së lozuri me lodra qe martuar, pa mbaruar së geni fëmijë qe bërë nënë. Nuk diti kurrë të shprehë një dëshirë të vetën, as kur kishte të bënte me jetën e saj...*³⁹

Gjebrea me kronikë nga fronti i Luftës:

*...Nuk kam kohë as kondita t’u shkruaj gjatë e me hollësi. Si do e kuptoni edhe nga njollat e bojës, këtë letër po e shkruaj në këmbë, në një tufan bore që s’të lë të marrësh frymë. Kemi dy javë që s’na zënë këmbët dhë, duke luftuar e çarë rrethime, të zbathur e të zhveshur, me bukë e pa bukë. Por, megjithëkëtë, të habitin trimëria e kuraja e të rinjve të batalionit që edhe në këtë gjendje të tmerrshme nuk përkulen, por bëjnë heroizma që s’merren dot me mend.*⁴⁰ (Gjebrea në krye të Batalionit të Rinisë të krijuar prej saj, ndërkohë inkuizitorët ngrenë akuza për “tradhti lufte”).

³⁷ Po aty. *Në kalim* e dy muajve Dervish Aliu shpallet “dëshmor”, kurse fëmijët pa nënë tregohen me gisht.

³⁸ Kolonel Proletar Hasani, 2003.

³⁹ AQSH, Dosja 182, 1944.

⁴⁰ Cituar nga arkivi: Bardhosh Gaçe, *Letra të shkruara udhëve të luftës*, gazeta *Zëri i Vlorës*, 16 qershor 1985, dhe Sofo Lazri, *Rikthimi i dhimbjes*, 2002, 63.

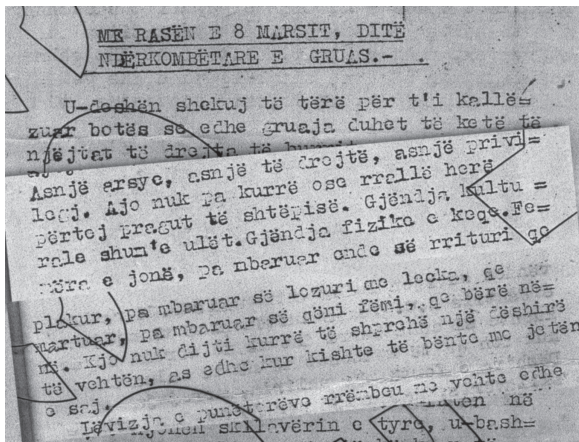

Figura 5. Ese për femrën shqiptare të kohës.

Revista *Gruaja shqiptare* (1943, nr. 3) botonte dy faqe ditari, të 10 e 13 shtatorit '43, shkruar me mjeshtëri për aksionin e drejtuar prej saj të 60 grave e vajzave të Tërbaçit e Kuçit që transportojnë në kafshë armatime nga kapitullimi i pushtesve italianë. E mjaft shkrime të tjera.

Heroikja

Një faqe ditari e shkruar majë malit Beun në krye të dy kompanive, më 4-10 shkurt '44,⁴¹ që vetëm një çast ndau jetën nga vdekja. Mbeti vetëm *dorëshkrim* në historikun e Brigadës V, pa u cituar kurrë:

“Me këtë rast përshkruajmë një tablo ku pasqyrohen vuajtjet e partizanëve dhe morali i tyre i lartë.⁴² *Prej 4 deri 10 shkurt [44] dy kompani të Batalionit të Tretë mbeten të rrethuara mbi brinjët e Vunoit, prej tri anëve nga gjermanët dhe nga ana tjetër mali i mbuluar me borë. Partizanët në këtë sektor, në mes të borës, në qiellin e hapur, pa bukë e pa rroba, qëndruan shtatë ditë të tëra. Kush mund të rezistonte kaq gjatë në të tilla rrethana! Kaluan gjashtë ditë dhe uria... Partizanët tërhiqen të gjithë drejt lartësisë së malit duke çarë borën që kalonte një metër, për të dalë në anën tjetër të malit, në Vranisht.”⁴³ Ditari vjen këtu si dëshmi se Gjebea këto data ishte majë Beunit në rrethimin e egër armik, përkundër akuzave të inkuizitorëve komunistë se kishte braktisur luftën në këto ditë.*

⁴¹Transkriptuar nga Hysni Kapo e Shefqet Peçi dhe autenticiteti i ditarit qartësohet në letrën e “Interesantit” për delegatin Nexhmije Xhuglini, 22 shkurt ‘44.

⁴² Me këto fjalë komisar Kapo e komandant Peçi fillojnë transkriptimin e ditarit të Gjebresë, por *pa cituar* autore Gjebrean, por ditari origjinal s'është gjetur (grisur, fshehur) me gjithë kërkimet ngulmuese arkivore të autorit.

⁴³ AQSH, Fondi 181, d. 34, 1944. Ditari i plotë jepet përfundi librit në publicistikë.

Rreziku serb e grek për Kosovë e Shqipëri!

Ramize Gjebrea i shkruan letër liceistes, mikeshës Agllai Zoto, dhe i kërkon t’i bashkohet asaj në luftë, me udhëzime të holla pune, por dhe një bombë politike: “...ta dijë populli dhe të gjithë se ne jemi për Luftën Nacionalçlirimtare dhe jo për të prurë rusin ose grekun me serbin këtu.”⁴⁴ Dhe letra me rrezikun serb, grek e rus për Shqipërinë kapej nga censura e D. Mugoshës. (Figura 6) Letra ishte një *flakëbedhëse* kundër Rezolucionit të Konferencës së Parë Komuniste (mars ’43), i cili damkos për armik armiqtë e rrezikut serb e grek për Shqipërinë: “[Armiku] trumbeton pa pushim për “rrezikun serb e grek” të shtrembëronte ndjenjat kombëtare e të krijonte preokupime të pavend për nationalistët dhe t’i shtynte për diversion e vëllavrasje në Ballkan.”⁴⁵

Mugosha kishte një përvojë më shumë dhe mbeti në memorie të Liri Belishovës: “...Nako Spiru më ka thënë se kur erdhi Ramzeja në Tiranë i kishte treguar atij se kishte pasur kontradikta me Dushanin, ia plasi në fytyrë: Kosova e ka emrin Shqipëri jo Serbi, siç doni ju.”⁴⁶ E kush tjetër t’i jepte kësi *shuplakë* Mugoshës në fytyrë, më të fortit të luftës, madje as mund të shkohej në mendje, më tepër vajzë, ama Kaçanik Kosove! Dje, më shumë sot, shndrit madhështia, magjia, *miti* Gjebrea! Gjebrea atje, në *panteoni* Kosova.

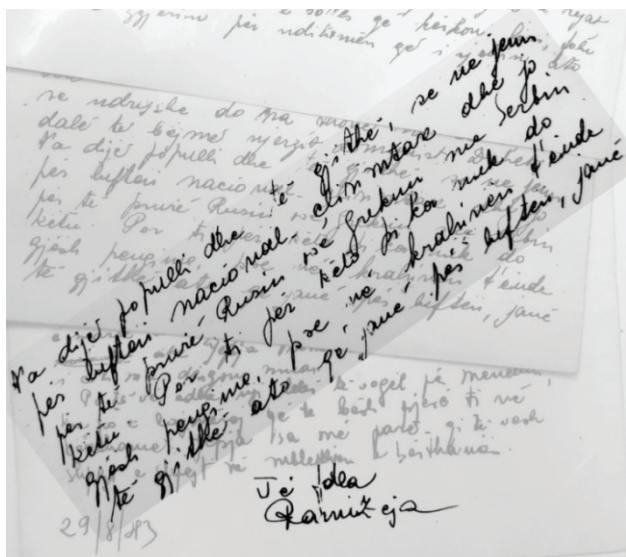

Figura 6. Letra e Gjebresë dërguar liceistes Agllai Zoto.

⁴⁴ Letër shoqes liceiste Agllai Zotos, 29 gusht 1943. Letra ruhet nga autori, V.B.

⁴⁵ AQSH, Fondi 30, D. 2, 1943.

⁴⁶ Liri Belishova, 2005. Regjistruar edhe me zë e figurë.

E pakompromis për të vërtetën

Është virtyt mes virtytsh Gjebrea. Në memorie bashkëkohësi: Në Shtab e Komandë Gjebrea hyn thëllëzë e del shqiponjë. S'ia lëmonte thepat së vërtetës, asnjë kompromis me të vërtetën. Një nga burimet arkivore: 22 shkurt '44, ora 8.20 e mbrëmjes, fare-fare pak kohë nga arrestimi prej inkuizitorëve, në përgjim pas dere, "Interesanti" Gjebrea përfundon dy letra pune: një presidentit të Rinisë, Nako S., me një përshkrim të shkurtër të situatës në Operacioni i Dimrit dhe disa kërkesa që duan përgjigje, që s'i dha; letra e dytë i drejtohej "Delegates" Nexhmije Xh. me "I dashur Delegat" – është raport i hollësishëm mjeshtëror për luftime partizane e armike, ama faqet 5 e 6 janë të prera përgjysmë dhe përfundi letrës ka një sqarim nga "Deti" (Nako): "Faqet 5 e 6 janë të prera në mes për arsye konspiracioni, pse kishte emra." [!!] (Figura 7)

Në qindra dokumente arkivore, kaluar në duar nga autori, në asnjë syresh s'ka asi prerje. Në letër s'kish emra "konspirativë", përpos Mugosha e vipa të Brigadës, dhe Gjebrea shkruan për konflikte politike me serbin Mugosha e të tjerë e tanimë dimë konfliktin politik Gjebrea-Mugosha. Dokumenti arkivor i prerë është *shkolla e parë censure* komuniste!

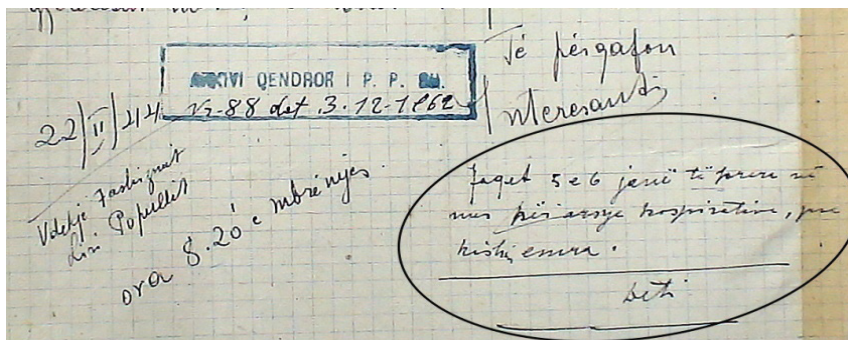

Figura 7. Fragmenti i letrës së Gjebresë për Nexhmije Xh. me shënimin e Nako S.

Në Shtabin Aleat Britanik, në Jug

Dokument i vetëm arkivor i gjetur për misionin e Gjebresë në Shtabin Britanik është një letër e Enver H. (4 nëntor '43) për Nako S. (lexohen qindra metra diafilm) që t'i komunikojë Gjebresë: "...Komanda italiane pranë nesh do të çojë një oficer t'i raportojë Badilios gjendjen e ushtrisë italiane këtu e të kërkojë ndihmë dhe thuaj Ramizesë t'i thotë Majkut [oficer anglez] dhe të lajmërojë vendin ku mund të vijë ndonjë vapor i vogël qoftë me avion..."⁴⁷

⁴⁷ AQSH, Fondi 14, Dosja 41, 1943.

Binomi figura e “armikut të popullit” dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet ‘44-’92 në imazhin e “armikes” disidente Ramize Gjebrea

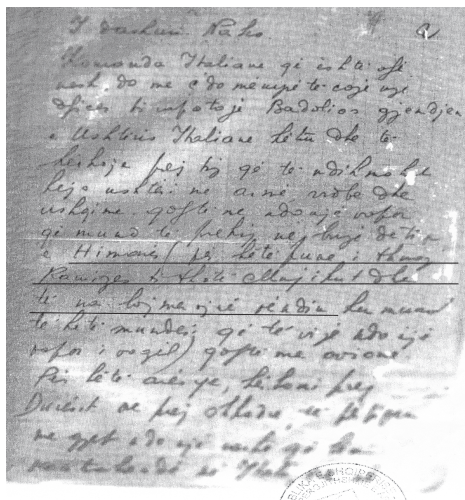

Figura 8. Fragment, letër e Tarasit për Nako S.

Ekzekutimi – vendimi politik i Dushan Mugoshës

Enver Hoxha në vite lufte e Nexhmije H. dhjetë vjet më parë përgjegjësinë e ekzekutimit të Ramize Gjebresë ia dhanë Brigadës V, kështu mbeti e shkruar në AQSH. Nijaz Dizdareviçi (figura dy e Titos) 40 vjet më pas *zbulon fshehjen* komuniste të E. Hoxhës, e vërteta e krimit: “Mugosha me të drejtë apo pa të drejtë nënshkroi urdhrin për pushkatimin e Ramize [Gjebrea] në zonën Valonë [Vlorë].”⁴⁸ (Figura 9) Urdhri Mugosha ka motiv politik, sa shkruhet më lart.

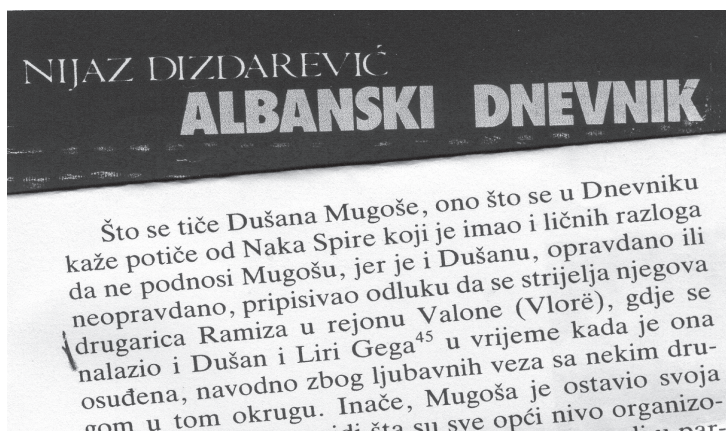

Figura 9. Fragment, nga libri i Nijaz Dizdareviç.

⁴⁸ Nijaz Dizdareviç, *Albanski Dnevnik*, Zagreb, 1988, f. 3.

Partia e Brigadës me shpifje bëri të vetën alibinë “e dashurisë” së Gjebresë dhe “braktisjen” e luftës nga katër raporte të fshehta që i dërgohen Komandës së Brigadës; edhe nga frika “e arratisjes”, por edhe për shpëputje të rinisë antifashiste nga partia komuniste ka shenja të së vërtetës. Akuza e dashurisë trillohej nga Ramadan Xhangolli, anëtar i Qendrorit komunist (i dërguar i Tarasit në rajon), i cili i shkruan letër “Delegates” Xhuglini: “...Fillova të dyshoj dhe për t’u siguruar një natë fjeta pranë shokut [Zaho], në anën tjetër të shokut ishte shoqja [Gjebrea] dhe përtej shpella. Bëra sikur më kishte zënë gjumi (gërhitje) dhe dëgjoj që bisedojnë me avash dhe rrallë herë dëgjoja ndonjë emër vajze. Më në fund, mbasi u siguruan se të gjithë kishin fjetur, fillojnë nga puna [seksi]. Delegate, çfarë masë të marrim?”⁴⁹ Dëshmi e pacipë e kolegut Xhako, *më shumë e pacipë për Nexhmije H.*, që edhe sot shtiret se e “beson” akuzën!

Procesverbali i gjyqit është i manipuluar, por ka ca të vërteta të mbetura: “Ramizeja. Mbas pyetjeve të sipërme këndohen [lexohen] raportet e ardhura prej shokëve mbi akuzën e Ramizesë e Ramizeja i mohon kategorikisht duke thënë se nuk përfaqësojnë realitetin.”⁵⁰ Ç’fantazi kriminale! I kërkojnë me ngulm të pranojë dashurinë e t’i falet jeta, kurse Gjebrea: Jo, më shumë dua të vërtetën se jetën. Dhe për mposhtje dhjetë net në haur në shoqëri me kafshë shtëpiake dhe s’ia dolën! Gjyqi partizan s’mundi të marrë vendim ekzekutimi, vendimi merrej nga “Gjyqi i Partisë” dhe urdhërdhënësi Mugosha s’mund të mungojë në atë gjyq.

Rregullorja ushtarake e gjyqit partizan ardhur nga shtabi i Titos: “Vendimi i gjyqit lexohet para njësisë partizane në prani të të dënuarve dhe ata dalin para njësisë partizane dhe dëgjohet fjala e të dënuarit, dëgjohet edhe fjala e partizanëve që japin mendimin e tyre dhe janë partizanët që miratojnë apo rrëzojnë vendimin e gjyqit.”⁵¹ Vendimi do të ishte *i papranueshëm* nga partizanët për idhullin e tyre, ndaj edhe ai s’lexohet; fjala e së akuzuarës Gjebrea, i mohohet, do të ishte *kushtrim* për partizanët të cilët do të ishin kundër vendimit e në *mbrojtje* të komisares që e deshën shumë. Të vërtetat i dinë mirë inkuizitorët, ndaj s’u zbatua asnjë syresh dhe ekzekutimi, sipas ritit komunist, bëhej në *befasi*, me plumb pas shpine! E në këtë situatë te partizanët hodhi rrënjë *miti* Gjebrea.

Në historinë e luftës s’gjenet një rast si ai Gjebrea, kur nga ekzekutimi, sheshi i mbushur me qindra partizanë mbeti shkretë si të kish rënë kolera a vallë Zoti i zemëruar lëshon rrufe nga qielli. Partizanët qajnë idhullin e tyre. Populli në rajon ndihet i pikëlluar, gra e vajza thurin elegji vaji. Në Tiranë lajmi tronditi

⁴⁹ AQSH, Fondi 14, d. 72, 1944.

⁵⁰ AQSH, Fondi 14, D. 76, 1944.

⁵¹ Ushtria Nacionalçlirimtare Vullnetare, 1943.

femrat, të rinj, intelektualë, të shumtë me zemëratë të madhe për vrasësit. *Rinia e Balli Kombëtar* shkruan, botuan, shpërndanë në gjithë Shqipëri një *trakt-himn* për Ramize Gjebrea e betohet para varrit të saj: “Kujtimi yt do na nxisë të bëjmë çmos për Atdheun tonë.”

Disidente politike, e vetme

Ramize Gjebrea, gjashtë muaj njëshi politik i organizatës së rinisë antifashiste në rajonet e Jugut, me formim *disidente politike* – e pabesueshme, por e vërtetë e pamëshirë. Në lice e formuar, e pakompromis me të vërtetën; në rajonet e Jugut hedh rrënjë disidenca politike, ama tepër e rrezikshme pse kundërshtia politike ishte me partinë e vet komuniste. Për ç’dihet nga faktologjia e mëparshme: Gjebrea, në shkrimin⁵² për revistën *Kushtrimi i Lirisë* u jep *goditje të fortë praktikave të egra* për gjyqet *komuniste* dhe kjo goditje politike mbeti praktikë e vetme antikomuniste në historinë e luftës.⁵³ Në komunikim (me letra) me aktivistë të rinisë antifashiste shfaq shumë qartas pikëpamjen politike se “lufta nacionalçlirimtare synon çlirimin e vendit nga pushtuesit dhe jo të sjellë rusin [komunizmin], serbin [pushtimin e Kosovës] e grekun këtu [aneksimi i Korçës e Gjirokastrës]” dhe është për t’u vënë re se kjo ishte njëherësh edhe goditje e fortë *kundërkomuniste* për Rezolucionin e Konferencës së Parë të Vëndit, që vlerësonte lart pozitivisht miqësinë me rusin, serbin e grekun dhe në historinë e luftës s’mund të gjendet tjetër dalje kaq hapur kundër partisë së vet komuniste, ama ishte një, e vetme Gjebrea. Nga Nako Spiru është i njohur debati i ashpër politik me Dushan Mugoshën për çështjen Kosova, se “Kosova ka emrin Shqipëri dhe jo Serbi, siç doni ju” e as që mund të mendohej një konflikt kaq hapur politik me të gjithëfuqishmin Dushan Mugosha, që të bënte gjëmën. Edhe sot është i ndezur debati politik në Serbi: “Kosova është Serbi.” [!!] Trakti i Rinisë së Ballit Kombëtar (prill ‘44) për vrasjen e Ramize Gjebresë (i vetmi në luftë që merr në mbrojtje një komunist), i shpërndarë kudo në Shqipëri, vlerëson në apogje veprimtarinë e saj pse në rend-dite kudo shkonte kishte “Shqipëria e shqiptarëve”, përkundër pazarit politik që bënte partia komuniste për bashkimin e Shqipërisë me Jugosllavinë e Titos. Censurimi i letrës së Gjebresë të 22 shkurtit ‘44 me prerje të faqeve 5 e 6 (Figura 7), që i dërgohej “Delegate” Xhuglinit, është tjetër argument se Gjebrea s’bën asnjë kompromis me të vërtetën, por i shkruan qendrës komuniste për debate politike të saj (si Kosova ka emrin “Shqipëri jo Serbi”) me vipa të Partisë, me Mugoshën dhe ishte ai, Mugosha që shkroi e firmosi urdhrin për ekzekutimin e Gjebresë. Ramize Gjebrea shenjon disidenten e vetme e të parë politike në aradhet e partisë së vet komuniste në vite lufte.

⁵² Shkrimi refuzohej për botim, siç shihet në letrën për Gjebrenë.

⁵³ AQSH. Fondi 56, dosja 49, 1944.

Artefakt arkivor komunist

Gjykata e Lartë Ushtarake, me porosi të kryetarit të shtatmadhorisë Mehmet Shehu, rigjykon (dhjetor '46) vendimin e ekzekutimit të Ramize Gjebresë (mars '44) dhe i jep pafajësi e statusin “dëshmore”, siç lexohet në letrën e tij dërguar familjes së Gjebresë (18.01.1947). Gazetat *Bashkimi* e *Rinia* atë shkurt '47 botuan nga një shkrim objektiv për profilin atdhetar të Gjebresë, pa i shpëtuar censurës së *Bashkimit*, ku punonte gazetar ish-komisari Sofo Lazri. Në vitin 1950 i jepet një dekoratë e lartë e më pas dekorimi mbeti në terr politik, i hiqet statusi dëshmore dhe redaksitë e gazetave vihen në censurë, për të mos shkruar fare. Romani *Stina e armëve* i shkrimtarit Petro Marko, meqë personalizohej R. Gjebrea, *hidhej* (1966) në brumatriçe për karton. Libri Dëshmorët e Liceut të Tiranës, pse kishte biografinë e Gjebresë *hidhej* në brumatriçe (1970). Dhjetëvjeçarin e fundit Nexhmije Hoxha, Sofo Lazri, Diana Çuli realizuan projektin “shenjtërim” i *Zhulieta e Romeo Shqiptar*.

Dosja hetimore e Prokurorisë së Përgjithshme/ Dosja gjyqësore e Gjykatës së Lartë Ushtarake për rigjykimin e Ramize Gjebreas është kërkuar dhjetë vjet në arkiva dhe përgjigjja mbeti klishe: “S’ka dosje” dhe dosjen s’mundi ta nxjerrë në dritë as kryetarja e Autoritetit të Figurave, znj. Sula, që bëri kujdes të veçantë kërkimi. Mirënjohje prof. dr. Ana Lalaj që ndau me autorin këtë faksimile të dosjes arkivore në AQSH dhe që mbetet një *artefakt* i censurës komuniste të dokumenteve në arkiva. (Figura 10) Artefakt, përse? Numri 13 i dosjes është i ndryshuar të *fshehtë* nr. e vërtetë; numri 6 i fletëve të dosjeve është i ndryshuar të *fshehtë* të vërtetën, se kishte më shumë se 20 fletë; data 20 e ndryshuar të *fshehtë* të vërtetën e nisjes së dosjes, që vazhdoi një muaj; përfundi rreshtit të fundit (në të majtë) është shënimi me laps: K(utia) 1, L(ista) 1, Arka 1 që *zbulojnë pozicionin arkivor* të dosjes gjyqësore e hetimore. Me kujdesin e posaçëm të kryetares së Autoritetit, Gentjana Sula, dhe kërkimi ngulmues në arkiv nga drejtore Adriana Topi dhe shefe Ornela Arapi, konstatohet se dosja është “pastruar” nga dokumentet e Prokurorisë Ushtarake dhe ato gjyqësore të Gjykatës Lartë Ushtarake. Do të jem në kërkim të *pendalë* të zbuloj dosjen me rigjykimin nga Prokuroria e Lartë Ushtarake dhe Gjykata e Lartë Ushtarake, dhjetor 1946.

Binomi figura e "armikut të popullit" dhe diktatura e proletariatit në Shqipëri në vitet '44-'92
në imazhin e "armikes" disidente Ramize Gjebre

Emertimi i institucionit: Prokuroria e Përgjithshme Model Nr. 7
Emertimi i sektorit: Deklarimi i ligjërisht tërësisht

DOSJA Nr. 13 Viti 1946

TITULLI I DOSJES:
Korrespondencë lidhur me dënimin me vdekje nga trupi gjyqësor i Brigadës 5-të të Ushtrisë Nacional-Lirimtare i v. 1944, të Ramiz Gjebre, ish antare e Deklarimit politik të Brigadës 5-të sulmuarë dënuar për moral, riabilitimi i tij dhe i Mago Mela dhe Zano Koka në vitin 1946.

Afeti i rinitjes: Përgjithmonë
Sasia e fletëve: 6 V

Ka filluar më 20. VII - 1946
Ka mbaruar më 24. VII - 1946
Regjistruar në listën e dosjeve me
numër rendor K.d. 2.1.1.1.1

Figura 10. Artefakt arkivor: Censura komuniste në një kapak dosje në AQSH

Ilir Ademaj

Konsulent organizativ në sektorin privat

Ilir Ademaj është kërkues i pavarur shkencor. Fusha e kërkimeve të tij përfshin studime politikash, marrëdhëniet greko-shqiptare, çështjen çame, administrimin qeveritar dhe sociolinguistikën. Ai ka bashkëpunuar me Institutin e Universitetit Columbia për të Drejtat e Njeriut dhe Qendrën për Studime Europiano-Lindore në Universitetin e Çikagos.

Z. Ademaj ka kryer Masterin për administrim publik në Universitetin e Illinois-it Verior me specializim në menaxhim publik dhe udhëheqësi më 2013 dhe ka kryer studimet Bachelor në Fakultetin e Kriminologjisë, Ligjit dhe Drejtësisë në Universitetin e Illinois-it në Çikago më 2008. Z. Ademaj ka mbi 15 vjet përvojë shërbimi në fushat qeveritare, ligjore dhe joqeveritare me përgjegjësi dhe detyra të ndryshme drejtuese. Ai kalon kohën e tij të lirë me familjen dhe duke lexuar, duke shkruar dhe duke shërbyer si organizator e vullnetar në komunitetin shqiptaro-amerikan.

“Çamët e pabesë” si kundërshtarë politikë të regjimit komunist.

Rasti i disidentit Bilal Xhaferri

Abstrakt: Përgjatë regjimit komunist janë tri etapa që e ndajnë gjendjen socio-politike të shqiptarëve të Çamërisë: 1) 1944-1953 2) 1953-1960 dhe 3) 1960-1992. Në këta tre kapërcej regjimi komunist, i frymëzuar nga modelet e pogromeve përndjekëse nga Moska e Beogradi, krijoi profile të ndryshme të “armikut të popullit” brenda komunitetit të shpërngulur çam, por edhe ndaj shqiptarëve të Çamërisë administrative (Rajoni i Konispolit), sot brenda Republikës së Shqipërisë. Duke qenë se Çamëria shtrihej në dy shtete administrative, respektivisht ai shqiptar dhe grek, komuniteti i sapoardhur nga shteti grek u trajtua nga organet qeveritare si kundërshtar dhe i papërshtatshëm për të luftuar besnikërisht e denjësisht luftën e klasave. Ekzistojnë disa tipologji dhe dukuri shoqërore që shfaqen te ky komunitet si pasojë e zhvendosjes së tyre nga vatrat amtare në shtetin shqiptar. Etapa e parë përfshin krizën humanitare të emigrantëve çamë dhe heqjen e shtetësisë; etapa e dytë “Gjyqin e Teme Sejkos” dhe të “grupit çam”. Rasti i shkrimtarit Bilal Xhaferri si disident politik i përket etapës së tretë dhe është trajtuar në disa botime sidomos rreth aktivitetit letrar. Nëpërmjet një shikimi holistik të materialit arkivor, lypet që të shikohet rasti i tij si një pjesëz e implementimit të një strategjie më të gjerë të regjimit të udhëzuar nga doktrina komuniste.

Hyrje

Në harkun kohor nga dhjetori 1944 deri më 2 dhjetor 1945 Partia Komuniste Shqiptare (PKSH) u angazhua me disa detyra.¹ Njëra nga ato ishte të eliminonte dhe të neutralizonte të gjithë ata që ishin pengesë për planet e ardhme të komunistëve, pra kundërshtarët politikë. Pas zgjedhjeve të vitit 1945, për të mbështetur regjimin totalitar, PKSH krijoi mekanizmat ku do të përndiqeshin dhe do të eliminoheshin kundërshtarët politikë, realë apo imagjinarë.²

Qasja në arkivat e Autoritetit për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit (AIDSSH) mundësoi një gjurmim më sistematik, duke krahasuar e duke kombinuar punime shkencore dhe artikuj me dokumentacionin e Sigurimit për të matur: a) krimet e regjimit ndaj intelektualëve nga Çamëria dhe b) nivelin e paragjyqimeve institucionale, por edhe c) ndaj elitave të tjera intelektuale jashtë atdheut.

Përveç arkivit që na ndriçon një kuadër të pjesshëm “të armiqve” të sajuar të sistemit komunist, na duhet të studiojmë edhe karakterin e plotë njerëzor, ose anën humane, vuajtjet e viktimave të përndjekjeve të komunizmit – jashtë prizmit ideologjik e politik. Nga hulumtimi i botimeve dhe rrëfimeve të ndryshme në komunitetin shqiptar të Çamërisë në Shqipëri dhe në SHBA narracioni për “çamët e pabesë” në masën më të madhe është artikuluar negativisht, ndërsa tematika ndahet në tri ndarje: E para, me paraqitjen e çamëve si të pabesë. Ky konstrukt ndoshta ka zanafillë më të hershme, para përzënies me dhunë të kësaj popullate nga Greqia në vitin 1944. Për të luftuar kundër italianëve në vitin 1940 qindra burra nga Çamëria nën administrimin grek nga 14-80 vjeç pësuan dëbime, vrasje dhe internime në ishujt e Egjeut nga shteti grek.³ E dyta, me trajtimin e çështjes së prejardhjes së popullit shqiptar të Çamërisë si popullatë e ardhur në fillim në vitin 1945 si elementë të padëshiruar në Shqipërinë e pasluftës. Ndërsa e

¹ AIDSSH. Studim Kornizë. Mbi sistemin e burgjeve, internimit dhe punës së detyruar gjatë regjimit komunist në Shqipëri. Dr. Beqir Meta dhe dr. Ermal Frashëri, Tiranë, 2018.

² Ibid fq.13.

³ Giorgos Margaritis, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Τσάμηδες – Εβραίοι*. [Unwanted Compatriots – Chams and Hebrews] Vivliorama, Athinë, 2005, fq. 150.

treta ka të bëjë me paraqitjen e popullsisë çame nëpërmjet diskursit dhe proceseve fiktive “të tradhtarëve” antikomunistë që supozohej se merrnin pjesë në grupin e Teme Sejkos.

Paragjykimet sociale dhe institucionale ndër shekuj

Frazën “çam i pabesë me thikë në brez” e kam dëgjuar rëndom në vitet '90 dhe nuk e kam ditur arsyen pse përdorej ky etiketim. Më vonë mësova se në kohën e Perandorisë Osmane kishte shqiptarë kaçakë të cilët banonin në zona të ndryshme të Shqipërisë së Poshtme dhe Thesalisë dhe jetonin nëpërmjet aktiviteteve kriminale, si vjedhjet dhe pengmarrja. Një grupim i këtyre kaçakëve përfshinte edhe shqiptarët e Çamërisë të cilëve iu ngjit nofka.

Po të bëjmë një analizë historike, kjo frazë anekdotike për persona që merreshin me aktivitete kriminale, nuk përmban shumë vërtetësi. Sipas arkivave dhe studiuesve të huaj, shqiptarëve të Sanxhakut Arvanid dhe Vajenetisë (siç quhej pjesa e Çamërisë së atëhershme) ose iu transferuan privilegje feudale nga bizantinët, ose iu akorduan timare pronësie me tranzicionin nga Perandoria Bizantine në atë Osmane.^{4 5} Përveç pjesës së Sulit, Meçovës dhe malësorëve çamë, shqiptarët e Çamërisë i gjejmë në aktivitete të organizuara dhe pozita të fuqishme ekonomike, politike dhe ushtarake në shekujt XV-XVII.⁶ Duke qenë se në ato kohë identiteti lokal zinte vendin e identitetit nacional, veshja e termit ‘i pabesë’, pra, bie historikisht si i mospërputhshëm gjatë periudhave të sundimeve arbërore, bizantine dhe osmane të Çamërisë. Duke shkuar më pas në kohë në shekullin XIX, gjejmë se terminologjia stradiot shndërrohet në kleft ose hajdut dhe martolloz (armatolos), ose person i armatosur dhe i pabesë, fillon të përdoret nga grekët në letërsinë dhe periodikët e tyre se si arvanitët (lexo – shqiptarët e Greqisë), pa dallime fetare barazohen me plaçkitës dhe paraqiten si turq.^{7 8 9} Në shtypin grek dhe gazetat gjatë periudhës 1913-1945 janë botuar një sërë tekstesh që kanë sjellë një varg përfytyrimesh të ndryshme për popullsinë shqiptare të Çamërisë dhe atributëve identitare të tyre. Megjithatë, kjo meriton një studim tjetër të veçantë.

⁴ Vaso Psimouli. 2005. Σούλι και Σουλιώτες [The Community of Suli and its Citizens]. Athens, 2006.

⁵ Evangelia Balta, Mustafa Oğuz, and Filiz Yaşar, THESPROTIA EXPEDITION II ENVIRONMENT AND SETTLEMENT PATTERNS. *The Ethnic and Religious Composition of Ottoman Thesprotia in the Fifteenth to Seventeenth Centuries*, Helsinki, 2011.

⁶ Ibid

⁷ Ιωάννης Αρχιμανδρίτης, Οδύνη και δάκρυα της Θεσπρωτίας, Georgiadis, 1969.

⁸ Thomas Papamanolis, Κατακαυμένη Ήπειρος, Eleftheri Skepsis, 2006.

⁹ Kyriakos Simopoulos, *Ksenoi taxidiotes stin Ellada*, 1976, fq. 340.

Më tej, në shekullin XX, hasim filozofinë internacionaliste antishqiptare, e qartësisht antiçame të regjimit të Enver Hoxhës, e cila ushqej edhe nga ndikimi grek i grekëve të Byrosë që ishin pjesë e qeverisjes. Ishte Sigurimi i Shtetit që bëhej pjesë e zbatimit të kësaj filozofie. Po sjellim shembull rastin e dëbimit të çamëve brendapërbrenda në kamp internimi në vitin 1949. Në procesverbalin e mbledhjes së Byrosë Politike të PPSH-së, mbajtur më 25 mars 1949, rezulton se pala greke i kish kërkuar shtetit shqiptar për të rekrutuar djem dhe burra refugjatë çamë në Ushtrinë Demokratike Greke.¹⁰ Liri Belishova, sekretare e Komitetit Qendror të Partisë së Punës dhe anëtare e Byrosë Politike, Tuk Jakova, Beqir Balluku, Hysni Kapo, Mehmet Shehu marrin pjesë. Shqetësimi i Byrosë Politike qëndronte edhe se elementët reaksionarë, çamët refugjatë të porsaardhur në Shqipëri, flisnin keq për Partinë Komuniste Greke. Nisur nga ky qëndrim i emigrantëve çamë, Mehmet Shehu, anëtar i Byrosë, i doli në mbrojtje Partisë Komuniste Greke dhe akuzonte se “po t’i lëmë kështu çamët, diskreditohet Partia nga këta reaksionarë”.¹¹ Mehmet Shehu arriti në përfundimin se “masën e çamëve nuk e kemi nën kontroll”, prandaj doli me propozimin: “Çamët që ishin anëtarë partie të përjashtoheshin nga radhët e saj dhe të dërgoheshin në kampe përqendrimi, ndërsa për elementët e tjerë, meqenëse nuk i merrnin dot me forcë, pasi ishte punë e vështirë, sepse ishin shtetas të huaj nga pikëpamja ndërkombëtare, u dha mendimi që rekrutimi i çamëve të bëhej brenda natës.” Pra, ndaj emigrantëve çamë që në atë kohë ende ishin shtetas grekë nuk mund të bëhej rekrutimi me forcë, prandaj u porositën komitetet e Partisë në rrethe t’u linin gjoja në heshtje çështjen dhe brenda një nate t’i merrnin çamët dhe t’i çonin në kufi. Përfundimisht, propozimet e Mehmet Shehut u pranuan prej anëtarëve të tjerë të Byrosë Politike. U pranua gjithashtu edhe propozimi i Beqir Ballukut: “Këta (çamët) të arrestohen dhe të dërgohen të punojnë në Lozhan, ku është vendi shumë i përshtatshëm.” (AQSH, fq. 14/AP, V.1949, D,16, fleta 14).^{12 13 14 15}

Burrat dhe djemtë emigrantë çamë nuk pranuan rekrutimin dhe nuk shkuan të luftonin për llogari të forcave të majta greke për t’u bërë “mish për top”. Si rrjedhojë, mbi 80 prej tyre u internuan në Lozhan, disa u dënuan dhe të tjerët u përjashtuan nga Partia Komuniste e Shqipërisë. Në mes të çamëve të internuar

¹⁰ <http://27.al/kur-komunistet-donin-ti-conin-camet-mish-per-top-ne-luften-civile-greke/> vizituar më 05.02.2019.

¹¹ Ibid.

¹² <https://www.proletari.com/kampet-e-internimit-te-regjimit-komunist-ne-shqiperi.html> vizituar më 04.05.2019.

¹³ <https://kujto.al/personat/ejup-isufi-2/> vizituar më 04.05.2019.

¹⁴ <https://kujto.al/personat/ibrahim-mehmeti-2/> vizituar më 04.05.2019.

¹⁵ <https://kujto.al/personat/abaz-metushi-2/> vizituar më 04.05.2019.

në Lozhan ishte edhe Hajri Fetahu nga fshati Grikë i Çamërisë, i cili ishte i internuar nga italianët në vitin 1941 në Rexho-Emilia të Italisë dhe pas rënies së Italisë u internua edhe nga gjermanët në Dakao të Gjermanisë. Sipas Kujto.al, Fetahu u shpërngul nga Vloradhe u internua në fshatin Lozhan të Korçës për motive politike nga 15 maji i vitit 1949 deri më 30 dhjetor 1949.¹⁶

Armiktë shqiptarë me shtetësi greke

Në vitin 1953 dhënia e shtetësisë shqiptare *en bloc* nga shteti shqiptar të gjithë çamëve ishte rezultat i marrëveshjeve të fshehta mes qeverive shqiptare dhe greke. Shteti grek, në prag të amnestisë ku do të faleshin të gjithë ish-shtetasit grekë të dëbuar, duke mos preferuar që çamët e dëbuar të riktheheshin, pra të mos përfitonin nga amnistia greke, kërkoi nga qeveria shqiptare e kohës që t’u jepej shtetësia shqiptare. Ashtu u veprua nga qeveria shqiptare.¹⁷ Në këto kushte, akordimi i shtetësisë shqiptare personave me kombësi shqiptare nga Çamëria është bërë pa kërkesën dhe vullnetin e tyre, pasi edhe dekreti nuk është botuar në gazetën zyrtare dhe është zbuluar vetëm në vitin 2000, dhe bie në kundërshtim me të drejtat themelore të njeriut, të garantuara me dispozitat kushtetuese ligjore si dhe me aktet ndërkombëtare. Me atë akt, çamët u përjashtuan nga amnistia dhe nuk u kthyen në vatrat e tyre amtare deri më sot.

Studiuesja Georgia Kretsi, në një intervistë të saj nga një studim etnografik lidhur me përndjekjen dhe kujtesën postsocialiste në Shqipëri, sjell një rrëfim nga një banor me origjinë çame.¹⁸

Duke qenë tregtarë të fuqishëm [çamët] kishin ndërtuar edhe shkolla. Në fillim u mbështetën çamët dhe arritën të merrnin pothuajse të gjitha nivelet e pushtetit... Këta që u dënuan me Teme Sejkon, po një pjesë e tyre kanë qenë disidentë. Këta nuk kanë qenë për krijim pluralizmi po kanë qenë për demokratizimin e jetës së partisë... po një pjesë e çamëve kanë qenë edhe viktimë të sistemit. Kur u dënua grupi i Teme Sejkos, Enver Hoxha i është drejtuar Temes, i ka thënë “Ju çamët e pabesë”, kështu që historia e çamëve të pabesë ngeli pastaj si gojëdhënë në të gjitha. Mjaftonte të thoshte Enveri edhe kudo të thoshin “çam i pabesë”. Këtu fillonte pastaj edhe denigrimi ose lufta krahinore... ne të rinjtë e Çamërisë filluam të denigroheshim thjesht si çamër.

¹⁶ <https://kujto.al/personat/hajri-fetahu/> vizituar më 04.05.2019.

¹⁷ Dekret nr. 1654, datë 19.4.1953, Mbi dhënien e shtetësisë çamëve që banojnë në Republikën e Shqipërisë.

¹⁸ Georgia Kretsi, *Verfolgung und Gedächtnis in Albanien: Eine Analyse postsozialistischer Erinnerungsstrategien* (Balkanologische Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts an der Freien Universität Berlin, Band 44). 2007. f. 319.

Në një shkrim në blogun *Peshku pa ujë*, një blogger rrëfen për përvojën e tij me Xha Mezanin 88-vjeçar në një qytet të Shqipërisë.¹⁹

Unë i kisha inat kalamajtë e tjerë kur në shkollë tallnin një bashkëmoshatarin tonë me këngën “Çam i pabesë, i bie teneqesë, me lugën e kafesë”. Çamët nuk ishin të këqij, ose ngaqë unë isha shumë i dhënë pas xha Mezanit nuk e duroja dot atë këngë. Ai asnjëherë nuk ulej në kafenenë e madhe të qytetit, as në bilardo a qebaptore. Qysh në mëngjes, sapo binte dielli në lulishte, xha Mezanin do ta shquaje së largu prej qeleshes borë të bardhë... Më kujtohet shprehja “çam i pabesë” pas gjyqit të Teme Sejkos si tradhtarë të Partisë pushtetit.

Më lart vërejmë se si kjo popullatë u bë pre e etiketimeve dhe paragjytimeve shoqërore si pasojë e një fobie nga kasta qeverisëse, ku dhe u vu në praktikë në opinionin e gjerë publik nga gjyqet artificiale me protagonist admiralin Teme Sejko. Skenarët ndaj Hilmi Seitit, Teme Sejkos, Tahir Demit dhe pjesëtarëve të tjerë çamë me të ashtuquajturit “grup armiqësor” kishin pasur impakt të gjerë në popull. Një pjesë e mirë e komunitetit çam sot është i vetëdijshëm se gjyqet ishin bazuar në dëshmi të rreme të nxjerra nëpërmjet torturave dhe fabrikimeve të Sigurimit. Indoktrinimi i fëmijëve në ato vite me rrëfime nga shkolla pati efektet e veta. Ajo që vërehet është se si populli nuk kursehet të krijojë fraza a shprehje që të përputhen me imazhin e krijuar të çamëve të pabesë deri në nivelin e talljes nga fëmijët e vegjël. Gjithashtu, shënojmë se në këto grupime armiqësore nuk kish vetëm çamë, kishte edhe etni të tjera si vllahë dhe minoritarë, por që Sigurimi duket se kish një qëllim të caktuar e të emërtohet si grupi çam.

Regjimi komunist përndjek intelektualë nga Çamëria pa dallime politike

Haki Rushiti ishte një kuadër me origjinë çame i cili pati kryer shkollën e oficerëve në Itali, ku u diplomua me gradën toger për artileri. Ishte përkrahës i Nolit dhe komandant i xhandarmërisë në Lushnjë. Kur erdhi Zogu në fuqi, ai u pushua nga puna. U bashkua me Barjam Currin, Luigj Gurakuqin, Fan Nolin, Hasan Prishtinën etj. Dënohet nga Zogu me 15 vjet burgim dhe pushtimi fashist e gjeti në Konispol. Më 2 shkurt, 1943 në fshatin Markat të rrethit të Sarandës, Haki Rushiti krijoi çetën “Çamëria”, e cila ishte formacioni i parë luftarak kundër okupatorëve italo-gjermanë që mbulonte gjithë Jugun e Shqipërisë. Mori pjesë në disa luftime, sidomos në luftën 55-ditore kundër gjermanëve, duke mbrojtur Konispolin dhe kufirin jugor, nga 5 gushti deri më 30 shtator 1943. Kundërshtoi urdhrin e ndërrimit të emrit të batalionit nga “Çamëria” në “Thoma Lulo”, emri i një minoritari grek. Haki Rushiti shkoi me 15

¹⁹ <https://www.peshkupauje.com/2015/09/xha-mezani-vizituar-me-10.11.2016>.

trima çamë, ku dhe deklaroi hapur se nuk i zbatonte urdhrat e Enver Hoxhës. Pas disa tentativave nga komunistët për t’a eliminuar, Rushiti, në shtator të vitit 1944, largohet nga Shqipëria në Greqi, për t’u vendosur më vonë në SHBA, ku u njoh si një nga eksponentët kryesorë të Ballit Kombëtar me porosi të Mid’hat Frashërit.²⁰ Në vitin 1960 u akuzua nga Sigurimi i Shtetit si bashkëpunëtor i Teme Sejkos, por kjo ishte e pabazë, siç ishin edhe akuzat ndaj Teme Sejkos. Edhe pse këta të dy ishin ideologjikisht kundërshtarë me njëri-tjetrin, ky narracion përshtatej me qëllimet e pushtetit pasi “ata ishin çamër, duhet të goditen të gjitha figurat intelektuale të Çamërisë!”²¹ I spikatur është reagimi që Haki Rushiti kryen te gazeta *Dielli* në SHBA për të përgënjeshtuar alibinë se gjoja ai ishte pjesëmarrës i grupit armiqësor të Teme Sejkos.²²

Në maj të këtij viti është zhvilluar në Tiranë një gjyq kundër grupit komunist, një pjesë e të cilit ishin eksponentë. Gjyqi përfundoi në maj 1961, duke dënuar me vdekje Teme Sejkon, Tahir Demin, Abdyl Resulin dhe Hajri Manen, të cilët janë ekzekutuar më 31 të atij muaji. Shkakun se pse u spastrua ky grup komunist e di Enver Hoxha me shokë. Në zhvillimin e gjyqit jam akuzuar edhe unë si agent i grekut dhe i shërbimit sekret të Flotës së Gjashtë Amerikane, e gjoja kam pasur kontakt me të dënuarit... Kam ardhur në Shtetet e Bashkuara të Amerikës më 25 dhjetor 1955 dhe që nga ajo datë e deri sot nuk jam larguar asnjë ditë nga ky vend. Këtë gjë e dinë shumë njerëz, edhe delegacioni i Shqipërisë që gjendet këtu në New York, i cili me siguri njoftohet dita-ditës mbi lëvizjen dhe aktivitetin e shqiptarëve antikomunistë nga agjentët e tyre, të cilët më shohin dita-ditës. Me Teme Sejkon, Tahir Demin, Abdyl Resulin, është e vërtetë se kam pasur lidhje familjare, por që nga dhjetori 1943 kam qenë në kontakt dhe miqësi sa jam edhe me Enver Hoxhën.

Studiuesi Kastriot Dervishi na sjell një detaj kyç – se si gjyqi çam fillimisht nuk ishte synuar të bëhej publik, por me acarimin e marrëdhënieve midis partive komuniste të Shqipërisë dhe Bashkimit Sovjetik doli se ishte një strategji më e volitshme.²³ Sipas tij, Kadri Hazbiu e pranon më vonë se fillimisht donin ta arrestonin Teme Sejkon në mënyrë sekrete – pra, qëllimi i sajësës së grupit të Teme Sejkos ishte që duke goditur çamët me pozita shtetërore përhapej në popull ideja se armiq të jashtëm ishin kurdoherë në punë për të përmbysur pushtetin popullor.²⁴

²⁰ Rasim Bebo, *Dodona: Tempulli i lashtë i Shqipërisë*, EDFA, 2009, f. 591.

²¹ Gazeta “Besa”, Istanbul, 28 korrik 1965, te Halil Shabani, *Haki Rushiti me dertë...* Milosao, 2005, fq. 175.

²² Gazeta “Dielli”, Boston, 1961, te Halil Shabani, *Haki Rushiti me dertë...* Milosao, 2005, fq. 175.

²³ Kastriot Dervishi, *E vërteta e “komplotit çam” në vitin 1960*. ISKPK, 2017, fq. 17.

²⁴ Ibid.

Sigurimi si instrument përndjekjeje - Dosja Bilal Xhaferi

Skenari i kurdisur që tentonte të hidhte baltë ndaj shkrimtarit Bilal Xhaferri, që jetoi e vdiq si një kritik ndaj sistemit dhe dukurive dekadente të komunizmit, nuk pati efekt në heshtjen e këtij shkrimtari guximtar të Çamërisë. Dosja voluminoze e Bilal Xhaferit e siguruar nga AIDSSH ka dy fashikuj.²⁵ Edhe pse, sipas Rregullores së Ministrisë së Punëve të Brendshme të vitit 1987, dokumentet e të arratisurve të vdekur duheshin të asgjësohen me procesverbal të miratuar nga titullari i Organit, jemi falënderues se ende ekzistojnë këto materiale.²⁶ Fashikulli I fillon më 5 dhjetor 1963 dhe vijon deri më 13 maj 1969. Kjo përputhet me kronologjinë e ndjekjes së Bilal Xhaferit sa ishte në Shqipëri.

Fashikulli I është 206 faqe dhe përmban këto detaje:

- Dhjetëra raporte agjenturale
- Dhjetëra shënime operative
- Dhjetëra ekstrakte
- Proces kallëzimi 22.7.1967
- Procesverbal kallëzimi 26.5.1968
- Procesverbal Kallëzimi 14.6.1968
- 83 – lista e personave që implikohen në veprimtari me Bilal Xhaferin
- 2 – poezi
- 2 – fletë shënimesh për romanin *Dasma*
- 0 – fotografi
- 0 – Kopje të revistave *Krahu i Shqipërisë*

Ky studim do të përqendrohet vetëm te gjetjet e Fashikullit I, ku paraqitet aktiviteti “armiqësor” i Bilal Xhaferit në Shqipëri nga këndvështrimi i organeve të Sigurimit dhe bashkëpunëtorëve të tyre. Fashikulli II kërkon më shumë studim të thelluar si dhe të burimeve të bazuara nga botimet e subjektit në fjalë, por edhe vetë bashkëkohësve të tij.

²⁵ Dosja Bilal Xhaferri Hoxha, Fashikulli 1, fq.10.

²⁶ <http://autoritetidosjeve.gov.al/pervjetori-ish-sigurimit-te-shtetit-aidssh-publikon-disa-plat-forma-e-rregullore-te-perdorura-gjate-diktatures-komuniste/01-rregullore-e-evidences-operative-1987-2/> vizituar më 04.05.2019.

Për kohëzgjatjen 1963-1969 janë angazhuar:

- 10 – punëtorë operativë nga 1963-1968
- 18 – bashkëpunëtorë (lista e pseudonimeve)
- 2 – bashkëpunëtorë e kanë emrin Çajupi
- Çajupi u ngrit në detyrë nga informator në agjent.

Sa i përket nivelit të qëndrimeve politike, në dosje punonjësit e Sigurimit përdornin disa cilësime të qëndrimeve të personave të përfshirë në jetën e Bilal Xhaferrit. Pas një shikimi të Rregullores së Evidencës Operative të vitit 1987, ende nuk dihet a kishin punonjësit e Sigurimit ndonjë referencë për kategorizimin e pozitive apo lihej në dorë të vetë punonjësve a pushtetarëve.²⁷ Pra, vihet në pyetje cilësia e informatave dhe nëse analizoheshin pas grumbullimit dhe përpara se të protokolloheshin.

Qëndrimet politike

1. të mira
2. indiferente
3. të këqija
4. shumë të këqija

Llojet e Dosjeve

- **Dosje e përpunimit aktiv 2A**, për të gjithë personat mbi 14 vjeç, shqiptarë ose të huaj, për të cilët kishte të dhëna për veprimtari “armiqësore” (agjitacion e propagandë, orvatje për arratisje, diversion, spiunazh etj.) ose keqbërëse (vjedhje, vrasje etj.).
- **Dosje e kontrollit operativ 2B**, për të gjithë personat mbi 14 vjeç, shqiptarë ose të huaj, me të kaluar “armiqësore”, por që nuk e ushtronin më këtë veprimtari.

²⁷ Ibid.

Fragmente nga biografia e Bilal Xhaferr Hoxhës, sipas Sigurimit

Ekzistojnë disa versione të ndryshme të biografisë së Bilal Xhaferrit, të nxjerra nga burime të ndryshme. Bilali mbiemrin e familjes e kishte Hoxha. Mirëpo thuhet se, për nderim për të atin, emrin e tij e bëri mbiemër të vetin: Bilal Xhaferr. Në tërësi të tekstit përdoren dy mbiemra edhe *Xhaferi* edhe *Xhaferr*. Versioni i dytë është theksimi që u bëhet emrave në dialektin toskë. Sipas të dhënave gojore nga komuniteti çam, thuhet se për të siguruar jetën dhe për t'u shpëtuar ndjekjeve si bir nacionalisti, Xhaferr largohet prej vendlindjes në Ninat dhe punon korrier në Sarandë. Kryen një shkollë teknike për ndërtim, punon në Fushë-Krujë në ndërmarrjen Rruga-Ura në ndërtimin e hidrocentraleve në Veri. Jeton në Shijak te të afërmit dhe internohet në fshatin Hamallaj të Durrësit. Ajo që duhet pasur parasysh është cilësia e të dhënave në dosje e cila ka variacione. Kjo mund të jetë pasi bashkëpunëtorët ose i merrnin të dhënat nëpërmjet metodave të ndryshme prej ndërmjetësve ose nëpërmjet interrogimit të të afërmeve të Bilal Xhaferrit.

Ashtë vërtetue se Bilal Hoxha asht i biri i Xhaferrit i datëlindjes 1935, lindur në fshatin Ninat të Konispolit, me banim aktualisht në sektorin e Kullës së fermës "8 Nandori" në Sukth të lokalitetit të Shijakut, me profesion puntor në vneshtat e këtij sektorit, i pa organizue, i pa martue, i pa dënue në gjyqet tona, me kombësi dhe shtetësi shqipëtare, me arsim të mesëm, ka krye shërbimin ushtarak, rrjedh prej një familje shtresë e pasun fshatare. Qëndrimi politikë në kohën e regjimit të Zogut ka qenë pro atij regjimi. I ati i tij Xhaferr asht marr në atë kohë me bujqësi dhe kanë pasun shumë toka dhe blektori, Xhaferr hiqej si pari fshati dhe si i tillë i ndigjohet fjala, mbasi kishte influencë në njerzit e regjimit të atëhershëm. Në periudhën e okupacionit fashist në vendin tonë, qëndrimi politik i familjes së Bilalit nuk ka qenë i mirë. Ata kanë simpatizue dhe ndihmue okupatorët fashistë, babaj i Bilalit qysh me krijimin e organizatës së Ballit Kombëtar lidhet ngushtë me këtë organizatë tradhëtare dhe lufton me armë në dorë lëvizjen N.Çl. Në vitin 1945 Xhaferrit i janë gjetun në shtëpi shumë armë dhe për këtë arrestohet. Mbasi gjykohet, Xhaferr dënohet me pushkatim kriminal luftë për bashkëpunim me organizatën e Ballit Kombëtar, nga ku dhe ekzekutohet. Bilali në të kaluemen nuk ku pasun ndonji aktivitet politik se ka qenë në moshë të mitur.[...]Mbas pushkatimit të të atit të tij, ai asht marr nga fshati nga gjysbi i tij dhe asht vendos në Sarandë, duke punue si shpërndarës poste. Prej andej asht largue dhe ka ardhë me punë në ndërmarrjen rruga në fushë Krujë, prej këndeje në vitin 1962 ka shku me punue në Rrëshen

si hekur-kthyes. Kur ka *punue* në fushë Krujë, Bilali ka pas shoqni me Xhavit Xhetanin, nga Burreli i cili asht goditun kohët e fundit nga ana jonë si agjent [fshirë]. Nga të dhanat e daluna, rezulton se Bilali ka ba pjesë në një grup armiqësor të përbashkët me Xhavit Xhetanin. Në Rrëshen Bilali ka pas shoqni të ngushtë me të dy vajzat e Izet Osmanit të cilat ishin të internuara atje. Në Rrëshen Bilali ka pas shoqni me Musine Kokalarin ish në burg për veprimtari armiqësore dhe tashti në kontroll 2-B, me Luan Malukun dhe Mehmet Isajnë, të cilët kanë qenë me tendencë arratisje. ... Më datën 5-XII-1963 asht marr në përpunim 2-B si kontingjent armik. Mbas çmobilizimit nga ushtria, ka shkue me punë në fush Krujë dhe në vitin 1966 ka ardhur me punë në fermën e Sukthit si puntor. Prej andej ka shkue me punë shtëpinë e kulturës në Shijak dhe së fundi prej këndeje ka shkue dispeçer në parkun automobilistik dhe prej këtu, **në muajin** maj 1968 demaskohet dhe pushohet nga puna si element armik. ... Aktualisht Bilali mban qëndrim të keq politikë. Më datën 24.IV.1968 Bilal Xhaferri ka folur në mënyrë armiqësore dhe hapur në mbledhjen e lidhjes së shkrimtarëve në Tiranë për diskutimin e romanit “Dasma” për kundër vijës së partisë tonë. Për këtë ai asht demasku publikisht dhe në shtyp në gazetën “Drita” të datës 28 prill 1968.

Ajo që vërehet janë datat e nënvizuara që, po t’i rendisim në mënyrë kronologjike, dalim në përfundimin se si “demaskimi” i shkrimtarit si armik ndodh menjëherë pas diskutimit të romanit *Dasma* të Ismail Kadaresë, por pikërisht pas ballafaqimit publik për këtë roman në prill të vitit 1968.

Metodat e Sigurimit

Nga analiza në tërësi e këtij volumi, rezulton se në ndjekjen dhe përpunimin shohim të meta dhe dobësi në metodat e punës, në zbatimin e udhëzimeve dhe veprime amatoreske administrative dhe operative. Për shembull, në një *Plan të Përbashkët* të datës 29.4.1968 nga kryetari i degës Durrës dhe drejtori i Punëve të Brendshme Tiranë rekomandohet të bashkëpunohet me Degën e Lushnjës për të parë “nëse del gjë për Bilalin” nga lidhjet e tij në Lushnjë nëpërmjet shkrimtarit nga Jugosllavia e atëhershme, Kapllan Resuli. Sigurimi ishte i vendosur të merrte masa të ndryshme dhe të krijonte çdo lloj makinacioni me çdo kusht.²⁸

²⁸ Dosja Bilal Xhaferri Hoxha, Fashikulli i Parë, Fq. 37

Përpunimi para dhe pas ballafaqimit të Lidhja e Shkrimtarëve

Para diskutimit të romanit *Dasma*, autoritetet e Sigurimit duket se nuk e kanë trajtuar këtë çështje me syrin politik dhe mosvlerësimi i rezikshmërisë që paraqiste ky si nga prejardhja, nga veprimtaria armiqësore, nga niveli ku ai e ushtronte aktivitetin, diskutimin e hapur në klubin e shkrimtarëve, në prill 1968, me rastin e diskutimit të romanit *Dasma*, ku u demaskua si armik. Pas kësaj kohe, përpunimi filloi të lëvizë nga gjendja ku ishte dhe u morën disa të dhëna që tregonin pozitën e tij armiqësore, për probleme të letërsisë, emancipimit të gruas etj. Në një relacion përmbledhës nga Hysen Gorica në vitin 1962 përmendet se *“Bilali asht element armik duke u mbështetur në rrethin e tija shoqëror që ka në të kaluarën e tija familjare, si dhe për takimet që ky ka bërë me njerëz të padëshiruar për pushtetin popullor, ky është tip i shtë dhe i rafinuar, prandaj duhet që të kihet në kontroll të fortë agenturial dhe të kontrollohet në imtësi lëvizjet e tija dhe takime që mund të bëhen në repartin ku ndodhet.”*²⁹ Megjithatë, përpunimi nuk po ecte me ritmin e duhur dhe kishte zvarritje, nënvleftësim të objektit të përpunimit.

Pothuajse një muaj pas ballafaqimit të Lidhja e Shkrimtarëve, më 29 prill 1968 Drejtoria e Parë në Tiranë hartoi një *Plan të Përbashkët* ku dhe u përcaktuan detyrat që duhej të realizonte Dega e Durrësit për objektin e përpunimit dhe degët e Tiranës, Krujës e Mirditës për lidhjet e tij. Në mënyrë të veçantë u dhanë porosi që përpunimi i Bilal Xhaferit të ndiqej si i rëndësishëm dhe për ndjekjen e realizimit të detyrave deri në arrestimin e tij të angazhohej vetë udhëheqja e Degës së Durrësit.

Bilal Xhaferri me Musine Kokalarin dhe motrat Osmani në Rrëshen

Në Fashikullin I fjalët çam dhe Çamëri përmenden për herë të parë në studimin e rrethit të tij shoqëror në Shijak si pjesë e përbërjes së biografisë. Nuk është çudi se në krye të listës së personave të implikuar me Bilalin në dosje gjejmë të shoqen dhe dy vajzat e Izet Osmanit, të tria me origjinë nga Çamëria, si dhe Musine Kokalarin nga Gjinokastra. Izet Osmani ishte cilësuar si person i arratisur në Greqi, por vetëm pas vitit 1990 deklarohet i vdekur dhe i vrarë pa gjyq “për motive politike” më 19 qershor 1955, në Konispol.³⁰ Megjithëse këto vajza ishin në moshë të re, gjenden vetëm 2-3 referenca në fletët e dosjes, kurse Musine Kokalari referencohet në 5 fletë (fq. 13, 20, 124, 154, 155). Sipas rrëfimit të një bashkëkohësi që e ka njohur nga afër Bilal Xhaferin, si dhe personat e mëposhtëm në Shqipëri:³¹

²⁹ Dosja Bilal Xhaferri Hoxha, Fashikulli i Parë, fq. 29

³⁰ <https://kujto.al/personat/izet-kalo/> vizituar më 05.07.2019.

³¹ Sh.A. Intervistuar në Chicago, 15.04.2019.

Nga viti 1964 në dhomën e internimit të Musine Kokalarit në Rrëshen, përballë saj banonin në një dhomë tjetër dy motrat, Ildishane dhe Muzejen Osmani, të internuara së bashku me nënën e tyre Selimenë në vitin 1960.³² Ildishanja ishte motra e madhe dhe ishte në mbarim të vitit të fundit të Fakultetit të Mjekësisë në Tiranë në vitin 1960. Fatkeqësisht, diktatura ia preu ëndrrën dhe të ardhmen në mes, madje nuk kurseu as motrën e vogël Myzejenin. Ildishanja ishte një vajzë inteligjente dhe me horizont dhe gjithmonë bisedonte rreth temave të ndryshme. Që të dyja jetonin me nënën plakë pasi i kishin torturuar e rrahur, nëpër birucat e degës së Punëve të Brendshme në Mirditë. Ato ishin të kulturuara dhe lexonin libra të kohës si “Ata nuk ishin vetëm” nga Sterjo Spasse, por edhe libra të ndaluar si “Doni i qetë” nga Mihail Shollohov, “Ura e psherëtimave” nga Mishel Xevako etj. Megjithëse të dyja ishin trupimëta, Ildishanja dhe Muzejeni ishin të detyruara të punonin në ndërtim dhe bënë llaç, ku edhe e mbartnin në tezgë. Atëherë, Bilali ishte në Rrëshen me punë si hekurkthyes dhe u njoh me to pasi ishin edhe çame, por as që e njihnin politikën dhe as nuk diskutonin për të se ishin dhe të tmerruara nga torturat e xhelatit famëkeq, kryetarit të degës, Hysen Gorica.

Tentativat e Sigurimit dolën të pafrytshme me këta persona. Sipas një ekstrati të datës 27 qershor 1968 në faqen 124, del se Dega e Punëve të Brendshme në Rrëshen konstaton se: “Musine Kokalari asht në kontroll në 2-B, ndërsa vajzat e të arratisunit Izet Osmani nuk përpunohen, kanë fashikull.” Po ashtu, shkruhet se nga materialet e tyre nuk implikohet Bilal Xhaferri se, edhe pse takohej me Musine Kokalarin, nuk kishin të dhëna nga burimet agjenturale rreth tyre. Për Musinenë shënohet se ishte hartuar një plan masash agjenturale-operative për të zbuluar veprimtarinë e supozuar armiqësore.

Dosja e Bilal Xhaferrit ka shumë kontradikta që e bëjnë këtë studim edhe më kompleks. Edhe pse në një letër (me autorësi të dyshimtë) që shkruan shkrimtari para se të arratiset, ai thotë se ndihet fajtor për një gabim taktik të tij. Çfarë, vallë, mund të jetë ky gabim taktik? Çfarë nënkupton shkrimtari këtu? Raportet nga bashkëpunëtorët janë ato që mund të na hedhin dritë mbi motivet e Bilalit për të kritikuar publikisht Ismail Kadarenë. Le të shqyrtojmë qëndrimet e shkrimtarit dhe veprimtaritë e Sigurimit që vijnë në tabelën e mëposhtme.

32 <https://www.gazeta-shqip.com/2013/11/04/musine-kokalari-emblema-e-disidences-shqiptare/vizituar-me-04.15.2019>.

Lloji i dokumentit	Faqja në dosjen elektronike	Data	Përshkrimi
Raport	51	21.2.1968	Romani “Dasma” i Kadaresë nuk është realitet se ai shkruan si i thonë këta.
Raport	53	1.3.1968	Duke u nisur nga përbërja ime, nuk janë të mendimit që unë të rradhitem në vargun e shkrimtarëve dhe për këtë kanë dhe po bëjnë çështje e mundur që mua jo vetëm të mos më lën të shkoj përpara, por për kundrazi dhe të më kurdisin ndonjë kurthë.
Plan i përbashkët	54	29.4.1968	... veprimtaria e tij armiqësore zhvillohet kryesisht në drejtim të letërsisë. Gjë që vërtetohet nga diskutimi që bëri në datën 17.4.1968 në mbledhjen e organizuar nga Lidhja e Shkrimtarve Tiranë, mbi romanin “Dasma” e I. Kadaresë ku Bilali u mundua të hadh posht këtë vepër duke shprehur pik-pamje revizioniste.
Plan i përbashkët	55	29.4.1968	Në zyrën e B.P. Palma do vendosim për të përgjuar bisedat që do bëjë ky me Bedriun dhe me persona të tjerë që e njohin objektin.
Plan i përbashkët	54	29.4.1968	Mbasi të jenë zbatuar detyrat e mësipërme, të konkludojnë se Bedri Myftari, mund të thirret si dëshmitar për Bilalin. Gjithashtu për të siguruar prova me forcë ligjore, do të studiojmë cilët nga personat e tjerë mund të thiren.
Plan i përbashkët	54	29.4.1968	Të bashkëpunohet me degën P.M. Berat, për të konkretizuar më mirë të dhënat e B.P. “Çajupi” dhe “Vëzhgusi”, të cilët në vitin 1964, kur Bilali ka qenë ushtar në Berat, kanë raportuar: “Bilali së bashku me Halil Myrton kulak dhe që implikohet nga T. Sejko, me Rakip Hoxhën që përpunohet për tendencë aratisje si dhe disa persona të tjerë, kanë bërë mbledhje të dyshimta në infermerin e Rep.4300 Berat.”

Raport	62	15.5.1968	Unë kisha mbaruar një leksion kritikë me rreth 50 faqe, por nuk më lanë ta mbaroja. Më ndërprejnë shumë herë me pyetje provokuese. E lashë diskutimin, ja hipa trenit dhe erdha në shtëpi... Në libër nënvlehtësohen zakonet tona dhe e ulin popullin tonë si komb duke e paraqitur barbar dhe të egër. Në libër paraqiten martesat në malësi sikur nuk ka pasur fare djem të rinj por vetëm pleqë.
Raport	65	17.5.1968	...unë kam fol vetëm të vërtetën, ata më sulmuan e më thanë që do bish vitin 1914 jetën patriarkale aty ishin mjaft persona të mëdhenj nga mosha, un u fola shumë ato më sulmuan, unë u nxeva përpasa derën e hika, dhe i tha atij se keto janë dallkaut... Unë tregova realitetin, i qëndroja besnik parimeve të mija e nuk heq ose shtoj gjëra kot.
Raport	61	18.5.1968	Ai e pyeti se ka pasur burra ma të mirë, ma të ngritur dhe nuk folën, kurse ti fole kundra. Ai u përgjigj seçili ka kokën e vet, dhe unë ato që konstatova i thash mes të mbledhjes me shkrim dhe i mbroj der në fund për arsye se nuk ka dal njeri që të mbushi mendjen, se me sa mendoj unë asgjë skam thënë mendime reaksionare. Unë për atë që kam diskutuar s'jam hiç fare i penduar.
Raport	68	22.5.1968	Ismail Kadaren unë e çmoj shumë si talent letrar dhe më kanë pëlqyer shumë veprat e tij, por këtë simpati dhe këtë mendim nuk e kam për romanin “Dasma”, ashtu si nuk e kam dhe për tregimin “Përbindëshi”. Për mendimin tim, romani “Dasma” ka shumë të meta dhe i përgjigjet shumë zbetë aktualitetit, ky është mendimi im dhe bindja ime e plot për këtë vepër dhe pikërisht nga kjo bindje jamë nisur në diskutimin tim mbi këtë roman, për të vënë në dukje të metat që kamë kostatuar.

Kallëzim - Procesverbal	78	26.5.1968	Bilali më ka thënë se Ismail Kadarenë e përkrahin të mëdhenjtë, bile Enver Hoxha vetë bën kryq për të dhe është gati ta puthë (përdori fjalë banale)...
	80	27.5.1968	Unë e dija se ai diskutim do të kishte pasoja, si do mos u binda për këtë fill pas diskutimit, por tani u thurën rreth meje gjithfarë trillimesh, nuk mund t'i marësh me mend... Eja në shtëpinë time, propozoj burimi. Bilali kundërshtoj në mënyrë shumë të prerë. Jo në shtëpi nuk vinj për asnjë arsye. Në këto rrethana të krijuara, mund të krijohet përshtypja se kush e di se çfar po kurdisin. Pse të krijoj dyshime kot së koti, unë nuk dua që tu sjell ngatërresa shokve të minj, atyre që më duan... një roman si "Dasma" që nuk paraqet veç se të shtrembëruar realitetin, që shpreh qartë influencat e theksuara të letërsisë së huajë, na serviret si kryevepër, si diçka e përkryer, si model i letërsisë së realizmit socialist. Na ngritën si flamur të letërsisë një leckë. Kulmi pastaj është se duke e nisur vetëm nga simpatitë personale të dikujt për Ismail Kadarenë ngrihen dallkaukët dhe e ngrënë në qiell, me gjithë se në kanë ato bindje.
Raport	84	17.5.1968	Unë kam thënë se në atë roman merret në për këmbë dinjiteti i gruas shqiptare dhe del se emancipimi filloj sot. Ismail Kadare kërkon të na provojë në emër të emancipimit, se femrat tona qenkan vetëm bagëti. Kjo jo vetëm është një gënjeshtër por edhe fyemje për shqiptarë.
Raport	134	17.6.1968	Ndëgjio more Burim nuk ke çfarë të shkruajsh sot, ku ka realitet sot, po të shkruajsh për realitetin duhet të shkruajsh për të shtrembëren, se kështu e duen këta, por unë dua të shkruaj të drejtën dhe për deri sa nuk mundesh me shkrua të drejtën ashtu siç e shoh unë, nuk ka realitet.

Raport	135	17.6.1968	Bilali më tha se e njihte mirë të shoqen e Ismail Kadaresë, ajo bile i paska fol Bilalit për një simpatizante Meri Lalajnë.
Raport	136	17.6.1968	Bilali i tha burimit se e kishin ndjekur dy veta.
Plan masash	146	20.5.1968	Detyra... Po u takuat, pyete se si ja çon me punën a lodhet ndopak, a u mësue, çkemi ndonji të re, thuaj se a e pa gje atë numërin në tiranë (për Merin) etj.
	155	26.6.1968	Unë u ngrita në një mbledhje dhe fola çfarë kishja ndër mendje, i thashë të gjitha ato që pata sepse nuk durohen ma padrejtësitë e këtyre, por unë prita që të ngriheshin në atë mbledhje edhe dy shokë të mijë që janë shkrimtarë dhe të flisnin si unë të cilët më kishin dhanë fjalën dhe pse neve kishim biseduar të tre qysh ma parë dhe kishim vendosur që të ngrihesha unë i pari e ata do më pasonin.
Shënim operativ	158	27.6.1968	Unë fola me shkrim dhe s'jam i pendue për këtë, bile sot mora dhe gazetën “Drita” dhe më kishin cilsue si anmik, mue mu mbush mendja dhe fola.
Mbi një vjershë të Bilal Xhaferrit “E kam fjalën për ty” nga kryesia e Lidhjes së Shkrimtarëve	162	27.6.1968	Shkurt, kjo vjershë është një edicion tjetër i diskutimit të gjatë mbi romanin “Dasma”.

I vetmi gabim taktik i shkrimtarit mund të ketë qenë se i besoi shokët e tij të ngushtë që ishin, fatkeqësisht për të, njëkohësisht edhe bashkëpunëtorë të Sigurimit. Shohim se veprimtaria e Sigurimit në drejtim të Bilal Xhaferrit në përpjekjen për të gjetur motivet e shkrimtarit në lidhje me kritikën e romanit *Dasma* intensifikohet. Masat e ndryshme për të mësuar më shumë rreth këtij individi shtohen edhe më tej, edhe pse shkrimtari ka qenë në përpunim disa vjet më parë ballafaqimit. Me interes është roli i bashkëpunëtorëve që Sigurimi rekrutoi nga radhët e miqve të ngushtë e të largët të Bilal Xhaferrit për të nxjerrë në pah veprimtarinë e tij “armiqësore”. Pa dyshim që roli i prejardhjes së tij qoftë atërore, qoftë etnike ishte vendimtar për të ndihmuar Sigurimin të krijonte akuza

të forta kundër këtij armiku të komunizmit dhe dashamirësi të lirisë së fjalës dhe mendimit. Edhe pse vite më vonë kupola komuniste ka bërë analizë rreth dukurisë Bilal Xhaferri, dilet në konkluzion se përndjekja e tij ishte fryt i një ndikimi politik nga lart që preferonte të kishte heronj në arenën e shkrimtarëve dhe raste ku armiqtë munden nga këta heronj.

Profili i disidentit “armik i popullit”

Sipas rrëfimit të një personi që e ka njohur personalisht Bilal Xhaferri, ai na sjell një detaj të rëndësishëm për aktivitetin e tij si krijues, por edhe si ikonoklast i kohës së vet.³³

Bilal Xhaferi nuk ishte vetëm një shkrimtar i afirmuar, por edhe një talent i poezive të cilat edhe poetë të mirënjohur e kishin vlerësuar. Për shembull – poezia “Ti je një Pardesy” paraqiste motive kritike për trendin e krijuar në vitet 1960 në vendin tonë, ku personat e privilegjuar nga sistemi komunist vishnin këto veshje për të treguar statusin shoqëror. Bilali ishte një njeri i thjeshtë dhe popullor që komunikonte qoftë me njerëzit e thjeshtë, por edhe me disidentë të njohur si Musine Kokalari, që vetë Enver Hoxha mendohet të ketë ndërhyrë ose ndikuar në përndjekjen e saj.

Ti je një Pardesy

Ti je një pardesy.

Tek ti fëshfërijnë të gjitha:

mendimet, pardesyja, zemra.

Ti je një pardesy

dhe bota të duket si një sallon mode,

ku parakalon si pardesy e dalë prej garderobe.

Ti je njeri-pardesy.

Të shoh tek zhdukesh përtej – fëshfërimë – nëpër erë,

sikur të mos kesh qenë asnjëherë.

³³ Sh. A. Intervistuar në Chicago më 04.15.2019.

Në këto vargje shikojmë se si autori shprehet për një dukuri shoqërore me motive të ndryshme letrare, por dhe del edhe kundër rrymës e koniunkturës. Pardesya vazhdon të vishet edhe sot, por atëherë më tepër lidhej me personat që kishin pushtet dhe një rol të caktuar në shoqëri.

Letra e arratisjes

Një material interesant në analizimin e kësaj dosjeje është një kopje e një letre që supozohet se është shkruar nga vetë Bilal Xhaferi. Ajo daton më 30 gusht 1969 dhe i drejtohet Komitetit Qendror të PPSH Tiranë. Autenticiteti i kësaj letre nuk mund të provohet, por ia vlen për studiuesit në të ardhmen për të vërtetuar nëse përmbajtja është e njëjta me atë që shkroi objekti në përpunim. Pikaset fakti që letra ka një ton apologjetik dhe të dëshpëruar, ku vetë Xhaferi nuk pranon të ketë qenë pjesëtar i ndonjë organizate politike.³⁴

Nuk jamë i implikuar në asnjë çështje politike, me asnjë lloj fuqie të huaj, me asnjë lloj organizate, me asnjë lloj personi. Po ndjek vetëm fatin tim të hidhur.

Nëse kjo letër është faksimile e vërtetë nga origjinali, këtu nuk kemi të bëjmë me një armik të përbetuar që synonte ta dëmtonte a ta rrëzonte regjimin dhe shtetin socialist në Shqipëri. Këtu kemi një person që tregon haptazi nëpërmjet shkrimit se nuk është fajtor për ato çka akuzohet dhe përndiqet. Më tej në letër hasim se autori i supozuar shprehet për një gabim të tij taktik dhe përgjegjshmërinë që mban përsipër.

Unë jam një njeri që kam dhënë prova se e dua këtë vënd, e dua këtë popull dhe u përpoka edhe të bëj në jetë, duke u përpjekur në fushën letrare, në kushtet më të vështira, sa për një gabim timin taktik po pa qëllim të keq, ju më privuat plotësisht, më mohuat, më zhdukët për së gjalli si letrar. Sidoqoftë, përsëri unë do të mbetem ai që isha, një njeri që e do deri në fund popullin dhe atdheun e vet dhe nuk e tradhëton kurrë këtë popull dhe këtë atdheun e vet, edhe pse [...] të emigrojë larg. Kuptohet, për veprimin tim përgjigjem vetëm unë. Asnjëri tjetër nga njerëzit e mij, nga farefisi im, nga miqt dhe shokët e mij nuk ka dieni dhe nuk mund ti bëni fajtor për çështjen time.

Dihet se veprimtaria në fushën kombëtare e Bilal Xhaferit vazhdoi edhe në Amerikë, por me forma të tjera. Sigurimi e ndoqi këtë dhe punoi makinacione të ndryshme derisa ai vdiq më 1986. Fashikulli i dytë i Dosjes Bilal Xhaferri mund të na ndihmojë të gjejmë më tepër detaje rreth kësaj veprimtarie, gjithmonë nga syri i Sigurimit.

³⁴ Dosja Bilal Xhaferri Hoxha, Fashikulli I, fq. 10.

Rekomandime për kërkime të mëtejshme

Megjithëse ky studim nuk është konkluziv, për arsye kohore dhe logjistike, rekomandohet që të zhvillohet edhe më tej një punë kërkimore në drejtim të dokumentimit të jetëshkrimit të disidentëve politikë të asaj periudhe.

- Studimi i fashikullit numër 2 të Dosjes Bilal Xhaferri për një ndriçim më të qartë të aktivitetit të Sigurimit kundër tij në Amerikë.
- Rishikim i qëndrimeve të artistëve dhe shkrimtarëve gjatë komunizmit nga bashkëpunëtorë të Sigurimit dhe në shërbim të Sigurimit.
- Hartimi i një studimi të plotë do të shërbejë si bazë dokumentare dhe narrative në mënyrë që të përfshihet në programet mësimore të niveleve të ndryshme jo vetëm në Ministrinë e Arsimit në Shqipëri, por edhe në Kosovë dhe Maqedoninë Veriore.
- Ekziston edhe një problem se si dokumentacioni arkivor ende shihet me dyshim nga ish-të përndjekurit politikë, pasi dëshmitë e marra nga viktimat e përndjekura ose janë të fabrikuara ose janë “marrë nga hetuesia me forcë.”³⁵ Dritë mbi tentativat e manipulimit të informacionit dhe pavërtetësive rreth personave të përndjekur nga vetë ish-Sigurimi. Duhet konfirmuar vërtetësia dhe autenticiteti i dokumentacionit që përfshihet në dosje, pasi që në periudhën e vitit 1997 ka pasur ndërhyrje fizike, si shkatërrim e djegie të dosjeve³⁶. Në të ardhmen kjo analizë mund të kryhet nëpërmjet kontrollimit forenzik shkencor nga ekspertë të grafologjisë.

³⁵ <https://www.reporter.al/hapja-simbolike-e-dosjeve-te-sigurimit-pritet-me-dyshim-nga-ish-te-perndjekurit-politike/> vizituar më 08.05.2019.

³⁶ <http://autoritetidosjeve.gov.al/category/mediaperaidssh/> vizituar më 08.05.2019.

Lekë Tasi

Piktor

Lekë Tasi u lind më 1929. Studioi violonçel nën drejtimin e pedagogut Walter Caletti, në vitet 1939-1943, më pas me Ymer Skënderin në Liceun Artistik, në vitet 1949-1952. Punoi çelist i parë në Orkestrën e Radios dhe të Teatrit të Operës dhe u pushua për motive politike në vitin 1967. I ati, Koço Tasi, avokat me profesion, i njohur në vitet '20, kishte qenë anëtar i Parlamentit të Parë Shqiptar pas Kongresit të Lushnjës. Pas Revolucionit të Qershorit emigroi për 17 vjet në Greqi. Xhaxhai, Akile Tasi, me karrierë të ngjeshur politike në kohën e luftës, vdiq në burgjet e diktaturës. Leka u pushua nga puna dhe u dërgua me punë të detyruar, pak më vonë u internua familjarisht në Grabjan të Lushnjës, 1975-1990. Jetën e kësaj periudhe e ka rrëfyer në librin autobiografik Grabjani rrëzë kodrave, Tiranë, 2009. Aktiviteti i tij kryesor është piktura. Megjithëse autodidakt, ka punuar seriozisht qysh herët duke kopjuar sipas natyrës dhe duke mësuar nga mjeshtërit e mëdhenj. Me kthimin e tij pas internimit në Tiranë më 1990, ai rifillon të pikturojë dhe ka ekspozuar në vitet 1992, 2003, 2007 në Galerinë Kombëtare të Arteve, në një ekspozitë personale në Pejë, "Galeria Exit", 2005, si dhe në disa ekspozita kolektive në Tiranë dhe Durrës.

Fytyra e armikut

Abstrakt: “Armiku i popullit” mund të jetë një lokucion që impresionon njerëzit e thjeshtë. Sipas momentit që thuhet, tonit dhe nivelit mendor të dëgjuesve, ndodh që tremben se dikush i rrezikon. Ne që i përjetuam gjatë diktaturës gjyqet dhe shprehjen “armik i popullit” drejtuar njerëzve të ndershëm, e patëm ndier në çast tendenciozitetin. Kjo vërtetohej nga debati i përciptë dhe nga vendimi përherë me vdekje. Ngutja për të vrarë erdhi duke u shtuar. Po, dhe kujtdo në botë i kujtohen regjimet diktatoriale me atë maninë për të eliminuar kundërshtarët. Po që se niset me vrasje, armiqtë edhe shpiken, ashtu si shpejtojmë pedalet që të mos biem. Kjo daton që me Revolucionin Francez. Qysh atëherë u përdor toni kërcënues në hapësirën institucionale dhe pastaj drejt në gijotinë. Në regjimet demokratike njerëzit buzëqeshin me gjëra të tilla. Njerëzit e mençur kudo, me ta dëgjuar një akuzë të tillë, ashtu, me ton të paapelueshëm, fyhen mendërisht, veçse, të ndodhur mes turmës, druajnë ta kundërshtojnë. Sepse turma përreth tkurret dhe aderon pa u ndier në atë që vendos i fuqishmi. Kjo ngre edhe te të mençurit një ndjenjë frike. Duhet kurajë për t'i dalë kundra. Diktaturat e dinë këtë mekanizëm psikologjik, shtojnë presionin dhe kështu, përveç të mençurve, frika hyn edhe te turmat kur ndihen të lodhura ose të velura nga britmat dhe reagojnë me ndonjë gjest. Kështu thellohet tirania.

Komunizmi ndërkombëtar, si njohës i psikologjisë së çdo vendi ku depërtonte, ka pasur sukses veçanërisht te ne duke shfrytëzuar dobësitë tona. Një prej tyre – provizoriteti i autoritetit dhe i ligjit. Duke mos pasur shtet tonin historikisht, kemi zhvilluar individualizmin, jemi përpjekur të përfitojmë si persona, si grupe o si krahina. Ky vizion i ngushtë na çon ta përfytyrojmë tjetrin *a priori* si rival, madje si armik, jo si aleat, megjithëse ndajmë me të shumë gjëra; e para gjuha, pastaj gjaku. Imponohet grindja dhe jo debati, denigrimi dhe jo solidariteti. Kësisoj, lideri mëtues i pushtetit, jo vetëm ai komunist, por i çdo kohe, ua ushqen ithtarëve të vet rrezikun nga *dikush* aty pranë dhe i miklon me favore të veçuara (e mirënjohura politike klienteliste). Mbi këtë bazë përçarëse vetiu lideri egocentrik, ndryshe nga ai patriot, nuk e shmang, përkundrazi e kërkon ndihmën e huaj, të fuqive të interesuara, por edhe të fqinjëve. Të detyruar nga kjo emergjencë e rrezikshme, edhe politikanë patriotë detyrohen të rivalizojnë në këtë kërkesë. Do të fitojë patjetër ai që është i gatshëm për koncesione të mëdha fuqish mbështetëse, në këmbim të mbështetjes. Mjafton t'i hedhësh një sy historisë njëqindvjeçare për t'u bindur. Ndër politikanët egocentrikë, deri shpërfillës të interesave kombëtare, dallojmë Esatin, Enverin, Zogun, Ramizin; e dëshmon fakti vetë, të qëndruarit gjatë në pushtet. Për të gjetur tipin e kundërt, duhet bërë arsyetimi invers: kush e ka humbur pushtetin, sepse nuk bënte koncesione? Themistokli Gërmenji dha një shembull të shkëlqyer duke i ofruar ushtrisë franceze të pushtimit ndihmën në mbajtjen e rendit, duke e lehtësuar kështu nga shumë telashe, dhe fitoi në shkëmbim shqiptarësinë e zonës (shkolla dhe simbole tonat) në një kohë kur Greqia venizeliste e pretendonte për vete krahinën. Dhe kryesorja, vetëm katër vjet mbas tërheqjes së Turqisë realizoi së bashku me krerët myslimanë një bashkëpunim shembullor, duke i dhënë modelin e duhur administrimit të ardhshëm shqiptar (që për shkakun e karakterit më lart të shpjeguar të krerëve egocentrikë nuk u mbajt, por u la në harresë). Dhe arriti deri të çarmatoste moralisht politikën progreke të Francës, duke i besuar drejtësisë së saj e duke i ofruar jetën e vet. Pra, në personin e tij, kundrejt egocentrikut – kemi dëshmorin! Me këtë kundërvënie historiografia duhet të angazhohet t'i shohë faktet historike duke e marrë në shqyrtim çdo figurë historike edhe si portrete të plota, formimin familjar, arsimin, kontributet gjatë kohës jo të angazhuar me politike. Harmonia krahinore e rajonit të Korçës që një faktor me rëndësi brenda korit tërësor shqiptar për t'i siguruar Shqipërisë integritetin tokësor në Konferencën e Versajës.

Rasti i dytë. Krerët intelektualë (duhet parë edhe ky tipar, pra) në Luftën e Dytë Botërore, një plejadë me kryesorë M. Krujën, E. Koliqin, deri te P. Anton Harapin e Lef Nosin, pranuan barrën e impopullaritetit që të punonin nën një pushtues, kur pala fitimtare, aleanca Britani, SHBA, BK, kishte në kufijtë tanë Jugosllavinë, një pjesëtar të armatosur me hekur e dinakëri, shkurt rrezikun më kulmor. Ai kishte depërtuar te ne qysh më 1938 dhe më herët dhe ftonte patriotët për veprim. Dy të parët, studiues dhe shkrimtarë të shkëlqyer, u larguan nga vendi për t'i dhënë atdheut vlera edhe në mërgim deri në fund të jetës; dy të mbramit, po aq të vlefshëm në lëmin e kulturës dhe më afër në përballimin e rrezikut, u martirizuan.

Kjo shkurtore e historisë lë jashtë saj vlerësime krahasuese mes figurave që i quajtmë egocentrike. Ndaj duhet thënë shkurt se s'mund të vihet kurrsesi shenjë barazimi mes Enverit dhe Zogut, megjithëse ngjajnë në pikën e lartpërmendur (sa të këtillë ka historia e botës; politika është arti i së mundshmes dhe matet me realizimet, jo me virtytin dhe fljimin qytetar; këto të fundit janë vetëm plotësonjëse që mbushin me krenari dhe rritin sensin e sublimit të brezat). Zogu ngriti një strukturë shtetërore që s'kishte qenë kurrë më parë, me gjyqe, shkolla dhe rrjet rrugësh, Enveri shkatërroi dy të parat duke përdhosur me rrënjë sensin njerëzor që mbijetonte deri atëherë qoftë në kushte emergjence shekullore. Zogu i dha vendit qetësi shembullore sa kohë nuk rrezikohej pushteti i tij, Enveri i paraprinte rrezikut imagjinar me krijim të vazhdueshëm të armikut me një cikël padije – bazuar në dëshmi false të porositura dhe vendime të diktuar nga ai vetë. Ekonomia, e bazuar në parimin e një dhune të tejme, plotësoi hekatombën e vrasjeve të njerëzve të shquar, me emigrimin e trurit dhe atij masiv pas tij.

Në mbyllje mund të themi se reformimi kaq i nevojshëm i shoqërisë shqiptare s'ka bërë hapa thelbësorë në njëqind vjet shtet, për shkak të një aleance të fshehtë mes sundonjësit dhe grupeve krahinore, fetare, ideore, konspiratore. Atëherë, si mund ta portretizojmë fytyrën e armikut? Te mekja e sensit social, sindikalist, te shkarja e partive politike me t'u formuar, nga besnikëria ndaj programit, te besnikëria ndaj kreut, cildo qoftë, – bajraktarist apo stalinist, – duke i kthyer shpinën liderit realist reformues dhe shokut të së njëjtës ide, për interes ose nga frika. Fytyra e armikut është, pra, fytyra jonë, që nuk ka fituar ende kurajën civile të dalë në disidencë, të shprehet pa pyetur lart dhe pret të shpërblehet veçmas të tjerëve, ose së paku për të mos rrezikuar. Kështu, duhet me urgjencë të nxitet me të gjitha mjetet kuraja civile, qysh në klasat fillore dhe deri te denoncimi i çdo anësie, hatëri, me seriozitet dhe sens përgjegjësie, pa denigrime të tepruara, që janë vazhdim i vulgaritetit të kaluar, në çdo plan të jetës, kulturë, ofiqe, çmime, që ashtu, nga shumimi i rasteve të shprehjes troç, *hapja* të hyjë edhe në politikë.

Në mbledhjen plenare bëra edhe këtë ndërhyrje duke marrë shkas nga një bilanc mbi debatin rreth “fytyrës së armikut”. Kompromisi është thelbi i qeverisjes demokratike, por edhe i paqes mes shteteve. Ai arrihet me koncesione nga të gjithë pjesëmarrësit mëtonjës të pushtetit ose të supremacisë në një rajon të caktuar. Një episod shprehës në logjikën historike: Në fazën paraprake të Gjyqit Special (prill 1945) u zhvillua një debat mes prokurorit dhe të akuzuarve mbi këtë temë: duhet bërë kompromis në kushte force madhore apo jo. Pala e akuzës mbështeste “jo kompromis” dhe kjo tezë fitoi te trupi gjykues, duke u dhënë dënime të rënda shumë intelektualëve që e kishin dëftyer ndershmërinë e tyre ndaj atdheut gjatë jetës së tyre (17 qenë dënimet kapitale, disa të tjerëve me burgim të përjetshëm, disave me 30 vjet, 20 vjet etj.). Në katër dekadat që pasuan kjo politikë e ngurtë u propagandua dhe u zbatua në çdo fushë, kolektivizim, armatosje e popullit kundër kujtdo që donte liri, dënime për tradhti në ushtri, edukim i vëzhguar i rinisë në shkolla e organizata të masave. Armiku ishte kudo si mundësi rreziku. Por, kur parabola e sistemit komunist erdhi në fundin e vet dhe Ramiz Alia, president, u ftua për një vizitë në OKB, kthimi i tij shënoi triumfin e kompromisit, me gjithë betimet e tij: “Do të hamë bar dhe parimet nuk i tradhtojmë.” Ai pranoi atje k o m p r o m i s i n, që 45 vjet më parë ishte dënuar si tradhti. U lejua pluralizmi dhe tregu i lirë. Me rezultat ndërkohë: rrënimi moral i njeriut dhe rrënimi i ekonomisë.

Çelo Hoxha

Instituti i Studimeve për Krimet dhe Pasojat e Komunizmit – ISKK

Drejtor i Institutit të Studimit të Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit (ISKK), Shqipëri. Doktor i Shkencave Historike. Ka punuar gazetar për shumë vjet. Autor i disa studimeve historike, *Fillimet e Komunizmit në Shqipëri* (2013) *Krimet e Komunistëve gjatë Luftës* (2014). Redaktor përgjegjës i redaksisë së botimit të *Fjalori Enciklopedik i Viktimave të Terrorit Komunist* (9 vëllime), botim i ISKK-së.

Armiaqtë e vërtetë të popullit

Abstrakt: Koncepti i armikut të popullit u përdor nga komunistët që gjatë luftës si një masë ligjore ndaj personave të caktuar, në përgjithësi kundërshtarë politikë të tyre. Pas lufte, kundërshtarët e regjimit dënoheshin bazuar në dy nene të ligjit për gjykatat ushtarake (14 janar 1945): neni 14, krimineli i luftës, dhe neni 15, armiku i popullit. Neni 15 ishte një përkufizim për armikun e popullit në këndvështrimin e regjimit komunist, i cili përfshinte kategori të ndryshme njerëzish, jo domosdoshmërisht politikanë. Armiaq të popullit u etiketuan edhe njerëz që thjesht ishin pro ekonomisë private për arsye krejt personale, ose persona që kishin lidhje gjaku me kundërshtarët realë ose të supozuar të regjimit etj. Duke përdorur të njëjtat përkufizime të përdorën komunistët, ky studim përpiqet të argumentojë se armiaqtë realë të popullit gjendeshin në anën e strukturave që dënuan me mijëra persona si armiaq të popullit.

Fillimet e përdorimit të konceptit të armikut të popullit në Shqipëri

Koncepti i armikut të popullit nisi të përdorej nga komunistët, si një lloj përkufizimi ligjor, në fillim të vjeshtës së vitit 1943. Në një rregullore për këshillat nacionalçlirimtarë¹ trajtohej gjerësisht konfiskimi i pasurisë së personave të ndryshëm, të cilët përshkruheshin në atë dokument si “armiqtë e popullit”. Në rregullore thuhej se këshillat nacionalçlirimtarë ngarkoheshin të kryenin² “konfiskimin e pasurive mbi gjithë armiqtë e popullit”. Rregullorja pretendonte se pasuria e konfiskuar, e tundshme dhe e patundshme, bëhej pasuri “e popullit”. Po aty thuhej se pasuria (ose të ardhurat prej saj) derdhej “në Fondin Nacionalçlirimtar”.³ Fondi Nacionalçlirimtar nënkuptonte fondin e Frontit Nacionalçlirimtar, një organizëm ilegal, i kontrolluar nga komunistët.⁴ Konfiskimet bëheshin, bazuar në rregullore, “prej pushtetit ushtarak [lexo: prej formacioneve partizane] ose gjyqit ushtarak”, me propozim të Këshillit Nacionalçlirimtar. Këshillat kishin detyrë gjithashtu të hetonin dhe të regjistronin pronat e “armiqve të popullit”, përfshi ata që ishin “pushkatuar prej pushtetit nacionalçlirimtar”.⁵

Nga fundi i vitit 1942 e deri në mesin e vitit 1943 në Shqipërinë e pushtuar situata e brendshme ishte e tensionuar, sidomos në Jug. Aty ishin krijuar një numër çetash lokale, nacionaliste dhe komuniste, të cilat konkurronin me njëra-tjetrën për influencë. Komunistët, të cilët ishin inferiorë karshi nacionalistëve, ishin më agresivë, në disa zona kryen dhe atentate kundër njerëzve me influencë,⁶ por në përgjithësi përballja mes palëve i ngjante një lufte politike të natyrës demokratike, ku përfaqësuesit e palëve debatonin përballë popullit; gjithmonë, mes dëgjuesve ose aty pranë, qëndronin çetat respektive. Në këtë periudhë, përplasjet e armatosura mes tyre ishin të rralla.

¹ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943–45: një vështrim përmes dokumenteve perëndimore* (Tiranë: AIDS, 2012), 31–40. Një variant i kësaj rregulloreje gjendet dhe në këtë referencë: AQSH, F. 40/APL, V. 1943, D. 5.

² Në origjinal thuhet “të zbatojnë”.

³ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943–45: një vështrim përmes dokumenteve perëndimore* (Tiranë: AIDS, 2012), 38.

⁴ Pavarësisht prirjes së komunistëve për të folur në emër të popullit, të gjitha strukturat e tyre, politike, ushtarake, apo të pushtetit (këshillat nacionalçlirimtarë) vepronin në ilegalitet, fshehur pas pseudonimesh, dhe si të tilla nuk kishin asnjë mundësi për të gëzuar mbështetje popullore. Pra, Fronti Nacionalçlirimtar nuk mund të ishte një organizëm i mbështetur nga populli, por me një mbështetje të kufizuar.

⁵ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943–45: një vështrim përmes dokumenteve perëndimore* (Tiranë: AIDS, 2012), 38.

⁶ Në Përmet komunistët vranë Dervish Mekon (mars 1943), në Delvinë vranë Dervish Shamon (qershor 1943), në Gjirokastrë vranë Riza Kardihiqin (29 maj 1943), ose morën peng Ali Këlcyrën (11 qershor 1943), etj.

Gjërat ndryshuan me ardhjen e misionëve britanike në fillim të verës 1943, të cilët i ndihmuan komunistët të krijonin Brigadën I (15 gusht 1943), një formacion ushtarak më serioz se çetat. Më 4-9 shtator 1943 Këshilli Nacionalçlirimtar mbajti një konferencë në Labinot, ku i shpalli zyrtarisht luftë Ballit Kombëtar, dhe aty u miratua rregullorja,⁷ një kapitull i së cilës i kushtohej konfiskimit të pasurisë së kategorive njerëzore të caktuara, të përmbledhur në një term të ri: armiq të popullit. Rregullorja ishte dokumenti i parë ku shfaqej përkufizimi i konceptit të armikut të popullit.

Me rritjen e përmasave të formacioneve partizane u zmadhua edhe problemi i sigurimit të ushqimit, i cili kishte qenë shqetësim i përhershëm.⁸ Fakti që ushqimi ishte shqetësimi kryesor për përfshirjen e kategorive të ndryshme njerëzore në përkufizimin e armikut të popullit lexohej në këtë nëntitull të rregullores së këshillave: “Konfiskimi i pasurisë së armiqve të popullit.” Bazuar në këtë rregullore, personat që do t’u konfiskohej pasuria ishin: 1) xhandarët dhe milicët; 2) spiunët, korrierët dhe agjitorët e okupatorit; 3) personat që mbledhnin armë dhe ia dorëzonin okupatorit; 4) ata që kishin tradhtuar luftën partizane dhe kishin bashkëpunuar me okupatorin; 5) të gjithë ata që punonin për okupatorin; 6) ata që shkaktonin frikë e panik në popull; 7) përçarësit dhe dezertorët e ushtrisë partizane si dhe ata që vrisnin e plaçkitnin në tokat e çliuara.⁹

Përdorimi në rregullore i termit “konfiskim” i jepte veprimit një imazh juridik, por, në thelb, ajo që në dokument emërtohej konfiskim, në realitet ishte grabitje. Në dokumentet e organeve lokale të ushtrisë partizane ose PKSH, fryma e rregullores së këshillave nacionalçlirimtarë përcillej në gjuhë më të drejtpërdrejtë. Në një dokument të Komandës së Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë (16 nëntor 1943), gjuha e përdorur nuk linte hapësirë për dyshime. Në këtë dokument të firmosur nga Bedri Spahiu u kërkohej anëtarëve të qarkorit lokal të PKSH të përgatisnin listën e personave që duheshin “qëruar” në Gjirokastrë. Çfarë nënkuptonte fjala “qëruar” shpjegohej dy fjali më tej: “Pasuria e atyre që do të vriten do të konfiskohet

⁷ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943–45: një vështrim përmes dokumenteve perëndimore* (Tiranë: AIDS, 2012), 31–40. Një variant i kësaj rregulloreje gjendet dhe në këtë referencë: AQSH, F. 40/APL, V. 1943, D. 5.

⁸ Çetat partizane kishin një veprimtari të kufizuar: 1) bënë propagandë në favor të PKSH dhe 2) ushtronin terror ndaj njerëzve që konsideroheshin bashkëpunëtorë të pushtuesit. Sulmet ndaj kolonave të ushtrisë italiane (okupatore) këshillohej të bëheshin “për të marrë roba, këpucë, ushqime, armë, e çdo gjë tjetër” që i nevojitej çetës; ndërsa sulmet ndaj makinave të postës, megjithëse konsideroheshin prej PKSH si luftë kundër fashizmit, bëheshin “për të marrë vetëm paratë e postës”. Shiko: AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 2, F118–19).

⁹ Bernd Fischer, *Shqipëria 1943–45: një vështrim përmes dokumenteve perëndimore* (Tiranë: AIDS, 2012), 39.

duke lënë një sasi për familjet e tyre.”¹⁰ Dy ditë më vonë, në Gjirokastrë partizanët ekzekutuan 11 persona; mes tyre ishte edhe mësuesi i gjimnazit Tare Kalo,¹¹ emrin e të cilit e mori menjëherë një batalion i Ballit Kombëtar.

Veç atyre që vriteshin, partizanët merrnin¹² edhe pasurinë e atyre që arratiseshin për të mos rënë në dorë të ushtrisë partizane; rrëmbenin gjithçka që u duhej. “Të hetohet ku i kanë depot me ushqime dhe me plaçkë të ndryshme. Të hetohet ku është shtypshkronja e Xhevatit [Kallajxhiut] dhe porsa të vijë grupi [Grupi i Parë i Zonës I Operative] të muret me njerz besnikë të vendoset në një vend konspirativ dhe të gjendet personeli për ta instaluar dhe për të filluar nga puna”,¹³ – thuhej më tej në dokumentin e Komandës së Zonës I Operative. Ky dokument e tejkalonte rregulloren, sepse kategoria e njerëzve të përcaktuar në qarkore (ballistët) nuk ishin përfshirë në përkufizimin e armiqve të popullit, për të cilët rregullorja e këshillave nacionalçlirimtarë parashikonte “konfiskimin” e pasurisë. Ata u përkufizuan si armiq të popullit në rregulloret ushtarake të mëvonshme¹⁴ dhe në Ligjin Nr. 41, 14 janar 1945.¹⁵

Në dokumente të tjera, që përcilleshin në zinxhirin e komandave të forcave partizane, gjërat shpjegoheshin në gjuhë të çliruar. Sekuestrimi nuk trajtohej si një akt juridik, por si heqje dorë e pronarit nga prona e tij ose ndërrim i pronarit të pasurisë objekt sekuestrimi, pa i shpjeguar shkaqet e këtij veprimi ose pa e specifikuar autoritetin që urdhëronte diçka të tillë. Në një qarkore të shtabit të Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë, 24 gusht 1944, drejtuar gjithë komandave të grupeve dhe qarqeve, thuhej se “me fjalë sekuestrim do të thotë: hedgje [heqje] dorë ose ndrim pronari që në këtë rast është Fronti Nacionalçlirimtar”.¹⁶

¹⁰ AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 8, Fl. 3. Urdhër i Komandës së Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë, 16 nëntor 1943.

¹¹ Fjalor Enciklopedik i Viktimave të Terrorit Komunist IV (Tiranë: ISKK, 2015), 130.

¹² Këtu kemi përdorimin e foljes “marr”, ndërsa në dokumentin origjinal përdoret termi “sekuestrim”, por sekuestrimi është një koncept juridik, që merr kuptim pas një vendimi gjykatë, ndërsa vrasjet dhe “sekuestrimet” partizane, jo vetëm në këtë rast, bëheshin pa një vendim gjykatë, dhe, si i tillë, ai veprim nuk të konsiderohet sekuestrim.

¹³ AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 8, Fl. 3. Urdhër i Komandës së Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë, 16 nëntor 1943.

¹⁴ AQSH, F. 41/APL, V. 1944, D. 56, Fl. 39. Rregullore e Ushtrisë Partizane mbi funksionimin e gjyqeve ushtarake, 16 nëntor 1944.

¹⁵ “Ligjë mbi organizimin dhe funksionimin e Gjykatave Ushtarake”, *Gazeta Zyrtare* (23 janar 1945): 3.

¹⁶ AQSH, F. 96/APL, V. 1944, D. 1, Fl. 16. Qarkore e shtabit të Zonës I Operative drejtuar komandave të grupeve dhe qarqeve, 24 gusht 1944.

Sa më thellë në kohë, aq më qartë shihet se pas termave juridikë “konfiskim” ose “sekuestrim”, të përdorur nga partizanët, fshihej nevoja e tyre për të siguruar ushqim. Në qershor 1943 çeta partizane e drejtuar nga Mehmet Shehu mori disa bagëti në një fshat të Mallakastrës, gjë për të cilën u kritikua nga Besim Belishova, komandant çete i Ballit Kombëtar. Shehu e thotë qartë në përgjigje për Belishovën se ata i morën (sekuestruan, sipas Shehut) bagëtitë, sepse forcat e tij kishin “24 orë pa ushqim”. Shehu mendohej ta zbuste efektin e veprimit të kryer duke përmendur faktin që partizanët u kishin “lëshuar dëftesa pronarëve për t’u paguar çmimin porsa të jemi në gjendie”.¹⁷ Nëse kështu, veprimi i kryer nuk ishte sekuestrim, por blerje veresie.

Me krijimin e armikut të popullit, komunistët synuan disa gjëra njëherësh: mas-kuan me retorikë juridike veprime që ishin thjesht krime ordinere, hoqën qafe ose i dobësuan kundërshtarët e tyre politikë, dhe siguruan bazën e ushqimore e materiale të tjera të nevojshme për formacionet partizane.

Armiqtë e vërtetë të popullit

Pas marrjes së pushtetit, komunistët e kthyen konceptin e armikut të popullit në një përkufizim juridik, të kategorisë penale, duke e përfshirë në ligjin për gjykatat ushtarake (Ligji Nr. 41, neni 15), mbi bazën e të cilit u dënuan – me ekzekutim ose burg – mijëra persona. Në periudhën 1945-46 u dënuan – me vdekje ose burg – nga gjykatat ushtarake 6442 persona:¹⁸ 794 me vdekje, 5648 me burgime të ndryshme. Neni 15 i ligjit për gjykatat ushtarake u shfuqizua më 12 dhjetor 1946.¹⁹

Armiku i popullit, sipas nenit 15, përkufizonte si të tillë persona të caktuar, bazuar në përkatësinë e tyre; ata u quajtën të tillë për atë çfarë kishin qenë, jo për atë çfarë mund të kishin bërë. Shkurt: ishte një përkufizim paragjykses.

Mes personave të etiketuar ishin edhe ata që kishin bashkëpunuar dhe ndihmuar në krijimin e organizatave politike si Balli Kombëtar dhe Legaliteti, të cilat për nga statusi juridik kishin qenë (në periudhën 1939-44) po aq të ligjshme (ose të paligjshme) sa edhe vetë Partia Komuniste. Në kohën që Shqipëria ishte

¹⁷ AQSH, F. 18/APL, V. 1943, D. 44, Fl. 2. Letër e Mehmet Shehut për Besim Belishovën, 2 qershor 1943.

¹⁸ AQSH, F. 515, V. 1957, D. 15, Fl. 4. Të dhëna zyrtare për personat e dënuar në gjithë Republikën në periudhën 1945-55.

¹⁹ AQSH, F. 489, V. 1946, D. 115, Fl. 7. Dekret Nr. 244, datë 12 dhjetor 1946. Shënim: Dënimet e dhëna nga gjykatat ushtarake në këtë periudhë konsiderohen dënime politike nga ligjet e krijuara pas rënies së komunizmit.

nën pushtimin italian, veprimtaria politike ishte monopol i Partisë Fashiste Shqiptare; krijimi i partive të tjera ishte i ndaluar. Gjatë kësaj kohe u krijua Balli Kombëtar (1939)²⁰ dhe Partia Komuniste (1941). Legaliteti u krijua më vonë (vjeshtë 1943), kur territori i shtetit shqiptar ishte, ushtarakisht, në kontrollin e ushtrisë gjermane.²¹

Nuk ka nevojë të trajtojmë të gjitha rastet e personave që u dënuan si armiq të popullit për të kuptuar falsitetin e këtyre dënimeve. Personi që kishte firmosur ligjin Nr. 41, me autoritetin e kryetarit të Këshillit të Përgjithshëm Antifashist Nacionalçlirimtar, Omer Nishani, kishte qenë një nga bashkëpunëtorët më të zellshëm të regjimit pushtues italian në periudhën 1940-1943, si anëtar i Këshillit të Shtetit, dhe i përmbushte të gjitha kushtet që, sipas ligjit të firmosur prej tij, të dënohej si armik i popullit. Formalisht,²² ai e mbajti këtë post deri në janar 1944.

Antifashizmi pas lufte mori përmasa groteske. Më 1955, Enver Hoxha e akuzoi Bedri Spahiun si fashist,²³ por ky bashkëpunëtor i fashizmit më 1945 ishte

²⁰ Për kohën e krijimit të Ballit Kombëtar ekzistojnë dy variante: disa historianë mbrojnë idenë e krijimit më 1939, disa të krijimit në vjeshtë 1942. Varianti i dytë është imponuar nga historianët e periudhës së regjimit komunist, të cilët shkruanin në diktatin e udhëheqjes së regjimit. Në vitin 1973, kur u diskutua maketi i historisë së luftës në Byronë Politike, Kadri Hazbiu përmendi shqetësimin e historianëve, të cilët ishin shprehur se nuk ekzistonin dokumente që vërtetonin se Balli ishte krijuar nga regjimi fashist, ashtu siç dëshironte udhëheqja të shkruhej origjina e krijimit të Ballit. Historianët që mbështesin idenë se Balli Kombëtar u krijua më 1939 bazohen te një dokument i publikuar më 1939 që mban emrin Balli Kombëtar si dhe te dëshmitë e themeluesve të tij, ose në kujtime të personave të tjerë (shiko: Hasan Dosti, *Një jetë për çështjen shqiptare* (Tiranë: Botart, 2008), 78; Uran Butka, *Gjeniu i Kombit* (Tiranë: DRIER, 2006), 342-349; Sejfi Vllamasi, *Ballafaqime politike në Shqipëri* (Tiranë: NERIADA, 2000), 481-482). Ne mendojmë se këta janë më afër së vërtetës, por në vjeshtën e vitit 1942, periudhë së cilës i referohen mbështetësit e variantit të dytë, ka të bëjë me faktin që asokohe nisi krijimi i forcave të armatosura të Ballit dhe këtë e përdorin me qëllim për të treguar se gjoja Balli u krijua për t'iu kundërvënë Partisë Komuniste dhe çetave të saj.

²¹ Shumica e historianëve shqiptarë i referohen periudhës 14 shtator 1943-28 nëntor 1944 si periudha e pushtimit gjerman, pse në Shqipëri ndodheshin formacione të ushtrisë gjermane, por, realisht, nuk pati kurrë një akt juridik pushtimi të Shqipërisë nga Gjermania, siç ishte, për shembull, akti i bashkimit të kurorës shqiptare me atë italiane më 1939. Ushtria gjermane erdhi në Shqipëri me qëllim parandalimin e një zbarkimi të forcave aleate në Ballkan dhe qëndrimi i tyre ishte i përkohshëm. Gjermanët kërkonin veç një gjë nga shqiptarët: të mos goditeshin me armë. Juridikisht, ushtria gjermane ishte po aq e paligjshme në Shqipëri sa ishte edhe ushtria partizane apo grupimet e tjera të armatosura, përveç Ushtrisë Kombëtare dhe Xhandarmërisë. Për më shumë, mbi rikthimin e pavarësisë së shtetit shqiptar në vjeshtën e vitit 1943, shiko: *Bisedimet e Kuvendit Kombëtar* (Tiranë: Parlamenti, 1944). Për qëllimet e ushtrisë gjermane në Shqipëri shiko: Marenglen Kasmi, *Pushtimi gjerman i Shqipërisë 1943-1944* (Tiranë: Filara, 2013). Ky libër është me interes për informacionin lidhur me forcat ushtarake gjermane, sepse ka shfrytëzuar dokumentet gjermane, ndërsa interpretimi i tyre është në vijueshmëri me këndvështrimin propagandistik që historianëve të regjimit komunist.

²² Formalisht do të thotë që ai paguhej për postin, të cilin *de facto* mund ta kishte braktisur që në shtator-tetor 1943.

²³ Vasfi Baruti, *Ferri komunist i gjyqeve politike* (Tiranë: ISKK, 2016), 344-45.

emëruar Prokuror i Përgjithshëm dhe si i tillë, kishte kërkuar dënimin e një numri të madh personash si armiq të popullit, të cilët akuzoheshin, mes të tjerash, si bashkëpunëtorë të fashizmit. Dënimi i njerëzve si bashkëpunëtorë të fashizmit, në gjyqe me prokuror Bedri Spahiun, u bë aq qesharak sa në Gjyqin Special u dënua një ish-punonjës i postës dhe kundër tij dëshmoi një tjetër ish-punonjës i postës, i cili nuk ishte i akuzuar si armik i popullit. Enver Hoxha, numri i një i regjimit komunist, e ndau shtratin bashkëshortor deri ditën e fundit të jetës me një ish-anëtare të Partisë Fashiste Shqiptare. Nexhmije Hoxha, bashkëshortja e tij, kishte qenë anëtare e Partisë Fashiste dhe ai e dinte, sepse dokumenti gjendej (aty ku është edhe sot) në arkivin e PPSH-së, ku ai kishte hyrje të pakufizuar.²⁴

Numri i komunistëve që bashkëpunuan me regjimin fashist të vendosur në Shqipëri ishte i madh, për arsye globale dhe lokale. Komunistët, jo vetëm ata shqiptarë, orientoheshin përmes politikës së Moskës dhe përderisa ishte në fuqi marrëveshja Molotov-Ribentrop (23 gusht 1939-22 qershor 1941), ata ishin pro fuqive të Boshtit. Në aspektin lokal, komunistët ishin të kënaqur prej pushtimit italian, sepse ai bëri realitet diçka që ata e dëshironin, por nuk e realizonin dot: rrëzoi nga froni Mbretin Zog I.

Rastet individuale të punësimit në administratën shtetërore, si më sipër, janë me mijëra, sepse njerëzit ndoqën interesat e tyre të momentit, pa ndonjë agjendë të paramenduar për të dëmtuar persona të caktuar, sovranitetin e shtetit apo çështjen kombëtare.

Megjithatë, bashkëpunëtorët më të mëdhenj të pushtuesit ishin ata që e dëmtuan më rëndë qëndresën e armatosur antifashiste ose antinaziste. Në fillim kjo qëndresë ishte e copëzuar, në forca balliste dhe partizane (komuniste), të cilat veç luftës kundër pushtuesit kishin pjesë të agjendës dhe konkurrencën me njëra-tjetrën për influencë në popull. Gjatë verës së vitit 1943, edhe nën ndikimin e misioneve britanike, u hodh ideja e bashkëpunimit të Ballit Kombëtar me Këshillin Nacionalçlirimtar (pas të cilit gjendej Partia Komuniste) dhe u kryen bisedime jozyrtare. Më 18 korrik 1943 komunistët hodhën një hap më shumë se bisedimet. Ata e ftuan Ballin Kombëtar për “një takim sa më të shpejtë e përfundimtar... për të biseduar me vendosë mbi të gjitha punët dhe kryesisht mbi bashkimin e

²⁴ “Dalin dokumentet e reja: Ja pse Nexhmije Hoxha ka qenë anëtare e Partisë Fashiste”, *Panorama*, 29 nëntor 2016. Marrë nga adresa (30 korrik 2019): <http://www.panorama.com.al/dalin-dokumentet-e-reja-ja-pse-nexhmije-hoxha-ka-qene-anetare-e-partise-fashiste/>

forcave të të gjithë kombit në luftë kundër armikut”.²⁵ Ftesa, e dërguar në emër të Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar, ishte nënshkruar nga anëtarët e delegacionit tij, për të treguar vendosmërinë e Këshillit. Ai takim, që u zhvillua më 1-2 gusht 1943, është tashmë i njohur si Marrëveshja e Mukjes.

Në Mukje, palët ranë dakord, thënë në mënyrë të sintetizuar: për bashkimin e forcave në luftë kundër pushtuesit, në udhëheqjen e një strukture të vetme, me përfaqësues nga të dyja palët, e cila u quajt Komiteti për Shpëtimin e Shqipërisë. Komiteti do të ishte organi politik më i lartë për drejtimin e luftës, i cili do të koordinonte bashkëveprimin e dy forcave politike në Shqipëri, dhe organizma të tillë do të ngriheshin edhe në nivel lokal në të gjithë vendin. Detyra e Komiteti të Shpëtimit të Shqipërisë ishte organizimi i luftës “immediate kundër armikut okupator dhe kundër çdo armiku okupator tjetër eventual”.²⁶

Marrëveshja e Mukjes nuk e pati jetën të gjatë, ajo u prish shumë shpejt me iniciativën e komunistëve.²⁷ Me prishjen e saj, komunistët punuan në favor të armikut, sepse përçanë forcat ushtarake, e zhytën vendin në luftë civile dhe për rrjedhojë, dobësuan luftën për çlirimin kombëtar, gjë që shkonte në favor të ushtrisë pushtuese. Në tetor 1943 kryetari i Ballit Kombëtar, Mid’hat Frashëri, nxori një qarkorë²⁸ që u kërkonte forcave ushtarake të Ballit të ndalonin përkohësisht qëndresën kundër ushtrisë gjermane, për shkak të sulmeve që u bëheshin nga ana e ushtrisë partizane. Nga qarkorja dhe dokumente të tjera²⁹ kuptohet se Balli, i gjendur mes dy zjarresh, nuk mund të luftonte në dy fronte. Arsyeja pse ai dha urdhër që ndaloheshin goditjet kundër gjermanëve dhe jo kundër partizanëve ishte se në përballjen me ushtrinë gjermane iniciatorë të goditjeve ishin forcat balliste, si forca vendase që synonin çlirimin e vendit, ndërsa në rastin e partizanëve, iniciatorët kundër Ballit ishin partizanët, dhe ballistëve u duhej që të mbroheshin. Ballistët nuk kishin kontroll mbi përplasjen e tyre me forcat partizane dhe u duhej të mendonin për mbrojtjen, ndërsa ushtria gjermane, nëse nuk goditej, nuk i godiste forcat shqiptare.

²⁵ AQSH, F. 40/APL, V. 1943, D. 7, Fl. 1-4. Shiko: Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian (1939-1943)* (Tiranë: ASHSH, 2005), 281-82.

²⁶ Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian (1939-1943)* (Tiranë: ASHSH, 2005), 291-92.

²⁷ Për mënyrën e prishjes së Marrëveshjes së Mukjes dhe arsyet e kësaj prishjeje shiko: Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian (1939-1943)* (Tiranë: ASHSH, 2005), 309-26; Xhelal Gjeçovi, *Pushtimi gjerman në Shqipëri* (Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2004), 49-52; Uran Butka, *Mukja, shans i bashkimit, peng i tradhtisë* (Tiranë: DRIER, 2007).

²⁸ Uran Butka (red.), *Mid’hat Frashëri: Elita shqiptare* (Tiranë: Plejad, 2008), 319.

²⁹ Uran Butka (red.), *Mid’hat Frashëri: Elita shqiptare* (Tiranë: Plejad, 2008), 318.

Në konferencën e Këshillit Nacionalçlirimtar, 4-9 shtator 1943, komunistët e prishën zyrtarisht Marrëveshjen e Mukjes, duke e projektuar Ballin Kombëtar si organizatë e krijuar kundër PKSH, si penguese e luftës antifashiste, si përçarëse të popullit etj., dhe shpalli se këshillat nacionalçlirimtarë ishin i vetmi “pushtet i popullit në Shqipëri”.³⁰

Konferenca e tregoi se shqetësimi i komunistëve nuk ishte lufta kundër pushtuesit, por marrja e pushtetit pas lufte dhe për rrjedhojë, objektivi kryesor i fushatës së tyre të armatosur u bë Balli Kombëtar dhe formacione të tjera që ishin jashtë organizmit politik ose ushtarak nacionalçlirimtar.

Më 1 tetor 1943, në një letër të KQ të PKSH dërguar qarkorit të PKSH së Gjirokastrës, thuhej se “bashkimi me Ballin Kombëtar tashti është punë e vdekur dhe nuk bisedohet ma për atë punë. Tash bisedohet shpartallimi i Ballit Kombëtar...”³¹ Më 16 nëntor 1943, në një dokument të Komandës së Shtabit të Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë, jepej kjo panoramë nga lufta e ushtrisë partizane kundër Ballit Kombëtar: “Një batalion prej gadi 200 kurveleshas u nis për drejtim Cepo-Stegopol [drejt Libohovës]. Nesër niset këtë për në ato anë Grupi i parë [i Zonës I Operative]. Fillon kështu spastrimi i përgjithshëm i Ballit. Lëvizja e trupave t’ona të mbahet konspirative. Në Vlorë spastrimi [i Ballit] gadi mbaroj. Në Mallakastër spastrimin e bën brigata e parë. Berati u spastrua. Bëni gadi listën e atyre që duhen qëruar në Gjinokastrë.”³²

Kështu nisi lufta civile, e cila përfundoi me fitoren e komunistëve. Ajo solli përçarjen e forcave të rezistencës kundër pushtuesit dhe, bazuar në nenin 15, të ligjit nr. 41, drejtuesit e ushtrisë partizane dhe bashkëpunëtorit e tyre, përmbushnin kushtet për t’u dënuar si armiq të popullit, sepse ata vepruan kundër interesave të larta të Atdheut, kundër formacioneve ushtarake të popullit, ata tradhtuan dhe penguan luftën çlirimtare dhe ndihmuan “me mënyra të tjera” okupatorin dhe bashkëpunëtorët e tij.

Anëtarët e KQ të PKSH i dinin pasojat e luftës civile, kë dëmtonte ajo dhe kush përfitonte prej saj. “Ato që kritikojnë Partinë [Komuniste] dhe Luftën N.

³⁰ AQSH, F. 40/APL, V. 1943, D. 5, Fl. 3. Rezolucioni i Konferencës II të KNÇL.

³¹ AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 1, Fl. 11. Letër e KQ të PKSH drejtuar qarkorit të PKSH Gjirokastrë, 1 tetor 1943.

³² AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 8, Fl. 3. Udhëzime të Komandës së Shtabit të Zonës I Operative Vlorë-Gjirokastrë drejtuar Haki Toskës dhe një personi tjetër, 16 nëntor 1943.

Çlirimtare i demaskoni, lëftoni dyke patur kur do herë parasysht që lufta të mos dezhenerojë në një luftë klasash, në një luftë civile, të cilën përpiqet okupatori ta vërë në lëvizje me anë të axhentëve të tij”,³³ - i shkruante Enver Hoxha, në emër të KQ të PKSH, qarkorit të PKSH së Gjirokastrës, më 26 shkurt 1943.

Ajo që sipas letrës së KQ të PKSH ishte e vërtetë në shkurt 1943, ishte e tillë edhe në shtator-tetor të atij viti, kur PKSH i shpalli luftë Ballit Kombëtar, ndërsa Shqipëria vazhdonte të ishte, në gjykimin e tyre, e pushtuar nga një ushtri e huaj.

³³ AQSH, F. 17/APL, V. 1943, D. 1, Fl. 2-2/1. Letër e KQ të PKSH drejtuar qarkorit të PKSH Gjirokastrë, 26 shkurt 1943.

Përfundime

Koncepti i armikut të popullit ishte një truk politik, i maskuar me ngjyrimë juridike, që i mundësoi komunistët për të arritur objektiva të ndryshme, në kohë të ndryshme. Gjatë luftës, ata eliminuan kundërshtarët e tyre politikë dhe rivalët e armatosur, si dhe siguruan bazën ushqimore. Pas lufte, ata vazhduan me eliminimin fizik ose politik (burgje, internime, dëbime etj.) të kundërshtarëve dhe dobësimin ekonomik të personave të mundshëm për t'i bërë qëndresë regjimit komunist. Por, armiqtë e vërtetë të popullit, bazuar po në atë përkufizim të përdorën komunistët, ishin ata vetë. Si shkaktarë të luftës civile, ata ishin përgjegjës për përçarjen e qëndresës kundër pushtuesit dhe për rrjedhojë, punuan në favor të pushtuesit.

**PROFILE TË TJERA
TË 'ARMIKUT TË POPULLIT'**

Alma Mile

Gazetare, gazeta *Panorama*

Lindur në Fier, më 17.07.1978, arsimuar në qytetin e Fierit. Studimet e larta i kreu pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, dega letërsi, Universiteti i Tiranës (1996-2000). Në vitin 2011 nisi shkollën doktorale për studime letrare, po pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, Universiteti i Tiranës, dhe aktualisht po mbron gradën “Doktor” me temën “Shtypi letrar në vitet '30-'40”. Ndërkaq, prej vitit 2000 punon si gazetare, duke mbuluar fillimisht rubrikat me karakter social dhe më pas kulturor, pranë gazetave Korrieri, Shekulli e prej më shumë se 10 vjetësh në gazetën Panorama. Te kjo e fundit ka mbuluar po ashtu rubrikat “Dossier” apo “Speciale”, me dokumente e intervista që dëshmojnë mbi dhunën që ushtronte ndaj individit dhe shoqërisë regjimi komunist. Pjesëmarrëse si anëtare juri e në konkurse kombëtare dhe ndërkombëtare (letërsi, arte pamore, kinematografi) dhe e vlerësuar me çmime si gazetare. Prej dy vjetësh, këshilltare e ministrit të Kulturës për mediat dhe komunikimin, pranë Ministrisë së Kulturës.

Fati i revistave kulturore “reaksionare” pas vendosjes së diktaturës në Shqipëri

Abstrakt: Çfarë i bënte “armiqtore” revistat kulturore të viteve ’30-’40, ku shkruan Fishta, Koliqi, Merxhani, Poradeci, Migjeni etj.? Me vendosjen e regjimit komunist në Shqipëri, organet e shtypit patën të njëjtin fat si botuesit apo emrat që shkruanin në to. Ato u mbyllën, u ndaluan, u shpallën “reaksionare”, ashtu si Fishta, Koliqi, Merxhani, Harapi, Prennushi etj., që i themeluan apo që publikonin në to krijimtarinë e tyre letrare apo publicistike.

Vitet ’30-’40 përbëjnë periudhën e artë të shtypit shqiptar, kryesisht atij me karakter letrar dhe kulturor. Përgjatë afro një dekade gjalluan disa nga revistat më të rëndësishme në historinë e shtypit shqiptar, ku shkruan penat më të rëndësishme të kohës, poetë, shkrimtarë, përkthyes, filozofë e ideologë, të cilët ofruan një dritare kulture në Shqipërinë e prapambetur e analfabete të gjysmës së parë të shek. XX. *Hylli i Dritës, LEKA, Përpyjekja shqiptare, Illyria, Shkëndija, Kritika, Revista letrare, Minerva* etj., janë disa nga revistat të cilat mblodhën rreth vetes personalitete, si At Gjergj Fishta, Ernest Koliqi, Branko Merxhani, At Anton Harapi, Lasgush Poradeci, Nebil Çika, Nexhat Hakiu, Mitrush Kuteli, Arshi Pipa, Vedat Kokona, Migjeni, Ali Asllani, Vangjel Koça, Tajar Zavalani etj.

Në faqet e këtyre revistave u botua folklor, poezi, prozë e autorëve shqiptarë dhe kryevepra të letërsisë botërore, filozofi, ndërsa mori jetë debati mbi letërsinë dhe kritikën letrare. Pas instalimit të diktaturës komuniste ato jo vetëm u mbyllën, por emri dhe kontributi i tyre u fshi nga tekstet dhe historitë e letërsisë shqipe, edhe pse ishin një hallkë e rëndësishme në zinxhirin e zhvillimit të saj.

Ato u konsideruan “vegla të shtresave reaksionare”. Fati i tyre u lidh ngushtësisht me fatin e drejtuesve dhe autorëve që shkruan në to. U shpallën “armiq të popullit”, u dënuan në mungesë, u dënuan me burg, u pushkatuan ose u lanë në harresë. Vepra e Fishtës u mohua pas vdekjes; Ernest Koliqi e Arshi Pipa, u larguan nga vendi për të mos u kthyer më, ndërsa vepra e tyre u ndalua; At Anton Harapi u pushkatua; Vinçenc Prennushi vdiq në burg; Aleksandër Sirdani vdiq nën torturë; Mitrush Kuteli, Nexhat Hakiu, Vedat Kokona u lanë në hije. Ndërsa dëmi i madh që iu bë Migjenit nga studiuesit e para viteve '90 ishte përcaktimi si “pararendës i realizmit socialist”, duke krijuar keqkuptimin më të madh që mund të ndodhte me veprën e një autori.

Hyrje

Çdo diktaturë mbahet në këmbë duke mbjellë frikë, nënshtrim, përmes represionit. Por, nga ana tjetër, asnjë syresh nuk ka shpëtuar pa u prekur nga paranoja.

Diktatori sheh armiq kudo: te kundërshtarët politikë, te pronarët, te tregtarët, tek artistët, deri te fëmijët e kampit famëkeq të Tepelenës, të dënuar për të vdekur në kushte çnjerëzore, tek oborri i tij, pse jo edhe brenda familjes. Por më të “rrezikshmit” ishin intelektualët.

Në vitet '30-'40 në Shqipëri filloi të krijohet një elitë intelektuale. Të shkolluarit në Perëndim apo në Stamboll po ktheheshin dhe po sillnin eksperiencë, duke tentuar të gjenin veten e tyre në një vend që po përpiqej të ngrihej në këmbë.

“Shqipëria u ba, tash duhen ba shqiptarët”, - thoshte At Gjergj Fishta. Dhe me këtë kishte parasysh ndriçimin e mendjeve të shqiptarëve përmes dijes. Gazetat dhe revistat u panë asokohe si një mjet për të realizuar këtë qëllim, për të përçuar ide përparimtare e demokratike, kulturë dhe një frymë europiane. E kështu nisi një periudhë e shkëlqyer e shtypit të shkruar.

Përgjatë afro një dekade gjalluan disa nga revistat më të rëndësishme në historinë e shtypit shqiptar, ku shkruan penat më të rëndësishme të kohës, poetë, shkrimtarë, përkthyes, filozofë e ideologë, të cilët ofruan një dritare kulturore në Shqipërinë e prapambetur e analfabete të gjysmës së parë të shek. XX. *Hylli i Dritës*, *LEKA*, *Përpyekja shqiptare*, *Illyria*, *Shkëndija*, *Kritika*, *Revista letrare*, *Minerva* etj., janë disa nga revistat të cilat mblodhën rreth vetes personalitete, si At Gjergj Fishta, Ernest Koliqi, Branko Merxhani, At Anton Harapi, Lasgush Poradeci, Nebil Çika, Nexhat Hakiu, Mitrush Kuteli, Arshi Pipa, Vedat Kokona, Migjeni, Ali Asllani, Vangjel Koça, Tajar Zavalani etj. Në faqet e këtyre revistave u botua folklor, poezi, prozë e autorëve shqiptarë dhe kryevepra të letërsisë botërore, filozofi, ndërsa mori jetë debati mbi letërsinë dhe kritikën letrare. Pas instalimit të diktaturës komuniste ato jo vetëm u mbyllën, por emri dhe kontributi i tyre u fshi nga tekstat dhe historitë e letërsisë shqipe apo historisë së mendimit shqiptar, edhe pse ishin një hallkë e rëndësishme në këtë zinxhir zhvillimi. Ato u konsideruan “vegla të

shtresave reaksionare”. Fati i tyre u lidh ngushtësisht me fatin e drejtuesve dhe autorëve që shkruan në to. U shpallën “armiq të popullit”, u dënuan në mungesë, u dënuan me burg, u pushkatuan ose u lanë në harresë. Vepra e Fishtës u mohua pas vdekjes; Ernest Koliqi e Arshi Pipa, u larguan nga vendi për të mos u kthyer më, ndërsa vepra e tyre u ndalua; At Anton Harapi u pushkatua; Vinçenc Prennushi vdiq në burg; Aleksandër Sirdani vdiq nën torturë; Mitrush Kuteli, Nexhat Hakiu, Vedat Kokona u lanë në hije.

Mjaft të lexojmë se si trajtoheshin dhe cilësoheshin ato në tekstet mësimore dhe akademike të para viteve '90. Citoj:

Në kundërshtim me idealet që mbrojti shtypi patriotik, demokratik e revolucionar i periudhës 1912-1939, ishin organet që përfaqësonin interesat e feudo-borgjezisë, të regjimit antipopullor të Zogut, të klerit reaksionar, si dhe të imperializmit. U botuan atëherë shumë gazeta e revista, që u shërbyen synimeve politike antipopullore dhe antikombëtare, përhapën e mbrojtën pikëpamjet filozofike reaksionare dhe obskurantiste nga më të ndryshmet, u bënë tribuna të letrarëve konservatorë dhe dekadentë. Fill mbas shpalljes së pavarësisë, nën drejtimin e Gjergj Fishtës, nisi të dilte revista Hylli i Dritës, organ i murgjve françeskanë të Shkodrës (1913-1944), që përfaqësonte reaksionin katolik dhe interesat politike të Austro-Hungarisë e pastaj të Italisë, siç do të bënte edhe gazeta Posta e Shqypnisë (1916-1917), e cila botohej prej trupave austro-hungareze të pushtimit dhe drejtohej po nga Gjergj Fishta. Tendencat antikombëtare dhe reaksionare u theksuan e u bënë të larmishme pas konsolidimit të regjimit feudo-borgjez. Ato u pasqyruan në organe të ndryshme, bie fjala revista e jezuitëve të Shkodrës, LEKA, e drejtuar nga një jezuit fashist italian (1929-1944); revista Zani i Naltë (Tiranë 1923-1939), organ i klerit reaksionar mysliman; e përjavshmja letrare Illyria (1934-1936), që e nxori një grup profashistësh e fashistësh me tradhtarin Ernest Koliqi në krye; Përpjekja shqiptare (Tiranë 1935-1939), që u jepte vend të veçantë doktrinae filozofike të imperializmit, si pozitivizmi, niçeizmi, frojdizmi etj., dhe organe të ndryshme qendrore dhe krabinore¹.

Por për të kuptuar se çfarë i bënte kaq armiqësore këto revista, duhet të kuptojmë se çfarë ishin ato. Kam përzgjedhur dy prej tyre si përfaqësuese të dy grupeve të mëdha intelektuale, atij të Veriut dhe të Neoshqiptarizmës.

¹ *Historia e letërsisë shqiptare që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*, Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, Tiranë, 1983.

1.3.2 HYLLI I DRITËS

Votër kulture shqyptare

Drejtör: At Gjergj Fishta; At Benedikt Dema

Jetëgjatësia: 1913-1914; 1921-1924; 1930-1944, Shkodër

Hylli i Dritës asht ma i pari që lajmëron agun, diellin që mbas pak do të shndrisin. Nji vit mbas shpalljes së Pamvarsisë së Shqipnisë Fretnit françeskan pagzuen të përkohshmen e tyne zâmadhe me këtë emën, mbasi shihnin dritë e bekueme që do të shndriste ma në fund edhe mbi Shqipninë e lirë.

Revista *Hylli i Dritës*, një nga revistat më jetëgjata fetaro-kulturore, u themelua në Shkodër në vitin 1913 prej At Gjergj Fishtës. Numri i parë i revistës mban datën 1 tetor 1913 dhe u shtyp në shtypshkronjën “Nikaj”.

Hylli i Dritës e zhvilloi jetën e vet në tri periudha për shkak të mbylljeve dhe rihapjeve, të censurës apo dhe situatës së pafavorshme për shtypin shqiptar.

Periudha e parë përfshin një kohëzgjatje njëvjeçare (1913-1914) dhe do të ishte më së shumti një periudhë sprove për drejtuesit e saj. Megjithëqë kuvendi françeskan nuk e kishte për të parën herë që botonte gazeta e revista, pas *Albanisë* së Konicës, e cila e bëri jetën e vet jashtë vendit, ndoshta kjo ishte e para revistë me një karakter kaq të gjerë kulturor dhe civilizues. Që në numrat e parë do të trajtohen çështje që lidhen me formimin qytetar dhe atdhetar të shqiptarëve, aftësinë e tyre për të bërë shtet, pas 5 vjetësh pushtimi të huaj, çështje të marrëdhënieve mes lirisë dhe fesë, kombësisë dhe fesë, shoqërisë dhe shtetit etj., e bashkë me to edhe shkrime të karakterit historik, kulturor dhe gjuhësor, sidomos për këtë të fundit, gjuhën shqipe, e cila ende trajtohej si gjuhë dytësore në disa shkolla, pavarësisht se Shqipëria ishte tashmë një vend i pavarur. Sigurisht, gjithçka trajtohej përmes këndvështrimit të doktrinës dhe moralit të krishterë. Por, sado fetare dhe kulturore të ishte kjo revistë, nuk mund të qëndronte jashtë zhvillimeve të kohës. Kjo periudhë përkonte me një nga më të vështirat për Shqipërinë. Konferenca e Ambasadorëve në Londër, copëtimi i Shqipërisë, ardhja e Princ Vidit etj., ishin ngjarje që nuk mund të qëndronin larg penës polemizuese të At Gjergj Fishtës. Kjo ishte një arsye boll e qartë dhe e mjaftueshme (sidomos pas botimit të “Nji komedi e pandershme e të shekullit XX”) që përfaqësitë e fuqive të mëdha që gjendeshin në Shkodër të urdhëronin mbylljen e revistës².

² Willi Kamsi, *Hylli i Dritës 1913-1944*. Bibliografi kronologjike, “Botime Françeskane”, Shkodër, 2008.

Revista do të rihapej në vitin 1921, duke shënuar kështu periudhën e dytë të jetës së vet, deri në mbylljen e saj sërish në vitin 1924. Tashmë Shqipëria po ecte në rrugën e ndërtimit të shtetit dhe ishte me rëndësi propagandimi i mbrojtjes së këtij shteti të rilindur dhe krijimit të një ndërgjegjeje demokratike për shqiptarët. Çështje të edukimit, të arsimimit, të moralit të shëndoshë zunë vend gjerësisht në faqet e *Hyllit të Dritës*. Ndërkohë që një vend i rëndësishëm i jepej edhe traditës sonë, folklorit. Në vitin 1924 ndodh Revolucioni i Qershorit, i drejtuar nga Fan S. Noli, Luigj Gurakuqi e Bajram Curri, që do të rrëzonin Ahmet Zogun me synimin e një shteti demokratik, çka rezultoi e dështuar dhe për 6 muaj Zogu do të rikthehet në pushtet. Në këto kushte revista detyrohet të pezullojë botimin.

Periudha e tretë (1930-1944) do të ishte edhe ajo më e shndritshmja në historinë e *Hyllit të dritës*, duke e kthyer atë në një nga organet më të rëndësishme në lëmë të kulturës dhe të mendimit shqiptar. Ishte momenti që “Tash qi asht ba Sqypnija, duhen përba shqyptarët”. Por kjo mund të bëhej vetëm me kulturë.

E po Shqypnija – Atdheu i jonë i dashtun? Mjerisht duhet me thanë se ene gjendemi në fund të shkallës së kulturës. Duhet me shkue s’dij sa pash poshtë nën dhe, për me hasë pa hiri më ndonji thermi monumentit të kulturës së katragjyshave, të stërgjyshavet t’onë, sa s’gjen kund shej kulture shqiptare mbi dhe. Ndoi kishë e shkatrrueme, disa xhamia; që të gjithë monumentat e Shqypnis. E at herët me shka mund të mbaj uzdajë na se komi shqyphtar mund do të ketë rruesë të gjatë e të lumnueshme? Secili popull ka tagër me jetue më vedit, po kje se asht i zoti me mbajtë vedit. Mirë po një popull i pa kulturë në Evropë sod me sod nuk mund t’a mbajë vedit. Kultura i ban njerzt t’afte për të kryem, detyrat ma së miri e për të mbaruem, në pak kohë e pa shum mund, punë të mëdha e të randa...³

Tash që Shqipëria ishte në mes të një qerthulli idesh e rrymash, mes dëshirës për të ecur drejt Perëndimit, por me një të shkuar të gjatë si pjesë e një perandorie të Lindjes, në kohën kur bota ishte në prag të një lufte të re, kur idetë komuniste kishin përfshirë Europën dhe jo vetëm, Shqipëria duhej të bahej, Shqipëria duhej të zgjidhte. “Prej kahë do të nisemi e ku do të kapemi?” – shtronte pyetjen *Hylli i Dritës*.

Që me ditën e independencës s’onë jeta shqiptare erdh e u zhvillue aq sa sod me siguri mund të thomi, se jetës primitive i asht prish viza, doket shqiptare gjenden në prakun e njëj metamorfoze, e njajo kokme, brenda së cilës u mertis jeta shqiptare tash sa mot e vjet sod e çil, për me marrë një trajtë të re qytetnimi, e cila do të jetë rilindja shqiptare. Na sod ndollim në kohën e tranzicionit; prandej nuk ka se si vijon ma në gjejen statike

³ *Hylli i Dritës*, nr.1, vjeta VI, Shkodër, 1930.

jeta shqiptare, por, dashtë e pa dashtë, mirë e keq, traditjonet, doket, pikëpamja e jetës komtare e përban karakterin e shqyptarit, tash e mbrapa do të përlehet prej rrymave e frymsimeve kulturave e botore të cillave ma nuk mund u hikin as s'mund u pështojm. Kabë e shohim kuartë e e prekim me dorë këtë fakt, me një herë na tëfaqet pëvetje: kabë duem me i a mbajtë? Kabë duem me i dhanë jetës shqiptare?

Dhe përgjigjen për këtë pyetje e jepte vetë redaksia, duke u ofruar lexuesve një gamë të gjerë shkrimesh me karakter studimor, historik, gjuhësor. *Hylli i dritës* do të qaste rreth vetes albanologë të shquar, si Norbert Jokl, Georg Stadtmüller etj. Qëmtimet folklorike do të ishin të përhershme në faqet e *Hyllit*..., aq sa dhe krijimtaria letrare. Vetë Gjergj Fishta do të botonte në faqet e saj pjesë nga veprat e tij, si *Lahuta e Malcis*, *Mrizi i zanave* etj. Çështje të gjuhës dhe të letërsisë do të ishin parësore në revistë. Shkrimet që trajtonin probleme që lidheshin me gjuhën ishin të përhershme në revistë, madje ndodhte që t'i riktheheshin së njëjtës çështje edhe pas disa numrash apo edhe vitesh. Kështu, do të botoheshin në faqet e saj monografite studimore *Për gjenezën e literaturës shqipe* të prof. Eqrem Çabejt, *Fjalori toponomastik i Dom Nikollë Gazullit* (pseudonimi Gelasius), *Gjurmime të një moji në Romë dhe Dorëshkrime të Bibliotekës Nacionale të Parisit* të prof. Filip Fishtës, për të vijuar me të tjera kontribute nga prof. Athanas Gegaj, At Gjon Shllaku, At Rrok Gurashi etj.

Ndërkaq vijonin shkrimet polemizuese nga Fishta e At Anton Harapi, në çështje të ndriçimit të mendjes së shqiptarëve. Në kushtet e Luftës së Dytë Botërore qëndrimi i tyre politik ishte i qartë: kundër bolshevizmit, por njëkohësisht edhe kundër nazizmit. Me pushtimin e Austrisë nga Gjermania fashiste, Gjon Kamsi do të shkruante: "Austria ndërroi jetë." Pas vdekjes së At Fishtës, që ishte themeluesi dhe drejtuesi i revistës, ajo u drejtua nga At Benedikt Dema, megjithatë në revistë mbeti e shkruar: "Themelue në vjetin 1913 nga At Gjergj Fishta."

Me ardhjen në pushtet të regjimit komunist revista do të mbyllej dhe bashkë me të do të vinte edhe persekutimi i klerit katolik shqiptar. Do të rihapej përsëri me nismën e françeskanit At Zef Pllumi në vitin 1993, për t'u mbyllur në vitin e vështirë 1997. Në vitin 2006 *Hylli i Dritës* shënon hapjen e saj të pestë.

2.1 PËRPIJËKJA SHQIPTARE

Revistë e përmuajshme kulture

Jetëgjatësia: 1936-1939, Tiranë

Drejtör-Pronar: Branko Merxhani

Rubrika: “Jeta dhe librat”, “Libra të rinj”, “Balkanologji”, “Leksikografi”, “Muaji ndërkombëtar”, “Albanologji” etj.

Bashkëpunëtorë: Vangjel Koça, Lasgush Poradeci, Petro Marko, Et’hem Haxhiademi, Lumo Skëndo, Sotir Paparisto, Aleks Çaçi, Sotir Caci, Nexhat Hakiu etj.

Në tetor të vitit 1936 në Tiranë do të dilte një nga revistat më të rëndësishme të përmuajshme kulture. Një revistë si zgjatim i *Demokrisisë* së Gjyrokastërës, por e fokusuar më së shumti në lëmë të kulturës dhe filozofisë. Në numrin e parë Branko Merxhani, “duke filluar nga puna”, paraqet moton e famshme: “Politikë s’ka, vetëm kulturë!” Teksa i njeh lexuesit me rrugën 5-vjeçare të *Demokrisisë*, revistën e çdo të shtune *Lëvizja mendore* dhe lëvizjen *Neoshqiptarisma*, ndër të tjera, ai thotë:

Në realitet ne sot nuk bëjmë gjë tjetër veçse të rifillojmë dhe të ndjekim një punë shkrimi dhe botimi, e cila formalisht për ne filloi qysh prej vitit 1928. Atë vit, atje poshtë në shkretëtirën e zezë, po çuditërisht tërheqëse të Gjyrokastërës, në çapin e parë të punës bashkë me Vangjel Koçën, mikun tim me besë dhe të pandarë, por më pastaj, duke patur dhe miq të tjerë, të gjithë njerëz të mirë dhe të ndershëm, kishim vendosur edhe ne të nisim një përpjekje me karakter thjesht kultural. Të gjithë ishim po thua, krejt pa mjete. Shteti i Tiranës nuk çante kokën atëhere për lëvizjet kulture ose mendore. Jo vetëm nuk çante kokën, por gjëja më e keqe ishte se frikësohej, dyshonte, shtypte dhe murmuriste.

Në “Qëllimi i revistës sonë” Merxhani shkruan:

Neve nuk na mbetet një gjë për të bërë: Të botojmë revista! Të botojmë revista dhe të punojmë me mend, me sistem dhe me seriozitet. Të lemë mendjen t’onë të çliruar dhe t’emancipuar ndër idera të realitetit shoqëror shqiptar, të udhëtojnë lirisht, por me ngadalë dhe me kujdes nëpër gërmadhat e jetës sonë, brenda të cilave flen qysh prej shekujsh...

Drejtuesit e kësaj reviste e kishin të qartë skemën mbi të cilën do të funksiononte revista. Ata publikuan “planin teknik” mbi rubrikat dhe prioritetet e revistës,

që lidheshin së pari me kontributin në “organizmin e jetës kulturore shqiptare, sintetike nacionaliste”, “formimin mendor të brezit të ri”, “trajtime kritike e analitike rreth çështjeve aktuale kulturele të vendit”, përkrahjen e “çdo talenti të ri letrar”, duke botuar vjersha, trajtime letrare origjinale e përkthime “me kujdes e me durim”.

Dhe që në numrin e parë botoi poezi të Lasgush Poradecit, Petro Markos, Et’hem Haxhiademit etj.

Përpyjekja shqiptare nuk synonte të ishte revista e të gjithëve. Ajo tentonte elitën shqiptare dhe se “nuk është një revistë që u flet drejtpërdrejt turmave. Është një revistë kulturele që ka si qëllim të vendosë dhe të rrahi probleme shoqërore të jetës sonë kombëtare, duke u përpjekur me sa është e mundur, të mbushë dhe të zëvendësojë mungesën fatale të një shkolle të lartë, një universiteti në këtë vend”⁴. Dhe në këtë hulli është Lumo Skëndo që ngre pyetjen: “A kemi një elitë shqiptare dhe si ta krijojmë?”⁵

Në përputhje edhe me “planin teknik”, në faqet e revistës do të gjenin vend rubrika, si “Libra të rinj”, “Jeta dhe librat”, “Balkanologji”, “Leksikografi”, “Muaji ndërkombëtar”, “Albanologji” etj. Do të botonin Poradeci, Petro Marko, Aleks Çaçi, Sotir Caci, Nexhat Hakiu etj. Do të botoheshin përkthime nga Goethe, Alfred de Musset, Victor Hugo etj. Po ashtu, *Përpyjekja...* nuk mund të qëndronte jashtë debateve mbi letërsinë, që gjallonte në të gjitha revistat kulturore të kohës. Mund të përmendim “Për një drejtim letrar” nga Dhimitër Shuteriqi, i cili përkrahte letërsinë moderne me përfaqësues Ernest Koliqin, teksa shtronte pyetjen se kujt mund t’i shërbenin më tragjedi klasike si ato që shkruante Ethem Haxhiademi. “Sot kemi nevojë për vepra me vlerë aktuale dhe jot të përjetshme”,⁶ – shkruante ai.

Po një nga numrat më interesantë të *Përpyjekjes...* është ai kushtuar filozofit francez Descartes, botuar në gjuhën shqipe dhe frënge: “Descartes et nous”⁷. Ja sesi e motivon daljen e këtij numri redaksia e revistës: *Une revue albanaise consacre a Descartes un numero special, cela pourrait sembler bizarre pur un temps ou la vie albanaise ne presente aucune trace de vie et de mouvement philosophique.* (“Një revistë shqiptare i kushton Dekartit një numër special, kjo mund të duket e habitshme, në një kohë kur në jetën shqiptare nuk shfaqet asnjë gjurmë jete e lëvizjeje filozofike”.)

⁴ *Përpyjekja shqiptare*, Nr.2, Tiranë, nëntor 1936.

⁵ Po aty, *Elita shqiptare-detyra dhe përgjegjësi e sajë*.

⁶ Po aty, maj 1937.

⁷ *Përpyjekja shqiptare*, nr. 9-10, Tiranë, korrik-gusht 1937.

Më tej shpjegon për rolin që filozofia, sidomos ajo karteziiane, ka në jetën sociale, politike, historike, në botën moderne. *La periode actuelle de la vie albanaise a plus que jamais besoin de penser de raisonner, de faire disparetre les instincts non nobles et d'un activisme aveugle, qui në provient pas de la lumiere de la pensee et des sentiments nobles, mais du dilettantisme et passions personnelles* – Redaction (“Periudha aktuale e jetës shqiptare ka më shumë se kurrë nevojë të mendojë dhe të logjikojë, të zhdukë instinktet jofisnike dhe një aktivizëm sporadik, që nuk vijnë nga drita e mendimit dhe ndjenjave fisnike, por të diletantizmit dhe pasioneve personale.”) (Redaksia)

Pavarësisht qëndrimeve politike të *Përppjekjes...*, e cila pati në radhët e veta përkrahës të fashizmit, revista u mbyll në vitin 1939.

Qëndrimi përballë fashizmit

Pavarësisht se përfaqësonin shkolla e kultura të ndryshme, *Hylli i Dritës* dhe *Përppjekja shqiptare* kishin jo pak të përbashkëta. Krahas dëshirës për ndriçimin mendor, ato ishin qartazi antikomuniste, madje përballë dy “alternativave”, asaj komuniste dhe fashiste, përfaqësues kryesorë të këtyre dy revistave përkrahën këtë të fundit.

Në rrafshin politik, *Përppjekja shqiptare* e tha fjalën e vet përmes shkrimit të Branko Merxhanit “Pse nuk jam marksist”⁸:

Unë jo vetëm se nuk jam anëtar i parimeve doktrinare të shkollës marksiste, por jam edhe antikomunist. Hem si njeri mendimtar, hem, dhe bile shumë më tepër, si njeri – shqiptar. Jo vetëm në lëmin e shkoqitjeve teorike, por edhe në pikëpamjet politiko-shoqërore të zhvillimit ndërkombëtar, unë nuk jam nga ata që pranojnë tezën se gjoja bota e qytetëruar e sotshme është ndarë në dy fronte ideologjike që luftojnë njëri-tjetrin gjer në pikën e fundit. Bota e sotshme, ashtu siç e shoh unë, është ndarë jo në dy, por në tri fronte ideologjike; pjesa e tretë, pjesa më e madhe, më e shëndoshë, më imponante, mbeti besnike ndaj parimeve të Demokracisë përparimtare dhe kapërcen me fuqi dhe me vullnet gjithë tronditjet dhe tërë nervozitetet që shkaktoi lufta ndërkombëtare e periudës 1914-1918 në struktura shoqërore të popujve të mëdhenj që morën pjesë në ndeshjen më të tmerrshme të gjithë historisë së njerëzimit. Dhe jam i bindur se popujt e qytetëruar, popujt e mbrumur dhe të rritur brenda një tradite të gjatë zhvillimi kultural, nuk mund t'i sakrifikojnë për hir të një aksidenti katastrofal, siç është çdo ndeshje luftarake. Liri të tyre të shtrenjta dhe të shenjta për fitimin e të cilave derdhën pjesën më fisnike të gjakut të tyre brez pas brezi botëra të tëra. Kjo është bindja ime e patundur.

⁸ *Përppjekja shqiptare*, Nr. 4, 5, 6, Tiranë, 1937.

Jo rrallëherë, Perëndimi u identifikua me vendin fqinj, Italinë, dhe shumë intelektualë e gjetën vetën më pranë fashizmit. Kështu ndodhi edhe me ithtarët e neoshqiptarizmit, që u atashuan pranë Partisë Fashiste, me pushtimin e Shqipërisë më 1939. Kështu, Vangjel Koça (1900- 1943), përkthyes i Epiktetit, Lukianit dhe Dekartit, gazetar dhe kritik letrar, i njohur në shtypin e kohës me pseudonimet Vangjo Nirvana apo Vangjo Krishna, do të bëhej udhëheqës i Partisë Fashiste pas pushtimit. Fundi i tij qe tragjik. U mbyt gjatë arratisë për në Itali më 7 gusht 1943. Ernest Koliqi pranoi detyrën e ministrit të Arsimit në qeverinë fashiste të Verlacit, 1939-1941, ndërsa më 1942 zëvendëson Terenc Toçin në krye të Këshillit t'Epërm Korporativ fashist deri më 1943, vit në të cilin ai do të largohet nga Shqipëria në drejtim të Romës, ku do t'i kushtojë jetës albanologjike, botimit të revistës *Shejzat*, por pa hequr dorë nga komunikimi me bashkëkombësit e tij në mërgim, për fatin e Shqipërisë, sidomos pas vendosjes së regjimit komunist. Po aq sa edhe qëndrimi i tij antikomunist edhe gjatë viteve të mërgimit në Itali, ku edhe vdiq në vitin 1975, ky angazhim politik do t'i kushtonte rreth 50 vjet syrgjynosje letrare nga Shqipëria, si “tradhtar” dhe “bashkëpunëtor” me okupatorin, një fakt që Koliqi e ka vuajtur shumë deri në fund të jetës së tij. Siç e kemi thënë edhe më lart, Koliqi do të njihej edhe në lëmë të editorisë. E përmuajshmja e tij letrare *Shkëndija* (korrik 1940-1943), që do të mblidhte rreth vetes emrat më në zë të kohës, letrarë e gjuhëtarë, do të bëhej revista më e madhe letrare gjatë Luftës së Dytë Botërore.

Gjatë këtyre viteve kanë qenë jo pa rëndësi gazeta *Tomorri* dhe letrarja *Tomorri i vogël*, pozicionuar qartësisht pro fashizmit, por falë punës së redaksisë së kulturës dhe përfshirjen e saj aktive në debatet e kohës arriti të mblidhte rreth vetes emrat më në zë të krijimtarisë letrare dhe kritikës së atyre viteve. Te *Tomorri i vogël*, që në krye të numrit të parë hapej me “parullën” “Me Duçen për Duçen”, gjejmë sërish Poradecin që, siç do ta dëshmonte edhe shumë më vonë, nuk do të kishte fare lidhje me politikën, madje e injoronte atë, por edhe Nonda Bulkën, Sterjo Spassen, At Zef Valentinin, Vexhi Buharanë etj.

Kleri katolik, po ashtu, u pozicionua qartazi kundër marksizmit dhe në mënyrë të natyrshme e pa veten pranë Italisë fashiste. Këtë qëndrim të sajën e shprehu edhe në revistat përkatëse *Hylli i Dritës* e *LEKA*. Te *Hylli i Dritës* gjejmë shkrime entuziaste për kalimin nën protektoratin e Italisë fashiste. Këtë qëndrim proitalian e pranon tanimë edhe vetë kleri katolik, por duke qartësuar pozitat prej nga buronte kjo mbështetje. Dr. Dom Nik Ukgjini në librin e tij studimor⁹ mbi historinë e kishës katolike në Shqipëri shprehet:

⁹Dom Nik Ukgjini, *Kisha katolike në trevat shqiptare (nga shek. XI deri sot)*, “Gjergj Fishta”, Lezhë, 2016.

Kisha katolike, kushtëzuar edhe nga nevojat e mëdha financiare, me këtë rast e përkrahu si partner të mundshëm Italinë fashiste. Natyrshëm mbështeti më shumë pushtimin italian dhe lidhjet e ngushta që u krijuan me Italinë dhe Vatikanin, ku ky i fundit ishte i pafuqishëm t'i kundërvijeb fashizmit dhe më vonë nazizmit gjerman. Kleri katolik nuk ishte i pakënaqur, duke qenë i vetëdijshëm se Shqipëria kishte nevojën e përkrahjes nga një shtet i fuqishëm. Dhe Italia katolike ishte protektori më i mirë, me kusht që të respektohej pavarësia. Imzot Gaspër Thaçi, Atë Gjergj Fishta, Atë Anton Harapi, Atë Pal Dodaj, Dom Lazër Shantoja, Ernest Koliqi, Mustafa Kruja etj., e kuptonin se në momentet e pushtimit detyrë kryesore ishte ruajtja e pavarësisë së Shqipërisë, ruajtja e flamurit kombëtar, e shkollave dhe gjuhës shqipe, administratës shqiptare shtetërore, civile e ushtarake. Kleri katolik ishte nostalgjik ndaj pavarësisë së humbur, por ishte më i kënaqur me një autonomi të kufizuar për momentin, sesa me një Shqipëri të shkatërruar ekonomikisht e të qeverisur keq, siç ishte ajo e kohës të Mbretit Zog. Po të njëjtin mendim shprehte dhe delegati apostolik Leone Nigris, i cili më 28 maj 1939 do t'i shkruante Guvernatorit, Jacomonit, ku ndër të tjera kishte kërkuar disa garanci për të ardhmen e Shqipërisë, si: respektimin e autonomisë, heqja dorë nga depërtimi i fashizmit në Shqipëri etj.

Komunizmi ishte për kishën katolike një e keqe e madhe së cilës i duhej dalë para. Klerikë, si Atë Gjon Shllaku, Dom Lek Sirdani, Dom Ndre Zadeja, Atë Mark Harapi etj., shumica e të cilëve shkruan në faqet e *Hyllit të Dritës*, të *LEKA-s* apo *Cirkës* si poetë, prozatorë, përkthyes, estetë e kritikë letrarë, paralajmëronin në fjalimet e tyre se “së shpejti do të vijë një stuhi e zezë ateiste, e cila do të shkatërrojë mbarë Shqipërinë”. At Anton Harapi, në një letër dërguar Arqipeshkvit të Shkodrës Gaspër Thaçit në vitin 1943, ndër të tjera, shkruante: “Nuk po mundem t’endem fort, pse komunistët po me ndjekin për gjurmë”¹⁰. Përndjekja tashmë kishte filluar edhe pse Shqipëria ishte ende e pushtuar. Sipas Ukgjinit, qëndrimi i Kishës katolike ndaj komunizmit del shumë qartë që me rastin a ardhjes së gjermanëve në Shqipëri në tetor të vitit 1943, kur Gaspër Thaçi, së bashku me klerin, themeluan “Besëlidhja e Malësisë së Madhe”, që përfshinte 13 bajrakë të Arqipeshkvisë së Shkodrës si kundërshtim ndaj depërtimit të partizanëve, deri me ardhjen e gjermanëve në këtë zonë. “Po kështu, kemi dhe angazhimin publik në Regjencën Gjermane të Atë Anton Arapit, të përkrahur nga bota françeskane dhe Dom Lazër Shantoja, Dom Ndre Zadeja etj. Harapi kërkonte unitet sa me të madh në popull, duke u shprehur: Nuk shpëton, jo, sot Xhamija pa Kishë, as Kisha pa Xhami, por as njena, as tjetra pa Shqipni”, - shton Ukgjini¹¹.

¹⁰ Po aty.

¹¹ Dom Nikë Ukgjini, *Kisha katolike në trevat shqiptare (nga shek. XI deri sot)*, “Gjergj Fishta”, Lezhë, 2016.

Gjithashtu, shumë prej emrat e klerikëve i gjejmë të renditur në formacionet politike të kohës.

Në një relacion të Komitetit Qendror të vitit 1947 që mban titullin "Politika e Vatikanit në Shqipëri"...në Partinë Demokristiane dalin pothuajse emrat të gjithë klerikëve katolikë me në krye Delegatin Apostolik Leone Nigris; në Ballin dhe Legalitetin: Dom Zef Shestani, P. Luli, P. Anton Harapi, P. Gjon Shllaku, P. Daniel Dajani, Dom Ndre Zadeja etj.

Ky qëndrim do t'u kushtonte shtrenjtë jo vetëm personaliteteve të sipërpërmendura, por gjithë klerit katolik në përgjithësi. Dëshmi është edhe lumturimi nga papa Françesku i 38 martirëve të kishës katolike. Numër që në të vërtetë ishte shumë më i madh se 38. Kleri katolik u përdoq e u persekutua. Ishin me dhjetëra ata që provuan burgjet komuniste dhe torturat më çnjerëzore. Shumë u dënuan me vdekje, mes të cilëve At Anton Harapi, At Giovanni Fausti, At Daniel Dajani, françeskani Gjon Shllaku, Dom Lazër Shantoja, Dom Aleksandër Sirdani, At Bernardin Palaj, e shumë e shumë të tjerë. Sipas studiuesit dr. Dom Nikë Ukgjini, sipas një statistike mësohet se gjatë periudhës 1945-1980, që kur regjimi komunist dominonte, kishin vdekur nëpër burgjet e shtetit 2 argjipeshkvij, 5 ipeshkvij, 1 abat, 65 priftërinj dioqezanë, 33 françeskanë, 14 jezuitë, 10 seminaristë dhe 8 murgesha. Gjithsej 136 persona. Ndërsa ata që tashmë kishin vdekur, u dënuan me 'persekutimin', ndalimin e veprës së tyre, si në rastin e epikut të madh, At Gjergj Fishtës.

Kontributi në lëmë të letërsisë dhe ruajtjes së trashëgimisë shpirtërore vlente më shumë se qëndrimet personale politike.

Nëse shtypi letrar i viteve '30-'40 do të shfletohet, do të përdorej si material referent në studime, do të kuptohet se "viti zero" nuk fillonte në vitin 1944, se në Shqipëri kishte pasur një elitë intelektuale, se kishte pasur përplasje mendimesh dhe debate.

Por, ndriçim mendor dhe ofrimi i alternativave ishte zmbropsja e frikës dhe pa frikë diktatura nuk do të dinte të jetonte, ndaj edhe shpallën armik këdo që tentonte ta bënte këtë.

Bibliografia:

Historia e letërsisë shqiptare që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare, Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, Tiranë, 1983.

Willi Kamsi, *Hylli i Dritës 1913-1944*. Bibliografi kronologjike, “Botime Françeskane”, Shkodër, 2008.

Hylli i Dritës, 1930-1944, Shkodër.

Përpyjekja shqiptare, 1936-1939, Tiranë.

Dom Nikë Ukgjini, *Kisha Katolike në trevat shqiptare (nga shek. XI deri sot)*, “Gjergj Fishta”, Lezhë, 2016.

Jozef Radi

Përkthyes, shkrimtar

Jozef Radi, lindur më 16 janar 1957 në qytetin e Elbasanit, nga dy prindër që jetonin të internuar në kampin e Kuçit të Kurveleshit. Në vitet 1963-1971 ka kryer shkollën fillore dhe tetëvjeçare në Karbunarë dhe Savër. Në vitin 1981 ka mbaruar shkollën e mesme, ndërsa studimet e larta i ka përfunduar për juridik më 1994. Për shkak të ndryshimeve demokratike në vend, në vitin 1997 detyrohet të emigrojnë familjarisht në Itali. Është autor i disa librave, si *Muret e muzgut*, *Kujtesa e mjegullës*, *Të gjallë edhe të vdekur* etj., përkthyes i disa veprave, si Giuseppe Ungaretti, *Jeta e një njeriu* etj., redaktor dhe bashkautor i artikujve të shumtë për probleme kulturore dhe intelektuale në Shqipëri. Prej vitit 1998 jeton midis Ankonës, Tiranës dhe Nju Jorkut.

“Armiku i popullit” në gjenetikën e diktaturës

Abstrakt: Figura e “armikut të popullit” e shtrirë në tre breza: im atë, Lazër Radi, dënuar me 30 vjet heqje lirie si “armik i popullit” në Gjyqin Special, për shkrime të botuara në periudhën e universitetit në gazetat *Fashizmi*, *Tomorri* dhe *Bashkimi i Kombit*, gjatë periudhës 1940-1941 dhe 1944; nëna ime, Vitore Radi, grup armiqësor, u dënua në vitin 1951 në një gjyq propagandistik (përmendet mbi 20 herë në gjyq “gruaja e armikut të popullit”) me 9 vjet heqje lirie nën akuzën “agjente dhe grua e armikut të popullit”; unë, Jozef Radi, dhe dy vëllezërit e mi të lindur në kampet e internimit (Kuç i Kurveleshit, Çermë dhe Savër, respektivisht 1957, 1959, 1963) pa asnjë të drejtë shkollimi, punësimi apo lëvizjeje, gjithnjë të ndjekur nga shprehja “bij të armikut të popullit”; katër nipa të Lazër Radit lindën, respektivisht, në kampet Savrës dhe Gjazës në vitet 1979, 1988, 1988 dhe 1989, të trajtuar si nipa të “armikut të popullit”. Tre breza të lindur e të përjashtuar prej ligjeve të një shteti diktatorial e komunist.

- Cili është perceptimi i figurës së “armikut të popullit” prej një fëmije të përjashtuar?
- Kush e ka të drejtën ta shndërrojë në gjenetik ndëshkimin “armik i popullit”?
- Çfarë ndodh në psikën adoleshenciale nga ideja që para teje është mali i pakapërcyeshëm i “armikut të popullit”?
- Si mund të shpëtohet një shoqëri që ka kultivuar për më shumë se një gjysmë shekulli konceptin e “armikut të popullit”?
- Mos ndoshta ajo shoqëri që udhëtoi me figurën e “armikut të popullit” do të vazhdojë për inerci në këtë rrugë, duke shfaqur vetëm maskën e ndryshimit të saj?

* * *

S’do t’i dhuroja asnjë grimë kohë së shkuarës, sikur ajo të mos më kishte vjedhur të ardhmen time dhe të mos më kërcënonte jo vetëm mua të ardhmen, por edhe shumë të tjerëve. S’do të harxhoja një sekondë të vetme për kohën e mbetur pas, pos kujtimeve të bukura, sikur ajo kohë të mos na gjuante me pafytyrësinë e krimeve të pandëshkuara, jo vetëm ndaj meje, por ndaj gjithë atyre që vuajtën padrejtësisht një diktaturë të gjatë e të pashoqe, por edhe gjithë gjeneratave që vijnë mbas nesh dhe që e shohin me dyshim e mjegull të ardhmen e tyre.

Një nga trazimet më të mëdha të jetës sime mbeten pyetjet: Kush mund ta vendosë mbi një njeri apo grup njerëzish epitelin denigrues “armik i popullit”? Kush është ai apo ata që këtë cilësor agresiv nuk ia heqin njeriut edhe mbasi ai e ka kryer dënimin e përcaktuar edhe nëpërmjet ligjit? Cilët janë ata të cilëve u lejohet që ta transportojnë “armikun e popullit” prej një gjenerate në tjetrën me lehtësinë e dorës që e çon bukën te goja? Cilët janë ata që termin “armik i popullit” u lejohet ta kenë si atribut të tyre dhe mund ta shpërndajnë, ta vendosin dhe të ndëshkojnë kë të duan, kur të duan dhe si të duan? Kush janë ata që mbasi e kanë etiketuar çdo kundërshtar të tyre si “armik të popullit” mund të legjitimohen si shpëtimtarë të popullit? Mendoj se prej këtij termi nis një nga abuzimet më të mëdha në historinë e botës.

Në trajtimin e figurës së “armikut të popullit” jam nisur nga raportet e familjes sime, jo për të dëshmuar ndonjë heroizëm apo sakrificë, por, duke e ndier veten pësues të padrejtësisë dhe duke e konsideruar veten shkrimtar e studiues, jam përpjekur t’i përcjell nga brenda të vërtetat e një dëshmie, por edhe të theksoj se çdo element i kësaj eseje ka mbas qindra dëshmi njerëzish të ngjashëm me mua dhe qindra dokumente të kaluara nëpër duar. Shpresoj të kem gjakftohtësinë e duhur për ta parë gjithë çka ndodhi brenda dhe jashtë kontekstit personal. Një analizë e tillë besoj është përtej të vërtetave të një njeriu, të një familjeje apo një fisi. Dëshiroj që shumëkush në trajtim të kësaj eseje të gjejë, në mos veten, së paku pjesë të vetvetes.

Për këtë punim kam shfrytëzuar dëshmitë gojore të prindërve të mi dhe miqve të tyre; faktin që 35 vjet të jetës i kam kaluar në kampe të ndryshme internimi; kam shqyrtuar shtypin e para-Luftës, prej nga është ngritur akuza e rëndë dhe e padenjë si “armik i popullit” ndaj dr. Lazër Radit; kam studiuar dosjen e plotë të Gjyqit Special, dosjen e Sigurimit të Shtetit të Lazër Radit; kam marrë dosjen e gjyqit dhe të hetuesisë të nënës sime, Vitore Radit; kam kuruar gjithë kontributin

letrar, publicistik dhe përkthimet e tim eti, si dhe kam përcjellë përmes shkrimeve mjaft problematika nyja të këtyre 30 viteve. Këtij shqyrtimi do t'i bashkëngjis shembuj konkretë për të shpjeguar dhe për t'i bërë të kuptojnë edhe ata që do të vijnë pas nesh se ç'është ky pogrom brenda një populli, se nuk mund të shtyhet përjetësisht me mashtrime e lustra, por me studime të thella dhe dokumente. Vetëm nëse e vërteta do të bëhet domosdoshmëri e jetës së çdonjërit prej nesh, do të mund të shpëtojmë nga e keqja që i kemi bërë dhe po i bëjmë vetes.

Pikërisht rreth atij koncepti që e ka determinuar më shumë se gjysmën e jetës sime, e që lidhet me figurën e “armikut të popullit”, do të rrekem ta trajtoj në shumë plane këtë koncept tragjik, që nga çasti i lindjes dhe të transmetuar në tre breza të një familjeje me tendenca intelektuale, i bindur se në këtë përpjekje të rrëfimit të së vërtetës sime jam duke trajtuar një model, i bindur se në të konvergjojnë me qindra e mijëra fate të ngjashme me timin, në njërën prej diktaturave më të egra që ka njohur Lindja europiane.

Nuk kam një kohë të përcaktuar qartë dhe as një moshë të sigurt kur epiteti “armik” iu trupëzua qenies sime. Po jam i sigurt se prindërit e mi u kujdesën që ky kontakt me këtë koncept aberrativ të ishte sa më i largët dhe sa më pak traumatik. Diku në adoleshencë është një kohë në të cilën trupëzimi i kësaj nofke ka përparuar në një të përditshme të gjatë dhe të errët, e cila iu mbështoll si një letër e zezë pafajësisë së një fëmije, duke u bërë dita-ditës pjesë e jetës së tij, ashtu si lëkura e zezë një zezaku. Sigurisht, kujtesa ime e hershme është e mbushur me ngjarje të vogla, shpesh pa ndonjë vlerë, por të plotësuara dita-ditës e të kërcënuara nga çdo pakujdesi e asaj kohe ku i brohoritej me aq zell izolimit, fitoreve, Partisë, Njëshit, e ku të qenit armik bëhej diçka krejt e natyrshme dhe s'kishe asnjë shteg ta braktisje. Ti duhej ta pranoje se ishe “biri i armikut” pa pasur një kuptim, sepse as ata vetë që ta trashëgonin ty nuk e kishin një bindje të tillë. Prandaj edhe sot, një kuptim i kësaj së vërtete është e vështirë si të qartësohet dhe të pranohet.

Mund të them se prej këtij trupëzimi absurd, e deri më sot, s'kam reshtur ta kuptoj të vërtetën e këtij absurditeti, ndoshta edhe t'i justifikoj ata që në inkoshiencën e tyre mjerane, në kulturën e tyre të varfër e mediokre, dinin shumë më pak se ne që përpiqeshim të mësonim rreth këtij termi. Përdorimi i këtij termi mbi mua dhe shumë të tjerë si unë u jepte jo vetëm kënaqësi dhe autoritet, po si të thuash kjo ishte një lloj pasaporte dhe një lloj mundësie për ta pasur më të lehtë ngjitjen e tyre, në raport të drejtë me agresivitetin e këtij togfjalëshi, i cili në të njëjtën kohë sa ishte çelës fitoreje për dikë, ishte edhe dry rrënimi për të tjerë.

Për fat të keq, ende ndihem i dënuar nga e shkuara. Vetëm në moshën 70-vjeçare më takon ta kapërcej gjysmën e jetës së mbetur peng në çengelin e diktaturës dhe “armikut të popullit”. Kjo e shkuar tragjike e një pjese të mirë të popullit shqiptar ka rënduar me këtë nofkë barbare e të padrejtë. Shumëkujt ajo i është trupëzuar qysh fëmijë, çka s’i lejon ata të harrojnë asgjë. Prandaj e ndiej për detyrë që çdo gjurmë e asaj së shkuare, me gjithë tragjiken e saj, të mbërrijë një të nesërme në muzeumet e munguara të kujtesës, të jetojë si e vërtetë në sytë e çdo individi.

Prandaj gjatë këtij trajtimi jam marrë mjaft me veten dhe kohën prej nga vij, gjithnjë duke menduar se kështu mund të jemi një bashkësi konvergimesh, edhe ata që s’e kanë lexuar dot veten, edhe ata që e kanë lexuar keq, edhe një shumicë që e ka marrë traumën me vete dhe është përpjekur ta maskojë e ta harrojë. Unë jam thjesht një e vërtetë që udhëtoj për t’u lexuar... po lehtësisht mund të jem edhe brenda çdonjërit prej atyre me të cilët kam pasur një udhëtim të përbashkët.

Pyetjet që më kanë trazuar shpesh dhe më kanë kërkuar vazhdimisht një përgjigje të përditshme në tridhjetë e pesë vitet e jetës në kampe internimi ishin: Cila është e keqja që i kam shkaktuar këtij shteti, për të mos gëzuar asnjë të drejtë? Për sa kohë do të vazhdoj të jem pësues i së keqes, pa pasur asnjë alternativë shpëtimi? A mundet të krijohej një raport i paqme me diktaturën e proletariatit, kur ajo këmbëngulte në linjën gjenetike të fajit? Pse një faj i ndëshkuar dhe i shlyer vazhdon të ndëshkojë pafundësisht edhe të pafajshëm? Mos, vallë, diktatura gjen forcë te pjesa më e pambrojtur e shoqërisë duke ushtruar terror gjenetik?

Për këtë, qysh herët jam përpjekur të kuptoj se ç’është “armiku i popullit”.

Koncepti “armik i popullit” është futur në kontekstin politik për të parën herë gjatë Revolucionit Francez, në vitin 1789. Pra, jemi në jubileun e 230 të këtij nocioni. Mbetem i bindur se është fjala që ka prodhuar drama historike, masa e të cilave kurrë s’do të mund të kuptohet e as të lexohet në përmasën e saj të plotë. Ajo u përdor pa seleksionuar qartë, por thjesht si slogan ndaj gjithë atyre që e kundërshtuan, e shmangën apo e shpërfillën Revolucionin. Me rritjen e rezistencës ndaj terrorit që po shkaktonte Revolucionin, shprehja mori një kuptim të frikshëm dhe një status “legal”, mbasi në vitin 1794 përshtati ligjin dhe krijoi Gjykatën Revolucionare – gjyotinën – për dënimin e “armiqve të popullit”, ku u kodifikuan të gjitha llojet e fajeve që dënoheshin me vdekje, së bashku me abuzimet, duke shkaktuar, krahas krimeve, edhe një terror të paparë në popull.

Nga sheshet e gijotinës në Francë, “armiku i popullit” zbriti në skenat e teatrit në Norvegji. Do të ishte Henrik Ibsen, i cili do ta shkruante në vitin 1882 dhe do ta shfaqte për së pari në vitin 1883 dramën me pesë akte *Armiku i popullit*.

Drama trajton një problem të thellë social dhe si e tillë, ajo pushtoi skenat e botës duke e familjarizuar “armikun e popullit”.

Dr. Stockmann zbulon se ujërat e qytetit të tij janë të ndotura. E paralajmëron popullsinë se për të korrigjuar dëmin dhe për të sistemuar ujërat duhet mbyllja e përkohshme e stacionit termal. Kryebashkiaku, edhe pse është vëllai i mjekut, kërkon t’i heshtë këta zëra. Mjeku vazhdon betejën i bindur se qytetaria do t’i japë përkrahje, por zbulon të kundërtën. Ai humbet punën, shtëpia e tij vihet nën rrethim, familja i fyhet dhe prej një shumice ai nis të cilësohet “armik i popullit”. Stockmann vendos të mos largohet nga qyteti, por me kokëfortësi të luftojë për të vërtetën, me çfarëdo çmimi të paguhej ajo, duke dëshmuar se “njeriu më i fortë në botë është edhe më i vetmuari”.

Në njohjen time, termi “armik i popullit” nuk figuron në filozofinë marksiste. Në *Manifestin* e Marksit flitet kryesisht për “armikun e klasës” punëtore.

Termi “armik i popullit” u konsolidua si koncept leninist, në periudhën kur pushteti u mor prej një Cari të gjithëpushtetshëm dhe u transferua përmes Revolucionit të një njeri që pak kohë më parë ishte një askush.

Armiku i klasës punëtore ishte një koncept specifik dhe i ngushtë. Nevojitej diçka më e gjerë, më gjithëpërfshirëse, më agresive... E ky mund të ishte vetëm “armiku i popullit”.

Pra, përmes konceptit propagandistik “armik i popullit”, në shtetin më të shtrirë të botës u kalua nga askushi të gjithçkaja. Përqendrimi i të gjitha pushteteve në një dorë e vetme, në një regjim autokratik si Bashkimi Sovjetik, kërkonte të operohej me shumicën e fjetur dhe vetëm duke u vetëshpallur si përfaqësues i popullit dhe mbrojtës i tij, cilido oponent kundërshtar, mospëlqyes apo thjesht shfaqja në kufijtë e dyshimit, do të nxiste krijimin e “armikut të popullit”.

Në këtë ngjitje të rrufeshme drejt pushtetit për të pasur sukses sa më të gjatë kërkohej bindje e verbër. Koha provoi se një mënyrë e tillë sundimi pati kohën dhe shtrirjen e saj në histori, si dhe një produkt të bollshëm, i cili do të vazhdonte ta mbante të trazuar botën nëpërmjet figurës së Stalinit – gjenocidi i tij ndaj kundërshtarëve mori përmasat e një terrori shtetëror të pashoq. Edhe pas vdekjes

së tij që një formë e ndërmjetme ku hapësira eksperimentale do të vazhdojë ta mbajë botën nën tehun e kërcënimit.

“Armiku i popullit, - shkruajnë disa autorë komunistë të ish-Bashkimit Sovjetik, - është sot një shprehje toksike edhe për një veteran komunist të egërsuar nga ‘lufta e klasave’, sepse është manifestimi më elokuent i egërsisë antinjerëzore të institucionalizuar nga regjimet komuniste në shumë vende të botës”.

Nikita S. Krushov konsiderohet si personaliteti i cili kërkoi heqjen e shprehjes “armik i popullit” nga përdorimi, sepse, sipas tij, “...eliminohet mundësia e çdolloj konflikti ideologjik”. (Me një “armik të popullit” nuk mund të diskutohej, mbasi ai/ ajo duhej likuiduar fizikisht!) Shprehja “armik i popullit” është përdorur kryesisht për eliminimit fizik të individëve të përcaktuar tashmë. Zakonisht, në vendet ish-komuniste ajo u zbatua kundër atyre që kundërshtuan udhëheqësit supremë, në mënyrë të veçantë Josif V. Stalinin.

Në vitet ’60 termi “armik i popullit” mori përmasa edhe më globale, duke iu atribuuar edhe vetë SHBA-së në një dokumentar tejet agresiv ndaj saj, të titulluar *Armiku i përbashkët i gjithë popujve*.

Egërsia shqiptare e doktrinës u forcua edhe më tepër me marrëdhëniet e krijuara me Kinën, mbas prishjes me Bashkimin Sovjetik. Revolucioni Kulturor i importuar nga Kina e riformatoi konceptin e “armikut të popullit” duke sjellë pasoja edhe më katastrofike për popullin shqiptar. Në sheshe dhe qendra emulacioni, krahas rrënimit të kishave dhe xhamive, krahas fletërrufeve, ku gjithkund kërkohet “armiku i popullit”, ishin edhe qendrat e emulacionit socialist me citate të Ma Ce Dunit, me shprehje që edhe sot të rrëqethin me makabritetin e tyre, si fjala vjen: “Komunizmi s’ka asnjë lidhje me dashurinë. Komunizmi është një çekiç i shkëlqyer që ne përdorim për të shkatërruar armiqtë tanë.”

Historia shqiptare e emërimit të “armikut të popullit” nisi gjatë Luftës së Dytë Botërore. Për të qenë më i saktë, në përmasa reale ai u shfaq menjëherë mbas prishjes së Marrëveshjes së Mukjes, ku alternativës për bashkim, kundër forcave të ushtrisë gjermane, iu kthyen në armik të paracaktuar forcat nacionaliste shqiptare, si: Balli Kombëtar, ruajalistët e Legalitetit dhe forca antipushtuese të pavarura. Prej këtij përcaktimi, krerët e këtyre tri organizimeve, Mid’hat Frashëri, Abaz Kupi dhe Muharrem Bajraktari, do të etiketohesh veç e veç dhe të gjithë bashkë asgjë më shumë pos “armiqtë të popullit”.

Përpara kësaj periudhe ekzistonin terma, si tradhtarë, opozitë, kundërshtarë, ezilantë politikë, por edhe ndonjë formë e deklaruar e armiqësisë së hapur me mbretin, çka lidhej më së shumti me ngjyrosjen e fortë emocionale ndaj pushtetit që trashëgojmë si komb.

Vendosja e diktaturës në Shqipëri e shndërroi “armikun e popullit” në nevojë ekzistenciale. Mekanizmat e diktaturës së re, për ta mbajtur krejt shoqërinë nën tension e mbikëqyrje, e mbajtën nën kërkim “armikun e popullit”. Kur rezistenca qytetare qullet dhe terrori mbi shoqërinë zbutet a topitet, ky “armik” duhet shpikur. Një shoqëri diktatoriale s’mund të ketë luksin të jetojë në paqe me vetveten. Kur ky “armik” nuk gjendet në shtresat e paracaktuara të kundërshtarëve historikë, apo në struktura që afrojnë me kundërshtarët e diktaturës, lind nevoja që ai të shpiket. Pikërisht ky zell i skajmë në Shqipëri e bëri atë një nga shtetet ku kjo armiqësi e shpikur ka rënduar fatet e pjesës më të ndritur, më intelektuale dhe më të sakrifikuar për fatet e një kombi.

* * *

Në vitin 1989, kur Shqipëria ishte ende diktaturë staliniste, përmes një pianisteje të quajtur Ermira Z., na ra në dorë poema e një poeti rebel malazez, Jevrem Bërkoviq, e titulluar *Stalini, Moxarti dhe Maria Judina*. Im atë, si njohës i mirë i sllavishtes, mbasi e lexoi e përktheu brenda natës. Ajo që na bëri shumë përshtypje te kjo poemë madhështore, antidiktaturë dhe antistaliniste, ishte hyrja përkushtuese e saj. Ishte një pjesë e cënuar nga disidenti rus, shkrimtari dhe filozofi Aleksandër Zinovjev. Për herë të parë në jetën time nën diktaturë u ballafaqova me konceptin disident të “armikut të popullit”, gjithnjë nën këndshikimin e atyre që e përpunonin atë: hetuesit dhe gjykatësit e diktaturës staliniste. Ja si shprehet Zinovjevi:

Një nga shqetësimet e antistalinizmit tim djalosbar qëndronte në pyetjen retorike: “Kush ia ka dhënë të drejtën Stalinit të më disponojë?”

Kësaj pyetjeje hetuesi në Ljubjanka i dha gjithashtu një përgjigje retorike: “Populli!”

Unë qesha nëpër dhëmbë dhe i thashë:

– Jam i stërngopur me kësi demagogjie.

– Ti je një qen bir qeni, – më tha qetë-qetë hetuesi. – Ti ende s’e ke kuptuar se çështje populli dhe çështje pushteti! Fute mirë në tru se shprehja “armik i popullit” s’është një trill propagandistik, as përgjithësim abstrakt, është një koncept i përcaktuar saktë dhe me shumë përmbajtje. Ai shpreh krejt thelbin e kësaj epoke: Kush ngrihet kundër Stalinit, ngrihet kundër Popullit! Ai është pikërisht “armiku i popullit”. Ti je ende i ri dhe je një torollak kokëbosh. Njerëz si ti ne po luftojmë t’i edukojmë. Njerëz si ti ne po i mbrojmë prej urrejtjes popullore!

Pikërisht prej kësaj “mbrojtjeje nga urrejtja popullore” u përpoqa ta lexoj historinë e lindjes së “armikut të popullit” dhe dramën e saj.

Në periudhën 1931-1938 Lazër Radi ndoqi Gjinnazin e Shkodrës dhe do t’i përkiste grupit përparimtar, ku dominonin idetë e majta. Më 1936 ai heq dorë nga komunizmi. Ndoshta kjo heqje dorë mund të jetë fillesa e ngjizjes tek ai e “armikut të popullit”.

Klasa e Lazër Radit ka qenë ndër më prodhimtaret me vlera individësh të spikatur, disa prej të cilëve do të ishin edhe “armiq të popullit”, por disa edhe “heronj të popullit”. E pra, ishin të gjithë shokë klase. Koha dëshmoi se kontributet e tyre nuk qenë të pakta. Ndoshta ia vlen të përmend së pari heronjtë e duke nisur nga Qemal Stafa, Hajdar Dushi, Emin Duraku, Elez Braha, Murat Paci; njerëz të Partisë që më pas u konsideruan “armiq të popullit”, si: Haki Taha, Xhemal Broja, Ymer Spahija; apo intelektualë të spikatur që menjëherë u shpallën “armiq të popullit”, si: Arshi Pipa, Lazër Radi, Pashko Gjeçi, Koço Nini... a ndonjë tjetër. Pra, në të gjitha pikëpamjet që një katastrofë intelektuale, po të kesh parasysh se emrat e lartpërmendur ishin shokë të një klase.

Cili do të kishte qenë fati i tyre ose fati i vendit sikur këta njerëz të kishin pasur qoftë edhe një jetë të zakonshme intelektuale? I trishtë mbetet fakti se të gjithë mbetën pësues të mëdhenj, kur më e pakta mund të kishin qenë mësues të mëdhenj, në një kohë që Shqipëria kishte shumë nevojë për ta.

Deri më 23 nëntor të vitit ’44 termi “armik i popullit” s’kishte ekzistuar për dr. Lazër Radin. Ai kurrë s’kishte folur në emër të një shumice, siç është populli, s’kishte pasur aq pushtet sa të përfaqësonte popullin apo një pjesë të tij, nuk qe përzier në partitë apo rrymat politike të kohës dhe as pretendonte të ishte në krah të njëres apo tjetres forcë. Ai do të bëhej pjesë e dënimit më të madh politik në historinë e shtetit shqiptar: Gjyqin Special. E vetmja akuzë ndaj tij, paraqitur në

atë gjyq ku u gjykuan bashkërisht 60 personalitete, ishin shkrimet dhe publicistika e tij, kryesisht ato të botuara gjatë vitit 1944, me pseudonimin “Ushtima e Sharrit”. Ai vërtet i kishte mëshuar idesë së gjetjes së një gjuhe komunikimi midis nacionalçlirimtarëve dhe dy grupimeve të mëdha nacionaliste, që të shmangej Lufta Civile. Kjo nuk ndodhi; ai reagoi sipas gjykimit të tij. Shkrimet e tij u paraqitën si aktakuzë dhe u lexuan në gjyq. Mbas kësaj përgjatë gjithë jetës do t’i rëndonte nofka “armik i popullit” dhe “kriminel lufte”. Kështu, prej 13 prillit 1945 jeta e Lazër Radit do të futej në “rrethin e kuq” të armikut, do të dënohej me 30 vjet burg dhe s’do të kishte Zot ta hiqte nga ai rreth. Ndërkohë, shtëpia dhe plaçka i qe sekuestruar, gruaja kishte mbetur rrugëve, vajza do t’i vdiste pa mbushur vitin dhe gjithë investimi i jetës së tij kishte marrë shpërblim burgun.

Shtrohet pyetja: Mbi ç’kriterë juridike vendosej termi “armik i popullit” dhe si mund t’i bashkëngjitej termi “kriminel lufte” përjetësisht këtij njeriu që u shkollua për drejtësi dhe kurrë një shkelje ligjore s’pati në jetën e tij? Sqaroj se shkrimet e botuara prej tij s’përbënin asnjë lloj veprë penale as në kohën kur u shkruan as në kohën që erdhi. Në dosjen e Gjyqit Special s’ka asnjë dëshmi juridike rënduese që të justifikojë, qoftë edhe minimalisht, emërtimin “armik i popullit”. Pjesa më e madhe e tyre mbeten dëshmi emocionale. Pyetjet e tjera që shtrohen: Pse një dënim i shlyer nuk e mbyll kohën e dënimit? Pse gruas së tij, në moshën 25-vjeçare, në arrestim, në hetuesi dhe në gjyq iu përdor si kërcënim dhe iu përmend emri i të shoqit si arsye e dënimit: gruaja e “armikut të popullit”? Pse jeta e tre fëmijëve të kësaj familjeje, të lindur në tri kampe të ndryshme internimi (Kuç, Çermë dhe Savër), do të ishte gjithnjë e shoqëruar me termat “fëmijët e armikut të popullit”, “bijtë e reaksionarit”? Dy fëmijët e mëdhenj të Lazër Radit do të përjashtoheshin tri herë nga shkolla e mesme, ndërsa djali i vogël s’do të lejohej të vazhdonte as shkollën e mesme. Përse në vitin 1980, në gjyqin e dhëndrit, do t’i theksohej: krushqia me “armikun e popullit”? Pse i gjithë ky zinxhir gjenocidal i shtrirë përgjatë një gjysmë shekulli ndaj një familjeje? Sa mijëra familje kanë pësuar edhe më zi se kaq në një gjysmë shekulli? Kush mban përgjegjësi për trauma të këtij niveli, te një pjesë e madhe e popullsisë? Jo vetëm kaq, por deri në vitin 1991, kohë kur Lazër Radi do të largohej prej kampeve të internimit, ai do të kishte katër nipa e mbesa, më i madhi i të cilëve do të ndëshkohej të rritej me baba në burg prej moshës një deri në dhjetë vjeç, e në shkollë do të kishte mësues që do t’ia kujtonin babanë në burg si “armik të popullit”. Ç’është ky ndëshkim gjenetik në tre breza?! Çështje kjo “armiçësi e përjetshme me popullin”? Kush qenkan këta njerëz që paskan tagër për jo thjesht të një nofke, po të një forme gjenocidiale

ku armiqësia e paqenë mund të gjenerojë për 46 vjet inkriminimin e tre brezave? Nuk ekziston asnjë figurë e përgjegjshme për një fakt të tillë? Prandaj mbetem i bindur se inercia e kësaj ngarkese kriminale edhe sot e kësaj dite vazhdon të prodhojë frymë dhe konflikt social në shoqërinë shqiptare, pikërisht prej atyre që e fajësojnë kohën e djeshme, e fajësojnë kohën e sotme... i fajësojnë të gjitha kohërat, por kurrë veten e tyre!

Një shoqëri që jeton për një kohë të gjatë nën diktaturë, funksionon si shoqëri klanore. Diktatura e kthen kohën pas. Edhe pse koha në vetvete është lëvizje dhe progres, izolimi që i bën diktatura shoqërisë e bën të pamundur të shihet shpejtësia rreth saj. Tek armiq të e saj futeshin edhe ata që ndiqnin me të gjitha mjetet e mundshme ritmet e botës, si në muzikë, në art, në sport, në shkencë e në kulturë.

Diktatura, jo rastësisht, për të krijuar një bazë të re e të ashpër e nis nga shtresat rurale, ku klani është frymë dominuese mbijetese. Lufta e Dytë Botërore solli ndër shqiptarë një kontingjent të madh të botës rurale, të cilët u përdorën jo vetëm në grabitjen e pronave, shtëpive dhe arit, por edhe nën akuzën e “armikut të popullit” dogjën pjesës më të madhe të banesave tradicionale, kryesisht në Veriun e Shqipërisë. Edhe grabitjet e pronave, edhe djegiet e shtëpive, edhe nxjerrjet në rrugë të familjeve, u mbuluan përmes egërsisë ndaj “armikut të popullit” dhe lavdisë së fitimtarit. Automatikisht, këto shtresa zbritën nga gërxhet dhe zaptuan qendrat e qyteteve, duke dëshmuar një egërsi të pashoqe si ndaj atyre që ishin tregtarë e pronarë, veçanërisht në aksionin e madh të grumbullimit të arit, ku, krahas tatimeve asfiksuese, u përdor gjerësisht akuza e “armikut të popullit” dhe gjakpirja e të varfërve. Një barbari e tillë s’që e lehtë të emancipohej. Por, edhe nëse do të emancipohej, koha e këtij emancipimi që e ngadaltë dhe e gjatë, bile, duke qenë në nyjat e pushtetit, gjenerata e parë e luftëtarëve, mosemancipimi ishte si një shprehje e fuqisë së pushtetit. Gjeneratat e mëpasshme e vuajtën këtë frymë mosemancipimi të prindërve. Ata kërkuan të mimetizohen e të shklanizohen dhe sigurisht, diçka është realizuar, megjithatë fryma e klanit është e pranishme. Ata që dikur aq shumë kishin folur për “armikun e popullit” e kundër “pronës private”, u kapën me thonj mbas pushtetit, për të grabitur gjithçka ishte e mundur, duke mbrojtur jo vetëm gjeneratën nga e cila patën përfitime, por duke e ruajtur edhe frymë klanore në kushtet e reja, çka i ka bërë të mendojnë se ata mbeten të vetmit trashëgimtarë të këtij vendi dhe të ushqehen me idenë se kurrë ata që u cilësuan “armiq të djeshëm” të mos mund të aviten në rrethinat e pushtetit. Edhe nëse do të aviten, duhet të kenë garancitë që ata do të sillen nën hije të tutelës së tyre. Pra,

mund të thuhet se terminologjia ndaj “armikut të popullit” ka pësuar ndryshime në verbin e komunikimit, ndërkohë që është e pranishme si strategji tavolinash në rrethe të ngushta të besimit klanor.

Nëse pushtetin e diktaturës e mendojmë si një shumësi privilegjesh ndaj më të zellshmëve, piramida do të ketë formë normale, ku në bazë janë shtresat e gjera rurale dhe me radhë në ngjitje shtresat urbane, ato që kanë garancitë e mjaftueshme për t’i shërbyer atij pushteti të ngurtësuar, në majën e të cilit sundon i gjithëpushtetshmi, diktatori.

Kurse “armiqtë e popullit” janë një shumësi individësh e shtresash që grafikisht piramida e tyre do të kishte formë meksikane, pra trung piramide e vendosur përmbys. Në bazë janë ata të ndëshkuar që vriten, që burgosen, që internohen, që përjashtohen, ata nuk gëzojnë asnjë të drejtë elementare, përveç të mbijetuarit. Diktatura nuk ndihet e kënaqur vetëm me individin e ndëshkuar. Ajo shtyn drejt së keqes si një ortek familjen, fisin dhe gjithë klanin. Aq sa shpesh dëgjohej shprehja stereotipe e kësaj fryme: “Ke pasur gjyshin, babanë, nënën, vëllanë, djalën... armik, ballist, kulak, agjent, imoral...” e me radhë.

Më pas kalohej në shkallën e dytë: “Ke pasur dajën, xhaxhain, hallën, tezen, nipin, mbesën me gjithë derivatet fisnore... armik, ballist, kulak, agjent, imoral...”

Si të mos mjaftonin këto, ndëshkimi shtyhej edhe në shkallë më të largëta: “Ke pasur kushërin, shokun, krushkun, mikun, komshiun, të dashurën... armik, ballist, kulak, agjent, imoral...”

Nga ky progresion gjeometrik e i frikshëm i armiqësisë së shpikur, e keqja shpërndahej në çdo qelizë të shoqërisë, ku pjesa më negative e saj merrte atributet e devotshmërisë, komisarit dhe heroit të pushtetit. Kjo bëhej edhe më e rëndë po të merret parasysh fakti që, si popull, mbas lufte nuk kishim qenë më shumë se një milion banorë dhe ku në organizim klanor mund të thuhej se të gjithë i njihnin të gjithë.

Terminologjia e “armikut të popullit”

“Armiku i popullit” ishte domosdoshmëri. Ai duhej të ishte i pranishëm në çdo hallkë të shoqërisë dhe askush s’kishte imunitet ndaj tij. Edhe në pozitat më të larta e më të sigurta, aty ku Partia kishte njerëzit e saj më besnikë e të besimit fanatik, edhe aty duhej të ishte e pranishme ideja e “armikut të popullit”. Dhe

nuk mjaftonte thjesht termi, i cili mbas ca kohësh bëhej një rotativ i rëndomtë. Ai duhej të pasurohej në vazhdimësi me një terminologji sa më të larmishme, shpesh edhe me ngjyrosje poetike.

Në fazën parapërgatitore të marrjes së pushtetit, ndaj “armikut” u përdor terminologjia që lidhej me luftën e ku shprehjet: tradhtarë, mercenarë, kolaboracionistë, të shitur, ballistë, nazistë, zogistë, nacionalistë, kuislingë etj., zunë bazën e komunikimit publik.

Në fazën e dytë u ruajt ajo terminologji e fillimit, por duke u pasuruar me të ndëshkuarit e pasluftës, duke i ngjyrosur ata gjithnjë e më negativisht, si: latifondistë, pasanikë, gjarpërinj, shushunja, borgjezë, gjakpirës, aristokratë, të rënë nga vakti, bajraktarë, kriminelë, klerikë të zinj.

Në fazën e tretë u futën ngjyrosjet politike që filluan të dëshmonin edhe marrëdhëniet e acaruara mes kampit komunist, ku gëluan terma, si: caristë, titistë, revizionistë, sektaristë, hrushovianë, agjentë imperialistë, trockistë, oportunistë, sabotatorë, që u bënë refrene edhe të shtypit e gjuhës publike.

Një terminologji e pasur u përdor edhe në *fazën që lidhej me marrëdhëniet në fshat* e ku kryefjalë u bë koncepti sovjetik: kulakë, i ndjekur nga qehallarë, çifligarë, latifondistë, barkderra.

Në faza të mëvona të luftës klasore terminologjia erdhi duke u ngjeshur në emërtime të reja, si: konservatorë, borgjezë, liberalë, skorie, oportunistë, revanshistë, poliagjentë, rrufanë politikë, burokratë.

Diktatura s’la mbas dore as marrëdhëniet me veshjet, sjelljet qytetare, modën apo shfaqjet e huaja që u shoqëruan me termat: parazitë, skorie, imoralë, gagarelë, leshgjatë, kaubojja, huliganë...

* * *

E gjej me vend të dëshmoj edhe disa grimca historish në të cilat tendenca për të shpëtuar nga paracaktimi i fatit e shtynte njeriun të besonte se duke mos u epur mund të gjente një shteg shpëtimi.

Vitore Radi, gruaja e Lazër Radit, 6 vjet mbas arrestimit të burrit, arrestohet dhe dënohet me 9 vjet në një grup prej 7 vetash, ku ajo nuk njihnte pothuaj asnjërin prej tyre. Në shqyrtimin e dosjes hetimore dhe gjyqësore është vërejtur se termi “gruaja e armikut të popullit” është përdorur në një pafundësi herësh. Pra, ajo grua e pafajshme nuk gjykohej për ndonjë vepër të saj, por thjesht si gruaja e Lazër Radit,

Alfred Radi ishte djali i Lazër Radit. Kur ai ishte 3 vjeç, e kishte parë skenën e arrestimit. I mbetur rrugëve me gjyshen dhe nisur nga fakti se xhaxhai i tij s’kishte fëmijë, e birësoi atë dhe ai pati fatin të jetojë në Tiranë. U bë një sportist i njohur në njërin nga skuadrat më të mira të Shqipërisë. Në çastin që skuadra e tyre do të nisej për një turne njëmujor në Kinë, para se të merrte avionin, i thanë se ai nuk mund të shkonte në Kinë, mbasi babai i tij ishte “armik i popullit”. Kjo ngjarje e rrënoi karrierën e tij sportive.

Ferdinand Radi ishte artist i skenës dhe filmit. Pasja e një xhaxhai të internuar kishte qenë, si të thuash, një shpatë Demokleu mbi jetën dhe karrierën e tij artistike. Me shpirtin e tij të humorit, sa herë e pyesnin: “O Nand, çfarë e ke një Lazër Radi?”, thoshte: “Nuk e njoh fare, jemi fis i madh ne dhe nuk i njoh të gjithë...”

Nga fundi i viteve ’60 **Françesk Radi** mbaroi Liceun Artistik dhe po luftonte të vazhdonte Konservatorin. Nuk ishte e lehtë. Lazri e mori vesh këtë ankth të Frankos dhe u përpoq ta ndihmonte. I thotë Nandit të shkonte të takonte Fadil Paçramin, me të cilin kishin pasur miqësi nga koha e Gjimnazit e që ishte sekretar i Komitetit të Partisë në Tiranë. Në bisedë e sipër Nandi i tha se kishte të fala nga xhaxhai i tij dhe se këshilli i lagjes e ka theksuar këtë fakt. Fadili ndaloi dhe e pa drejt e në sy Nandin: “Akoma me Lazrin merren këta?” Atë vit, falë ndërhyrjes së Fadil Paçramit, Franko filloi studimet në Konservator.

Pandi Kristo (ish-eksponent i lartë i Komitetit Qendror), mbas dënimit si “armik i popullit”, punonte këpuçëtar në Lushnjë. Ndërsa do të riparonte një palë këpuçe, kur do t’i shkruante emrin e klientit, Lazri i thotë emrin. Ishte me syze dhe ashtu me sytë mbi syze e pyet: “Ti je Lazër Radi?” Dhe pa pritur miratim i thotë: “Të kam futur në një rreth të kuq që sa të jesh gjallë s’ka perëndi që të heq nga ai rreth, as ty as familjen tënde!”

Pyetja lind: Çfarë është ky subjektivizëm negativ, që është i pashlyeshëm. Edhe kur subjekti, dikur ndëshkues, është duke pësuar vetë një ndëshkim të pashlyeshëm?

* * *

Në vitin 1984 kisha përgatitur për botim një libër dhe recensat nga shtëpia botuese kishin ardhur mjaft pozitive. Më duhej të botoja diçka në gazetën dhe revistat e Lidhjes. Për këtë folë me **Llazar Siliqin**, i cili më premtoi se mbasi ta lexonte dorëshkrimin do të fliste. Një ditë vere u nisa me tim atë në Tiranë. Llazari, së bashku me kunatin e tij, Andrea Varfin, kishin shkuar në llixha të Elbasanit. Morëm trenin dhe u nisëm për Elbasan. Mbërritëm rreth orës dy në llixha. Takimi u bë rreth orës katër dhe u fol për shumë gjëra. Ajo që i vuri kapak bisedës ishte pyetja që na bëri Llazari në shumës: “Si i keni punët me degën e brendshme?” Lazri nuk e dha veten, veç e vuri pak buzën në gaz dhe u tha: “Po mirë i kemi, shumë mirë. Ata në punë të tyre, ne në punën tonë.” Pra, për të riparuar diçka në kuptimin e “armikut” ishte vetëm bashkëpunimi me Sigurimin e Shtetit! Këtu u mbyll kjo histori.

Tashmë ne jemi indeksuar si “armiku i popullit”. Herët a vonë do të të duhet edhe ty të përballesh me egërsinë ekstreme të kësaj akuze. Nuk është se duke u sjellë korrekt mund të shpëtohet prej tyre, thjesht i detyron të jenë më të vëmendshëm. Prandaj, duhet mësuar gjuha e tyre, jo se është ndonjë gjuhë e këndshme, por të jesh i përgatitur që ta mbrosh veten në përballjen me ta, mbasi e vetmja gjë që na ka mbetur në këtë izolim të plotë ku jemi e që duhet shpëtuar, është dinjiteti.

I kishte ardhur një mësuese e re e Historisë së Partisë vëllait tim në shkollën e natës. Për tri herë me radhë ajo e pyeti për anëtarët dhe kandidatët e Byrosë Politike. Dy herë ai nuk u përgjigj se nuk i dinte, herën e tretë iu përgjigj për më shumë se gjysmën, por sërish ajo e ndëshkoi me katrën e tretë... duke e shoqëruar notën negative me fjalinë: “Nuk të pëlqen ty t’i mësosh anëtarët e Byrosë Politike!” Në dukje kjo sot tingëllon një banalitet, në kontekstin e kohës ishte kërcënim me figurën e armikut në moshën 15-vjeçare.

Në vitin 1983 sekretar i Lidhjes së Shkrimtarëve për Lushnjën ishte mësuesi im i gjimnazit, Murat Nezha. Me një fletore të trashë, mbasi kisha biseduar më parë, i jap disa prej shkrimeve të mia. I kishte pëlqyer mjaft prej tyre, por kishte lënë edhe ca shënime, ku binte në sy trajtimi ideologjik i poezive. Mbasi diskutuam, gjatë, ai e mbylli fjalinë me një shprehje që ka mbetur e gdhendur në mendjen time: “Ti shkruaj, vazhdo shkruaj... Ka njerëz që janë bërë të famshëm mbas vdekjes...” Nënteksti: si është e mundur që një mësues t’i dëshmojë një nxënësi të pafajshëm jo vetëm pamundësinë e të qenit i barabartë, por edhe që vdekja, ndoshta, mund ta shpëtonte nga barra e ndëshkimit. Këto janë ngjarje të rënda për një shoqëri.

Sepse një rrëfim i kësaj përmase duhet të shumëzohet me dhjetëra mijëra. Për të kuptuar përmasën e këtij efekti në një shoqëri...

Më 21 tetor 1982 Lazër Radi demaskohet publikisht në prani të më shumë se 600 vetave, që kishin mbushur kinemanë e kampit të Savrës. Fjala që u lakua më së tepërmi ishte “armiku i popullit”, e cila në kushtet e një turme të eksituar mbërriti në kufijtë e linçimit verbal. S’ka gjë më të vështirë për një njeri se të ndjekë një situatë nëpër të cilën kalon prindi i tij. Atë ngjarje e kam të regjistruar në kujtesë si një film. Vlen të nënvizoj një pyetje prej atyre që quheshin popull i thjeshtë, por të përgatitur nga Sigurimi: Le të na thotë ky “armik i popullit” se ç’të keqe ka parë nga Partia? Salla heshti! “Asnjë të keqe s’kam parë!” - tha Lazër Radi. - “Jam dënuar me 30 vjet burg e kam vuajtur 10. Kam 30 vjet internime së bashku me familjen dhe fëmijët e mi! Nëse ndokush nga ju e quan diçka të keqe këtë, unë e quaj respekt që Partia ka treguar ndaj meje e unë s’di si t’ia shpërblej Partisë”. Salla kishte shtangur e gjitha.

Krejt dinamika e një shoqërie, sipas meje, është futur në një traumë të thellë riciklike, prandaj ende s’ka një përgjigje, prandaj ende s’ka një paqe sociale. Një pyetje edhe më e vështirë lind sot: A mundet të shpëtohet një shoqëri që ka kultivuar për më shumë se gjysmë shekulli konceptin e “armikut të popullit” dhe luftën e egër klasore, pa krijuar amortizatorët socialë? Unë ende nuk kam një përgjigje entuziaste. Gjithnjë kam besuar se shoqëria shqiptare, në raportin e saj historik me të keqen e pësuar (kryesisht pushtimet), ka mundur të mbijetonte dhe të shpëtonte. Kohët e fundit, sidomos periudha e mbrame, më ka zhytur thellë në dilemë e më ka bërë të dyshoj seriozisht nëse një gjë e tillë mund të ndodhë në të ardhmen.

Kohët e fundit jam duke trajtuar Dosjen 793 të Sigurimit të Shtetit ndaj të ngarkuarit Lazër Radi. Ajo që më ka rënë në sy gjatë gjithë dokumentacionit, është fakti se ndaj Objektivit në fjalë, krahas konceptit fiks të “armikut të popullit”, është edhe koncepti i “agjentit”, i cili më së shpeshti zbret te banaliteti i leximit të korrespondencës me jashtë, ku studimi i tyre bëhej nga organe të posaçme të cilat edhe bënë pengimin e tyre. Në çdo trajtim shkresor të dosjes, Sigurimi i Shtetit s’harron të nënvizojë agjentin italian ndaj objektivit. Mbas tridhjetë vjetësh survejim, vendoset të hiqet dorë nga agjencia italiane dhe vihej nën mbikëqyrje si agjentinë jugosllave vetëm për ndonjë letër dërguar miqve të tij të vuajtjeve. Ndërkohë që dënimi i Objektivit e kishte trajtuar antijugosllavizmin e tij. Ky paradoks i madh i kësaj dosjeje do të vazhdonte edhe sot e kësaj dite ku të tjerë breza do të vazhdonin të vuanin konsekuencat e kësaj çmendurie të pashoqe.

Një tjetër paradoks i kësaj dosjeje janë edhe raportimet e bashkëpunëtorëve. Është thellësisht e trishtë kur e sheh se ata janë bij ministrash, kryetarësh, figura të spikatura, mjaft prej tyre të pushkatuar nga regjimi. Në pikëpamjen klasore, në mos “armiq të popullit”, janë bij të armiqve të popullit dhe jetojnë burgjeve dhe internimeve. Veçse zelli i tyre në deponime dëshmon se ajo pjesë e errët e diktaturës, ku vezullonte Sigurimi i Shtetit, mbasi i kishte rrënuar klasat e shtypura, po nxiste luftën brenda llojit, a thua se nuk mjaftonte lufta e egër e saj.

* * *

A ekziston figura e “armikut të popullit” në këto 30 vite postdiktaturë? Mos-rigjenerimi i mendësisë së Bllokut ka sjellë një formë të re të trajtimit të “armikut të popullit”: Pse bijtë e Partisë që u shpallën “armiq të popullit” e kanë më të lehtë për të qenë afër pushtetit se kundërshtarët e hershëm të Partisë? Kësaj pafundësie pyetjesh, sigurisht, secili mund t’i japë përgjigjen që mendon, sepse këto pyetje përbëjnë edhe thelbin e trazimit tim të hershëm.

Duket sikur shoqëria shqiptare udhëton me motorë të shuar, ku përplasja sociale po e avit tinëzisht figurën e “armikut të popullit” dhe vazhdon për inerci luftën klasore. Duke mos shfaqur asnjë vrasje ndërgjegjeje për dëmet që i ka shkaktuar vetvetes, ajo po i braktis pa asnjë dhimbje pjesët më energjike, më të kualifikuara e më të rëndësishme të shoqërisë dhe po rrëshqet pa u ndier në teposhtën e greminës.

Leo Ferrero në librin *Sekreti i Anglisë* thekson: “Nevoja për rregulla nuk sjell as të këqija dhe as të mira, por bëhet me shumë vlerë kur është fjala për politikën. S’mund të pranohet një betejë sportive apo një garë politike pa pranuar si rregull kryesor ekzistencën e një kundërshtari dhe ky kundërshtar s’mund të mposhtet ndryshe përpos respektimit të rregullave. Kundërshtar, si në sport edhe në politikë, është ai që e pranon lojën dhe rregullat. Pa kundërshtarë s’mund të ketë as lojë dhe as politikë.”

Ne ende sot vazhdojmë të ecim drejt një demokracie pa rregulla, sepse ende s’kemi kuptuar alfën e qytetarisë, ku kundërshtari nuk është “armik” dhe kundërshtari politik nuk është “armik i popullit”. Inercia e një pushteti që ka siguruar begati politike nga kualifikimi i kundërshtarit si armik dhe i kundërshtarit si “armik i popullit”, nuk dëshmon asgjë tjetër veçse distanca nga diktatura mbas 30 vjetësh, pseudodemokracia, është Zero.

Trajta të “armikut të popullit” në ditët e sotme

Në dhjetëvjeçarët e fundit, edhe në vendet me demokraci të zhvilluar, grupet sunduese janë në kërkim të gjetjes së “armiqve të popullit”, vetëm se cilësimi i tyre ka marrë një zbutje dhe është shndërruar në “persona të padëshirueshëm”. Fjala vjen, shteti i Izraeli, një shtet demokratik, e ka cilësuar si të tillë filozofin dhe gjuhëtarin amerikano-hebre Noam Chomsky, duke i ndaluar këtij të fundit edhe hyrjen në shtetin e Izraelit, bile duke e quajtur edhe “tradhtar të popullit” për shpirtin kritik dhe argumentimet për politikën e këtij shteti.

Edhe njerëz të letrave janë cilësuar *non grata* në vendet e tyre. Si rasti flagrant i nobelistit peruan Mario Vargas Llosa, i cili u shpall i padëshirueshëm për qeverinë peruane nga qeveria e kryeministrit Fuxhimori.

Sa më të korruptuara të jenë regjimet, aq më i padëshirueshëm është intelektual, aq më afër është ai me “armikun e popullit”. Ne jemi dalluar shpesh për intelektualë që kanë qenë frymë e diktaturës, pingpongistë të postdiktaturës, si dhe monumente të heshtjes ndaj korrupsionit që e ka zhytur këtë vend ndër të fundit në shkallën e zhvillimit dhe demokracisë. Por gjithnjë kuraja civile ka qenë e pranishme, me gjithë taksën e përjashtimit, të shpërfilljes dhe një lloj trajtimi si “armik i popullit sot e gjithë ditën”. Intelektualë me integritet dhe kurajë qytetare, të bindur se “e vërteta të bën të lirë”, i kanë kritikuar ashpër politikën e qeverive të korruptuara dhe atyre politikanëve që fatlumin e tyre e ndërtuan mbi këtë tranzicion të pafundmë.

Shkurt-maj 2019

Florin Zyberaj

Florin Zyberaj (1997) është studiues. Ka kryer studimet e larta në Universitetin e Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, dega histori. Është autor i një studimi shkencor, si dhe ka botuar disa artikuj studimorë dhe profesionalë në fushën e historisë. Aktualisht punon pranë Institutit të Studimeve për Krimet dhe Pasojat e Komunizmit.

Disidenca shqiptare midis mitit dhe realitetit, rasti i Havzi Nelës

Abstrakt: Disidenca shqiptare midis mitit dhe realitetit, rasti i Havzi Nelës, është kryefjala e kumtesës sime. Ndonëse shkrimet mbi disidencën në Shqipëri nuk kanë munguar, shpesh ato kanë marrë ngjyrimë apo nuanca të ndryshme. Synimi im është të jem sa më objektiv dhe të paraqes një panoramë të qartë dhe mbi të gjitha koncize për “disidencën” në Shqipëri, e rastin e Havzi Nelës në veçanti.

Hyrje

Përfundimi i Luftës së Dytë Botërore do të shoqërohej me ndryshime të thella shoqërore, por do të diktonte gjithashtu edhe në rregullimet politike të pasluftës. Kështu, përtej demagogjisë së në vendet e Europës Lindore do të vendosej regjimi demokratik, ndodhi krejt e kundërta. Në këto vende u instalua sistemi totalitar i tipit *bolsheviko-komunist*. Shoqëria mobilizohej e tëra për arritjen e revolucionit dhe çdo shmangie për kohën quhej tradhti. Individët kontrolloheshin nga fillimi deri në fund nga strukturat shtetërore dhe ishin kthyer në një instrument në favor të politikës së saj.

Menjëherë pas shembjes së ngrehinave *diktatorialo-komuniste* në këto vende vihen re debate rreth së shkuarës, si dhe analizohet politika e ndjekur nga regjimi i kohës. Në këto debate shtrohen shumë çështje për diskutim, ku një ndër to është edhe *disidenca*.^{*} Për sa i përket Shqipërisë, “debati nëse ka pasur apo jo disidencë dhe disidentë në Shqipëri, si dhe të hapen apo të mos hapen dosjet, ka qenë dhe mbetet akoma një temë shumë e nxehtë”.¹

Në vorbullën e këtij debati janë përfshirë shumë autorë, ku janë shpalosur mendime e qëndrime të ndryshme. Një grup jo i vogël autorësh mbron mendimin se disidencë të mirëfilltë dhe të organizuar në Shqipëri nuk ka pasur. Ky grup kryesohet nga Fatos Lubonja, i ndjekur deri diku nga Maks Velo. Një grup tjetër përqendrohet te disidentët e vetëshpallur, apo që quhen ndryshe disidentë të rremë. Ky grup kryesohet nga studiuesi Sadik Bejko, i cili i referohet rastit të

^{*} Disidenca si term është një dukuri e përgjithshme universale e të gjitha kohërave. Ky koncept është përdorur që në shek. XV në kontekstin religjioz, por në shek. XVIII dhe në shek. XX bëhet një koncept shumë më dimensional. Në gjysmën e dytë të shek. XX, me krijimin e Bllokut Lindor Komunist, fjala disident mori një konotacion të gjerë politik e letrar dhe më pas ajo u ngushtua.

¹ Bedri Myftari, *Më në fund: Ja disidentët*, gazeta *Kosova*, Tiranë: 8 shtator 1991, f. 5.

^{*} Arsyeja se pse kjo *promemorie* nuk figuron në dosjet e atyre viteve është sepse letra në fjalë asnjëherë nuk përfundoi në destinacionin e parashikuar. Letra nuk i ra në dorë asnjëherë diktatorit Hoxha, por vetëm Mehmet Shehut, i cili e ktheu mbrapsht këtë letër dhe nuk u arkivua.

Kasëm Trebeshinës. Nga hulumtimi i dosjeve që përfshijnë vitet 1953–1954 tregon se aty nuk gjendet askund *Promemoria* “e famshme” e tij dhe në këtë rast kemi një fabrikim mbi disidencën e Trebeshinës.² Grupi i tretë (grup përgjithësues) ka shpalosur kërkesat e vazhdueshme që disidentët, qofshin të mirëfilltë ose jo, historia duhet t’i regjistrojë si të tillë dhe të mos mohohet kontributi i tyre.

I. Disidenca e pashpallur shqiptare

Pas rënies së regjimit komunist dhe fillimit të një epoke të re, siç njihet ndryshe periudha tranzitore, në Shqipëri, krahas ndryshimeve në aspektin politiko-ekonomik, vihet re një formësim ndryshe për shoqërinë shqiptare. Gjithashtu vëmë re se një grup njerëzish intelektualë dhe jo vetëm të periudhës komuniste në takime të ndryshme apo nga ekranet televizive janë të prirë të deklarojnë herë pas here se kanë qenë disidentë në kohën e regjimit komunist dhe se, në një formë apo në një tjetër, kanë ndihmuar në rënien e atij sistemi famëkeq, përtej dokumenteve faktike.

Prandaj, pyetjet që sot na mundojnë ne si studiues janë: A ka pasur dhe a ka ekzistuar disidenca në Shqipëri? Nëse po, ku duket kjo dhe në çfarë niveli ishte? Nëse ka ekzistuar disidenca shqiptare, a mund të hidhen krahasime me disidencën e vendeve të Europës Lindore? Nëse nuk ka pasur disidencë në Shqipëri, përse na mungoi neve kjo gjë? Cilët ishin mekanizmat shtrëngues që e penguan? Nëse disidenca shqiptare nuk ishte një disidencë e mirëfilltë, atëherë ç’lloj disidence ishte?

Për t’iu përgjigjur këtyre pyetjeve nuk është aspak e lehtë. Së pari, po e filloj me qartësimin terminologjik të disa koncepteve, siç janë: “disidencë”, “disident”, “jam disident”, “disident politik”, “kundërshtar politik” etj. Po e filloj me këto koncepte, pasi ka teprime kur bëhet fjalë për disident dhe ka keqkuptime në interpretimin e konceptit të disidencës. *Disidencë* do të thotë veprim ose gjendje e atyre që veçohen nga një grup ose bashkësi, qoftë kjo bashkësi fetare, politike, shoqërore apo fetare e filozofike.³ Në një konotacion më specifik, *disident* do të thotë nuk pajtohem me një sistem totalitar ose protestë kundër politikës zyrtare shtetërore. Në “botën” perëndimore kjo njihet ndryshe edhe si “disidenca e intelektualëve”.⁴ *Jam disident* do të thotë: jam i veçuar, i shkëputur, por ka kuptimin edhe ndryshim mendimi e qëndrimi ndaj politikës shtetërore. Po t’i referohemi tablosë së dhënë

² Shih: Sadik Bejko, *Disidentët e rremë* (Tiranë: shtëpia botuese “55”, 2007).

³ Bashkim Kuçuku, *Krijimtaria disidente në letërsinë shqipe*, cikël leksionesh te lënda: Letërsi bashkëkohore shqipe, proza (Tiranë: E pabotuar, 2012).

⁴ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/dissidence>, tërhequr me dt. 30.03.2019.

nga Vaclav Haveli, ne sot kemi një imazh akoma edhe më të plotë të asaj se çfarë do të thotë disident: [...] një person që nuk kërkon fuqi. Ai nuk ka dëshirë për zyrë dhe nuk i shqetëson votuesit. Nuk përpiket të tërheqë publikun; nuk ofron asgjë dhe nuk premton asgjë. Ai mund të ofrojë, nëse ka diçka, vetëm lëkurën e tij – dhe e ofron atë vetëm për shkak se nuk ka mënyrë tjetër për të afirmuar të vërtetën për të cilën ai qëndron.⁵

Disident politik është ai individ që qëndron për disa kohë brenda një grupi me një parim politiko-ideologjik të caktuar dhe më vonë, për arsye të ndryshme, shkëputet nga sistemi totalitar, kritikon si në mendime ashtu edhe në qëndrime politikën që një shtet i caktuar ka ndjekur, ndërsa *disident* në këndvështrimin estetiko-filozofik është ai individ që nuk pajtohet me politikën apo ideologjinë e shtetit totalitar dhe që idetë e tij i ka shprehur hapur në një tubim publik dhe pak a shumë këto ide janë të njohur nga të gjithë.

Kundërshtar politik i një regjimi është një “luftëtar” i hapur i tij, i cili shpreh idetë e tij dhe është gati të sakrifikojë edhe jetën, përballë pushtetit të dhunës së sistemit diktatorial.

Së dyti, le të shohim disa nga aspektet e brendshme të asaj kohe në vendin tonë. Në një shtet ideologjik totalitar siç ishte Shqipëria e asaj kohe, i cili arrin të kontrollojë jo vetëm jetën publike të qytetarëve të vet, por arrin të futet edhe në indet trupore e në shpirt, është e kuptueshme të mos ketë mendim të lirë politik, aq më tepër mendim opozitar, e të mos flasim për disidencë të organizuar publike qytetare apo për disidencë individuale politike.⁶

Shqipëria, menjëherë pas luftës, me zhdukjen ose me heshtjen e dhunueshme të një numri të madh intelektualësh me kulturë perëndimore dhe jo vetëm, bëri një shkëputje të madhe nga vlerat e civilizimit oksidental. Në kushtet e izolimit e vetëmjaftueshmërisë, ajo krijoi variantin negativ jo vetëm të *njeriut të ri*, por edhe të intelektualit të ri, i cili do të vegjetojë në kuadrin e imponuar e të kontrolluar nga lart. Disidentët e pasluftës dolën nga radhët e ish-komunistëve apo nga kategoria e atyre që luftuan për vendosjen e regjimit të ri, por që u zhgënjyen më pas nga terrori dhe dështimet ekonomike e shoqërore. Dikur këto personalitete e kishin përkrahur regjimin komunist, u ndanë nga ideologjia e PPSH-së kur e kuptuan

⁵ Ana-Maria Cătănuș, *A Case of Dissent in Romania in the 1970s: Paul Goma and the Movement for Human Rights* - Published in Arhivele Totalitarismului, Volume XIX, No. 72-73, 3-4/2011, pp. 188.

⁶ Mehmet Kraja, *Vite të humbura* (Tiranë: shtëpia botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë, 1995), f. 244.

se sistemi i instaluar nuk ishte ai që kishin ëndërruar.⁷ Lufta e klasave apo lufta ideologjike ishte një kamuflazh propagandistik me qëllim që të eliminoheshin që në rrënjë, në embrion, çdo mendim i lirë, çdo refleksion që mund të çojë drejt krijimit të një opozite eventuale, e cila mund të sillte, sot ose nesër, pasoja e rrezikim të pushtetit në fuqi.⁸

Pushteti komunisto-diktatorial kishte krijuar instrumentet e veta për të kontrolluar jetën publike dhe private të çdo individi. Ashtu si edhe në vendet e tjera socialiste, edhe në Shqipëri sistemi totalitar prodhoi tipin e intelektualit mediokër, të instrumentalizuar dhe të përdorshëm në çdo situatë dhe në çdo moment.

Duke marrë parasysh sistemin e egër diktatorial që u instalua dhe dorën e fortë me të cilën Enver Hoxha qeverisi, duhet të çlirohemi nga donkishotizmi dhe gjithashtu të evidentojmë disa nga karakteristikat e këtij regjimi e të shohim se sa hapësirë pati për zhvillimin e një disidence të tillë. Sot është e dëmshme që në demokraci të propagandojmë apo të shpikim disident.

Unë jam i mendimit se nuk ka disidencë të mirëfilltë e të organizuar në “stalinizmin” shqiptar, por elemente të disidencës ka dhe i gjejmë në shumë deponime në dosjet e shumë personaliteteve. Disidencë e mirëfilltë me të gjitha veçoritë e saj në Shqipëri, në regjimin diktatorial që pothuajse e pamundur, më tepër që virtuale sesa reale. Në këtë kontekst, duhet të kemi parasysh dy aspekte:

Së pari, disidencë fillon kur pushteti shfaq shenjë të thyerjes e të lirisë, por në Shqipëri neve na mungoi kjo gjë. Së dyti, niveli i disidencës është gjithmonë në funksion të asaj se sa i ashpër ishte regjimi”.⁹ Me të drejtë analisti dhe studiuesi Fatos Lubonja përmend se: “Shqipërisë i ka munguar zona e bardhë e disidencës. Sipas përcaktimit që i jepet disidencës në vendet e Lindjes, kjo ishte një pjesë e vogël intelektualësh, që njëherësh guxonte dhe gjente hapësira për të rrezatuar dhe për të ndikuar me aktivitetin e saj në pjesën tjetër të shoqërisë. Kurse në Shqipëri, ku mbizotëronte fryma e Enver Hoxhës, ‘kush ngre gishtin do t’i presim dorën; kush ngre dorën do t’i presim kokën’, këto “hapësira” dhe ky “rrezatim” nuk qenë të mundura.”¹⁰

⁷ *Fjala në litar: shkrime për Havzi Nelën*, zgjedhi dhe përgatiti: Petrit Palushi, (Tiranë: Onufri, 2005), f. 70-71.

⁸ M. Kraja, *Vite të humbura...*, f. 244.

⁹ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/dissidence>, klikuar më dt. 25/03/2019.

¹⁰ *Revista Përpyekja*, v. III, nr. 7 (Tiranë: gusht 1996), f. 14.

Disidenca shqiptare ishte më tepër ilegale, kundërshtarët u përgjakën, u vranë, u burgosën. Mjafton të kujtojmë vetëm vitin 1948, “ku diktatori Hoxha ekzekutoi katërmëdhjetë nga tridhjetë e një anëtarë të Komitetit Qendror të Partisë Komuniste, si dhe tridhjetë e dy nga njëqind e nëntë deputetë të Kuvendit”.¹¹ Nuk mund të quhet disidencë as ajo pjesë individësh që u kall në burg sapo “ngriti gishtin”. Të burgosurit, në njëfarë kuptimi, përbënin ekstremin tjetër të perandorisë së zezë, pasi ata nuk rrezatonin dot, por thjesht përdoreshin për të terrorizuar të tjerët. Pa dyshim ka pasur akte të guximshme, si letra e Kasëm Trebeshinës drejtuar udhëheqjes apo letrat e Fadil Kokomanit, Vangjel Lezhos, Xhelal Koprenckës. Sidoqoftë, akte të tilla nuk rrezatonin përtej mureve të burgjeve dhe hetuesive, dhe dënimi i tyre i pamëshirshëm, deri me vdekje, siç është rasti i Kokomanit, Lezhos dhe Koprenckës, nuk nxiste kurajën që frymëzonin disidentët në Lindjen passtaliniane, por frikën dhe terrorin.¹²

II. Kur realizohet disidenca

Disidenca realizohet kur shteti krijon hapësira ligjore për këtë veprimtari, si për shembull në Rusinë e viteve '50 në periudhën e Nikita Hrushovit, kur për qëllime të luftës politike kundër “Kultit të Stalinit” u lejuan vepra që kritikojnin figurën e tij dhe disa aspekte të jetës në Bashkimin Sovjetik. Që të organizohej apo të bëhej e pranishme kjo disidencë, u lejuan ligjërisht media të veçanta me një zë alternativ, kundërshtues. Kështu u bënë publikë shkrimtarë të tillë disidentë, si: Aleksandër Solzenjicini, Boris Pastërnaku, Saharovi etj. Në Bashkimin Sovjetik, kur u arrit qëllimi politik dhe u vu re se disidenca ishte e tepruar, ata u përzunë nga Rusia ose u dëbuan e u keqtrajtuan.¹³

Lind pyetja, po në Shqipëri, çfarë ndodhi, si ishte situata?

Në Bashkimin Sovjetik apo në Rumani, për sa u përket disidentëve, ata kundërshtuan së tepërmi politikat shtetërore të ndjekura në atë kohë, së bashku me boshtin ideologjik, politik, ekonomik apo moral të shoqërisë, të cilët shpallën pothuajse publikisht pakënaqësitë e tyre përkundrejt shtetit dhe diskursit të tij.¹⁴ Në Shqipëri nuk ishte e mundur të dilet aq hapur, siç ndodhi në vendet e Europës Lindore.

Stalini vdiq në vitin 1953, në këtë periudhë kupola sovjetike u mundua të shpërndante pushtetin që kishte grumbulluar ai. Këtë lëvizje e bëri pothuajse edhe

¹¹ Fred C. Abrahams, *Shqipëria e re* (Tiranë: Dudaj, 2015), f. 36.

¹² Revista *Përpyekja...*, f. 14-15.

¹³ *Fjala në litar: shkrime për Havzi Nelën...*, f. 181-182.

¹⁴ Ana-Maria Cățănuș, *A Case of Dissent in Romania in the 1970's...*, pp. 187.

diktatori Enver Hoxha. Ai ua dorëzoi Ministrinë e Punëve të Jashtme dhe të Mbrojtjes besnikëve. Ndërsa në vitin 1954, postin e kryeministrit ia kaloi Mehmet Shehut. Studiuesi Fred C. Abrahams shprehet se: “Kur Nikita Hurshovi denoncoi kultin e individit të Stalinit, Partia e Punës e Shqipërisë mbajti një konferencë në Tiranë. Diktatori E. Hoxha nuk qe i pranishëm në Tiranë, por bëhej e ditur se kishte ardhur me nxitim për në konferencë. Në fillim të konferencës i lejoji kritikët, apo ata që mendonin ndryshe, të flisnin dhe më pas mori masa ndëshkimore kundrejt tyre. Ai u shpreh në konferencë se [...] nuk ekziston kulti i individit te ne dhe se Shqipërinë po mundoheshin ta destabilizonin fuqitë e huaja. Ai mbrojti Stalinin dhe sulmoi disidentët [...] përjashtoi disidentët nga Partia, duke i shtrënguar ata që të largoheshin nga Tirana, ose duke i çuar në burg.”¹⁵ Tashmë kundërshtimet në Parti ishin shtypur, së bashku me shpresat që të sfidohej Enver Hoxha nga brenda.

Prandaj në Shqipëri, ndryshe nga Bashkimi Sovjetik, nuk pati një hapësirë të tillë ligjore për disidencë të mirëfilltë e të organizuar publike e qytetare. Madje, dënohej rreptësisht edhe shfaqja më e vogël e saj, që do të thotë se nuk mund të kishte një disidencë në kuptimin e saj të mirëfilltë. Ajo ishte një disidencë e pashpallur, kështu që nuk mund të kishte një ndikim publik. Nëse në Rumani, aty rreth viteve '70 kur kishte filluar dekompozimi i komunizmit, mediat dhe organizatat perëndimore kishin luajtur një rol jashtëzakonisht të rëndësishëm duke iu ofruar disidentëve mjetet e nevojshme për të publikuar pakënaqësitë e tyre,¹⁶ në Shqipëri disidenca e fshehur shqiptare ishte prezente dhe ekzistente deri diku, por nuk kishte mjete efikase dhe mundësi për të vepruar.

Studiuesi Ardian Klosi rreth debatit nëse ka ekzistuar apo jo disidenca në Shqipëri shprehet se: disidenca shqiptare jo vetëm ka ekzistuar, por ajo ka kaluar një histori shumë të dhimbshme, më të gjatë e më të ndrydhur nga gjithë simotrat e saj të Europës Lindore dhe Juglindore. Si pasojë e politikave shtrënguese, kjo disidencë u kufizua shumë, pasi pushteti në fuqi nuk pranoi ekzistencën e mendimeve e rrymave ndryshe.¹⁷ Edhe publicisti Mehmet Kraja pranon këtë fakt. Ai shprehet se ka ekzistuar një disidencë e brendshme në Shqipëri, por për shkak të ashpërsisë së pushtetit të asaj kohe ajo ka qenë e fshehtë dhe si pasojë, politikisht jofunksionale.¹⁸

¹⁵ F. C. Abrahams, *Shqipëria e re...*, f. 37-38.

¹⁶ Ana-Maria Cătănuș, *A Case of Dissent in Romania in the 1970's...*, pp. 190.

¹⁷ Ardian Klosi, *A ka ekzistuar disidenca shqiptare*, gazeta *Rilindja Demokratike*, Tiranë: 19 janar 1991, f. 6.

¹⁸ M. Kraja, *Vite të humbura...*, f. 244.

Ndërsa Fatos Lubonja, në një intervistë dhënë studiueses Misha Glenny në vitin 1997, shprehet se: “Ndërmjet disidentit dhe viktimës së regjimit ka një ndryshim. Disident është ai që ka mundësi t’ua ndritë mendjen të tjerëve, të shprehë mendimin e vet, ndoshta që përfundon në burg, por që i frymëzon të tjerët të zgjedhin në jetë [...] ndërsa në Shqipëri ne ishim viktima, çka do të thotë se ne nuk frymëzonim të tjerët, por, përkundrazi, ishim njerëz, përvoja e të cilëve u kallte frikën të tjerëve.”¹⁹

III. Periodizimi i “disidencës”

Janë katër periudha ku shfaqen disa elemente të disidencës shqiptare, ndonëse jo në stadin e një disidence të organizuar, të mirëfilltë, qytetare e publike.

1. Periudha e parë përfshin vitet 1945-1949. Në këtë periudhë fillon konsolidimi i regjimit komunist nga njëra anë dhe nga ana tjetër në vitet 1945-1947 ekzistenca e Organizatës Nacional-Demokratike, si dhe tri grupet antikomuniste, Grupi i Rezistencës, Grupi Monarkist dhe Grupi Social-Demokrat.²⁰ Pas vitit 1947 regjimi mori formë e trajtë tjetër. Regjimi komunist ishte vdekjeprurës për idealistët e kundërshtarët politikë. Organizata Nacional-Demokratike apo siç quhet ndryshe “grupi i deputetëve” mbeti thjesht një kujtim, pasi kjo organizatë dhe grupet e përmendura më lart u asgjësuan, anëtarët e këtyre grupimeve u arrestuan e mbetën nëpër burgje derisa vdiqën. Ideologu apo nismëtari i cili shfaq disa elemente të disidencës në këtë periudhë është Sejfulla Malëshova (1900-1971), i njohur me emrin letrar Lame Kodra, poet e përkthyes, ministër i Arsimit dhe Kulturës, kryetar i Lidhjes së Shkrimtarëve kur u themelua etj. Pikëpamjet e tij për demokracinë e lirinë, traditën dhe kulturën perëndimore ishin të kundërta me ato të komunistëve.²¹
2. Periudha e dytë përfshin vitet 1950-1965. Regjimi tashmë kishte arritur pjekurinë e duhur. U morën masa të shumanshme, si: vazhdimi i kursit industrial, kufizimi i oborrit kooperativist, lëvizja për emancipimin e gruas, likuidimi i institucioneve fetare në vitin 1967 etj. Ndër disidentët e mëvonshëm të rrethuar me heshtje dhe përçmim është Kasëm Trebeshina,

¹⁹ Misha Glenny, *Histori e Ballkanit 1804-1999* (Tiranë: Toena, 2007), f. 568.

²⁰ *Historia e popullit shqiptar*, vëll. IV (Tiranë: Toena, 2009), f. 190-192.

²¹ Gjovalin Kola, *Shkolla e disidencës dhe Trebeshina* (Tiranë: Plejad, 2012), f. 10.

i cilësuar sipas studiuesit Gjovalin Kola, nga kritikët e huaj, si një ndër të panjohurit e mëdhenj të letërsisë europiane.²² I ndjekur nga Trifon Xhagjika, i pushkatuar në moshën 30-vjeçare, në vitin 1963. Ky është një tjetër idealist i cili me një vrull dhe guxim shumë të madh për kohën recitoi para gjykatës në Tiranë poezinë e tij *Ndihmomëni të qesh* dhe deklaroi me zë të lartë se “unë do t’i bija me top sistemit tuaj”.²³

3. Periudha e tretë përfshin vitet 1965-1974. Nga njëra anë kundërveprimi i ashpër i diktaturës mbi elementët disidentë dhe nga ana tjetër forcimi dhe kontrolli ideologjik mbi artin dhe letërsinë. Disident është edhe Mehmet Myftiu, një shkrimtar që sakrifikoji për mendimet e tij të lira. Mendimet e lira në atë kohë ishin tamam si shprehja e studiueses rumune Cristina Petrescu: “Mendim i lirë në një vend të padrejtë.”²⁴ Pas tij mund të përmendim poetin Frederik Reshpja, i cili u burgos dhe iu ndaluan veprat e tij të qarkullonin, si dhe Koçi Lubonja.²⁵
4. Periudha e fundit përfshin vitet 1975-1990. Pas dënimit dhe përjashtimit të disidentëve nga jeta letrare e politike, në letërsinë dhe në kulturën e asaj periudhe mbizotëroi konformizmi i përgjithshëm.

IV. Havzi Nela: Disident apo kundërshtar politik

Diskutime mbi jetën dhe dënimin politik të martirit të demokracisë, Havzi Nelës, ka pasur dhe ka edhe sot, madje këto janë të shumta. Shumë studiues rreth disidencës së tij kanë mbajtur qëndrime e mendime të ndryshme. Studiuesit dhe hulumtuesit rreth kësaj çështjeje janë ndarë në dy grupe. Grupi i parë kryesohet nga Kujtim Allaraj, Jonuz Hallaçi, Nimon Muçaj, Shefqet Hoxha, Kastriot Dervishi etj., që e konsiderojnë Havzi Nelën disident, por nuk e specifikojnë nëse disidenca e tij është politike apo letrare; grupi i dytë kryesohet nga Petrit Palushi, Gjovalin Kola*, Sulejman Dida, që mendojnë se duke marrë parasysh sistemin diktatorial, disidenca e tij duhet parë jo nga ana klasike, sepse mizoria e atij shteti nuk lejonte ushtrimin haptas të kundërshtisë, të mospajtimit apo të një organizimi, por ai gjeti format e veta për të reaguar dhe për të shprehur pakënaqësitë e tij.

²² Po aty.

²³ Gjovalin Kola, *Disidenca në letërsinë shqiptare* (Tiranë: Eva, 2000), f. 29.

²⁴ Cristina Petrescu, *From Robin Hood to Don Quixote: resistance and dissent in communist Romania* (București: Editura Enciclopedică, 2013), f. 275.

* Madje studiuesi Gjovalin Kola mendon se Havzi Nela mund të përfshihet në radhët e intelektualëve e të shkrimtarëve opozitarë, siç kanë qenë: Arshi Pipa, Astrit Delvina, Bilal Xhaferri, Pjetër Arbënor, Vilson Blloshmi e Genc Leka etj.

²⁵ Shih- Koçi Lubonja, *Letër e mbyllur e disidentit* (Tiranë: Albinfrom, 1995).

Sidoqoftë, kur analizojmë një figurë të tillë emblematike, sidomos çështjen e disidencës, duhet të kemi qartësi mbi terminologjinë: disident e kundërshtar politik. E them këtë, pasi sot akoma ka shumë keqkuptime lidhur me disidencën politike dhe kundërshtimin politik. Midis dy nocioneve ka dallueshmëri të theksuar, për të mos thënë se i ndan një oqean i tërë.²⁶ Disident politik është një individ që qëndron për disa kohë brenda një grupi me një parim politiko-ideologjik të caktuar dhe më vonë shkëputet prej tij për arsye të ndryshme.

Nëse i qëndrojmë besnik këtij përkufizimi dhe e shohim në këtë këndvështrim, Havzi Nela nuk qe i tillë. I tillë është Sejfulla Malëshova, Kasëm Trebeshina etj. Po t'i referohemi kuptimit të termit *disident politik*, parë në këndvështrimin estetiko-filozofik që e përcakton disidentin si një individ që nuk pajtohet me ideologjinë e një regjimi totalitar dhe që idetë e tij i shpreh hapur në një tubim publik, atëherë idealisti H. Nela përkon me këtë parim dhe shfaq disa elemente të disidencës politike. Në deponimet që dalin nga dosjet gjyqësore për tubimin apo mbledhjen e Shishtavecit, prill 1967, thuhet se: "Havzi Nela foli për çështjen e botëkuptimit të njerëzve lidhur me masat revolucionare të marra nga Partia kohët e fundit [...] masat e ndërmarra nuk kuptohen aq kollaj nga gjithë njerëzit, prandaj duhet punë e madhe se te ne nuk ka radio, dritë elektrike dhe gazeta vjen me vonesë, pra do duhet një kohë e gjatë për të ndryshuar botëkuptimin e njerëzve duke shprehur kështu pikëpamjen se ishte për ndërtimin e socializmit me anë të evolucionit. Ne duhet të punojmë me nxënësit për çështjen e fesë, - theksoi ai, - por kjo duhet të bëhet me punë shkencore, për t'i bindur ato dhe jo të detyrojmë të mos mbajnë *Ramazan*."²⁷ Ndërsa kundërshtar politik i një regjimi, siç e kam përmendur edhe më lart, është një "luftëtar" i hapur i tij, i cili shpreh idetë e tij dhe është gati të sakrifikojë edhe jetën, përballë pushtetit të dhunës së sistemit diktatorial.²⁸

Në këtë kuptim, Havzi Nela, për mendimin tim, është një model i kundërshtarit politik. Them kundërshtar politik, pasi Havzi Nela kundërshtoi sistemin e kohës dhe nuk qe dakord mbi reformat që qenë ndërmarrë në atë kohë, madje ai i cilësoi si të përsheptuara: kolektivizimin e përgjithshëm të vendit, mbylljen e institucioneve fetare, ndërrimin e veshjes tradicionale me anë të diktatit nga lart, kishte gjithashtu rezerva mbi metodat e përdorura. Pas kundërshtimeve të tij hapur ndaj regjimit komunist, sistemi diktatorial nuk nguroi për t'i vendosur atij

²⁶ Florin Zyberaj, *Havzi Nela: martir i falës së lirë*, Studim (Tiranë: M&B, 2019), f. 90.

²⁷ Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit (më tej: AIDSSH), F.1, V.1967, D. 9912/2-A, fl. 53.

²⁸ Fjalori i Gjuhës Shqipe (Tiranë: Instituti i Shkencave, 1954), f. 84 e përcakton *diktaturën* si fuqi e pakufizuar e diktatorit e mbështetur në forcë, ose pushtet shtetëror i një klase. Ndërsa *diktatorin* si kryetar të një shteti me pushtet të pakufizuar.

epitetin “armik i Partisë dhe i popullit”, për shkak se idetë e tij binin ndesh me praktikat partiake të realizmit socialist.

Sot Havzi Nela si trashëgimi poetike dhe letrare na ka lënë shtatë fletoret e tij të mbushura me vargje kushtuar vendlindjes, nënës dhe bashkëshortes së tij, por edhe vargje patriotike e politike. Duke qenë se jemi te krijimtaria letrare e poetike, duhet theksuar dhe duhet evidentuar se krijimtaria letrare disidente në një konotacion më të gjerë shënon atë krijimtari që ka qenë në kundërshtim të hapur me rendin totalitar komunist në politikë dhe jo vetëm. Në këtë rast, disidenca është një reaksion, një veprim ku mungon liria e hapur, është revoltë mendore, morale, estetike, ndaj një padrejtësie a situatë politike ideore e caktuar, gjë që Havzi Nela e ka shpalosur mjaft qartë me veprimet e tij dhe sidomos në poezitë e shkruara nga vetë ai.²⁹

Disidenca e Havzi Nelës gjendet edhe në krijimtarinë e tij poetike që në përgjithësi është e karakterit politik, pavarësisht se ato nuk panë dritën e botimit në ato vite, por qarkullonin në mënyrë ilegale nëpër burgje dhe jashtë tyre. Në shtatë fletoret e tij vihet re shpërthimi poetik e letrar kundër sistemit diktatorial, përkundrejt ngurtësimit ideologjik që shquante veprat e realizmit socialist. E megjithatë, vepra e tij vuan prej një ngurtësimi tjetër, që buron prej papërsosmërive të tij letrare e limiteve të tij kulturore, por edhe ngaqë ai nuk pati mundësi për këtë, duke mbetur burgjeve dhe internimeve.

²⁹ F. Zyberaj, *Havzi Nela: martir i fjalës së lirë...*, f. 91.

Përfundime

Nga analiza e tematikave të trajtuara më lart arrijmë në këto përfundime:

Së pari, disidenca shqiptare në vitet 1945-1947 qe “funksionale”, njerëzit shprehnin disi të lirë mendimet e tyre, por pas vitit 1947 deri në vitin 1986 regjimi dhe udhëheqja që komandonte ushtronte kontroll absolut si në veprime ashtu edhe në mendime. Në këtë kontekst disidenca shqiptare qe e heshtur dhe politikisht jofunksionale. Pas vdekjes së diktatorit Hoxha kemi fillimin e një politike disi më ndryshe, por kuadri politiko-ideologjik nuk është se ndryshoi.

Së dyti, Havzi Nela, me origjinë shtresë e varfër fshatare, nuk ishte tërësisht i indoktrinuar nga ideologjia e kohës, madje ai gjeti mënyrat e veta për të reaguar dhe shprehu indinjatën ndaj atij regjimi dhe masat që udhëheqja e kohës kishte ndërmarrë. Edhe literaturën e kohës ai e shikonte në këndvështrimin kritik dhe haste kontradiksione të shumta me situatën aktuale të asaj periudhe.

Së treti, gjatë regjimit komunist (1945-1990), për shkak të censurës, të gjithë shkrimtarët e poetët kundërshtarë e disidentë u përpoqën të largoheshin, ose në të kundërt u dënuan në mënyra të ndryshme, që nga ndalimi i botimit të veprave të tyre, deri në burgje e internime. Havzi Nela qe një ndër ta. Ai u largua nga Shqipëria në vitin 1967 për shkak se kundërshtoi politikat e shpalosura nga komunistët mbi kolektivizimin e plotë të vendit si dhe shpalljen e Shqipërisë si një vend ateist. Pas kthimit të tij ai u burgos dhe më vonë u internua në Arrën.

Së katërti, krijimtaria disidente dhe shkrimtarët disidentë, siç u analizua më lart, janë dukuri e ish-vendeve komuniste, ku mungonte liria e shprehjes dhe e mendimit. Gjatë sundimit të diktatorit Hoxha mungoi liria e mendimit dhe e besimit. H. Nela shprehej qartë se njeriu ka lirinë e mendimit dhe besimit, por Partia e Punës i privonte nga kjo e drejtë.

Së pesti, Havzi Nela, për mendimin tim, është një model i kundërshtarit politik, por edhe një disident në krijimtarinë e tij poetike që në përgjithësi është e karakterit politik, pavarësisht se ato nuk panë dritën e botimit në ato vite, por qarkullonin në mënyrë ilegale nëpër burgje dhe jashtë tyre. Emri i tij zë vend nderi në poezinë e të burgosurve politikë dhe pa krijimtarinë e tij poetike e letrare nuk mund të gjykohet as për vlerën njerëzore e vetjake, as për nivelin e qëndresës antikomuniste në vitet e diktaturës.

Bibliografia:

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit (më tej: AIDSSH), F.1, V.1967, D. 9912/2-A.

Abrahams, Fred C, *Shqipëria e re* (Tiranë: Dudaj, 2015).

Bejko, Sadik, *Disidentët e rremë* (Tiranë: shtëpia botuese “55”, 2007).

Cătănuș, Ana-Maria, *A Case of Dissent in Romania in the 1970's: Paul Goma and the Movement for Human Rights*, Published in Arhivele Totalitarismului. Volume XIX, No. 72-73, 3-4/2011.

Fjalori i gjuhës shqipe (Tiranë: Instituti i shkencave, 1954).

Fjala në litar: shkrime për Havzi Nelën, zgjedhi dhe përgatiti: Petrit Palushi (Tiranë: Onufri, 2005).

Zyberaj, Florin, *Havzi Nela: martir i fjalës së lirë*, Studim (Tiranë: M&B, 2019).

Glenny, Misha, *Histori e Ballkanit 1804–1999* (Tiranë: Toena, 2007).

Historia e Popullit Shqiptar, vëll. IV (Tiranë: Toena, 2009).

Klosi, Ardian, *A ka ekzistuar disidenca shqiptare*, gazeta *Rilindja Demokratike*, Tiranë: 19 janar 1991.

Kuçuku, Bashkim, *Krijimtaria disidente në letërsinë shqipe*, cikël leksionesh të lënda: Letërsi bashkëkohore shqipe, proza (Tiranë: E pabotuar, 2012).

Kraja, Mehmet, *Vite të humbura* (Tiranë: shtëpia botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë, 1995).

Kola, Gjovalin, *Shkolla e disidencës dhe Trebeshina* (Tiranë: Plejad, 2012”).

Kola, Gjovalin, *Disidenca në letërsinë shqiptare* (Tiranë: Eva, 2000).

Lubonja, Koçi, *Letër e mbyllur e disidentit* (Tiranë: Albinfrom, 1995).

Myftari, Bedri, *Më në fund: Ja disidentët*, gazeta *Kosova* (Tiranë: 8 shtator 1991).

Petrescu, Cristina, *From Robin Hood to Don Quixote: resistance and dissent in communist Romania* (București: Editura Enciclopedică, 2013).

Revista *Përpyekja*, v. III, nr. 7, Tiranë: gusht 1996.

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/dissidence>.

Altin Hazizaj

CRCA Albania/ PINK Embassy

Altin Hazizaj është Drejtori Ekzekutiv i CRCA/ECPAT Shqipëri që nga viti 2002, pas një përvoje dhjetëvjeçare si udhëheqës i lëvizjes rinore, gazetar, mbrojtës i të drejtave të njeriut dhe një përvoje të gjerë në sektorin e biznesit. CRCA është një nga OJF-të kryesore të fëmijëve dhe të rinjve në Shqipëri, që punon për politika dhe legjislacion më të mirë, ndërtimin e kapaciteteve, kërkime, avokim dhe shërbime më të mira për fëmijët dhe të rinjtë më të pambrojtur.

Ai është një kandidat-doktor në Fakultetin e Drejtësisë të Universitetit të Tiranës, Katedra e së Drejtës Publike, ndërsa zotëron MA në Drejtësi dhe MA në Studime Europiane.

Në vitin 2008 ai udhëhoqi përpjekjet për krijimin e Linjës Kombëtare të Ndhmës për Fëmijët në Shqipëri, që deri më sot ka ndihmuar mbi 700.000 fëmijë dhe të rinj. Në vitin 2005 nxiti krijimi e Koalicionit për Gratë dhe të Rinjtë në Politikë për të avokuar për vendosjen e një kuote gjinore për gratë dhe vajzat në zgjedhjet në Shqipëri. Më vonë ai do të punonte në ringjalljen e lëvizjes rinore duke mbështetur krijimin e Rrjetit Kombëtar për të Rinjtë në Shqipëri (ANYN).

Gjithashtu, është një nga personat që udhëhoqi përpjekjet për të përmirësuar të drejtat e personave LGBTI në Shqipëri, duke mbështetur krijimin e Ambasadës PINK.

Si avokat, ka kontribuar në përgatitjen e një sërë ligjesh, si: Ligji për Dhunën në Familje, Ligji për Mbrojtjen nga Diskriminimi, Ligji për Rininë, Kodi Penal etj.

Altin Hazizaj është një ekspert kombëtar dhe ndërkombëtar në fushën e të drejtave të fëmijëve dhe të njeriut, duke punuar si konsulent për agjenci të mëdha, si UNDP, Unicef, UNwomen, Këshilli i Europës etj. Ai është autor dhe bashkautor i një sërë librash, botimesh, studimesh e kërkimesh për fëmijët, të rinjtë dhe gratë në Shqipëri.

Përtej shtypjes dhe kriminalizimit

Si po ndryshon Shqipëria nga e kaluara e saj brutale komuniste drejt pranimit dhe respektit për komunitetin LGBTI?

Abstrakt: Komunizmi nuk i respektoi fare të drejtat e njeriut, por disa grupe u gjendën të kriminalizuara vetëm për shkak se dashuronin. Komuniteti LGBTI gjatë brutalizmit komunist nuk ekzistonte dhe çdo Kod Penal i Shqipërisë, përgjatë 45 vjetëve të historisë, burgosi kryesisht burrat dhe djemtë homoseksualë deri në 15 vjet. Të qenët LGBT nuk është një zgjedhje nga natyra, por është një identitet. Ajo ka të bëjë me ushtrimin e të drejtave themelore të njeriut, si liria e fjalës, e drejta për informim, liria e shprehjes së identitetit dhe orientimi seksual.

Qëllimi i sistemit komunist nuk ishte vetëm demonizimi i marrëdhënieve të gjinisë së njëjtë, duke i konsideruar një sëmundje dhe duke i barazuar qëllimisht me pedofilinë, por më tej ai i kriminalizoi duke besuar se marrëdhëniet e gjinisë së njëjtë përbënin një kërcënim për shoqërinë komuniste. Ky vëzhgim tregon se si legjislacioni penal nga viti 1945 deri në vitin 1990 kriminalizoi marrëdhëniet e gjinisë së njëjtë dhe ndikimin e tij në psikikën e shoqërisë edhe pas përfundimit të komunizmit, të tilla si turpi që homoseksualiteti u solli njerëzve që edhe kur komunizmi ra. Asnjë nga homoseksualët e dënuar kurrë nuk e konsideronte veten si të burgosur politik nuk e bëri parlamentin dhe anëtarët e tij. Si është e mundur që edhe pas 28 vjetësh të rënies së sistemit komunist krime të tilla kurrë nuk u falën dhe të burgosurit kurrë nuk u kompensuan për një “krim” që ishte bërë në emër të dashurisë.

1.1 Hyrje:

HOMOSEKSUALËT – VIKTIMAT E PAKOMPENSUARA TË KOMUNIZMIT

Shumë pak është shkruar apo folur në media, apo edhe në shkrime e artikuj historikë, për sa u përket krimeve të kohës së komunizmit kundër dashurisë, për më tepër atyre ndaj personave LGBTI, thuajse sikur ata të mos kishin ekzistuar ndonjëherë. Për persona si unë, që vetëm fëmijërinë dhe adoleshencën kanë kaluar në periudhën komuniste, sistemi duket i largët dhe dëmet që ai ka shkaktuar ndaj qytetarëve të tij tingëllojnë thuajse si anekdota. Megjithatë, e vërteta është tërësisht ndryshe!

Rreth 4 vjet më parë, gjatë një vizite pune në Bashkinë e Durrësit si ekspert ligjor i Ambasadës PINK Shqipëri, u takova me stafin drejtues të Bashkisë për t'i mbështetur në përgatitjen e planeve lokale të veprimit në mbështetje të komunitetit LGBTI. Gjatë bisedës pyes një prej zyrtareve nëse njihje apo kishte takuar ndonjëherë një person gay apo lezbike gjatë punës së saj. Përgjigjja është ende e gjallë në mendjen time: "Është një burrë i vjetër që në kohën e komunizmit ka qenë dënuar për homoseksualizëm. Ai nuk ka as shtëpi, as të afërm, as pension. Si Bashki jemi munduar t'i rregullojmë diçka."

Në Shqipëri janë me dhjetëra e mbase qindra homoseksualë, të përndjekur e të dënuar në kohën e komunizmit vetëm për faktin sepse dashuronin një person të seksit të njëjtë. Ky prezantim dhe shkrim i sotëm është vetëm fillimi i kërkimit të drejtësisë për këtë grup, i cili edhe sot vazhdon të jetë tërësisht i harruar, ndërsa krimet që janë kryer ndaj tyre mbeten të padëmshpërblyera. Pse?

Shqipëria komuniste nuk ka qenë e drejtë me asnjë prej qytetarëve të saj. Por një pjesë të tyre i trajtoi që në lindje si qytetarë të cilët kishin ardhur në jetë për të shkatërruar sistemin komunist dhe vlerat e tij. Një nga këto grupe ishin homoseksualët!

1.2 Brutalizmi seksual: Në emër të dashurisë në burg për 10 vjet!

Sistemi komunist nuk ishte i dhunshëm dhe eliminues vetëm për personat që zgjodhën të flasin hapur ndaj tij. Ai ishte po aq brutal, i egër dhe shtypës edhe ndaj personave që zgjodhën ta shprehin kundërshtinë e tyre ndaj sistemit edhe nëpërmjet dashurisë.

Liria e shprehjes nuk nënkupton vetëm të drejtën për të folur e për të thënë diçka. Përkundrazi, ajo nënkupton, ndër të tjera, mbajtjen e një qëndrimi kundër sistemit, zgjedhjen e një identiteti që nuk përputhej me normën dhe moralin e ri komunist, dashuritë e ndaluara ndërmjet borgjezisë së ndëshkuar e të deklasuar dhe njeriut të ri komunist apo dashurinë ndërmjet dy meshkujve. Sistemi komunist në Shqipëri e kuptoi që në fillimet e veta se nuk ishin vetëm fjalët ato që mund të rrezonin sistemin, por edhe veprimet e pafjala, shprehjet e diversitetit të qenies njerëzore, duke filluar nga jeta e përditshme nëpërmjet veshjes dhe sjelljes, deri te letërsia dhe arti. Megjithatë, nëse veshjet përbënin garanci për fletërrufe, tërheqje vëmendjeje apo kërcënime, dashuria e shprehur ndërmjet dy burrave apo djemve përbënte krim dhe dënohej me burg.

Mungesa e studimeve dhe analizave të thelluara shkencore për periudhën komuniste në Shqipëri dhe ndikimin që pati ideologjia e kohës në drejtim të imponimit të sjelljes heteronormative, ku orientimi heteroseksual është përcaktues për vetë ekzistencën e sistemit komunist, na shtyn drejt ngritjes së tezave dhe hamendësimeve se pse qenia LGBT u pa si një qenie inferiore dhe pse sjelljet e shprehita e orientimit seksual apo identitetit gjinor u konsideruan si ngjarje që mund të sillnin vetëm turp dhe denigrim shoqëror për vetë personin, familjen dhe atë afërmit e tij.

Çfarë bën përshtypje nga shfletimi i dokumenteve zyrtare të kohës është fakti që Shqipëria nuk pati një politikë të organizuar zyrtare, shoqërore dhe politike, kundër personave LGBTI. Rindërtimi i një vendi të shkatërruar nga Lufta e Dytë Botërore; lufta kundër ideologjive paralele dhe konkurruese me atë komuniste; mbajtja e pushtetit me çdo formë dhe mjet dhe tabutë mbi çdo gjë që kishte të bënte me seksin ndikuan në mospasjen e një diskursi publik në lidhje me orientimin seksual apo qenien gay, lezbike, biseksual a transgjinor.

Për më tepër, edhe në Europën Perëndimore apo SHBA qëndrimet negative dhe dënuese ndaj personave LGBTI ishin po aq prezente në legjislacionin e shumë prej shteteve perëndimore sa edhe në vendet komuniste të Europës Lindore. Deri përpara lëvizjeve të viteve '68 në Europën Perëndimore, në pjesën më të madhe të tyre, ende ishte në efekt ligji i sodomisë, pavarësisht se zbatohej shumë rrallë apo aspak.

Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, më 27 qershor 1969 duke u gdhirë dita tjetër, në barin me emrin *Stonewall*, ndërhyrja e dhunshme e policisë shkaktoi revoltën dhe daljen në rrugë për herë të parë të komunitetit LGBT në Nju-Jork, të cilët iu kundërpërgjigjën represionit të zakonshëm policor duke protestuar në rrugë derisa forcat policore u tërhoqën nga sulmet dhe ngacmimet.¹ Revolta e *Stonewall* u kthye për komunitetin LGBTI në Amerikë në një ditë përkujtimi dhe proteste kundër shtypjes dhe diskriminimit për shkak të orientimit seksual dhe identitetit gjinor.²

Ndërkohë që në të njëjtën kohë në Shqipëri dhe në vendet e Europës Lindore liria e protestës paqësore ishte e ndaluar, ndaj nuk pati protesta apo manifestime për të kërkuar të drejta të barabarta apo mbrojtje nga diskriminimi për shkak të OSIGJ.

Shqipëria, krahasuar me të gjitha vendet e Europës Lindore, jo vetëm që mbajti atë që konsiderohet legjislacioni mbi “sodominë”³, por e përforcoi deri në ekstrem ndëshkimin e çdo personi që hynte në një marrëdhënie në seks të njëjtë, ku dënimi maksimal i parashikuar nga Kodi Penal ishte 10 vjet burg. Ndonëse nuk dihet se cila ishte logjika që u ndoq nga ana e juristëve të kohës apo ndikimi që patën zyrtarët politikë komunistë në vendosjen e një dënimi të tillë, e sigurt është që ajo nuk ishte as në proporcion me “dëmin” që mund t’i vinte shtetit apo shoqërisë nga dashuria e dy të rriturve. Kaq frikë duhet të kenë shkaktuar revolucionet seksuale që përfshinë Europën Perëndimore në fundvitet ’60, sa drejtuesit komunistë të kohës seriozisht mund të kenë menduar se fundi i komunizmit mund të vinte vetëm nëpërmjet një revolte të tillë për lirinë dhe të drejtat seksuale.

Vendet e Europës Lindore patën qasje të ndryshme në lidhje me dënimin e marrëdhënieve në seks të njëjtë. Në Republikën Çeke, Kodi i Ri Penal i vitit 1948 e konsideronte homoseksualitetin si një vepër kundër dinjitetit, duke e dënuar deri në 1 vit burg. Me fillimin e periudhës së destalinizmit të vendeve të Lindjes, Çekia, në Kodin Penal të vitit 1962, e hoqi dënimin për marrëdhëniet në seks të njëjtë.⁴

Në Bullgari historia është e përafërt me atë të Çekisë. Kodi Penal i vitit 1951 e dënonte marrëdhënien seksuale në seks të njëjtë deri në 3 vjet burg, për të arritur në vitin 1968, kur Kodi Penal bullgar e dekriminalizoi këtë marrëdhënie.

¹ Rubenstein W. B. & Ball C. A. & Schater J. S., 1997, *Cases and Materialism on Sexual Orientation and the Law*, Thomson West American Case Book Series, faqe 53.

² Mondimore F., *A Natural History of Homosexuality*, The John Hopkins University Press, London, 1996, faqe 238.

³ Idem, faqe 22.

⁴ Zurzolo G., *LGBT+ community in Czech Republic: Tolerance or Indifference?*, CEE New Perspectives, 21 June 2017. Artikulli mund të lexohet në lidhjen: <https://ceenewperspectives.iir.cz/2017/06/21/lgbt-community-in-czech-republic-tolerance-or-in-difference/>

Gjermania Lindore, edhe për shkak të ndikimit rus, ndoqi një rrugë më të gjatë dhe më të komplikuar për eliminimin e dënimit për marrëdhëniet në seks të njëjtë midis të rriturve. Fillimisht u ruajtën normat e vjetra të dënimit të paraluftës, për shkak se marrëdhëniet në seks të njëjtë ndërmjet të rriturve shiheshin si mbeturina të dekadencës borgjeze dhe shenjë e moralit të dobët që përbënin një rrezik për shëndetin shoqëror dhe politik të shtetit. Vetëm në vitin 1968 Gjermania Lindore e eliminoi dënimin për personat homoseksualë.

Në Hungari, deri në vitin 1961 personat që kryenin marrëdhënie në seks të njëjtë dënoheshin deri në 1 vit burg. Në vitin 1961 për personat mbi moshën 20 vjeç u hoq dënimi, ndërsa në vitin 1978 mosha u ul në 18 vjeç.

Në Poloni marrëdhëniet seksuale ndërmjet dy të rriturve në seks të njëjtë nuk u dënua asnjëherë, por kjo nuk e ndaloi qeverinë që ta përdorte “kartën” e homoseksualitetit kundër atyre, për t’u bërë presion. Policia shpesh i përndiqte homoseksualët dhe lezbiket, ndonjëherë deri në arrestime.

Rumania ndërkohë pati legjislacionin më të përafërt me atë të Shqipërisë në lidhje me marrëdhëniet në seks të njëjtë. Në vitin 1948 homoseksualiteti i shprehur apo i shfaqur publikisht dënohej deri në 3 vjet burg. Me ardhjen e Çauçeskut në krye të Partisë Komuniste në Rumani, Kodi Penal ndryshohet në vitin 1968, për të shtuar Nenin 200, i cili nga shfaqja e homoseksualitetit në publik ose publikisht, përfshiu tashmë edhe atë në jetën private. Dënimet që jepeshin në bazë të këtij neni ishin nga 1-5 vjet dhe po të bëheshin me të mitur nga 3 deri në 15 vjet.

Ashtu siç edhe shihet nga të dhënat e paraqitura për çdo shtet, vetëm Shqipëria dhe Rumania ndërtuan një sistem kaq të rreptë të kontrollit shoqëror, ku shteti ndërhynte dhe rregullonte jo vetëm shprehjen publike të tërheqjes ndërmjet dy personave në moshë të rritur, por i dënonte ata edhe për çka ndodhte në jetën e tyre private.

1.3 Legjislacioni penal i periudhës së komunizmit dhe rregullimi i sjelljes seksuale në Shqipëri

Dënimi i dashurisë njerëzore, asaj të shprehur ndërmjet dy homoseksualëve apo biseksualëve, është një histori e hershme në Shqipëri. Pavarësisht se regjimi komunist e denoncoi dhe e shpalli haptazi armiqësinë ndaj Mbretit Zog, sistemi nuk hezitoi të vijonte të mbante në fuqi dhe të përforconte të njëjtat rregullime dhe dënime në lidhje me jetën seksuale njerëzore ndërmjet dy meshkujve në Shqipëri. Për më tepër, rendi i ri ligjor komunist e konsideroi dënimin dhe ndëshkimin e

marrëdhënieve homoseksuale një krim kundër moralit dhe dinjitetit të shtetit apo, pas vitit 1977, edhe një krim kundër rendit administrativ shoqëror në Shqipëri.⁵

Kodi Penal i vitit 1952, me shtesat që iu bënë në vitin 1958, vijoi të kriminalizonte marrëdhënien dhe sjelljen seksuale ndërmjet dy të rriturve në seks të njëjtë.⁶

Neni 289: Pederastia

Pederasti d.m.th. marrëdhënie seksuale ndërmjet meshkujve, dënohet: me heqje të lirisë gjer në dhjetë vjet.

Po kjo vepër, e kryer me dhunë ose kundër një të mituri që nuk ka mbushur moshën katërmëdhjetë vjeç, dënohet: me heqje të lirisë nga pesë gjer në pesëmbëdhjetë vjet.

Në ndryshim nga të gjitha shtetet e tjera në Europën Lindore dhe Perëndimore, Shqipëria ishte i vetmi vend që vendosi ashpërsimin e dënimit penal për marrëdhëniet në seks të njëjtë. Mungesa e studimeve të kohës e bën tepër të vështirë analizën e shkaqeve që sollën në vendosjen e një mase dënimi kaq të rëndë për marrëdhënien homoseksuale, duke e ndëshkuar atë njësoj si veprat penale të marrëdhënieve seksuale me dhunë.

Pyetjet që shtrohen janë: a ishin marrëdhëniet seksuale në seks të njëjtë kaq të përhapura në vitin 1952, sa ato vërtet mund të përbënin një rrezik për rendin dhe moralin shoqëror komunist? Pse vepra penale kriminalizonte marrëdhënien ndërmjet dy meshkujve dhe jo atë ndërmjet dy femrave? A ishte marrëdhënia në seks të njëjtë një marrëdhënie që shkonte kundër moralit socialist të njeriut të ri apo shteti e shikonte mashkullin vetëm në rolin e tij prokrijues? A ishte e mundur që njeriu i ri komunist të kishte edhe marrëdhënie seksuale për kënaqësi, marrëdhënie jashtëmartesore apo të dashura/ të dashur para martesë? Këto janë disa pyetje që është tepër e vështirë t'u përgjigjesh, pasi mungon një vijë zyrtare në lidhje me qëndrimin e partisë komuniste në këtë aspekt. Ajo çka mund të thuhet është vetëm se sistemi nuk i shihte mirë njerëzit që shfaqnin tendencën për të pasur një jetë seksuale të hapur, me shumë partnerë apo edhe me risqe, por për sa kohë kjo nuk zhvillohej ndërmjet meshkujve me meshkujt, ajo nuk përbente një shkelje të ligjit penal.

⁵ Carey, Henry F. (10 October 2014) *European Institutions, Democratization, and Human Rights Protection in the European Periphery*. Lexington Books. p. 349. ISBN 9781498502054.

⁶ Dekret Nr. 2868, datë 16.3.1959, "Mbi shpalljen e Kodit Penal të Republikës Popullore të Shqipërisë", të aprovuar nga Kuvendi Popullor i Republikës Popullore të Shqipërisë me ligjin nr. 1470 datë 23 maj 1952 dhe të ndryshuar me dekret nr. 2477 datë 3 qershor 1957 dhe me ligjin nr. 2804 datë 4 dhjetor 1958.

Disa autorë të huaj janë munduar të gjejnë apo të japin një shpjegim në lidhje me ndikimin që patën ligjet e ashtuquajtura të “sodomisë” në mesvitet 1800 (Nussbaum) dhe injoranca e psikiatrisë në shkencën e mjekësisë në lidhje me orientimin seksual dhe identitetin gjinor (Mondimore, Rubenstein et al, Greenberg). Siç shkruan Martha C. Nussbaum në librin e saj seminal: “Nuk është vetëm humbja e të drejtave që e bën qëndrimin e O.T. të frikshëm, por aty ka diçka edhe më të thellë: një ofendim i dinjitetit njerëzor, si një reminishencë e burgjeve ose kampeve të përqendrimit, ku elimini i privatësisë më të thjeshtë njerëzore u kthye në një mjet për t’i shenjëzuar disa njerëz sikur ata nuk ishin plotësisht qenie njerëzore.”⁷

Sipas ligjvënësit tonë, *pederastia* merrte dy kuptime të ndryshme në të njëjtin nen. Ajo konsiderohej e dënueshme nga ligji edhe kur kryhej në kushtet e një marrëdhënieje të pranuar ndërmjet dy të rriturve (paragrafi i parë) edhe kur kryhej me dhunë me të mitur (paragrafi i dytë). I vetmi ndryshim ndërmjet të dyjave, përpos moshës së personit, ishte masa e dënimit, e cila në rastin e të miturve fillonte nga të paktën 5 deri në 15 vjet.

Mbledhja dhe gjetja e të dhënave të vendimeve gjyqësore të kohës ka qenë tepër e vështirë dhe vetëm pjesërisht është e mundur të gjenden të dhëna mbi dënimet që u janë bërë homoseksualëve në kohën e diktaturës. Vlen të theksohet se nuk rezulton që gjatë periudhës së komunizmit të ketë pasur dënime të grave për kryerjen e marrëdhënieve seksuale ndërmjet tyre. Ndonëse nuk dihet arsyeja se pse në komunizëm vetëm burrat u ndëshkuan për këtë vepër penale, mund të supozohet që roli i tyre në një marrëdhënie seksuale, ku mashkulli është ai që penetron, mund të ketë shërbyer si justifikim për ta konsideruar atë autor të vetëm të veprave penale në fushën seksuale.

Nga disa të dhëna të pjesshme të gjetura në Arkivin e Shtetit mbi dënimet për “pederastinë”, të bazuara mbi Kodin Penal të vitit 1952, shohim se dënimet kanë qenë të konsiderueshme si në dënime ashtu edhe në shpërndarje:

- **V.B.** nga Tirana, arrestuar më 10.8.1971, vitlindja 1951. Me vendimin nr. 88, datë 30.10.1971, të Gjykatës së Tiranës, dënohet me 1 vit heqje lirie për “pederasti”. Lirohet më 10.8.1972.

116-G.B. nga Vlora, arrestuar më 18.8.1967, vitlindja 1919. Me vendimin nr. 94, datë 18.9.1967, të Gjykatës së Vlorës, dënohet me 5 vjet heqje lirie për “pederasti aktive”. Lirohet më 23.12.1972.

⁷ Nussbaum M., *From Disgust to Humanity, Sexual Orientation and Constitutional Law*, Oxford University Press 2010, fq. 55, ISBN 978-0-19-530531-9.

311-Ç.B. nga Tirana, arrestuar më 21.8.1972, vitlindja 1951. Me vendimin nr.19, datë 21.8.1972, të Gjykatës së Gjirokastrës, dënohet me 1 vit heqje lirie për “pederasti”. Lirohet më 19.8.1972.

783-H.B. nga Sauku i Tiranës, arrestuar më 27.7.1972, vitlindja 1953. Me vendimin nr. 19, datë 21.8.1972, të Gjykatës Ushtarake të Tiranës, dënohet me 6 vjet heqje lirie për “pederasti dhe shkelje të dispozitave të shërbimit të rojës”. Lirohet më 21.5.1978.

858-A.B. nga Selenica, arrestuar më 7.9.1974, vitlindja 1950. Me vendimin nr. 99, datë 27.4.1974, të Gjykatës së Vlorës, dënohet me 5 vjet heqje lirie për “pederasti mbetur në tentativë”. Lirohet më 16.10.1978.

8-Sh.Ç nga Shëngjergji i Tiranës, arrestuar më 4.6.1971, vitlindja 1932. Me vendimin nr. 227, datë 7.9.1971, të Gjykatës së Tiranës, dënohet me 1 vit heqje lirie për “pederasti pasive”. Lirohet më 11.6.1972.

234-Xh.D. nga Delvina, arrestuar më 30.8.1965, vitlindja 1920. Me vendimin nr. 146, datë 27.11.1965, të Gjykatës së Durrësit, dënohet me 10 vjet heqje lirie për “pederasti”. Lirohet më 15.6.1975.

Nga një vështrim i të dhënave të dënimeve, ndonëse informacioni është i paktë, mund të themi që moshë e të dënuarve përkon me moshën aktive të jetës seksuale të një të rrituri.

Bie në sy që, ndonëse ligjvënësi nuk ka bërë diferenca në atë që mund të konsiderohet pederastia “aktive” ose “pasive”, vetë gjyqtarët, në bazë të informacioneve që kanë pasur, kanë bërë diferencën ndërmjet roleve seksuale që mund të marrin dy burra të rritur në marrëdhënien e tyre seksuale. Kjo përkon edhe me masat e dënimit, ku personat që kanë kryer pederasti aktive janë dënuar me shumë herë më tepër vite burg, ndërmjet 5-10 vjet, krahasuar me pederastinë pasive. Bërja e këtyre diferencimeve tregon se roli i personave të rritur të cilët kryenin rolin e pasivit në marrëdhëniet në seks të njëjtë, pavarësisht se në sytë e gjyqtarëve edhe ata ishin fajtorë, shihej si më pak i rëndësishëm apo viktimizues në krahasim me personat që kryenin pederastinë aktive.

E njëjta logjikë u ndoq edhe në Kodin Penal të vitit 1977, i cili u ngrit dhe u bazua mbi Kushtetutën e RPSSH-së dhe normat e diktaturës së proletariatit.

Neni 137, Pederastia

Pederastia dënohet: me heqje të lirisë gjer në dhjetë vjet.

Politika shtetërore e kohës shumë rrallë i është referuar homoseksualizmit apo edhe “pederastisë”, ky i fundit term që në fakt mbase qëllimisht u shtrembërua, për t’i veshur aktit një konotacion që ka lidhje me pedofilinë (marrëdhënie seksuale ndërmjet një të rrituri dhe një personi nën moshën e pjekurisë seksuale ose nën moshën e caktuar nga ligji).

Çfarë të bën përshtypje në Kodin Penal të vitit 1977 është jo vetëm mbajtja në fuqi e ashpërsisë së dënimit, por edhe klasifikimi i veprës penale në kapitullin e veprave kundër rendit administrativ⁸. Pra, dashuria ndërmjet dy të rriturve në seks të njëjtë për herë të parë në legjislacionin shqiptar u konsiderua si një rrezik shoqëror kundër diktaturës së proletariatit dhe që synonte të sillte edhe rrëzimin e rendit shtetëror (administrativ) në Shqipëri.

Kodi Penal i vitit 1977 risanksionoi edhe një herë heteronormativitetin e shoqërisë dhe sistemit komunist. Ligji i vendit merrte përsipër që jo vetëm të rregullonte sjelljen shoqërore të individëve dhe krijimit të njeriut të ri, por në të njëjtën kohë të rregullonte edhe “jetën e krevatit” të qenies njerëzore, duke e kthyer heteronormativitetin⁹ në të vetmin qëndrim, sjellje dhe veprim të lejuar në Shqipëri.

Pasojat e këtij qëndrimi, ku dashuria njerëzore dënohej deri në 10 vjet burg, vijnë edhe sot. Arkivat gjyqësore ende nuk janë eksploruar për të shikuar se sa persona janë dënuar pas vitit 1997 për kryerjen e kësaj veprë penale dhe për më tepër, të dënuarit ende sot e kësaj dite nuk kanë marrë drejtësi apo dëmshpërblim për krimin që është kryer ndaj tyre.

1.4 Komunizmi është zhdukur, ku janë të drejtat LGBTI? Si ndikoi brutalizmi seksual komunist në mbrojtjen e personave LGBTI në Shqipërinë postkomuniste.

Dënimi i krimeve të komunizmit është një përpjekje e vështirë dhe Shqipëria është ende larg të kërkuarit falje dhe dëmshpërblimit të të gjithë qytetarëve të

⁸ Kodi Penal i Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Kreu 8: Krime Kundër Rendit Administrativ.

⁹ “Heteronormativiteti” është një pikëpamje që përfshin drejtimin e seksit biologjik, seksualitetin, identitetin gjinor dhe rolet gjinore në një të vetëm. Heteronormativiteti si koncept zbulon pritjet, kërkesat dhe kufizimet që prodhohen kur heteroseksualizëm është norma e vetme në një shoqëri (Gayle Rubin/ Michael Warner/ Samuel A. Chambers).

dëmtuar nga krimi shtetëror. Një ndër këto grupime është edhe komuniteti i personave LGBT të dënuar në kohën e komunizmit. Jo vetëm dënimi, por mbi të gjitha turpi, paragjykimet, mënjanimi dhe përjashtimi që shkaktonte në familje pasja e një personi homoseksual, edhe sot e kësaj dite kanë ndikim në shoqëri, edhe pse komunizmi ka 28 vjet që është rrezuar.

Anëtarësimi i Shqipërisë në Këshillin e Europës dhe më pas ratifikimi i thujtse të gjitha akteve ndërkombëtare të të drejtave të njeriut të OKB-së dhe të KE-së, sollën si rrjedhojë edhe nevojën e Shqipërisë për të respektuar të drejtat e njeriut.

Pas rënies së komunizmit, ndryshimi dhe përmirësimi i vazhdueshëm i legjisla-cionit shqiptar, që prej dekriminalizimit të marrëdhënieve seksuale në seks të njëjtë, me miratimin e Kodit Penal të ri¹⁰, ka vijuar, ndonëse tepër i ngadaltë, të ecë në drejtime pozitive të respektit për të drejtat e njeriut. Megjithatë, fakti që, nga viti 1995 e deri në vitin 2010, u deshën 15 vjet për të miratuar norma dhe standarde të reja ligjore për mbrojtjen nga diskriminimi, ndër të tjera edhe për shkak të orientimit seksual dhe identitetit gjinor, është tregues se ndikimi i sistemit komunist dhe i mentalitetit paragjykses, ndëshkues dhe denigrues që ai injektoi në mendjet e juristëve, mësuesve, profesorëve dhe politikanëve të ardhshëm, vijoi edhe shumë vjet pas rënies së komunizmit.

Diskursi publik që shoqëroi miratimin e Ligjit për Mbrojtjen nga Diskriminimi, në shkurt 2010, ishte jo vetëm denigrues për juristët që mbështetën përgatitjen dhe miratimin e tij, por edhe për shumë familje e të afërm të personave LGBTI, që në këtë vit ende jetonin të fshehur “në dollap”, nga frika se sistemi demokratik do t’i ndëshkonte, po aq sa edhe ai komunist.

Përgjatë periudhës 2010 e deri në dorëzimin e këtij punimi, Kuvendi ka kaluar të paktën 4 ligje, të cilat prekin edhe çështjen LGBTI, si dhe disa ndryshime në Kushtetutën e Shqipërisë, një ndër të cilat ishte përmirësimi i përmbajtjes së Nenit 18 për Mbrojtjen nga Diskriminimi. Me përjashtim të ligjit për arsimin parauniversitar, diskutimi parlamentar dhe ai publik mbi të gjitha ligjet e tjera ka përmendur vetëm komunitetin LGBTI, duke ngritur dyshime se pse duhet që ky komunitet të përfitojë nga ligji mbrojtje të posaçme. Një ndër diskutimet më të hapura kundër garantimit të mbrojtjes nga diskriminimi në mënyrë të shprehur edhe për personat LGBTI, ishte ai i mbajtur nga deputetja Mesila Doda (Partia Drejtësi për të Gjithë) në Kuvendin e Shqipërisë në vigjilje të miratimit të ndryshimeve kushtetuese.

¹⁰ Ligj Nr. 7895, datë 27.1.1995, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë.

Në fillimkorrikun e vitit 2016, në kuadër të reformës në drejtësi, Partia Socialiste dhe Lëvizja Socialiste për Integrim kishin propozuar, ndër të tjera, në komisionin e posaçëm të reformës në drejtësi, edhe përmirësimin e tekstit të Nenit 18 të Kushtetutës, ku shtoheshin fjalët “orientimi seksual dhe identiteti gjinor”. Doda në një nga seancat e diskutimeve të ndryshimeve kushtetuese, në seancën plenare të Kuvendit të Shqipërisë, doli haptazi kundër përfshirjes së OSIGJ-së në Kushtetutë, me argumentimin si më poshtë¹¹:

“Brenda kësaj pakete (ndryshimeve kushtetuese) ka hyrë pa kurrfarë diskutimi edhe shtegu që të çon drejt martesave homoseksuale. Unë dua që të pyes z. Fatmir Xhafaj, kreun e komisionit të reformës, dhe kreun e shumicës në qeveri, z. Edi Rama: Përse dëshironi që vota ime dhe e grupit të deputetëve të PDIU-së të jenë kundër? Pse na provokoni dhe përse kaq rëndë?” - tha Doda. - “E di që një pjesë e deputetëve të opozitës janë shprehur që nuk e votojnë një ndryshim të tillë kushtetues. Kështu është shprehur Genc Ruli, Gert Bogdani, Sali Berisha, por edhe kryetari i tyre Lulzim Basha. Ndaj po i drejtohem shumicës, veçanërisht deputetëve besimtarë. Ju, Ledi Shamku, që shkoni në meshë të dielën, do ta votoni këtë qorrsokak ku duan të fusin familjen shqiptare këta? Ju, Fidel Ylli, që shkon në teqenë e Baba Tomorrit, do ta votoni këtë ndryshim? Ju, Esmeralda Shkja, që shkoni në xhami të xhumanë dhe që mbani Ramazan, do të votoni që të martohen dy burra? Ju, Monika Kryemadhi, që keni ndarë me mua krishtindje e pashkë, do të votoni të martohen dy gra? Ju, Mimi Kodheli, do të qëndroni në këtë qeveri dhe parti që kërkon të zhbëjë familjen? E di që nuk ke votë, por ke zë zonzë. Kryetari i Bashkisë së Tiranës, Erion Veliaj, që i vuri kurore pastorit e që i përket ungjillorëve, do t’u vërë të njëjtën kurore homoseksualeve?”

Nëse doni të dilni mbi Zotin tuaj, bëjeni, por kur të ketë pashkë e bajram mos uroni më, mos bëni shënime. Nëse e keni shpirtin në mëkat, mos kërkonit falje, sepse një Zot të ri po shpikni, por që për mua dhe shumicën dërrmuese të shqiptarëve është Anti-Zoti!

Po i drejtohem personalisht tani Edi Ramës: Besimi nuk është sport, as hajmali dhe as lajm i rubrikës rozë. Di që kujton shpesh pagëzimin tënd të fshehtë dhe që dërgove djalin të bekohej nga papa. Sot ke përpara një zgjedhje, por që nuk e kalon dot kësaj here si shakator.

¹¹ Gazeta *Panorama*, 7 korrik 2016, artikulli mund të lexohet online në lidhjen <http://www.panorama.com.al/mesila-doda-kunder-marteses-gay-po-ti-ledi-monika-mimi-erion-dhe-edi-do-ta-votoni/>

Po u drejtohem atyre që besojnë pak, ose aspak, që janë jo praktikantë apo laikë. Ky ndryshim kushtetues që po na e imponojnë do snobë që aplikojnë për projekte, hedh në erë familjen dhe familjet e tjera që dalin nga kjo familje, hedh në erë shoqërinë dhe natyrisht, atë që ne e konceptojmë Atdhe.

Nuk ka kjo lidhje me reformën, aspak, por është një tjetër eksperiment pionier që do të bëhet mbi shqiptarët. Ju kanë zgjedhur si projekt pilot. Familjet tuaja si kavje.

Nëse e doni këtë vazhdoni në udhën tuaj, ne të PDIU-së në Sodomë kemi zgjedhur Lotin.

Të nesërmen e mbajtjes së fjalës nga Doda në Kuvend, të dyja partitë që kishin propozuar shtesat në Nenin 18 të Kushtetutës u tërhoqën nga propozimi i tyre, duke e konsideruar propozimin e tyre të panevojshëm.

Ambasada PINK Shqipëri e ankimoi çështjen pranë Komisionerit për Mbrojtjen nga Diskriminimi, por pa sukses. Pas disa muajsh hetimi, Komisioneri vërejtí se¹²:

Ankuesi ka shpjeguar se M.D., në cilësinë e deputetes, në fjalën e mbajtur në seancën plenare të datës 07.07.2016 e ka vendosur komunitetin LGBT në kushte jo të favorshme për shkak të orientimit seksual.

M.D., nëpërmjet një përgjigjeje të publikuar në rrjetet sociale ka shpjeguar se, si deputete e Parlamentit të Shqipërisë, ka detyrim të shprehë gjithë shqetësimin e saj dhe të mijëra burrave e grave shqiptare për çështje të tilla që sjellin si pasojë ndryshimin e modelit tonë shoqëror të bazuar mbi familjen tradicionale Burrë-Grua dhe fëmijët që rrjedhin nga ky bashkim. Si qenie njerëzore e lirë, si grua, si nënë, si njeri që nuk ka asnjë frikë e drojë të bërtasë për të vërtetat ku beson, ka detyrimin që t'i kërkojë secilit deputet që beson te të njëjtat vlera, që individualisht të respektojë bindjet e veta, më së pari Besimin e tyre në Zot, familjen e tyre dhe më pas vendimet politike të forcës ku merr pjesë.

Në shqyrtim të kësaj çështjeje, komisioneri ka analizuar raportin mes gjuhës të përdorur nga M.D., nëse do të konsiderohej në tejkallim të lirisë së fjalës të sanksionuar në Kushtetutën e RSH-së, dhe kufizimeve që parashikon Konventa për lirinë e shprehjes dhe qëndrimeve të mbajtura nga Gjykata Europiane e të Drejtave të Njeriut. Komisioneri ka vlerësuar se është e rëndësishme që të merren parasysh

¹² Informacion mbi ankesat që i përkasin komunitetit LGBTI gjatë viteve, Zyra e Komisionerit për Mbrojtjen nga Diskriminimi, maj 2017 dhe maj 2019. Vendosur në dispozicion pas kërkesës për informacion për këtë punim doktorature.

kushtet e veçanta që i bashkëngjiten jetës politike të një deputeti, që është në të drejtën e tij për të njohur zgjedhësit me pikëpamjet dhe qëndrimet e tij.

Në përfundim, komisioneri, me Vendim Nr. 71, datë 14.08.2017, ka vlerësuar se fjala e M.D. e mbajtur në Kuvend më datë 07.07.2016, gjuha e përdorur dhe qëllimi i saj nuk kanë qenë që të nxisin urrejtje apo qëndrim diskriminues dhe shprehjet e përdorura nuk janë të atij niveli që të nxisin qëndrime diskriminuese apo veprime të dhunshme ndaj komunitetit LGBT.

1.5 Përfundime dhe rekomandime

Në përfundim të diskutimit mbi këtë çështje, mund të thuhet se ndikimi i paragjykimeve, mungesa e informacionit dhe klima e ndëshkimit sa më rëndë të marrëdhënieve seksuale në seks të njëjtë ndërmjet të rriturve, e rrënjësuar në mendjet e njerëzve gjatë kohës së komunizmit, vijnë të kenë ndikimin e tyre edhe sot, ndonëse kanë kaluar 28 vjet që nga rënia e tij. Një sërë kodesh dhe ligjesh vijnë ende të kenë përmbajtje paragjykyse përkundrejt personave gay, lezbike, biseksuale dhe transgjinorë, ndërkohë që është imediate eliminimi i të gjitha kufizimeve që pengojnë arritjen dhe gëzimin e barazisë së vërtetë ndërmjet qytetarëve.

Megjithatë, me forcimin e komunitetit LGBTI në Shqipëri, aktivizmi shoqëror dhe angazhimi publik po sjell një përfshirje më të gjerë të çështjeve LGBTI në diskursin parlamentar në bërjen e ligjeve të reja ose përmirësimin e atyre ekzistuese. Jo më larg sesa disa ditë më parë përfundimit të këtij punimi, Ambasada PINK Shqipëri u drejtoi këtë thirrje publike ligjvënësve në Kuvendin e Shqipërisë dhe anëtarëve të Qeverisë¹³:

¹³ *Gazeta Bulevard*, 17 maj 2019, njoftimi mund të lexohet i plotë në lidhjen: <http://www.bulevardionline.com/ambasada-pink-kuvendi-i-shqiperise-te-kerkoje-ndjese-publike-ndaj-te-gjithe-te-denuarve-lgbti-pergjate-regjimit-komunist/>

Kuvendi i Shqipërisë të kërkojë ndjesë publike ndaj të gjithë të dënuarve LGBTI përgjatë regjimit komunist!

Tiranë, 17 maj 2019 – 17 Maji shënon çdo vit Ditën Ndërkombëtare kundër Homofobisë dhe Transfobisë, duke ngritur zërin për të gjitha shkeljet e të drejtave të personave LGBTI kudo në botë.

Ambasada PINK dhe Shtëpia e të Drejtave të Njeriut – HRH, në kuadër të kësaj dite, u drejtohen publikisht institucioneve shqiptare për të kthyer vëmendjen e tyre te këta persona dhe të sigurojë jo vetëm mbrojtjen e tyre, por edhe mos-diskriminimin dhe barazinë.

Përgjatë 50 vjetëve të regjimit komunist në Shqipëri, të shumtë në numër kanë qenë ata që për shkak të orientimit të tyre seksual janë dënuar, internuar, dëbuar, madje edhe konsideruar si kriminelë ordinerë. Të gjithë këta persona, numri i të cilëve ende nuk dihet, kanë vuajtur vite të tëra në burgjet e diktaturës.

Ambasada PINK dhe Shtëpia e të Drejtave të Njeriut – HRH i kërkojnë në këtë ditë Kuvendit të Shqipërisë të kërkojë ndjesë të hapur publike ndaj të gjithë personave që u dërgjën burgjeve të vendit, vetëm si shkak i orientimit të tyre seksual apo identitetit të tyre gjinor.

Ne i kërkojmë presidentit të Republikës të ushtrojë Faljen e Dënimit për të gjithë personat LGBTI që ende sot e kësaj dite mbajnë vulën e një personi të dënuar padrejtësisht.

Ambasada PINK dhe HRH i kërkojmë Qeverisë Shqiptare dhe Ministrisë së Financave që në Ligjin Nr. 9831 “Për dëmshpërblimin e ish-të dënuarve politikë të regjimit komunist” të përfshijë të gjithë të dënuarit e atëhershëm LGBTI të cilët kanë vuajtur burgun, internimin apo edhe dëbimin si shkak i orientimit të tyre seksual, që në atë periudhë konsiderohej si shkelje e ligjit dhe herezi. Të gjithë këta persona dhe familjarët e tyre kanë të drejtë të fitojnë dëmshpërblimin ekonomik dhe rehabilitimin e tyre për një dënim penal të padrejtë.

Situata e të drejtave LGBTI do të vazhdojë të mbetet nën ndikimin e mendimeve

të vjetra dhe paragjyquese edhe për vitet në vijim. Sidoqoftë, fuqizimi i vetë komunitetit LGBTI, pjesëmarrja e tyre në diskutimet e ligjeve dhe politikave të reja, informimi dhe edukimi i vazhdueshëm mbi marrëdhëniet në seks të njëjtë, e mbështetur kjo nga një agjendë gjithnjë e më e fuqishme e integritimit evropian, do të shmangë dhe do të eliminojë në kohë edhe ata zëra kundër barazisë së qytetarëve jo vetëm në të drejta, por edhe në trajtim.

Sistemi komunist përfaqëson një nga periudhat më të errëta për respektin e të drejtave të njeriut në Shqipëri. Që prej instalimit të tij në vitin 1945 e deri në rrëzimin e tij më 21 mars 1991, me dhjetëra e mbase qindra persona u dënuan me burgim deri në 10 vjet për shkak se dashuronin. Ligji penal në atë kohë, por edhe vetë sistemi, jo vetëm e konsideruan të neveritshme marrëdhënien në seks të njëjtë vetëm ndërmjet meshkujve të rritur, por, për më tepër, ata ndërhyjnë ligjërisht për të rregulluar atë se çfarë mund të bënte qenia njerëzore “në mënyrë konsensuale, në privatesinë e saj, pa i shkaktuar asnjë dëm askujt tjetër, në shumicën e rasteve pa dijeninë e të tjerëve, duke e konsideruar atë një krim të dënueshëm me dënime tepër të rënda”.¹⁴

Edhe sot e kësaj dite të gjithë këta persona të dënuar mbeten ende të ndëshkuar, të panjohur, të harruar dhe të padëmshpërblyer në dëmin dhe shkatërrimin që shteti dhe shoqëria u bëri atyre për shkak të orientimit seksual dhe identitetit gjinor. Ka ardhur koha që të gjithë personave të dënuar në kohën e diktaturës t’u kërkohej falje publike, siç kanë vepruar të gjitha shtetet perëndimore europiane, si dhe duhet të dëmshpërblehen në të njëjtën mënyrë dhe formë si viktimat e sistemit komunist të dënuar për *agjitacion dhe propagandë*, apo disa krime të tjera.

Lënia jashtë dëmshpërblimit të të dënuarve homoseksuale gjatë kohës së komunizmit vetëm sa përforcon edhe më tepër ndëshkimin që iu bë jetës së tyre nga një sistem jodemokratik, brutalizmi e të cilit vazhdon të ndëshkojë edhe sot të njëjtat viktima apo edhe viktimat e reja.

¹⁴ Nussbaum M., *From Disgust to Humanity, Sexual Orientation and Constitutional Law*, Oxford University Press 2010, fq. 55, ISBN 978-0-19-530531-9.

GJATË ZHVILLIMIT TË KONFERENCËS

CIP Katalogimi në botim BK Tiranë

Fytyra e armikut të popullit: përmbledhje e kumtesave
dhe referateve të mbajtura në Konferencën Shkencore... /
përgat. për bot. Ornela Arapi; red. Kadia Dedja. –

Tiranë: Onufri, 2021

435 f.: me foto; 23.5 cm.

Bibliogr.

978-9928-354-03-7

1.Shërbimi informativ 2.Sundimi komunist, 1945-1991
3.Persekutimi politik 4.Konferenca 5.Shqipëri

356.251(496.5) (062)

323.28(496.5) (062)

Përmbledhje e kumtesave dhe referateve të mbajtura në Konferencën Ndërkombëtare Shkencore të organizuar nga Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit, në bashkëpunim me Institutin e Historisë pranë Akademisë së Studimeve Albanologjike, Institutin për Studimin e Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, Institutin e Integritetit të Ish të Përndjekurve Politikë dhe Muzeun Historik Kombëtar

ISBN: 978-9928-354-03-7

